

CONSTANTÍ LLOMBART. DINAMITZADOR DE LA RENAIXENÇA VALENCIANA

Josep Enric Estrela Garcia

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

TESI DOCTORAL

Director: Vicent Josep Escartí Soriano

Universitat de València

Facultat de Filologia

Departament de Filologia Catalana

Programa de Doctorat 140D Llengua i Literatura Catalanes (2011-2012)

València, setembre de 2015

A Vicent Josep Escartí,
infatigable jornaler dels llibres

*la notícia dels lliterats ab si mateixa porta la de aquella literatura
en què brillaren los pasats segles, sens qual coneiximent,
ni té la pàtria l'honor qu' li pertoca,
ni deu ningú tenir-se per sabi*

Constantí Llombart

Los fills de la morta-viva (1879, XXI)

SUMARI

I Introducció	11
1 Objectius i mètode.....	11
II Estudi biogràfic de Constantí Llombart (València 1848 – 1893).....	17
1 Els primers anys i l'època de joventut	17
1.1 El descobriment del republicanisme.....	19
1.2 L'admiració envers Víctor Balaguer i els <i>Cantos Republicanos</i>	20
1.3 Les col·laboracions a <i>La Ilustración Republicana Federal</i>	27
2 L'inici d'una croada literària compromesa	31
2.1 <i>Niu d'Abelles</i>	31
2.2. Un al·legat contra la pena de mort: <i>Justicia contra Justicia</i>	36
2.3 Contra el servei militar obligatori: <i>La esclavitud de los blancos</i>	38
2.4 Testimoni de la insurrecció cantonal: <i>Trece dias de sitio o los sucesos de Valencia</i>	40
2.5 Forjant un projecte de Renaixença i una intensa vocació literària: el <i>Calendari Llemosí, Flores y Perlas</i> i <i>El Mesías Prometido</i>	55
2.6 Fomentant la pau social i la instrucció en uns temps difícils	57
2.7 Estretint llaços amb Catalunya. L'amistat amb Víctor Balaguer	58
2.8 Crítica social i política des de la sàtira a la fi de la República: <i>Don Manuel</i>	60
3 Una època difícil però no impossible: la Restauració borbònica.	62
3.1 La meritòria publicació del <i>Calendari Llemosí</i>	64
3.2. Llombart, dinamitzador de la Renaixença a València. Els referents de Vicent Boix i Víctor Balaguer	67
3.3 Combinant la tasca editorial amb el periodisme satíric: les <i>Obres festives</i> ..., el <i>Pare Mulet</i> i <i>El Bou Solt</i>	75
3.4. Editant textos clàssics: la <i>Biblioteca Valentina</i>	82
3.5. El lloable propòsit de traduir Víctor Balaguer i Francesc Pelai Briz. Les col·laboracions a <i>Valencia Ilustrada</i>	84
3.6 Llombart i l'entitat Jocs Florals de Catalunya.....	89
4 Consolidant el projecte renaixencista.....	91
4.1 Confirmant la fama, gens innocent, de «popular poeta»: <i>Cabotes y Calaveres, Tabal y Donsayna, Tipos d'Auca, Abelles y Abellerols</i>	96
4.2 La creació de Lo Rat Penat	103
4.3 Fent gala d'un valencianisme inquebrantable: els Jocs Florals.....	121
4.4 Les conseqüències de ser un significat i zelós propagandista. Els <i>Apuntes biográficos</i> de Lluç Soler i el primer empresonament documentat.	131
4.5 Destil·lant, de nou, gotes de sàtira: <i>El Dotor Cudol</i>	134
4.6. L'impacte de les col·laboracions de Llombart a Lo Rat Penat (1880-1881).....	137

4.7 De nou, el compromís amb les forces democràtiques i autonomistes. La direcció de <i>La Protesta</i>	146
4.8 La solidaritat d'un dramaturg deista: <i>La joya de Carcagente</i>	156
4.9 «Aixecant polseguera». Les primeres reivindicacions com a impulsor de la Renaixença a València.....	165
4.10 Erudició, creació i reivindicació política: <i>Lo darrer agermanat</i>	171
5. Un mestre amb fe apostòlica	180
5.1 L'inici de l'amistat amb Blasco Ibáñez.....	180
5.2 Llombart, ferm defensor d'Ignasi Pinazo.....	185
5.3 L'íntima amistat amb Ramon Andrés Cabrelles	190
5.4 Nelina, l'amor impossible de Llombart.....	194
6. Demostrant l'estima per la literatura i els escriptors contemporanis	198
6.1 Una contribució innegable a la dignificació de la Renaixença: <i>Los fills de la morta-viva</i>	198
6.2 Un pas decidit en la promoció de la Renaixença: <i>Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal</i>	207
6.3 Les conseqüències de la fidelitat a la causa republicana: les col·laboracions a <i>La Moma</i> i els «oblits» del <i>Almanaque de Las Provincias para 1887</i>	218
6.4. El lloable propòsit de difondre bons models literaris: Jacint Verdaguer.....	222
7. Un ciutadà, escriptor, amb un nivell d'exigència ascendent	235
7.1 Una llegenda amb sabor d'època i aspectes biogràfics: La copa d'argent	235
7.2 Una guia per a forasters i una mostra més d'estima a la ciutat: <i>Valencia antigua y moderna</i>	238
7.3 Indignat per la qüestió assistencial. <i>La Cruz Blanca</i>	241
8. Un període fecund. L'«entronització literària» de Llombart.....	245
8.1 Fomentant l'excursionisme cultural i les aptituds filològiques: L'Oronella	245
8.2 Un reconeixement merescut i esperat. Llombart, mestre en Gai Saber.....	250
8.2.1 Noves dades sobre un poema polèmic: <i>La mort del Conqueridor</i>	250
8.3 L'esforçada edició del <i>Diccionario Valenciano - Castellano</i> de Josep Escrig	265
8.3.1 Un col·laborador no documentat: Marià Aguiló	266
8.3.2 La recepció del <i>Diccionari</i> d'Escrig entre els seus contemporanis. El cas de Roc Chabàs	267
8.3.3 Una de les aportacions lexicogràfiques més meritòries del segle XIX ...	269
8.3.3.1 Un complement «estratègic» al diccionari d'Escrig: «Ensayo de ortografia lemosino-valenciana»	270
8.4 Exercint de llorejat poeta, però no només	272
8.4.1 Un interès entusiasta pels avanços tècnics.	273
8.4.2 La visita a Barcelona. Les col·laboracions a <i>Lo Catalanista</i>	275

9 La represa de l'activisme polític. La col·laboració amb Blasco Ibáñez.....	279
9.1 El contacte amb el Rexurdimento gallec: Aires de mi tierra.....	281
9.2. Llobart, candidat a diputat provincial	283
9.3 Llobart, una altra vegada, al bell mig de la polèmica. El segon empresonament documentat	284
9.4 Llobart «crític». Una obra desconeguda: <i>Pullitas y Cuchufletas</i>	285
10 La inesperada fi d'una trajectòria literària ascendent.....	292
10.1 Un acomiadament immerescut	294
10.2 Llobart en la memòria. El record dels contemporanis.....	296
III Noves aportacions a la producció literària de Constantí Llobart	301
1. Preliminar.....	301
2.- La producció literària en català.....	303
3. La producció literària en castellà	307
4. Repertori bibliogràfic de la producció literària de Constantí Llobart	313
1 Producció literària en català.....	313
1.1 Obra dramàtica	313
1.2. Poesia.....	313
1.2.1. Poesia. Col·laboracions esparses (en premsa o en volums amb diversos autors).....	314
1.3. Assaig	322
1.4 Traduccions	324
2. Producció literària en castellà	324
2.1. Obra dramàtica	324
2.2 Poesia.....	324
2.2.1 Poesia. Col·laboracions esparses (en premsa o en volums amb diversos autors).....	325
2.3 Assaig	327
3. Traduccions	327
4. Edició de textos clàssics.....	329
5. Reedició de premsa	330
6. Direcció i edició de periòdics i revistes.....	330
IV Conclusions	331
V Apèndixs.....	337
VI Bibliografia.....	503

I INTRODUCCIÓ

1 Objectius i mètode

Constantí Llombart -d'origen humil i de formació autodidacta- es pot considerar com un escriptor que gaudí d'una notable projecció, inicialment, entre les classes populars de la València del seu temps. Sensible als ideals republicans, però, sobretot, gràcies a la seua dedicació periodística -de caire satíric fonamentalment (Laguna Platero 2001)- i, també, al seu interès per bastir una sèrie de plataformes cíviques i editorials amb què donar difusió als ideals renaixencistes, es pot afirmar que la seua fou una contribució d'una vàlua estratègica impagable per al desenvolupament del valencianisme en les primeres dècades del segle XX (Blasco 1984, 24; Simbor i Roig 1989, 24-36; 1997, 352).

Després de publicar alguns temptejos literaris en castellà, és, justament, en acabar la revolta cantonal de 1873, que es dedicà al conreu literari en la llengua materna. Prenent com a model el *Calendari Català* de Francesc Pelagi Briz, dirigí, entre 1874 i 1883, l'almanac anual *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, considerat com la primera revista cultural i literària en llengua pròpia al País Valencià (Estrela 2013b). Un projecte en el qual col·laboraren bona part dels renaixencistes valencians i de la resta del domini lingüístic, publicant-hi poesies, assajos històrics, estudis filològics i, fins i tot, narracions en prosa.

Constantí Llombart també fou l'*alma mater* de Lo Rat Penat, una entitat que gràcies, en part, al suport del patriciat valencià i a un nucli actiu de col·laboradors pròxims a ell, es creà el 1878 amb l'objectiu de convertir-se en una acadèmia al si de la qual impulsar l'erudició, l'estudi de les Belles Arts i la literatura en valencià; motiu pel qual, des dels seus inicis, organitzà uns jocs florals, prenent com a model els de Barcelona, i es convertí ràpidament en la plataforma cívica més eficaç a l'hora de promoure els postulats renaixencistes (Igual Úbeda 1959). Altrament, aquest incansable promotor cultural inicià una *Biblioteca Valentina* amb la intenció de divulgar les obres més representatives de la tradició literària valenciana (Fenollar 1877, Viciano 1877). I fruit d'aquest desig de restauració literària és el seu treball més ambiciós: *Los fills de la morta viva* (Llombart 1879b), en el qual aplega dades biogràfiques i filològiques d'autors valencians del XVIII i del XIX; una contribució bàsica per a omplir el buit bibliogràfic sobre aquest període de la història literària que es veié complementat amb la reedició, ampliada, del *Diccionario valenciano-castellano* d'Escrig (Escrig Martínez

& Llobart 1887), per tal de donar els futurs escriptors uns referents amb els quals poder depurar l'estil, alhora que emprar un lèxic més genuí.

Com es pot comprovar, la figura de Constantí Llobart dins la Renaixença és d'una importància remarcable. No obstant això, i com s'ha esdevingut amb bona part dels escriptors valencians pertanyents a aquest moviment, les generacions següents s'han interessat relativament poc per destacar-ne els mèrits (Roca 2004, 9-10). De fet, cal assenyalar que llevat de comptades ocasions, pràcticament des de l'endemà de la seua mort fins els darrers anys del franquisme, la figura de Llobart romangué en l'oblit. Llavors, alguns estudiosos hi mostraren interès, atrets, sobretot, per la seua ideologia progressista, passant a dimensionar-lo en tant que precursor del valencianisme polític que prengué cos en les primeres dècades del segle XX (Cucó 1999 [1971]).

No obstant això, aquesta atracció no aconseguí que s'aportàs l'estudi monogràfic i rigorós que el personatge en qüestió es mereixia. Des dels múltiples projectes que inicià –periodístics, editorials i associatius, fonamentalment- contribuí a dinamitzar les inquietuds culturals d'un grup heterogeni de persones, vinculades en major o menor mesura per una voluntat embrionària del que, Ricardo Blasco denominà «integració nacional de la cultura» (Blasco 1985, 36). Un aspecte lligat als processos de cohesió –de definició- dels estats-nació a l'Europa del segle XIX –i més concretament a la implicació dels poders públics a l'hora de custodiar i escollir els seus béns patrimonials i la preocupació cívica de protegir-los (Gonzalo 2001, 6)-, la qual cosa confereix un interès i unes dimensions, a aquest incansable propagandista de la causa renaixencista, molt més àmplies i interessants que no les que fins recentment havien predominat als cercles acadèmics i educatius. Per aquesta raó, el present treball l'hem concebut des de l'òptica d'avançar en el coneixement de la biografia i la producció escrita d'un autor del qual cal ponderar-ne, sobretot, com veurem, el zel patriòtic.

Com acabem d'apuntar i han encertat a destacar estudiosos com Francesc Pérez Moragon (2005, 37) i Vicent Josep Escartí (2010), tot i la importància que cal atribuir a Constantí Llobart en un període tan decisiu per a la història de la nostra llengua i la nostra literatura, com fou la Renaixença, no disposàvem fins ara d'un estudi rigorós i documentat sobre la seua vida. Com ja apuntà Fuster (1996 [1962], 224) –i ha destacat més recentment Ferran Archilés (2012, 290)-, Constantí Llobart era una figura que tard o d'hora calia reivindicar, atesa la «intuïció» que demostrà a l'hora d'enfrontar-se als problemes inherents a la promoció del moviment renaixencista a València i també a l'hora de proposar-hi solucions «factibles». Evidentment, s'han realitzat diversos

treballs que s'han aproximat a aspectes puntuals de la biografia i de la producció llombartianes. Especialment, caldria fer menció, per una banda, dels estudis que realitzà Manuel Sanchis Guarner, en la dècada del 60, 70 i 80 del segle passat –de l'anàlisi dels quals se n'ha ocupat Roca (Roca Ricart 2006). Ricard Blasco, col·laborà decididament a posar en valor les iniciatives llombartianes vinculades, sobretot, a la premsa periòdica (Blasco 1985). Altrament, les aportacions de Vicent Simbor han estat valuosíssimes a l'hora de dimensionar la figura de l'escriptor valencià en el context literari de l'època (Simbor i Roig 1980, 1989). Així mateix, és ineludible destacar la bibliografia generada amb motiu de la commemoració de l'Any Llombart, promogut per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, el 2005 (Escartí & Roca 2005, Escartí & Estrela 2007).

Per una altra banda, pel que fa als textos vinculats al qui fou el creador de la insitució capdavantera de la Renaixença a València –Lo Rat Penat-, també cal fer esment d'aquelles aportacions que, o bé no es troben recolzades per una bibliografia identificable –element que caldria exigir a qualsevol treball acadèmic-, com és el cas del volum publicat, traduït del castellà, per León Roca (1995), o bé contenen, fonamentalment, informació d'un període concret de la seua vida, i se centren en aspectes personals –com el seu entorn més íntim i la quotidianitat- del biografat, com s'esdevé, per exemple, en l'estudi d'Artur Ahuir (2005), realitzat a partir de les notes biogràfiques que redactà Ramon Andrés Cabrelles del qui fou el seu mestre i amic, les qual ha publicat –traduïdes també- l'editorial *L'Oronella* i que, com observa Pérez Moragon (2005, 37), consultà ja en el seu moment León Roca a l'hora de confeir el treball adés citat.

Tanmateix, es conserven dos textos contemporanis de Constantí Llombart: els apunts biogràfics que publicà Manuel Lluch Soler (1879), els quals abracen els trenta anys de la trajectòria del biografat que abracen des del seu naixement fins l'any següent de la creació de Lo Rat Penat –és a dir, des de 1848 a 1879-, i la col·laboració que publicà el mateix Llombart a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1889*, a instàncies de Llorente (Roca Ricart 2007, 108), titulada «Mis primeros versos»,¹ en la qual se centra en el període inicial de la seua trajectòria com a escriptor. Per tant, una de les primeres línies de treball que hem seguit –a més de seguir les pistes donades pels dos treballs suara citats- ha estat la de fer una recerca exhaustiva de documentació personal de l'autor als arxius i com molt bé adverteixen Martínez & Bordería (2005, 112), per aprofundir en el

¹ Almanaque «Las Provincias» para 1889, València, 1888, pp. 298-304.

coneixement de la trajectòria vital i la producció literària de Constantí Llombart, recórrer a les dades que ens ofereix la premsa periòdica de l'època. Per aquesta raó, per tal d'oferir un estudi documentat de la biografia de Consantí Llombart i poder analitzar en el seu context la producció literària seua –dos dels tres objectius principals del nostre treball- hem hagut de realitzar una recerca exhaustiva en tots aquells fons que servaven documentació vinculada indirectament o directa amb aquest autor. La consecució d'aquests dos objectius l'abordarem seguint dues hipòtesis de treball: la primera, que Llombart es mantingué fidel a un pla personal que abraçava uns elements essencials que permetessen la promoció de la Renaixença a València. I la segona hipòtesi de treball és que la seua vocació «integradora», producte de la voluntat de consolidació d'aquest moviment cultural i literari a què hem fet referència, pensem que l'impulsà a fomentar la participació de les figures més destacades del mateix, de tot el domini lingüístic, en els projectes que ell es proposà dur a terme.

Per altra banda, el tercer objectiu que ens hem proposat és el d'oferir a la comunitat investigadora un repertori bibliogràfic actualitzat de la producció literària de Constantí Llombart, tasca laboriosa, si atenem a la qualitat de polígraf de Constantí Llombart i al fet que va donar a la llum una quantitat considerable de publicacions en la premsa periòdica de l'època, de manera molt esparsa.

Tots tres objectius els afrontarem sobre la base del positivisme metodològic. Per tant, després d'una fase de recerca classificarem la informació obtinguda i l'interrelacionarem per poder extraure conclusions. Per nodrir-nos de referències documentals amb què poder establir l'itinerari vital i analitzar la producció literària de Llombart, hem consultat els fons de l'Hemeroteca de València, de la Biblioteca Central de València, de la Biblioteca Valenciana, del Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, de l'Arxiu Nacional de Catalunya i de la Biblioteca de Catalunya; així com les publicacions periòdiques que la Biblioteca Virtual de Premsa Històrica², l'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional d'Espanya³ i el portal d'accés obert impulsat per la Biblioteca de Catalunya, ARCA.⁴ Entre la nombrosa informació que hem treballat hi apareix documentació manuscrita o publicada, però desconeguda, amb dades rellevants per als nostres propòsits, i l'hem adjuntat en forma d'apèndixs.

² http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/indice_campo.cmd?campo=idtitulo&letra=A

³ <http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm>

⁴ <http://www.bnc.cat/digital/arca/>

D'aquesta manera, podrem documentar i resseguir la trajectòria vital del nostre biografiat i remarcar en episodis biogràfics de Constantí Llombart que coneixem a partir de testimonis indirectes, o no eren coneguts amb detall o, simplement, ens eren desconeguts. A més, aquesta tasca de recerca ha proporcionat, d'una banda, informació sobre la producció escrita seua i, d'altra banda, dades concretes sobre com és féu ressò d'aquesta darrera la premsa –la valenciana i també d'altres indrets de la geografia hispànica-, les quals han oferit dades de primera mà sobre l'impacte que les iniciatives de Constantí Llombart tingueren en la premsa i el públic contemporani.

Així mateix, per tal d'oferir una disposició lògica de la informació que hem obtingut sobre el perfil biogràfic i la producció literària de Constantí Llombart, hem considerat adient presentar-la i analitzar-la seguint un ordre cronològic –com hem apuntat-, tot posant èmfasi, també, en aquells aspectes vinculats als projectes –literaris i no- que impulsà al llarg de la seua vida. Amb aquesta metodologia hem intentat donar a conèixer els episodis de la vida de Constantí Llombart que poden ser rellevants per a comprendre el sentit i l'abast de la seua producció escrita i, paral·lelament traçar d'una manera rigorosa el recorregut de la seua trajectòria com a home preocupat per la dinamització cultural del seu espai viscut –València- i com a home de lletres, per la qual cosa hem deixat en un segon pla aspectes de la seua vida privada que, si bé són coneguts, no ens aporten informació complementària des d'una perspectiva de creació literària o intel·lectual i cultural.

Per últim, quant a les cites de textos contemporanis de Llombart que hem transcrit al llarg del nostre treball i en els apèndixs, com es tracta de documentació anterior a la normativització de l'idioma, hem respectat la llengua original i només n'hem regularitzat l'accentuació, la puntuació i l'ús de les majúscules. En el cas de les elisions, hem emprat el punt volat «·».

No volem finalitzar aquest text introductoria sense manifestar el nostre agraïment més sincer a totes aquelles persones que, d'una manera o d'altra, han col·laborat a que aquest treball pogués arribar a bon port. En primer lloc, hem d'agrair al professor Dr. Vicent Josep Escartí la confiança demostrada en suggerir-nos el tema a tractar i la direcció d'aquesta tesi. Sense la seua fina percepció de la necessitat d'un treball com el que afrontem, i de les qüestions preliminars a valorar, difícilment podria haver-se substanciat. Altrament, vull fer especial menció a la meua família –especialment a Josela, Irene i Martí-, sense el suport de la qual no hauríem pogut, ni tan solament, plantejar-nos l'inici d'aquest projecte. També és just nomenar les valuoses aportacions

oferides desinteressadament per Antoni Ferrando, Rafael Roca i Eulàlia Miralles, així com el valuós ajut oferit per Joan Vicent Fuertes, Albert Perpinyà i Òscar Pérez. A tots ells els estic ben agraït i aquest és el lloc per manifestar-los-ho.

II ESTUDI BIOGRÀFIC DE CONSTANTÍ LLOMBART (VALÈNCIA 1848 – 1893)

1 Els primers anys i l'època de joventut

Fill de Carmelo Navarro Pertegás i María Llombart Hueso, Carmel Navarro Llombart nasqué a València el 8 de setembre de 1848, en un entorn humil. Com reporta Lluch Soler, els pares

enviáronle desde muy niño a la escuela de D. Macario Asensi, profesor de primeras letras del antiguo régimen de enseñanza, quien con las asperezas de su duro trato para con el pequeño discípulo, al cual ignoramos por qué motivo apellidaba El Capitán, pronto les obligó a trasladarle al colegio de las Escuelas Pías, donde aprendió a leer y escribir, no con mucha perfección, porque la verdad sea dicha, en sus primeros años no dio muestras Llombart de tener grande afición a los estudios (Lluch Soler 1879, 14).

El mateix Llombart, recordava així els anys de la seua infantesa i la vivesa del seu caràcter, de menut:

Nervioso, impresionable, dotada de alguna viveza de imaginación, y con más corazón que cabeza, era yo de niño bastante revoltoso y travieso, y aún lo suficiente indócil para no dejarme conducir por el camino que mis buenos padres me trazaban, enviándome desde muy pequeño a la escuela. Todavía recuerdo lo mal que empleaba el tiempo y el dinero (que mis confiados padres me proporcionaban) aficionándome unas veces a la declamación, para lo cual mandaba construir pequeños teatros, otras a la prestidigitación, cuyo aprendizaje y aparatos costábales un dineral, relativamente, a mis progenitores; ya a las linternas mágicas y panoramas; ya al arte militar, para lo cual me equipaba con el correspondiente uniforme, o ya me daba el naípe por lo religioso, adquiriendo escultóricas imágenes de santos, a los que tan pronto hacía construir altares como sacrílegamente los decapitaba mi mano con una sierra; ya un poco más entrado en edad, por otra clase de devaneos menos inocentes, y que en muchas ocasiones me proporcionaron sendos disgustos. ¡Era, en pequeño, un fiel trasunto del hijo pródigo!

En esta sazón, mis progresos en la enseñanza eran casi nulos, pues apenas había conseguido aprender a leer y escribir, gracias a los desvelos de los Padres Escolapios, y a pesar de mi desaplicación. Tres o cuatro meses habían transcurrido sin que asistiese a la escuela, cuando enterados mis padres de que, en vez de ir a la clase, pasaba el tiempo distraído en bromas y francachelas, una tarde dejóse caer mi madre como una bomba en la casa donde amadrigado estaba a todas horas, y donde sorprendido *infraganti*, huyendo de las maternales iras, en un tris estuvo que, desde los más elevado del edificio, no me arrojase a la calle. [...] Consultado al siguiente día sobre cuáles eran mis propósitos para el porvenir, manifesté a mis padres vehementes deseos de abandonar por completo los estudios (LLombart 1888b, 298-299)

En virtut d'aquesta circumstància, el pares determinaren buscar-li un ofici, i començà a treballar d'aprenent d'enquadernador en una impremta que hi havia al número 24 del carrer de la Bosseria, just enfront mateix d'on vivia Llombart; un establiment tipogràfic molt conegut a València, i llavors regentat per Agustí Laborda, el tercer d'una nissaga d'impressors valencians, el qual comerciava principalment estampant i venent literatura popular –romanços, col·loquis, gojos, novenes, sainets, relacions, vides de sants...

(LLombart 1888b, 299). Es donava la circumstància que l'impressor Laborda era paralític, i per tal de distreure's feia que Llombart li llegís tota mena de papers (LLombart 1888b, 300). D'aquesta manera, amb apenes catorze anys (Lluch Soler 1879, 15), aquelles lectures anaren nodrint l'esperit inquiet de Llombart i poc a poc despertà en ell l'afany de conèixer altres gèneres literaris, cosa que d'altra manera li hauria estat materialment impossible, degut a la modesta posició econòmica de la seua família. I a causa d'aquell interès per les lletres sembla que intentà, sense èxit, estudiar per a professor de primera ensenyança (LLombart 1888b, 301). No obstant això, aviat es despertà en ell també un desig viu d'expressar-se poèticament. Manuel Lluch assenyala, en una nota, qui va ser un dels primers en conèixer els temptejos literaris de Llombart:

en ocasión de visitar el pueblo de Cuatretonda, conoció al discreto fabulista D. Andrés Codonyer, profesor de primera enseñanza de aquel pueblo, quien no obstante su reconocida idoneidad, tomando en consideración las razonadas observaciones que le hizo el pequeño *maestro*, no vaciló en modificar varias de las composiciones de su estimable colección de fábulas inéditas todavía (Lluch Soler 1879, 15).

I mentre es dedicava a aquells escrits, de manera fortuïta, obtingué el primer encàrrec com a escriptor:

habiendo encargado la empresa de un teatrillo mecánico el libreto de una pieza dramática a un mal aficionado, y en vísperas de representarla, tratándose de improvisarla, fuesen una noche a la referida imprenta de Laborda, donde, como de costumbre, me encontraba, y donde, revisado el mamotreto por el impresor, tan pésimamente estaba escrito, que rotundamente negóse a imprimirlo.

En semejante aprieto miraba yo a aquellos industriales, cuando súbitamente, echándomelas de poeta: -«No se apuren ustedes -les dije:- si ustedes no tienen inconveniente, yo me comprometo a hacerlo mejor en breves horas.» Aceptóse mi proposición, y a los dos días les entregaba el original de un juguete valenciano, titulado *En lo Mercat de València*, que a los interesados les pareció admirable (LLombart 1888b, 301).

Animat per l'èxit, Llombart composà immediatament una altra peça teatral –ara com ara il·localitzable-, un *milacre* vicentí titulat *La Calúmnia castigà*, però aquella vegada no reeixí en l'intent i per a disgust seu l'obra entropessà amb la censura eclesiàstica; l'argument, sembla que era certament *esbarós* (LLombart 1888b, 301).

Als dinou anys Llombart va conèixer l'escriptor Pelayo del Castillo, el qual col·laborava en *La Gaceta Popular*. En aquest diari Llombart publicà els primers versos (Lluch Soler 1879, 15), sembla que dedicats a la seua ciutat natal (Leon Roca 1995, 29) i, determinat a dedicar-se al conreu de les lletres, fundà en col·laboració amb aquell lletraferit bohemí el diari satíric i humorístic *El Farrago. Las Provincias*, el 3 de març de 1867, se'n feia ressò:

Dícese que hoy verá la primera voz pública un periódico satírico bajo el título *El Farrago*, que según uno de nuestros colegas estará redactado por jóvenes de buen humor, y algunos de ellos ventajosamente conocidos en el mundo literario.

Al mes següent n'eixí el primer número,⁵ però el projecte durà poc (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 116). En aquells anys la premsa patia notables restriccions i qualsevol eixida de to era susceptible de ser castigada. Aquest motiu –i en aquest sentit hem d'entendre el comentari publicat a *Las Provincias* el 23 d'abril de 1867⁶- sembla que provocà que un dels seus números fos denunciat per disposició governativa (Lluch Soler 1879, 15) i el diari hagué de tancar. Aquell fou, segurament, el primer dels diversos enfrontaments que Llombart tingué al llarg de la seua vida amb les autoritats, a causa de la seua activitat periodística. Però lluny de desanimar-se, el jove Llombart mostrava una voluntat decidida de dedicar-se a les lletres i començava a mostrar interès per temes històrics. I a això es dedicava en 1868, quan estava a punt de complir els 20 anys –concretament, estava ocupat en la redacció d'un drama històric, sobre els fets esdevinguts a València el 1808, que sembla que no acabà (LLombart 1888b, 301)- quan esclatà la Revolució de Setembre.

1.1 El descobriment del republicanisme

Aquella revolta suposà per a Llombart la revelació d'un món desconegut; significà l'inici d'un període en el qual guanyaren un pes decisiu en el panorama polític les forces democràtiques progressistes i republicanes i, en conseqüència, hi hagué una renovació dels instruments de participació en la vida pública: s'ampliava la llibertat d'expressió i s'introduí per primera vegada el sufragi universal masculí; es guanyaren nous espais des d'on comunicar a l'opinió pública els idearis programàtics dels partits: la premsa, els casinos, els cafés... (Monlleó Peris 1999) Llombart, arrossegat per la força de l'aquell ideari, es dedicà a propagar-lo amb vehemència:

Lanzado nuestro joven poeta lleno de ilusiones al proceloso mar de la literatura, y contaminado de las ideas políticas nacidas al calor de la Revolucion del 68, entró a formar parte de la Junta directiva de la Juventud Republicana, compuesta en su mayoría de aprovechados socios, entre los cuales descollaban y más tarde se han distinguido ventajosamente en distintas esferas D. Amalio Gimeno, D. Luis Tramoyeres, D. Luis Simarro, D. Argimiro Blay. D. Joaquín Arnau y otros cuyos nombres no recordamos. En las acaloradas discusiones de aquella ilustrada falange de jóvenes demócratas,

⁵ «Se ha publicado el primer número del periódico festivo que anunciamos iba a salir a luz con el título de *El Farrago*. Le deseamos largo tiempo de buen humor». *Las Provincias* (9-IV-1867).

⁶ «El sábado volvió a salir al público *El Farrago*, periódico que él mismo se publica sin ton ni son».

Llombart espuso, unas veces de viva voz y otras en abundantes escritos en prosa y verso, sus tendencias políticas (Lluch Soler 1879, 16).

A partir d'aquell moment, Llombart començà a ser conegut entre les classes populars de València –artesans, botiguers, obrers...-, a les quals pertanyia, i que, com ell, segurament, van veure en les opcions democràtiques i progressistes –i entre elles la republicana- una possible solució a molts dels seus problemes: l'abolició de les anomenades *quintes* i de l'impost anomenat *consumos*, la necessitat d'una educació gratuïta, la gestió democràtica i descentralitzada de les administracions, l'opressió intel·lectual de l'Església, l'accés als béns desamortitzats (Garcia Moneris 1992, 252-259, Monlleó Peris 1999, 250-251). Gran part d'aquests motius, com veurem, ocuparan un espai en la seua producció escrita d'aquells anys. Segons reporta Andrés Cabrelles, fou en aquesta època que Carmel Navarro adoptà el nom de Constantí Llombart. La raó: a la Juventud Republicana coincidí amb un altre Carmel Navarro –Carmel Navarro Reverter, botiguer del barri del Mercat, que arribà a ser regidor del Partit Republicà Progressista- per la qual cosa Llombart, perquè no el confongueren, prengué el cognom de la seua mare i, en record de Constantí el Gran, autoreconeixent-se la virtut de la constància, adoptà el nom de Constantí (Ahuir 2005, 292)

1.2 *L'admiració envers Víctor Balaguer i els Cantos Republicanos*

En aquells anys de joventut, Llombart entrà en contacte amb un dels protagonistes de la Renaixença a Catalunya; una persona per la qual sentí al llarg de la seua vida una gran admiració i un respecte reverencial, i amb la qual, tant en el pla ideològic com en l'intel·lectual –més concretament, en aspectes relacionats en la dimensió i l'abast del seu projecte patriòtic-, guardava diverses concomitàncies: Víctor Balaguer (Palomas 2004). El 16 de juliol de 1870, Llombart enviava una carta a l'escriptor català, per mitjà de la qual li demanava permís per a publicar «unas traducciones castellanas, que me he permitido hacer, de algunas de las bellísimas poesías que Vd. tiene escritas en catalan».⁷ En aquells anys Balaguer gaudia de gran notorietat com a home de lletres i historiador; ell havia sigut l'ànima de la instauració dels Jocs Florals a Barcelona, el 1859, i a València –com molt bé ha destacat Roca- era considerat un dels impulsors del moviment renaixencista (Roca Ricart 2007, 172). Altrament, la seua tenacitat com a

⁷ Vegeu Apèndix I.1.

propagandista dels ideals progressistes i la seua fe inquebrantable en el seu projecte patriòtic –que Llobart, anys més tard li reconeixiria a les planes del *Calendari Llemosí*, en els apunts biogràfics que li dedicà (Llobart 1875a)- l’acabaven d’impulsar, en aquell moment en què Llobart s’hi adreçava per primera vegada, a ocupar càrrecs polítics de relleu al si del Partit Progressista, iniciant, d’aquesta manera, la que seria la part culminant de la seua trajectòria política (Pascual Sastre 2004). Per aquesta raó, aquella iniciativa d’un aleshores jove Llobart, als nostres ulls, caldria ponderar-la com la d’una persona fortament il·lusionada per l’assumpció d’uns ideals patriòtics i ideològics que eren defensats per personalitats notables, com Balaguer.

Potser per l’interés que en Balaguer suscità l’oferiment de Llobart, de traduir els seus versos, i tal vegada, també, mogut per l’estreta vinculació que Balaguer sentia per València –i més concretament, per l’amistat que l’unia amb persones vinculades també al moviment renaixencista, i d’ideologia també liberal progressista, com el mateix Vicent Boix, al qual també admirava Llobart (Archilés & Segarra 2005, 72)- el fet és que Balaguer sembla que veié amb bons ulls la iniciativa de Llobart i la resposta sembla que no tardà en arribar, atés que el 22 del mateix mes, l’escriptor valencià tornava a escriure a Balaguer, donant-li les gràcies per l’autorització i avançant-li que només fossen publicades, aquelles composicions traduïdes, li les remetria.⁸

Sí que tenim constància que, almenys un d’aquells poemes es va publicar –dues vegades-, i fins i tot Llobart li envià una còpia manuscrita a Balaguer. Es tracta de *Dies Irae*, un poema que l’escriptor català va escriure durant la primera de les tres estades a Itàlia, com a corresponsal, i que es va publicar primer al volum titulat *Italia* (Balaguer 1859) i més tard al volum *Mis recuerdos de Italia* (Balaguer 1890, 317-319), en el qual feia patent els paral·lelismes que el poeta veia entre el moviment emancipador que llavors s’esdevenia a la península itàlica –més conegut com el *Risorgimento*- i el que s’acabava d’iniciar al Principat. De fet, com assenyala Oriol Pi de Cabanyes, el poema que es proposava traduir Llobart és –en si mateix- un «programa», per la càrrega ideològica que conté i, a més, «condensa perfectament bé els sentiments i les idees de solidaritat i patriotisme que el movien a escriure» (Pi de Cabanyes 2004, 23). Potser per aquestes raons, Llobart decidí adaptar-lo al castellà per tal de difondre’l entre un públic lector més ampli que no el que s’havia proposat inicialment Balaguer.

⁸ Vegeu l’apèndix I.2.

Concretament, Llombart va publicar *Dies Irae* primer a *Cantos Republicanos*, un volum que recull composicions musicades que anaven destinades a l'orfeó del Centro Popular Instructivo –una «escola de la vida» per a Constantí Llombart (1888b, 301)- i sembla que guadiren d'un cert èxit, atés que el 1871 la junta directiva d'aquella entitat acordà nomenar-lo Soci de Mèrit i publicar-les (Llombart 1871). Aquests volum, que el «ciudadano Llombart» dedicà a la «juventud republicana española», consta de catorze composicions, els títols de les quals són prou informatius de llur temàtica: *A la Juventud Republicana Española. Soneto; Cantos Republicanos. Credo; Himno Revolucionario; La Marsellesa (Nueva letra para la conocida música de este título). Dedicada a los héroes de las barricadas de Valencia; Himno que el Orfeón Republicano de Valencia dedicó al eminente orador Emilio Castelar con motivo de su llegada a esta poblacion.*⁹; *Himno de Garibaldi (Nueva letra para la conocida música de este título. El santo Padre es borracho (Imitacion de Beranger); La Virgen Democracia (Schotisch); Ideal Republicano (octavas); El judío errante (Imitacion de Sue); Los Puritanos. Nueva letra para cantar la conocida música de esta ópera (Duo final del 2º acto); La copa de hiel. Fragmento. A las clases proletarias* i per últim la traducció del poema de Balaguer *Dies Irae (Traduccion)*.¹⁰

Tot seguit transcrivim l'original -en català, de Balaguer- i al costat la traducció que en féu Llombart i que li reenvià a Balaguer, atés que el traductor introduí algunes modificacions que evidencien que Llombart pretenia dirigir-se a un públic més ampli que no Balaguer.

XIV.¹¹

Dies irae,

15 juliol de 1859

Oh llibertat, encara las montanyas
de ma indomable y fera Catalunya
a ton nom d'alegria s'estremeixen,
y erissant-ne sas crespas cabelleras
de pins salvatges, per la veu dels ecos
himnes de guerra y cants de mort mormolan,
entretant que las brisas, passatjeras
fan ressonar armònicas las cordas
de las eòlicas arpas, que, suspesas,
descansan entre ls arbres ignoradas.
iLlibertat! ¡Pàtria! Noms d'amor puríssim,

*Dies irae*¹²

(Traducción de Victor Balaguer)

Libertad, todavía las montañas
de la Iberia indomable, fuerte y ruda,
a tu nombre estremécense de gozo,
y erizando sus crespas cabelleras,
murmuran con la voz de ecos salvajes
himnos de guerra y cánticos de muerte.
Y en tanto que las brisas pasajeras
a las arpas eólicas arrancan
ecos que nadie escucha más que el bosque,
yace allí de los árboles suspensa
la lira del poeta. Solamente

⁹ Datat a València, 6 de març de 1871.

¹⁰ Dedicada a J. Martí i Miquel.

¹¹ Hem transcrit el poema de la segona edició de *Mis recuerdos de Italia* (Balaguer 1892, 317-319).

¹² Inventari de l'espistolari Víctor Balaguer 1842 – 1900. Signatura: Ms 352 / 069. Aquesta traducció del poema de Balaguer no conté cap referència temporal que permeta la seua datació.

sants noms de sant amor, encara senten
a vostre nom, son cor, sa sanch bullir-ne
les néts d'aquells que, hereus de la victòria,
en Còrcega, en Calàbria y en Sicília,
en las platjas d'Orient y en las de Nàpols,
richs de glòria, clavaren orgullosos,
del mou enveja y de la mar senyora,
de l'Aragó la federal bandera.

Poetas catalans, ¿perquè eixas arpas
tant acordes ahir, tant melodiosas,
tant tranquilas avuy, avuy tant mudas?
¿La llibertat, del cel sagrada filla,
de vostres cants no es digne y vostres himnes?
Avuy que s'alsa fulgurant de glòria,
y, sol de amor, pel món sos raigs passeja,
dels pobles lliures salvadora egida,
dels pobles oprimits santa esperansa,
¿no mereix un recort de vostres llabis,
de vostres cors un fraternal saludo?
Poetas catalans, ¿per quan las arpas?...
¿Per quan los cants en ocasió més digne?...
Ahí era jorn d'amor; cants de Tibulo;
jorn de guerra es avuy; cants de Tirteo.
Poetas catalans, il·lustres bardos,
cantau la llibertat, cantau la pàtria,
y cantareu la humanitat, la glòria.

Alea jacta est. Un jorn Déu se fiu borner
y los altars dels ídols s'extremiren,
y pel fanch derrumbant-se rodolaren.
Avuy la llibertat, santa Deesa,
Garibaldi s'és fet. Llum peregrina,
verb encarnat, del peu de l'Etna brota,
y de Prócida ls néts baix sas banderas
s'allistan tots per la creuhada santa.
Via fora'ls adormits! ¡Avant los héroes
de la pàtria italiana! Causas justas
fan guerras santas. Ja lo Capitolio
espera a son nou rey. ¡Tocau a vespres,
campanas de Sicília! ¡Sanch y ferro!
Tal volta, ahir, soldats de la creuhada,
vostra Jerusalem Milan se déya...
Avuy té un altre nom, nom més esplèndit...
Avuy vostra Jerusalem és Roma.

Creuhats heroichs, gibelinchs del segle,
¿no veyeu allà lluny vagar- pels ayres
un ombra misteriosa? ¿Entre las auras
no sentiú una veu planyenta y dolça?
L'una és l'ombra del Dante que os saluda
y la veu que vos crida és del Petrarca»

de santa libertad el nombre oyendo,
sienten bullir su corazón, su sangre,
los nietos de los héroes victoriosos
que en Córcega, en Calabria y en Sicilia,
y en las playas de Nápoles y Oriente,
orgullosos clavaron y triunfantes
la federal bandera aragonesa,
del mundo envidia y de la mar señora.

Poetas españoles, ¿esas arpas
tan acordes ayer, tan melodiosas,
por qué hoy reposan mudas en el polvo?
La libertad, emanación del cielo,
¿no es digna acaso ya de vuestros himnos?
Hoy que llena de gloria se levanta,
y es salvadora egida de los pueblos,
¿no os merece un recuerdo, no os merece
un entusiasta fraternal saludo?
¿Para cuándo guardais épicos cantos...? . ,
Ayer, día de amor, cantó Tibulo;
día de guerra hoy, cante Tirteo.
Cantad la libertad, ilustres bardos;
cantad la patria y lograréis entonces
cantar la paz, la humanidad, la gloria.

Alea jacta est, Dios quiso un día
hacerse hombre, y descendiendo al mundo,
por su potente mano derribados
en el fango los ídolos cayeron.
Hoy de la libertad astro radiante
es Garibaldi; su triunfante espada
hace temblar al déspota en su trono.
Gigante que del pie del Etna brota,
a los hijos de Prócida despierta,
y a la santa Cruzada los concita.
¡Adelante los héroes de la patria!
Grita la Italia, y el ilustre Bruto
rasgando el denso velo de los siglos,
da nueva libertad al Capitolio.
¡Tocad de nuevo a vísperas sangrientas
campanas de Sicilia! ¡A la batalla!
Ayer quizás ¡oh intrépido cruzado!
se llamaba Milán tu ciudad santa,
hoy no menos espléndido es su nombre,
hoy tu Jerusalén, se llama Roma.

¿No veis, no veis, heroicos cruzados
la sombra misteriosa que a lo lejos
cruza el aire? ¿No oís entre las brisas
una voz dolorida y quejumbrosa?
Es la sombra del Dante que os saluda:
es la voz del Petrarca que os ensalza.

Sicília toca a vespres. «¡Ja n'és l' hora!»
la idea ha dit que En Garibaldi encarna,
y de las hecatombes que los dèspotas
pròdichs al món un dia regalaren,
tota la rassa d'héroes y de màrtirs
ha sortit, missatgera de venjansa,
amortallada en sas sangnantas túnicas,
pels aires a vagar cridant: «Ja és l' hora;
¡lo jorn ja és arriuat! ¡Póbles, alsau-vos!»

Y s'agita Venècia somnolenta
A l'eco de las dolsas barcarolas
que sols ne cantan llibertats perdudas;
y·l ferro busca l'húngaro que un dia
fou en sas mans flagell del despotisme.,
y, rosegant Polònia sas cadenas,
ne diu mirant al cel: «¿No hi ha justícia?»
¡Oh! Sí, nobles germanas, nobles màrtirs,
ja de la llibertat ha sonat l' hora.
Si fou flagell de Déu un jorn Atila,
vuy venjansa de Déu és Garibaldi.

Ja fa temps que·ls apòstols de la idea,
«¿Plassa a la llibertat!» per tot cridaren;
mes trobaren cors muts, oellas sordas
y cegos ulls per tot, que·l despotisme
per cor te un niu de víboras. Las queixas
dels pobles oprimits, sa sanch, sas llàgrimas,
tenen avuy un venjador. ¡Via ferro!
¡Que tot aquell que tinga un cor, s' apreste!
¡Que tot aquell que un bras ne tinga, s' arme!
¡Vells y donas y nins, a la pelea!
¡Nins y donas y vells, a la venjansa!
¡Atràs, atràs los dèspotas! ¡Las iras
del cel cauran avuy sobre vosaltres!
Vosaltres ho heu volgut: sofriu la pena.
¡Plassa a la llibertat!», un jorn cridarem,
y, cegos, sorts y muts, no la volguéreu,
y, ubriachs de tirania, la escarníreu,
y, escumants de coratge, la ultrajàreu...
Donchs, ¡plassa avuy del poble a la justícia!
Donchs , ¡plassa avuy a la bandera negra!

¡Sicilia toca a vísperas! ¡Ya es hora!,
que de las hecatombes que los dèspotas
fieros un día al mundo regalaron,
toda la raza heroica de los mártires
brota ya mensajera de venganza,
y agitando sus túnicas sangrientas
cruza los aires, que de roncos ecos
puebla gritando: ¡Despertad! ¡Ya es hora!

Y se agita Venecia soñolienta,
al eco de las dulces barcarolas
que las perdidas libertades canta;
y el hierro busca el húngaro que un dia
terrible azote fué del despotismo;
y arrastrando Polonia sus cadenas
dice mirando al cielo:—¿No hay justicia?
¡Oh, sí, nobles hermanos, nobles mártires,
ya de la libertad sonó la hora!
Si el azote de Dios fue un tiempo Atila,
la venganza de Dios es Garibaldi.

Ha tiempo que el acento de los libres
¡Plaza a la libertad! doquier gritaba:
pero su voz no halló más que almas mudas
y ojos cerrados a la luz divina,
porque tiene el odioso despotismo
un corazón que es nido de culebras
Los oprimidos pueblos, de su sangre,
de sus quejas y lágrimas, ya tienen
un justo vengador; ¡pueblos, alzaos!
¡Que aquel que tenga corazón se apreste!
¡Que se arme todo aquel que brazos tenga!
¡Viejos, niños, mujeres, a la lucha!
¡Corred todos en pos de la venganza!
¡Atrás, tiranos! ¡Dèspotas, del cielo
hoy las iras caerán sobre vosotros!
¡Vosotros lo quisisteis, pues sufridlo!
¡Plaza a la libertad!, ayer clamamos
y viles e insensatos la ultrajasteis...
Plaza del pueblo a la justicia, plaza;
¡plaza, por fin, a la bandera negra!

Constantino Llombart

No obstant això, com hem comentat adés, Llombart publicà aquesta traducció dues vegades: als seus *Cantos Republicanos* (Llombart 1871, 57-62) i també a la revista, publicada a Madrid, *La Ilustración Republicana Federal* (20-XI-1871). Concretament, en el cas de la versió publicada en aquell mitjà adscrit al republicanisme democràtic, Llombart «matisà» ideològicament el sentit del poema, en tant que la «bandera negra»

de l'exèrcit de Garibaldi, a què fa referència Balaguer en el darrer vers del poema, hi esdevé «roja», potser, com a símbol del federalisme que el traductor professava. Per altra banda, la versió publicada als *Cantos Republicanos* anava dedicada a J. Martí Miquel, escriptor alacantí que dirigí diverses publicacions periòdiques de caire republicà durant aquells anys a València (Collantes 2010, Platero 2001, 182).

Com podem comprovar, en aquests temptejos literaris de joventut, Llobart clama estridentment contra el despotisme del sistema monàrquic, contra els abusos dels estaments religiosos, i exhorta a la lluita a les classes més desfavorides. És, també, en aquest sentit que hem d'entendre el modest homenatge que als *Cantos Republicanos* retia als protagonistes d'un dels moments més àlgids d'aquell període: la revolució d'octubre de 1869, en què partides republicanes del cap i casal i dels pobles formaren batallons voluntaris, s'enfrontaren a les forces militars del govern -de caràcter monàrquic-democràtic- i com a resultat València va ser bombardejada (Monlleó Peris 1999, 52).

LA MARSELLESA

(Nueva letra para la conocida música de este título)
dedicada a los héroes de las barricadas de Valencia

Nueve días de lucha sangrienta
sostuvieron los hijos del Cid,
y mostraron al mundo que saben
por la patria vencer o morir.
Y pues ya que Valencia probó
que es varonil,
contra el vil monarquismo sostendrá,
otra vez
con tesón,
sostendrá lucha sin fin.

Mientras haya un patriota que sienta
por sus venas la sangre bullir,
nadie habrá que a la patria de Peris
doblar haga la altiva cerviz.
Y pues ya que Valencia probó
que es varonil,
contra el vil monarquismo sostendrá,
otra vez
con tesón,
sostendrá lucha sin fin,
lucha sin fin.

A Valencia el tirano insolente
pretendía de oprobio cubrir
y sufrió grave afrenta del pueblo,
que su honor defendió en buena lid

y pues ya que Valencia probó
que es varonil,
contra el vil monarquismo sostendrá,
otra vez
con tesón,
sostendrá lucha sin fin,
lucha sin fin.

Desde octubre que, en todos los pechos
federales, la llama febril
de su noble entusiasmo ha crecido,
y han jurado vencer o morir.
Y pues ya que Valencia probó
que es varonil,
contra el vil monarquismo sostendrá,
otra vez
con tesón,
sostendrá lucha sin fin
lucha sin fin.

Ya vendrá, federales, el día
de acabar con la raza servil,
que dio muerte villana al honrado
Genovés y al leal Bartolí.
Y pues ya que Valencia probó
que es varonil,
contra el vil monarquismo sostendrá,
otra vez
con tesón,
sostendrá lucha sin fin,
lucha sin fin.

Sepa el mundo que el pueblo Edetano,
sin temer al rigor del fusil,
nueve días sostuvo de lucha
consiguiendo al tirano rendir.
Y pues ya que Valencia probó
que es varonil,
contra el vil monarquismo sostendrá,
otra vez
con tesón,
sostendrá lucha sin fin, lucha sin fin. (Llombart 1871, 15-19)

Tanmateix, si atenem als comentaris de Lluch Soler, Llombart atorgaria amb el temps un valor relatiu a aquells exercicis literaris de joventut:

Los citados *Cantos* trascienden las exageradas ideas que a la sazón cundían en España, y aunque su autor ha demostrado ser consecuente siempre con los principios fundamentales de la República, nos consta de positivo que actualmente celebraría gustoso un auto de fe condenando aquellos sus atrevidos versos a las llamas (Lluch Soler 1879, 16).

Tot i això, cal afirmar –en la mateixa línia que ho fa Lluch- que Llombart sempre es mantingué fidel a la causa republicana, i durant aquells primers anys del Sexenni Revolucionari s'inclinà pel periodisme com un manera de poder influir ideològicament en el públic; fundà el semanari satíric *El Diablo Cojuelo* i la revista *La Propaganda Republicana*, on reproduí

las más celebradas obras de los enciclopedistas franceses. Esta elogiada publicación, en la que el ciudadano Llombart figuraba com único redactor, obedeciendo a causas ajenas a su voluntad, tuvo que suspenderse cuando precisamente empezaba a tener vida propia y mayor aceptación del público (Lluch Soler 1879, 16)

1.3 Les col·laboracions a La Ilustración Republicana Federal

I en aquest mateix sentit hem de considerar les col·laboracions que publicà a la revista publicada a Madrid *La Ilustración Republicana Federal* –que hem esmentat adés- des de novembre de 1871 a setembre de 1872. En ella Llombart publicà i «reaprofità» -com hem vist-, composicions amerades de patriotisme, d'ansia de llibertat i justícia social, en les quals abordava temàtiques programàtiques, com l'abolició de les quintes¹³, dedicà versos a herois europeus contemporanis –és el cas de la traducció del poema *Dies Irae* de Balaguer- o a protagonistes de la causa republicana, com el sonet que dedicà al filòsof, lexicògraf i polític republicà Roque Barcia; una persona que –a l'igual que Llombart, com veurem després- es preocupà per promoure l'educació de les capes més baixes de la societat.

Barcia va ser implicat -sense fonament- en l'atemptat al general Prim, ocorregut el 27 de desembre de 1870. En demostrar-se'n la innocència, Llombart escriví el següent poema, dedicat a aquell:

Al ilustre Roque Barcia

Soneto

Con esa inteligencia portentosa
que de los cielos, Barcia, has recibido,
esclarecer de un crimen maldecido
tú quisiste la causa tenebrosa.
Mas la inicua maldad, que recelosa
velaba, porque había delinquido,
te escupió, tu intención apenas vido,
con su torpe saliva ponzoñosa.
Calumniado que fuiste, prontamente
te apresó la Justicia, en la apariencia
siendo, por la calumnia, delincuente;

¹³ ¡Abajo las quintas!. *La Ilustración Republicana Federal* (31-V-1871).

Pero no hallando mancha en tu conciencia
dándote libertad, brilló en tu frente
el espléndido sol de la inocencia.

Constantino Llombart¹⁴

Ja hem insinuat adés que els primers anys de l'anomenat Sexenni Revolucionari foren a València d'efervescència del republicanisme. Però si bé hi havia coincidències programàtiques entre els progressistes i els republicans, també és cert que hi hagué discrepàncies quant a la forma de l'estat: els progressistes eren promonàrquics, mentre que per als republicans, la república i l'organització federal de l'estat eren dues condicions necessàries per a la democràcia. L'evolució dels esdeveniments –i entre ells, de manera destacada, la reinstauració de la monarquia, en la figura d'Amadeu de Savoia, a iniciativa de les forces progressistes- provocà un procés complex en què les tensions entre republicans i no republicans augmentaven progressivament (Garcia Monerris 1992, 252). I des d'aquesta perspectiva, per tant, hem d'aproximar-nos a la traducció que el 7 de gener de 1872 publicà Llombart d'un article que havia vista la llum al diari *O Trabalho* -que probablement es tracta de la primera publicació periòdica obertament republicana de Portugal- i en ell també inserí una cita de Barcia «Bendiga Dios a quien tenga el anhelo de saber, para ser justo». L'article en qüestió, titulat *La República*, és una apologia dels postulats republicans, garantia de llibertats i democràcia, que té com a antagonista el despotisme monàrquic.

La República, hija del Cristianismo y de la libertad, no se nutre de perturbaciones sociales.

Es la consagración de la triple democracia, religiosa, civil y política.

Democracia religiosa, que abomina las religiones oficiales, que apaga las hogueras inquisitoriales, que predica la tolerancia, que reconoce al hombre el derecho de adorar libremente al Dios de sus creencias. Enseña sin quemar y apostoliza sin guerras. (1)

Democracia civil, que significa la igualdad de todos los ciudadanos ante la ley; que extingue los privilegios, porque tienden a fomentar la ociosidad; que proclama la desamortización de lo amortizado para el desenvolvimiento de la producción; que promueve y amplía las relaciones sociales.

Democracia política, que tiene por principios la inteligencia y la honradez para el desempeño de los cargos públicos; que repele la inamovilidad por absurda; que pide la descentralización administrativa y moral para la emancipación del municipio y de la provincia; tiene por base la soberanía popular, manifestada por el voto libre y universal; combate el censo, porque envilece la dignidad porque envilece la dignidad humana; proclama, en fin, la misma igualdad de respetos y consideraciones para todas las varias manifestaciones de la actividad humana. Aquí tenéis rápidamente señaladas las principales bases religiosas, civiles y políticas sobre que se asienta el edificio social de las Repúblicas.

El principio vital del régimen monárquico es la herencia. ¡Fúndase el mérito del ciudadano en el acto casual del nacimiento!

¹⁴ *La Ilustración Republicana Federal* (11-XI-1871).

Los ejércitos permanentes, que rompen los lazos de la familia, influyen poderosamente en el acrecentamiento del pauperismo, alimentan el vicio y la prostitución, producen el decaimiento de las industrias. ¡Los ejércitos permanentes son, pues, las indispensables columnas del realismo entronizado!

¡La *intolerancia* de cultos para constituir la fingida alianza del trono y del altar, como si una hipocresía pudiese influir en la moralidad de los pueblos o en la salvación de las almas; la *ciega obediencia del súbdito* para ejercer completamente las arbitrariedades del déspota; la *pena de muerte* para dejar correr desenfrenadamente la tiranía de los que en nada son útiles a la sociedad, son otros tantos artículos de los programas monárquicos!

Vemos, pues, que el *rey*, o es un imposible político como los sistemas absolutos, o es una nulidad antieconómica como las realidades constitucionales, y ahí tenéis la *majestuosa pirámide* de las monarquías!

També, però ara en primera persona, i en to poètic, a les planes de la *Ilustración Republicana Federal*, Llobart va fer gala de la mateixa condició de republicà convençut, partidari del federalisme i de la insurrecció, que ja l'havia impulsat a confegir, l'any anterior, els *Cantos Republicanos*, i hi publica en aquesta revista, en el número corresponent al 28 de juny de 1872, de nou, la següent composició, que ja havia vist la llum en aquell volum, imprés a València l'any anterior (Llobart 1871, 7-9):

CREDO.

Limpia está, ciudadanos, mi conciencia,
limpio mi corazón;
españoles, oíd de mi creencia,
la sincera expresión.

Yo quiero que reine
la paz en la tierra,
que acabe la guerra,
del mundo baldón.

Yo quiero en el alma
con ansia prolija,
que al hombre dirija
la sabia *razón*.

Yo le quiero imponer
silencio al opresor;
Y ahí teneis el *por qué*
republicano soy.

Ha tiempo que el débil las cadenas
sufre de la opresión,
y el fuerte despiadado, de sus penas
no tiene compasión.
Por eso yo quiero
con ansia ferviente,
que el mísero intente
su *emancipación*.
Por eso mi idea

ver quiero cumplida,
y en norma erigida
de toda nación.
Yo le quiero imponer
silencio al opresor;
y ahí tenéis el por qué
republicano soy.

Si Dios pensara al mísero oprimido
por fin dar protección,
le daría este santo y bendecido
Credo de redención.
Por eso con ansia
mi pecho desea,
que triunfe una idea
de tal condición.
Por eso yo quiero
que el pueblo la aclame,
y España proclame
la *federación*.
Yo le quiero imponer
silencio al opresor;
Y ahí tenéis el por qué
republicano soy.

CONSTANTINO LLOMBART.

Per altra banda, Pedro Ruiz, fa referència, en parlar del pacte que el maig de 1869 signaren els republicans d'Aragó, Catalunya, València i Balears –de l'antiga Corona d'Aragó-, conegut com el pacte de Tortosa, que aquells

es mostraven partidaris de despertar l'esperit municipal i provincial, i de posar fi als estèrils colps d'Estat des de dalt. La seua proposta de federació dins de la unitat d'Espanya es presentava com el millor camí per a la futura Unió Ibèrica amb Portugal i com el començament del projecte d'uns Estats Units d'Europa, els quals eren presentats com «l'ideal del nostre segle» (Ruiz Torres 1990, 129).

Aquesta concepció de «federació» sembla que feia referència Llobart a la composició adés transcrita. I prova fefaent que, si més no en aquells anys de joventut, considerava com a factible l'opció d'una Unió Ibèrica, és el fet que als *Cantos Republicanos*, en diverses ocasions es refereix als ciutadans i a la pàtria com «ibèriques» (Llobart 1871, 40, 49, 57).

2 L'inici d'una croada literària compromesa

Llombart en aquells anys va conèixer una persona que –segons ell mateix afirmaria més de vint anys després- influí de manera decisiva la seua manera d'entendre el món:

Luciano de Soto, filósofo misántropo, con su exagerado excepticismo, con sus desconsoladores razonamientos, fue el que derramó en mi espíritu, hasta entonces lleno de optimismo que rayaba en la candidez, todas las pavorosas dudas que entrañan los más arduos problemas de la vida (LLombart 1888b, 302).

Aquest pensador va ser –segons el mateix Llombart- qui despertà en ell l'afició a les lectures de Campoamor, del qual volgué assimilar l'estil, composant algunes *Doloras*, que publicà, a les planes de *La Ilustración Republicana Federal*, *La Ilustración Popular Econòmica* i *La Tertulia*.¹⁵ I gràcies a aquelles publicacions, però sobretot als encàrrecs que li feien, sembla que Llombart aviat va augmentar la seua popularitat a València, especialment entre les classes obreres:

Durante los años que concurrí a la Escuela Normal y al Centro Popular instructivo, merced a mis desaliñadas composiciones poéticas, mis artículos políticos y mi especialísima posición social, logré conquistarme cierta popularidad, sobre todo en las clases obreras, y tratándose de composiciones en verso con motivo de fiestas de Carnaval, *Falles de Sent Chusep*, *Milacres de Sent Visent Ferrer*, *Festes de poble* y felicitacions de todas clases y colores, ya es sabido, el primero de que en Valencia suele echarse mano las más de las veces es Llombart (LLombart 1888b, 303).

I aquells exercicis motivats per la *Musa pedestre* –com els denominava Llombart- li procuraven moltes vegades el sustent per a viure. Ara bé, com afirma Francesc Pérez Moragón, gràcies a aquells exercicis literaris popularistes escrits en la pròpia llengua

es va produir un tomb decisiu en la trajectòria del personatge: es va trobar amb la possibilitat de reivindicar una mica més que la República Federal: havia trobat una pàtria. La seua llengua, que abans havia escrit d'una manera quasi instintiva i de vegades per comanda, com hem vist, ara se li degué aparèixer plena de majestats, com una representació de la sobirania nacional perduda (Pérez Moragon 2005, 40-41).

2.1 Niu d'Abelles

El primer text que indica aquesta evolució en el pensament de Constantí Llombart és el primer volum que publicà en la llengua materna *Niu d'abelles*, la primera edició del

¹⁵ *Cuestión de conveniència. La Ilustración Republicana Federal* (11-IX-1872); *Tanto monta La Ilustración Republicana Federal* (20-VII-1872), al voltant d'aquesta composició, vegeu Sanmartín Bastida (2008); *Límites de la Razón. La Ilustración popular econòmica* (20-VIII-1875); *La letra con sangre entra La Ilustración popular econòmica* (20-I-1876); *Azares de la vida La Tertulia. Semanario de ciencias, literatura é intereses Morales y materiales* (30-III-1879).

qual va veure la llum en 1872 (Llombart 1872a).¹⁶ En el pròleg fa una sincera i sentida apologia de la llengua:

Jo, lectors meus, em planych en lo mig de l'ànima, quant algun rato considere lo llastimós abandono en què los vats del Túria han vingut a deixar la dolcíssima llengua llemosina [...]

Y esta llengua que tantes glòries y grandees conta en la seua història, casi es pot dir que des de que lo realme d'Aragó, per motiu de lo casament de los reys catòlics, s'uní a lo de Castella, no ha fet més qu'anar de mal en pitjor, fins a l'estrem de que tant los mallorquins, com los valencians y catalans, no fa molts anys, per a res la usaben en sos escrits.

!Tal fon per desgràcia lo predomini que la corona de Castella n'eixercí sobre la d'Aragó, tal ne fon, que ni la llengua qu'esta parlaba va aquella deixar-li!

Poch a poch los castellans feren oblidar a los fills de l'antich regne d'Aragó la llengua qu'heretaren de los seus avis, y la sehua literatura ni tan sols donaba senyals de vida (Llombart 1876b, VII-VIII).

Com molt bé apunten Martínez & Borderia (2005, 113) –i és una qüestió que sobretot es fa palesa a l'àmbit de la premsa valenciana del segle XIX-, la llengua en aquest període esdevé un element d'autoreconeixement social. Des d'aquesta perspectiva, per a les classes subalternes el castellà era l'idioma de la burgesia i del poder –i també la d'aquells que pretenien una progressió en qualsevol d'aquests dos àmbits-; mentre que el valencià era un element definidor –per contrast- de les classes subalternes. Aquest element és clau per entendre les consideracions que fa Llombart respecte a la situació d'abandó de la llengua pròpia i l'adopció del castellà, perquè no estan vessades amb una intenció primordialment estilística, per atorgar rellevància al seu treball, sinó que contenen una significació moral, de la qual es desprenen conseqüències polítiques.

«Desde que lo realme d'Aragò, per motiu de lo casament de los reys catòlics, s'uní a lo de Castella, no ha fet més qu'anar de mal en pitjor» diu Llombart, i ho expressa en un context polític en què la base de la militància republicana de València, Barcelona, Saragossa i Mallorca –els territoris que formaven l'antiga Corona d'Aragó- s'estaven organitzant en pactes federals (Monlleó Peris 1999, 450). Per tant, la intencionalitat de reivindicar el passat comú d'aquests territoris sembla que obeïa, en el cas de Llombart, a la mateixa estratègia que ja havien seguit escriptors del liberalisme de la primera meitat del segle XIX.

I per altra banda està l'admiració pels aconseguiments dels renaixencistes catalans: un sentiment que expressarà sempre que tindrà oportunitat i que anirà lligat al de germanor en el que per a ell era una «crehuada literaria». Aquella causa –la Renaixença- als ulls d'un home que es definia «lliberal a la chàquera vella» (Martínez Gallego & Bordería

¹⁶ Quatre anys més tard, se'n publicaria la segona edició; aquesta vegada per l'impressor Pasqual Aguilar, la qual és la que hem seguit en aquest treball (Llombart 1876b).

Ortiz 2005, 113) difícilment podia anar lligada a un ideal que no fóra el del progrés, com ho testimonia l'afecte i la consideració que mostrà envers la trajectòria literària i política de Víctor Balaguer. Per aquesta raó, Llombart mai no defallirà de buscar i sumar adeptes a la seua causa:

Però ¿quin podrà ser lo motiu que tenen los poetas valencians, pera no atjudar en esta empresa a sos germans de Catalunya? ¿Per què no han d'escriurer, per lo menys, tant es la llengua llemosina com en la castellana, com ho fan los seus companyers del Principat? No he pogut may compéndrer son injust desdeny per una llengua a la que tant títols de glòria li deuen, y que tantísimos meritis té ademés en son favor! ¿Serà que la desprecien? [...]

Encara, per sort, tenim entre nosaltres los estimats poetas En Vicent Boix, mestre de casi toda la plèyade valenciana, En Teodor Llorente, En Jacinto Labaila, En Vicent W. Querol, En Benet Altet y Ruate, En Joseph M. Bonilla, En Rafel Ferrer i Bigné, En Félix Pizcueta, En Joaquim Balader, En Rafel M. Liern, En Eduart Escalante, En Francesch Palanca y alguns altres no menys distinguits qu'estos, los quals a glòria s'ho tenen lo conrear nostre natiu llenguage.

Atjuden, puix, en bon hora los poetas valencians y mallorquins a los de Catalunya, qu'algun dia pot ser que troben la deguda recompensa del seu treball, ja que sobre llurs polsos han de cenyir-ne la mare pàtria la cobejada corona de Llorer.

Este ha sigut, és, y serà sempre mon desig, y em pense que no es faran los sorts a mons pregs, ja que són naixcuts de l'amor que constantment li he profesat a nostra dolça y expresiva llengua.

Si jo m'encontrara en lo seu lloch, de segur que faria per ella tot lo que podria; mes sent molt curtes mes forces ara per ara, no puch fer altra cosa que treballs tan sencills com los qu'he posat en la present obreta (Llombart 1876b, IX-X).

De fet, *Niu d'abelles* és un recull de cinc-cents onze epigrames dels «mes reputats poetas valencians, catalans y mallorquins» (Llombart 1876b, XI). El primer que salta a la vista del volum és que el to del pròleg –elevat– contrasta amb el registre popular i la intencionalitat lúdica de les composicions que l'acompanyaven. Aquest aparent paradoxa, tanmateix, ens és molt útil –com molt bé observa Pérez Moragon (2005, 41)– per a constatar que l'interés de Llombart per conrear productes que pertanyien a àmbits literaris –i per tant destinat a públics– diferents, i fins i tot en alguns casos incompatibles, té el seu origen en què ell pensava en termes de «poble» i no de «classe» (Baldó 1990a, 194) i, per tant, igual d'apte –o literari– era a criteri seu una composició popularista que un escrit confegit amb pretensions més cultes.

Una altra qüestió era el nom de l'idioma. Tot i que aquest tema l'abordarem més endavant –al punt II.8.3.3.1–, sí que convé avançar, per una banda, el fet que en la segona meitat del segle XIX encara persistia una desorientació en matèria filològica (Martí Mestre 2005, 205). A nivell ortogràfic això es palesava en el predomini d'una escriptura foneticista influïda per l'apitxat i castellanitzant, sobretot entre els escriptors que conreaven gèneres populistes, com és el cas del *Niu d'Abelles*. Per tant, no existia encara –no s'havia acordat– un sistema de codificació de la llengua –cosa que, com

veurem, Llombart també intentà pal·liar en la mesura de les seues possibilitats- i cada escriptor utilitzava un sistema ortogràfic individual i provisional (Martí Mestre 2005, 209).

No obstant això, la inexistència d'un codi ortogràfic, sembla que no induí a qüestionar la unitat de la llengua entre els escriptors valencians, catalans i mallorquins, com comprovarem tot seguit. Llombart, en el pròleg de *Niu d'Abelles* afirmà, en referir-se a l'edició d'obres literàries a Catalunya:

Mes los catalans que són més amants de les coses de sa terra, que nosaltres los valencians, encara qu·al cap de tant de temps, fa poch anys, s'enrecordaren de la *llengua materna*, com se dia en lo segle XV, y proposaren a los seus germans los mallorquins i valencians, una crehuada literaria ab lo lloable fi de conquistar lo perdut tresor de la llengua llemosina
Y algo sens dubte conseguiren, puix en anys escasos han lograt crear-se lo seu teatre purament català, y hui en lo dia tenen los seus diccionaris, la sehua gramàtica, los seus periòdics, los seus calendaris, les seues rondalles o novel·les, etc., tot per supost, escrit en la llengua catalana, qu-en lo fondo és la mateixa valenciana y mallorquina, ja que com tots sabem, són totes les tres filles d'una mateixa mare qu·és la llemosina (Llombart 1876b, VIII-IX).

Per tant, comprovem que Llombart emprava el terme llemosí en un sentit cohesionador des d'un punt de vista lingüístic (Martí Mestre 2005, 209) i també *estratègic* –com veurem després-, per evitar suspicàcies entre els parlants o els escriptors que no s'identificaven amb la resta de variants dialectals del domini lingüístic. Recordem que ens trobem en un període en què la nostra llengua encara no s'havia normativitzat. Tanmateix, malgrat la inexactitud etimològica del terme «llemosí» per a designar la llengua nadiua, i tot i que en 1861 Milà i Fontanals ja havia demostrat la pertinença del valencià a la varietat occidental del català, gran part dels autors valencians –i entre ells el mateix Llorente (Roca Ricart 2010)- seguiren mantenint-lo.

De fet, Constantí Llombart, fins i tot considerava adient l'adopció de noms regionals per a referir-se als dialectes parlats a les terres valencianes, catalanes i mallorquines, com es pot comprovar en el mateix pròleg:

Fora d'unes quantes obres dramàtiques, poques per cert, y d'algunes composicions poètiques escrites en bon llenguatge llemosino-valencià, lo demás, a mon modo de vorer, més prompte servix d'obstacle a la restauració de la llengua llemosina, que d'altra cosa (Llombart 1876b, IX).

És evident que amb aquesta estratègia, Llombart, el que buscava era remarcar la identitat bàsica de la llengua parlada i la llengua literària amb una intenció unificadora (Martí Mestre 2005, 209-210).

Però, tornant a *Niu d'Abelles*, cal assenyalar que va ser una publicació que féu guanyar popularitat a Llobart dins i fora de les terres valencianes. El primer diari a fer-se'n ressò va ser *Las Provincias*, que en data de 17 de març de 1872 publicava una nota en què afirmava que «el joven poeta Constantí Llobart començarà a publicar por entregas una chispeante colección de epigramas escritos en valenciano, en colaboración de otros distinguidos escritores».

Al mes següent, el 17 d'abril de 1872, el mateix diari en publicava, una altra:

Digimos últimamente que el joven poeta valenciano D. Constantino Llobart iba a publicar con el título de *Niu d'abelles*, una picante colección de epigramas, en la que figurarían los más conocidos de los ingenios lemosines. Dicha obra ha comenzado ya a ver la luz por entregas de diez y seis páginas en cuarto elegantemente impresas. En la primera, que tenemos a la vista, además de un prólogo del coleccionador relatando lo mucho que se ha trabajado en favor de nuestra antigua lengua local por los literatos de Barcelona y Mallorca en primer término, y por los de Valencia en segundo, se comienza la serie de epigramas, entre los que se ven, no solo de los literatos que actualmente se dedican a este género de literatura en nuestra población, sino también de los malogrados poetas Bernat y Baldoví, Salvador Estellés y otros.

Recomendamos esta nueva publicación a la personas amantes de la dulce lengua lemosina, y a todos aquellos que gustan conocer los intencionados epigramas de nuestros poetas.

El precio de cada entrega es de un real, y se puede suscribir en las principales librerías de nuestra ciudad.

Curiosament, aquell mateix dia, i en aquell mateix diari, eixia una altra nota en la qual s'informava que alguns amics i companys de Constantí Llobart, per tal d'eximir-lo de realitzar el servei militar, publicarien una selecció de *doloras* que ell ja tenia escrites, titulada *Flores de Adelfa*, la qual aniria precedida d'un pròleg de Jacint Labaila –a qui Llobart havia dedicat *Niu d'abelles*- i comptaria amb un retrat de l'autor, de l'artista Ricard Navarrete. L'única condició que posà l'autor –la qual cosa ens informa del seu tarannà- és que si hi sobraven diners, els destinaria als ferits de l'exèrcit. Dos dies abans, el 15 d'abril de 1872, a Ginebra, Carles Maria dels Dolors de Borbó, havia declarat la tercera guerra Carlina.

Uns dies després, l'1 de maig de 1872, el periòdic català *La Renaxensa*, *periòdich de literatura, ciències y arts* en la secció «Novas» es feia també ressò de de la publicació de *Niu d'Abelles*:

Hem rebut lo primer quadern d' una colecció de epigramas dels més reputats poetas catalans, mallorquins y valencians que, baix lo titol de *Niu d'abelles*, publica en València en Constantí Llobart. En lo comensament de l'obra se llegeix un b[r]eu escrit pròlech en lo que l coleccionador se manifesta molt entussiaista de la renaxensa de nostra literatura y s plany de no veure conreada la llengua materna per los autors de València y Catalunya ab lo mateix amor y dalé [sic] ab què ho fan los catalans. Lo restant de dit quadern comprén alguns epigramas firmats per Bernat Baldoví, Bonilla, Sanmartín y Aguirre, Estellés y Llobart. No podem menys que manifestar la especial satisfacció que ns ha causat aparició de dita obra per provar-nos que l'amor a las cosas de la pàtria

no està tant mort com alguns creuen en las províncias que parlan nostra llengua, y perquè-ns mostra per part de l'autor propòsits tant lloables, que desitjaríam de tot cor veure realitzats.

La iniciativa de Llobart havia estat rebuda amb interès i satisfacció a Catalunya. I també a Madrid. Si més no en els àmbits republicans, atés que la publicació *La Ilustración Republicana Federal*, en la qual Llobart col·laborava assíduament, com hem pogut comprovar, també publicà una ressenya, el 21 de maig de 1872, en la qual també es feia un resum del pròleg i fins i tot apareixien diversos epigrames, traduïts al castellà, inclosos dos d'ell:¹⁷

«Cuenta la mujer de Gil
que las penas la hacen gruesa,
y cuenta bien, pues Teresa
es mujer dun alguacil»
[...]
«En el prado de Sentina,
volando Juan la cometa,
le dijo a la Tereseta;
—«¡Mira cómo se me empina...!»

Els redactors d'aquell periòdic republicà auguraven l'èxit d'aquella publicació i indicaven com s'editava i on podien adquirir-la els lectors de fora de València:

Parécenos que esta obra es digna del favor que el público la dispensa, y estamos seguros que los nobles esfuerzos de nuestro querido amigo Llobart han de ser justamente secundados por todos los amantes de la bella literatura lemosina.

Esperamos que sus autores nos disimulen si la traducción no está a la altura de sus bellísimos epigramas, pero supla a la inteligencia el deseo que nos ha impulsado de que sus preciosos versos no dejaran de ser conocidos de todos nuestros lectores.

La obra constará de 10 a 12 cuadernos de a 16 páginas, al precio de un ella, franco de porte, y en ella se insertarán los más bellos epigramas lemosines, escritos por los más reputados poetas catalanes, mallorquines y valencianos. Los suscritores de fuera de Valencia podrán hacerlo enviando 6 rs. en sellos a Constantino Llobart, calle del Mar, 18, o en las principales librerías.

Lisso.

2.2. *Un al·legat contra la pena de mort: Justicia contra Justicia*

Llobart, segurament impulsat per les expectatives cada vegada més realistes que la monarquia constitucional espanyola, era una alternativa que no anava a guanyar adeptes, si més no en les classes populars obreres, sembla que continuà en la seua tasca de propagandista de la causa republicana. En un notícia publicada a *Las Provincias* el

¹⁷ La resta d'epigrames publicats són d'Andreu Codonyer, Víctor Iranzo Simon, J. Bernat Baldoví, J. F. Sanmartín Aguirre i J. Garcia Capilla.

27 de març de 1872 sobre la constitució dels comitès locals o de barris del Partit Republicà, constatem que ell estava integrat en el col·lectiu del segon barri del districte de Serrans. I així mateix, convençut de la força que podia tenir el teatre per a la transmissió ideològica (Escartí 2005, 141), va publicar l'obra al·legòrica *Justicia contra justicia* (LLombart 1872b), que es va representar el 17 d'agost d'aquell any a benefici de l'actriu Paulina Andrés (Leon Roca 1995, 88). Com assenyala Gabriel Sansano (Sansano 2005, 188) es tracta d'una obra en què al·legava contra la pena de mort. A tenor del que apareix a la dedicatòria, destinada a l'amic Francisco Martínez Ferrer i datada a València, el 17 de maig de 1872, aquesta fou la primera producció teatral que publicà (LLombart 1872b, 5). Els personatges eren al·legòrics: la *Justicia Divina*, la *Justicia Humana*, el *Falso Deber*, la *Prudencia*, la *Caridad Cristiana*, el *Crimen*, el *Remordimiento* i la *Misericordia*.

L'abolició de la pena de mort era una de les proclames de les forces democràtiques i, de fet, no seria fins un any després, quan s'instaurà la primera República, que Salmerón proposà abolir-la. Llombart planteja el tema en dos àmbits: un ubicat en una sala d'audiència, on la justícia humana ha de dictaminar quina pena li correspon a un criminal; i un altre, una *región celeste*, on la justícia divina ha de jutjar l'actuació de la justícia humana. El discurs insisteix en la necessitat d'instrucció del poble per despertar en ell una consciència de remordiment davant les faltes comeses. I així mateix argumenta la necessitat de supervivència com a la causa de molts dels delictes comesos pels més humils; critica l'observància hipòcrita que la societat fa dels preceptes religiosos –*ruin sociedad anti-cristiana*, en dirà Llombart (LLombart 1872b, 21)- i per tant proposa que la pena ha de ser proporcional al delicte i reivindica una millora qualitativa del sistema penitenciari. Evidentment, la posada d'escena d'aquesta obra no degué resultar fàcil, per la naturalesa abstracta dels personatges. De fet, Llombart, nou anys després, la consideraria irrepresentable (Llombart 1881b, 32). No obstant això, com veurem després, el fet que se'n fera una reedició el 1881, indica que l'obra despertà interès entre els potencials lectors.

L'opció republicana –si més no a València- continuava guanyant pes específic, i una de les causes d'aquell èxit era que, a una doble crisi –capitalista i de subsistències-, calia afegir el descontent de les classes populars, entre d'altres raons, perquè el servei militar era obligatori i per eximir-se'n calia pagar un substitut, el que resultava difícil d'aconseguir per a les famílies amb una situació econòmica precària (Ruiz Torres 1990, 130). A més a més, com assenyala Sansano, aquesta qüestió

«esdevingué més viva pel fet que –davant la inestabilitat general del país (una nova crisi carlina i desordres de tot tipus) i les rebel·lions colonials-, amb la monarquia d'Amadeu I, a partir de primer govern de Ruiz Zorrilla (juliol de 1871) es promogué l'allistament massiu i la llei del servei militar obligatori –durant set anys-per a tots els ciutadans compresos entre els 20 i els 27 anys, traint així les aspiracions d'una part dels revolucionaris (Sansano 2005, 189).

2.3 *Contra el servei militar obligatori*: La esclavitud de los blancos

És amb la intenció de reivindicar l'abolició de les quintes que Llombart, poc després de traure a la llum *Justicia contra justicia*, va escriure el drama *La esclavitud de los blancos* (Llombart 1873a) la qual es va representar al teatre-café del carrer Russafa l'1 de febrer de 1873, a benefici de l'actor Antonio Esteve Jordán. Llombart, en aquesta ocasió abandonava el món de les idees i assajava una fórmula dramàtica que prenia com a motiu uns fets coetanis, com és el cas de la revolució produïda a València l'octubre de 1869, la qual tingué com a detonant el fet que el govern decretara la dissolució del braç armat de la revolució (Ruiz Torres 1990, 130), el que provocà una revolta republicana dirigida pels líders de les partides rurals. Com molt bé ha assenyalat Sansano, un dels protagonistes de l'obra -Fabián- n'encarna a un d'ells, es tracta de Machuca, de Pedralba, que és el lloc on discorre gran part de l'acció del drama llombartià (Sansano 2005, 189).

L'argument de *La esclavitud de los blancos* gira al voltant de la impossibilitat de mantenir la relació dos nuvis –Vicente i Clara- perquè el primer, enganyat pel seu amo, Andrés –que pretén a la seua promesa- no disposa de diners per evitar el servei militar. El pare de Clara –Fabián- és un llaurador que no pot millorar la situació familiar perquè té un fill servint a Cuba.

En abandonar Vicente el seu poble, Pedralba, Andrés tindrà lliure el camí lliure per aconseguir el seu objectiu: casar-se amb Clara –que no rep notícies de Vicente perquè Andrés oculta les cartes que aquest li envia-, fins que acabaran contraient matrimoni i se n'aniran amb el seu pare a viure a València, on tindrà lloc la revolta d'octubre de 1869 i on Fabián serà aclamat com un heroi i Andrés morirà –no sense que el primer descobreisca l'engany del gendre. Finalment Fabián i Clara tornaran a Pedralba, on Vicente, després d'un llarg període, tornarà i descobrirà tot el que s'ha esdevingut en la seua absència.

Llombart dedicà aquest drama al seu amic i correligionari republicà, llavors vicepresident de la comissió provincial, Federico Raset Baderna, en aquests termes:

Mi distinguido amigo y correligionario: A V., que consecuente con los principios políticos que sustentamos, fue uno de aquellos dignísimos concejales de nuestro Ayuntamiento que en 1871 se negaron rotundamente a practicar las operaciones precedentes al sorteo de los quintos de dicho año, protestando de aquella manera pública y solemnemente, como era su deber, contra esa denigrante y fatal contribución de sangre, contra esa bárbara é ignominiosa *Esclavitud de los Blancos* que todavía pesa como un estigma de maldición sobre la frente de los españoles; a V., repito, me he permitido dedicarla esta humilde producción de mi escaso ingenio, en la cual, como V. lo ha hecho en todas ocasiones, me he propuesto combatir ese incalificable atentado a la autonomía del hombre, llamarlo *Quintas*, en la convicción de que al amparo de su distinguido nombre adquirirá, a no dudarlo, méritos de que se halla completamente desposeída.

Dígnese, pues, V. aceptarla, no como a una ofrenda del poeta, que está muy lejos de serlo, sino como una insignificante muestra del alto aprecio y consideración que le merece a este S. A. y S. S. (Llombart 1873a, 5).

El to reivindicatiu de les paraules de Llombart no es limita només a la dedicatòria, els següents paràgrafs, en boca de Fabián, no donen peu a a cap dubte de la finalitat amb què havia escrit l'obra:

Ese inicuo tributo [referint-se a les quintes]
que nos marca la frente,
con el sello inflamante
de miserables siervos de los reyes.

Que no es tan solo Cuba
de esclavos el albergue,
cuando iguales cadenas
que los negros los blancos aquí tienen.

Este es, Clara, el motivo,
cual te he dicho mil veces,
porque tu anciano padre
la santa causa popular defiende.

La redentora idea
que abolirá esas leyes,
inhumanas, que roban
a las madres los hijos que más quieren.

Los hijos que los fieros
Tiránicos poderes,
para sus torpes fines
en destructoras máquinas convierten.

Máquinas que destruyen,
si al déspota conviene,
no diré a sus hermanos,
hasta a sus mismos padres, si se ofrece.

Y van, ¡ay!, a las guerras
sangrientas que él promueve,
donde si no las vidas,
destrozados, los miembros muchos pierden.

Así es que aquellos pocos
que del servicio vuelven,
una triste limosna,
trabajar no pudiendo, pedir suelen.

U holgando en el servicio

Tanto se les pervierte,
que los que ilesos tornan,
ya dedicarse a trabajar no quieren,

Y en tanto las industrias,
que de brazos carecen,
la agricultura y artes
todo sin remisión, todo se pierde.

Por eso, hija querida,
he sido y seré siempre
¡republicano!

[...]

Ojalá comprendieran
su interés las mujeres,
y desde muy temprano,
en sus pequeños niños la infundiesen
república las madres
a sus hijos enseñen,
puesto que así el tributo
extinguirá la España en plazo breve.

Sí, madres cariñosas,
creedme a mí, creedme;
pues solo no habrá quintas
cuando el sol federal brille esplendente (Llombart 1873a, 12-13).

Sansano destaca que aquesta obra denota una progressió qualitativa de les aptituds literàries de Llombart, respecte a la producció anterior, en tant que s'hi fa palesa una voluntat conscient d'aconseguir un equilibri entre la finalitat reivindicativa de l'obra i el desenvolupament de la trama (Sansano 2005, 190). *La esclavitud de los blancos* fou posada en escena –segons el mateix Llombart ho indica, de manera intel·ligent- sota la direcció de Leandre Torromé (Llombart 1873a, 45).

2.4 Testimoni de la insurrecció cantonal: Trece días de sitio o los sucesos de Valencia
Deu dies després de l'estrena d'aquesta obra es proclamà la República. Amb la renúncia d'Amadeu I al tron, accedí al poder una coalició de republicans i progressistes radicals, presidida per Estanislau Figueras, que aviat mostrà tensions internes (Ruiz Torres 1990, 132-133). Tot i això, per reduir la pressió popular, es promulgà una llei abolint les quintes –com pocs dies abans es demanava a l'obra de teatre de Llombart- i es creava una nova milícia –els Voluntaris de la República. Però hi havia una paradoxa que condicionà el curs de la República: aquesta va ser votada en una cambra on els membres eren majoritàriament monàrquics (Garcia Moneris 1992, 256). Per resoldre aquella situació es convocaren eleccions i hi hagué una vertadera eclosió del republicanisme, predominantment de caire federal. Tanmateix, el nou president, Pi i Margall, tot i els

seus intents per impulsar una nova constitució i aplicar reformes populars, no pogué fer front al complex panorama polític i social. L'opció republicana, a causa dels enfrontaments i divisions entre faccions i de l'aparició en escena dels insurrectes internacionalistes –obriers i camperols- aviat se'n ressentí; si a això afegim el conflicte bèl·lic carlí, el problema colonial i la situació generalitzada de crisi econòmica, la viabilitat del projecte republicà era difícil d'aconseguir.

És en aquest context en què es produí la proclamació de cantons independents. El motiu principal d'aquella insurrecció va ser la desconfiança de sectors republicans intransigents de les províncies envers la manera de concretar la federació per part del govern. Aquells, tement que s'imposaren tesis de caire centralista, defensaven una moviment revolucionari promogut per les bases (Ruiz Torres 1990, 133). El moviment cantonal començà el 12 de juliol a Cartagena, i sis dies després, el 18 de juliol s'aixecà a València. Constantí Llombart, testimoni d'excepció d'aquella insurrecció que finalitzà a València amb l'entrada, el 8 d'agost de 1873, de les tropes del capità general Martínez Campos -després de bombardejar-la- va escriure *Trece dias de sitio o los sucesos de Valencia* (Llombart 1873b).

L'objectiu d'aquell treball, Llombart l'explicita ben clarament al pròleg:

Nuestro intento al escribirla solo ha sido llamar la atención del pueblo sensato sobre los tristes resultados que las predicaciones funestas de algunos políticos de oficio suelen darle, para que llegue un día en que les conozca, y pueda por fin, desalucinado, decirles en alta voz: «Miserables especuladores de mi ignorancia y de mi buena fe, dejadme en paz; harto habéis abusado de mi paciencia, harto habéis explotado mis miserias, mas ya también la esperiencia me ha enseñado a conocer vuestros engaños, ya sé perfectamente quiénes sois y quiénes habéis sido siempre para conmigo; bastante me habéis arruinado, bastante perdición habéis ocasionado a esta patria infeliz a quien constantemente devoraisteis [sic]; conocidas me son vuestras infamias, y por lo tanto, huid, huid de mi presencia, no vengáis, miserables, a turbar con vuestra falsa palabrería, con vuestras mentirosas doctrinas, la tranquilidad de mi espíritu! (Llombart 1873b, VII-VIII).

Llombart, acusava d'aquell desastre a la intervenció de *farsantes embaucadores* (Llombart 1873b, IX) que s'havien aprofitat de la ignorància de les classes populars, i escriví aquell llibre amb la voluntat de contribuir a

desenmascarar a los encubiertos aduladores del honrado pueblo, a quien por sus bastardas ambiciones o sus fines particulares, han predicado exagerados principios y prometido lo que no debían, puesto que luego, por impotencia o mala intención, no habían de poder o querer cumplirlo, engañándole de aquel modo (Llombart 1873b, IX-X).

I s'autoimposava la feixuga tasca de fer-ho sense estalviar detalls:

Nos hemos propuesto dar a nuestros lectores la mayor copia de noticias referentes a los sucesos de que somos cronistas, y ya que en ellos no se llevaron a cabo grandes hechos que atraigan toda la atención del que los lee, procuramos que nuestro relato abunde en detalles (Llombart 1873b, 115).

És important destacar que Llobart, potser a causa de la mateixa manipulació a la qual el poble s'havia vist sotmés, per a obligar-lo a defensar la causa cantonalista, i que ell manifestava en aquelles pàgines introductòries amb indignació, es distanciava de qualsevol partit polític:

Por nuestra parte, ya solemnemente protestamos en el prospecto de la obra, no pertenecer a ninguna bandera ni partido político, pues si bien hemos formado en las filas del republicano federal, hoy por hoy, al escribir la presente historia, ningun interés de partido nos tiene ligados, y el público, para quien escribimos, podrá en breve convencerse de la veracidad de nuestras palabras.

En primer lugar, pues, debemos hacer constar, como lo hicimos al tomar la pluma hace pocos días, que hacemos la más completa omisión de nuestras opiniones, con la sola idea de evitar todo género de sospechas que sobre el autor pudieran abrigarse.

Y además porque siéndonos repugnante en sumo grado el aparecer como juez y parte en una misma causa, de la manera sencilla que acabamos de manifestar, conseguiremos fácilmente, ya que aunque fuera a todo trance haríamos por conseguirlo, desvanecer los escrúpulos, más o menos fundados, tanto a nosotros de los que nos suministraron los datos, como a los lectores de nosotros.

Nuestro criterio será el criterio de la verdad sincera, que es el de la fría razón y de la severa justicia (Llobart 1873b, 6).

Les paraules del pròleg de Llobart en *Trece dias de sitio* fan l'efecte de ser les d'una persona que ha patit un desengany provocat per l'actitud deshonest i interessada d'alguns que, fins feia poc, havien estat correligionaris d'ell i en els quals sembla que havia confiat. I dels quals havia renegat ja. De fet, en la mateixa introducció, Llobart ja constata les profundes divisions que afeblen el partit republicà federal:

Ya de mucho tiempo atrás trabajaban al partido republicano federal español las hondas divisiones que constantemente le debilitaban, cuando la proclamación de la República en 11 de Febrero de 1873, vino a marcarlas todavía más, hasta el extremo de combatirse republicanos entre republicanos, con más encarnizamiento, con más saña si cabía, que todos juntos habían desplegado contra los monárquicos.

Divididos en transigentes e intransigentes, apenas los primeros conquistaron el poder, el popular diputado D. Roque Barcia, apresuróse a fundar un periódico con el único y exclusivo pensamiento de combatir a los gobernantes.

Dudamos que jamás periódico alguno haya dirigido más violentos ataques, haya hecho más ruda oposición a ningún gobierno, que la que Barcia, desde las columnas de *La Justicia Federal* desplegó contra sus antiguos compañeros federales.

Si hubo buena o mala fe en aquel a, entonces injustificable oposición, nos abstendremos de decirlo, pero por nuestra parte siempre la condenamos de apasionada, o cuando menos, a todas luces intempestiva (Llobart 1873b, 11).

Aquest popular republicà, Roque Barcia, al qual fa referència Llobart, era el mateix a qui ell li havia dedicat un sonet laudatori dos anys enrere, a les planes de *La Ilustración Republicana Federal* i que adés hem transcrit. Però ara l'admiració s'havia tornat en reprensió. Barcia formava part dels intransigents que impulsaren l'eclosió de la sublevació des del si del partit federal i des de les corts (Llobart 1873b, 14-15). Així

mateix, Llombart també qüestionava l'actitud del governador de València, Ramon Castejón. El fet és que, a Alcoi, a principis d'aquell mes de juliol, els internacionalistes havien mobilitzat els obrers a secundar una vaga general, el que provocà una revolució violenta, on moriren quinze persones, i entre elles l'alcalde republicà, Agustí Albors, a gabinetades, per part dels insurrectes (Garcia Moneris 1992, 258). Aquells fets provocaren que les autoritats valencianes, davant el temor que els fets es reproduïssen a València, acordaren en un primer moment intentar controlar el moviment insurreccional i no oposaren a què s'escollís una Junta Revolucionària del Cantó Valencià amb el suport de la Milícia, en la qual estaven representades totes les classes socials i tenia un caràcter moderat, amb la intenció de neutralitzar l'actitud bel·licosa dels intransigents, mantenir l'ordre i la legalitat (Aracil 1973, 11, Garcia Moneris 1992, 257). Aquella Junta es va constituir el matí del 19 de juliol, al paranimf de la Universitat i estava presidida pel catedràtic de l'Escola de Belles Arts, Pere Barrientos, i en ella formaven part, entre altres, Vicent Secundí Noguera -III marqués de Cáceres-, el rector de la Universitat, Eduardo Pérez Pujol i el cronista i historiador Vicent Boix (Llombart 1873b, 25).

Tanmateix, segons Llombart, hi havia hagut un fet anterior, el dia d'abans, que havia donat peu a que els arguments dels insurrectes hagueren pres força, obligant a cedir a les autoritats:

Cuando de regreso los voluntarios republicanos que fueron a combatir a los sublevados de Alcoy, el pueblo de Valencia recibíoles con muy marcadas muestras de júbilo, manifestando de aquella manera su profundo reconocimiento a los valientes defensores del orden, al llegar al gobierno civil, después de recorrer la comitiva varias calles de la ciudad, formó la milicia, y desde uno de los balcones del edificio, tomaron la palabra primero el alcalde, Sr. Gras, luego D. Ramón Castejón, y por último, el escelentísimo señor marqués de Cáceres, los cuales abundando todos en los mismos sentimientos, saludaron a la milicia valenciana y al pueblo, a quien recomendaron el orden y la obediencia a las Cortes y al Poder Ejecutivo único poder legítimo en aquellas circunstancias.

Terminado aquel acto solemne, ya iban todos a retirarse, cada cual al seno de su familia, cuando el conocido republicano D. Juan Feliu, que pertenecía por lo visto a la fracción avanzada, comenzó a vitorear el Cantón Valenciano, y pidió al Sr. Castejón que telegrafiasse a las Cortes haciendo constar que todo se había hecho en nombre de dicho Cantón y que los deseos de Valencia eran recibir la pronta autorización para proclamarse independiente.

El Sr. Gobernador, olvidando, sin duda, por algunos instantes su carácter de tal, en un raptó de entusiasmo cometió la imprudencia de ofrecer cumplir los deseos del Sr. Feliu, y aun recordamos perfectamente que aclamó con vehementes vítores al Cantón valenciano.

Esto, que en un particular nada de extraño tendría, en una autoridad se hizo después acreedor a las censuras de las personas sensatas, porque ya aquello daba lugar a que los revolucionarios confiasen en el Sr. Castejón, para el caso de realizar sus planes (Llombart 1873b, 20-21).

Constituïda la Junta revolucionària, el governador abandonà València, amb la intenció d'unir-se al general Velarde, que es trobava encara prop d'Alcoi, per si hi havia nous

conflictes. No obstant això, la Junta havia enviat el següent telegrama al govern de Madrid:

Valencia declarada Cantón por necesidad. Junta elegida por todas las clases sociales. Esta ruego al Gobierno permanezca aquí gobernador militar como garantía de orden, por merecer confianza general. Apoyo al Gobierno. Pedro Barrientos (Llombart 1873b, 27).

No obstant això, Castejón, en establir-se a Alzira, publicava un butlletí informatiu en el qual es declarava contrari a la causa cantonalista –que dies abans havia exalçat (Llombart 1873b, 36-37). Tan inesperada transformació va ser motiu de crítica per la Junta Revolucionària, i també de Llombart:

Incomprensible, por cierto, era en tales circunstancias la conducta del Sr. Castejón; pocos días antes, desde los balcones del Temple, como recordarán los lectores, gritaba entusiasmado: «¡Viva el Cantón valenciano!» y luego, repentinamente, no comprendemos por qué tan inexplicable transformación, gritaba también, con no menos fervor, desde las columnas del *Boletín* transcrito: «¡Abajo el Cantón valenciano!»

Pero a lo que parece, el ministerio Pi se había declarado en crisis, y el Sr. Castejón, obrando como hombre cuerdo, debió tener presente, sin ningún género de duda, aquello de «al sol que más calienta» (Llombart 1873b, 37).

En contrast, Llombart destacava el recte judici i bon criteri dels integrants de la Junta i, especialment, del seu president, el que li dóna peu a fer un comentari sobre les aptituds que haurien de tenir els membres de l'Administració:

Aquí no debemos pasar por alto la conducta observada por el presidente de la «Junta revolucionaria», Sr. Barrientos, con la Administración económica de esta capital, que representada por sus jefes, se presentó al mismo al día siguiente de tomar posesión la Junta, quedando aquella muy satisfecha del recto juicio y buen criterio que demostró dicho señor al tratar la cuestión administrativa, de la que entre otras cosas dijo que debía estar completamente aislada de la política. Este también es nuestro parecer y estamos firmemente convencidos de que si en todas épocas se hubieran tenido en cuenta para la provisión de cargos la aptitud y probidad de los individuos, sin atender para nada a sus antecedentes políticos, no tendríamos que lamentar ese notable desbarajuste que de tantos años a esta parte se viene observando en la marcha administrativa de este zarandeado país (Llombart 1873b, 42-43).

Seguint el curs dels esdeveniments, corrien remors que una columna del general Velarde s'havia sublevat a Almansa. Això donà peu a què aquest manifestara que abans dimitiria que atacaria els republicans de València. I segons dedueix Llombart, aquest fet ocasionà el nomenament del militar Arsenio Martínez Campos per al càrrec de Capità General de València (Llombart 1873b, 44). El 22 de juliol arribaven notícies que un tren de tropes viatjava d'Albacete cap a Alzira –on estava el governador, que havia assegurat que no fustigaria València. Davant aquella tessitura, la Junta acordà enviar una comissió a Alzira, presidida per Eduardo Atard, amb l'objectiu d'elogiar davant el governador

la sensatez y cordura de los Voluntarios de la República, los cuales entonces como en 1869, demostraban una honradez sin límites y un heroísmo a toda prueba, circunstancias que por gratitud impulsaban a todas las clases sociales de esta capital a interesarse por la suerte de los mismos, así que en nombre de Valencia allí representada por aquella comisión, le suplicaban manifestase con sinceridad la certeza de los rumores que circulaban respecto a concentración de fuerzas para atacar a Valencia (Llombart 1873b, 47-48).

És evident que l'objectiu d'aquell parlament -i també de les paraules de Llombart- era explicitar el distanciament existent entre els republicans -com ell-, els quals ja havien donat mostres fidels de patriotisme i per tant gaudien del reconeixement del poble i els revolucionaris.

Però el curs dels esdeveniments canvià a partir del 25 de juliol. Començaven a circular notícies que Martínez Campos es trobava a Xàtiva, amb la voluntat de dirigir-se cap a València. La Junta Revolucionària convocà una reunió i, segons Llombart, a causa del «espíritu belicoso que dominó en esta reunión» (Llombart 1873b, 56) els membres més moderats de la Junta van dimitir i van ser rellevats per membres de «la bandería mas avanzada y revolucionaria» (Llombart 1873b, 58). És en aquest punt on Llombart comença la relació dels *Trece días de sitio*.

Dia a dia, Llombart ens refereix, detalladament, els luctuosos fets que assotaren València des del 26 de juliol al 8 d'agost de 1873. Un cop es tingué notícia que hi havia possibilitats que es produís un enfrontament entre l'exèrcit i els partidaris del cantó, començà un èxode incessant de gent que eixia de València cap als pobles del litoral i les alqueries i barraques de l'horta, principalment, amb carruatges (Llombart 1873b, 59). Martínez Campos, que pretenia entrar en València per sorpresa, de matinada, per la part de Russafa, anava acompanyat de quasi 2.000 soldats (Llombart 1873b, 62). Però els insurrectes -que Llombart xifra en uns 10.500, tot i que dubta de la versemblança d'aquesta dada (Llombart 1873b, 71)- els esperaven congregats en la plaça de bous, des d'on obriren foc a l'avançada de l'exèrcit, i reprimiren l'atac. Llombart descriu gràficament, la situació de pànic que esclatà en aquells moments entre la gent:

Desde que so oyeron tiros hacia la estación del ferrocarril, cundió la voz de que las tropas entraban y la lucha se había empeñado, y nunca como entonces se vio una escapada tan pronta y tan general de todo un vecindario. Por todas las calles de salida se veía un río de gente, en carruajes de todas clases, a pie los más, pobres y ricos, hombres y mujeres, ancianos y niños; completamente a la ligera los unos, cargados hasta no poder más los otros, y en brazos o en parihuelas los enfermos; aquello, decía el periódico *Las Provincias* -describiendo de este modo aquella precipitada salida-, recordaba involuntariamente los cuadros que representan la huida de Egipto (Llombart 1873b, 64).

Llombart, com esmenta ací, i com també indica a l'epíleg, per a escriure aquella crònica s'havia servit de material imprés, principalment, a la premsa valenciana d'aquells dies:

AL CÉSAR LO DEL CÉSAR

Comprobada la exactitud y veracidad de las noticias publicadas en los excelentes periódicos *Las Provincias* y *El Mercantil*, que ven la luz en esta poblacion, contando para ello con la amabilidad de sus directores, no hemos titubeado en aprovecharnos de ellas, copiando al efecto párrafos, períodos y aun artículos enteteros [sic] de los que van por vía de apéndices, lo cual consignamos aquí con el mayor placer, para que no se diga que nos engalanamos con ajenas plumas (Llombart 1873b, 204).

A tall d'exemple, com indica Roca (2005, 104), Llombart copià gran part d'una crònica, titulada «Los sucesos de Valencia», publicada el 10 d'agost de 1873 a *Las Provincias*, la qual cosa, evidentment, li resta mèrit i originalitat al seu treball. Tanmateix, també utilitzà informació que li reportaren altres testimonis directes, com és el cas de la mort d'un republicà veterà, Vicente Posa, que l'anotà segons la «relación verídica de su amigo y compañero D. Luis Planells» (Llombart 1873b, 65). Així mateix, també cal valorar la intenció seua de destacar l'actitud exemplar i l'honradesa del poble valencià davant una situació tan crítica com aquella:

El espíritu que siempre, hasta ahora, ha dominado en las conmociones populares de nuestra ciudad, mostróse también en esta desde el primer día: en las esquinas y barricadas pusiéronse carteles, en los que se leía: «Pena de muerte al ladrón y asesino.» La honradez del pueblo ha hecho innecesaria la aplicación de esta ley (Llombart 1873b, 69).

Encara que també posava de relleu la lectura que havien de fer els valencians davant aquells fets:

¡Pobre Valencia! Jamás se borrarán de tu memoria las angustiosas horas de amargura, porque atravesastes en aquellos infaustos días de luto! Sírvanles, al menos, a tus honrados hijos, de provechosa lección en lo sucesivo (Llombart 1873b, 71).

El capità general Martínez Campos sembla que intentà trobar una solució pacífica al conflicte fins «el último límite de las concesiones de la dignidad del gobierno» dirà Llombart (Llombart 1873b, 72)

Pero el pueblo, a quien tantas veces se ha engañado, objetaba que aquello no era más que una celada que por de pronto se le tendía, y que después, cuando el gobierno contase con mas fuerzas en la capital, sería probablemente desarmado, como en otras ocasiones, y anuladas de consiguiente todas las concesiones que entonces se le hicieran (Llombart 1873b, 72).

Però ell no dubtava que les intencions de les tropes eren unes altres, atés que dins València hi havia republicans afectes a l'ordre. Tanmateix, la decisió de no deixar eixir ningú de València, per part dels insurrectes, era considerada per ell «una tiranía, como otra cualquiera, que en nombre de la libertad se llevaba a efecto» (Llombart 1873b, 73). Com comprovem, Llombart s'alineava entre els qui creien que la revolució no era l'estratègia a seguir per a consolidar els principis democràtics i la descentralització de l'estat. De fet, molts dels Voluntaris de la República, abandonaren la ciutat perquè

volien evitar la responsabilitat derivada de la participació en aquells successos (Llombart 1873b, 75), amb què aquella disposició no es dugué a efecte.

Llombart, tot i que es explicita en la introducció la voluntat de ser objectiu, en algunes ocasions –com hem pogut veure- no s'està de fer valoracions personals. És el cas, també, del retret que li fa al diputat José Pérez Guillen, conegut com L'Enguerí, el qual havia participat en les gestions conciliatòries, i que en no arribar a bon port va ser comissionat per la Junta Revolucionària per a eixir de València per a reunir forces amb les quals donar auxili al cap i casal. A l'efecte li lliuraren una quantitat ingent de diners, que ell no justificà en què invertí. Llombart, intenta exculpar-lo, apuntant que, tal vegada, L'Enguerí era contrari al moviment insurreccional, però això no l'eximia de justificar què havia fet dels diners:

Confesar un error en política, como en cualquier otra cosa, no deshonra a nadie. Si el Enguerino, a quien a pesar de todo aun apreciamos, hubiera llevado a efecto estas sencillas indicaciones, otro sería, a no dudarlo, el concepto en que hoy le tiene el pueblo de Valencia, a cuyos ojos bien sabe el Sr. éerez Guillén lo mucho que ha desmerecido (Llombart 1873b, 76).

Llombart descriu detalladament aspectes com els llocs on es fortificaren els cantonalistes, on ubicaren els canons, on acamparen les forces del capità general Martínez Campos i transcriu literalment al·locucions emeses per ambdós bàndols, com aquesta que envià aquell militar, que la Junta Revolucionària considerà més apropiat no difondre:

Valencianos:

Nombrado capitán general de Valencia, abrigaba la confianza de que pasado el acaloramiento de los primeros momentos, reflexionaríais que vuestra actitud imposibilitaba la consolidación de la República y reconoceríais la soberanía de las Cortes y la autoridad del gobierno que ha merecido la confianza de estas, prometiéndome entonces dedicar toda mi atención a la persecución de los carlistas, que están engrosando sus filas a favor de nuestras disensiones.

Antes de acudir a resolver la cuestión en el terreno de las armas, solución que me sería sumamente sensible, he creído de mi deber haceros conocer toda la moderación de gobierno al reclamar que depongáis vuestra actitud hostil, estando dispuesto a resolver las cuestiones en el sentido de la conciliación, mientras queden a salvo las bases de que Valencia aguarde la resolución de las Cortes, sobre la Constitución federal, disolviéndose la Junta, que reconozca a las autoridades nombradas por el gobierno y la entrada de las fuerzas del ejército en la plaza.

No hay debilidad en el pueblo valenciano en aceptar estas bases y evitar el derramamiento de sangre, toda española, toda republicana, pues que, después de esta reconciliación nos queda que combatir a un enemigo común, los carlistas.

Espero, pues, de la sensatez del pueblo valenciano, que, desechando la falsa idea que se le ha hecho adquirir de que el gobierno quiere castigar, se convenza de que solo desea perdonar y olvidar. Catarroja 29 de Julio de 1873.- El capitán general, *Arsenio Martínez Campos*» (Llombart 1873b, 81-82).

D'aquella manera, Llobart intentava demostrar la imprudència que havien comés els insurrectes i com, aquella actitud hostil, esdevenia un impediment afegit per al desenvolupament del projecte republicà. I feia palesa la seua confiança en la capacitat i l'equanimitat del poble valencià a l'hora d'administrar justícia a aquells que, bé per vanitat o per egoisme, tenien responsabilitats que després, en situacions crítiques, abandonaven.

Por eso nunca hemos blasonado nosotros de valientes, y procuraremos seguir siempre la misma conducta, a fin de que el día en que las circunstancias nos obliguen a ello, si nos sentimos con fuerzas para empuñar un arma, lo poco que podamos hacer en un momento dado, sea más apreciable que lo mucho que no hicieron algunos durante los acontecimientos que nos ocupan, a pesar de haber vociferado bastante cuando no hacía falta.

¡Pueblo valenciano, aprende a conocerlos! Ten muy presente aquel tan repetido refran que no sin motivo te dice: *Perro que mucho ladra poco muerde* (Llobart 1873b, 83-84).

Tanmateix, Llobart s'havia proposat intentar descriure els esdeveniments de la manera més objectiva possible. I amb aquesta intenció transcriví una proclama dels cantonalistes, en la qual feia referència a llur ideal autonomista i al fet que aquell conflicte era necessari per combatre els falsos republicans que volien ofegar les aspiracions del poble per mitjà de la força. I cal assenyalar que en uns moments tan tensos, com els previs al començament de les hostilitats, per infondre valor als correligionaris i atorgar a la causa un sentit patriòtic, es tingué present als líders de la Germania, amb els quals ben probablement es veien reflectits:

Valencianos:

Otra vez las calles de nuestra querida capital van a ser bañadas con la sangre generosa de sus valientes hijos. Ya el año 69 levantaron estos muy alta la bandera de la República federal; hoy, continuando aquella interrumpida epopeya, preparamos una heroica defensa, a cuyo glorioso término encontremos consolidada, segura y definitivamente la autonomía de los estados dentro de la órbita de la federación. Entonces combatimos a la Monarquía que se agitaba, convulsivamente en medio de los estertores de la agonía; ahora combatimos a los falsos apóstoles de la nueva idea, a los falsos apóstoles de la República, a aquellos mismos que en tiempos de adversidad nos señalaron con su dedo de luz el camino que nos había de conducir a la tierra de promisión, a la meta de nuestros deseos, a la emancipación completa del cuarto estado, por cuyo advenimiento a la vida pública tanto hemos suspirado y combatido.

També, aquella proclama criticava l'oposició del govern a les aspiracions dels cantonalistes:

Habéis de saber que los actuales gobernantes son más crueles y tiranicidas que los antiguos realistas. Estos procuraron siempre con patriótico ardor buscar los términos de una avenencia honrosa para entrambos combatientes antes de sembrar la desolación y la muerte por una ciudad honrada, laboriosa y modelo de pueblos libres y civilizados. Aquellos, los republicanos federales, quieren ahogar nuestras justas aspiraciones entre el tronar de los obuses y el estrépito de las bombas.

La actual mayoría de la Asamblea quiere reducirnos por la violencia al yugo de su mal entendida soberanía, y ha acordado en una de sus reuniones que los dignos republicanos de Valencia sean combatidos con todo el rigor que pudiera emplearse en un combate contra la reacción o en una guerra de conquista.

Estamos, pues, siendo presa de la más bárbara imposición (Llombart 1873b, 85).

I també s'hi explicitava que tots els mitjans per resoldre aquell conflicte de manera pacífica s'havien esgotat:

Hemos apurado ya todos los medios de conciliación; y ahora, puesta la mano sobre nuestra conciencia y en nombre del honor de todo un pueblo, arrojamos sobre la frente del Gobierno y de la mayoría de la Asamblea las gotas de sangre que aquí se viertan inútilmente.

Ellos han mantenido durante tres días al pueblo de Valencia alhagado con la dulce esperanza de llegar a un concierto honroso porque eran débiles para atacar, y porque temían que el soldado, cansado de servir de autómatas sujetos al poste de la ordenanza, quisiera volver a las filas del pueblo, de las cuales ha salido, y a la sombra de cuyas banderas quiere pelear y morir en defensa de la libertad y de la patria.

El pueblo de Valencia, sin embargo, cuenta con poderosísimos medios de defensa y hasta de ataque, y no puede olvidar que por sus venas corre todavía la sangre de los Peris, de los Sorolla y de los Juan Lorenzo y está dispuesto a mostrar al mundo toda la grandeza de su valor y de su entusiasmo.

¡¡Venga en mal hora el invasor, que aquí le esperamos firmes en nuestra tradición, en nuestros principios y en nuestro derecho!!

Nuestra bandera ostenta los siguientes lemas: «Autonomía del Cantón dentro de la federación española. Respeto a los fundamentos inalterables de toda sociedad humana y defensa a toda costa de la propiedad y del derecho» (Llombart 1873b, 86).

I s'hi insistia en què el «poble» era la «víctima» d'aquell conflicte ocasionat pel govern:

Pueblo valenciano, pueblo trabajador, pueblo honrado, hombres todos, oíd nuestra autorizada palabra en estos solemnes instantes. No somos nosotros quien turbamos vuestra paz y vuestro sosiego; no somos nosotros quienes destruimos vuestras propiedades y quienes paralizamos vuestra industria: es el Gobierno de la Nación. Lo decimos desde el fondo sagrado de nuestra conciencia; antes velaremos por vuestros intereses que por nuestras vidas. Luchamos por la prosperidad y por el bienestar de todos. Nuestra causa es la vuestra; peleamos por la conquista de las libertades valencianas.

Esta es la última palabra que os dirigimos antes de que el cañón fratricida llene de estruendo y de pavor esta comarca. Queremos la bendición de nuestros conciudadanos antes de arrojarnos al combate.

¡¡Viva el pueblo valenciano!! ¡¡Viva la honra del Cantón valenciano!!!

Por la Junta: El Presidente, *Pedro Barrientos* (Llombart 1873b, 87).

A les aspiracions de descentralització política, s'havia afegit una qüestió que fins aquells moments havia romàs latent: el desig d'emancipació de la classe obrera, la qual era defensada a ultrança pels internacionalistes, als quals, després dels successos d'Alcoi, hom els atribuïa tota mena de sinistres intencions, el que els obligà a publicar una allocució on explicaven la seua actitud respecte del moviment cantonal i en la qual manifestaven que

protestamos de todas cuantas calumnias se hayan podido verter sobre nosotros, porque si bien nuestra aspiración es la completa y radical emancipación de la clase obrera, reconocemos hoy la necesidad solamente de apoyar este movimiento, porque él nos conducirá a la federación española, en donde podremos desarrollar libremente nuestras ideas de emancipación.

Durante las presentes circunstancias de lucha armada defendemos la República Democrática Federal con todas sus legítimas consecuencias; ni nada más, ni nada menos.

¡¡Defensores del Cantón Valenciano: decid que mienten a cuantos digan que queremos incendiar y destruir!!

¡¡Viva el Cantón Valenciano!! ¡¡Viva la autonomía del Municipio!!

¡¡Salud y Cantón Federal!! Valencia 30 de julio de 1873 (Llombart 1873b, 88).

I de fet, el mateix Llombart ho reconeix:

Seamos justos; a cada uno, pese a quien pese, hemos de darle lo que le corresponda.

Hay que confesar; a fuer de imparciales, que los internacionalistas de esta ciudad, mientras duraron aquellas azarosas circunstancias, contra todo lo que muchos suponían, observaron una conducta irreprochable (Llombart 1873b, 89).

Com hom haurà pogut comprovar després d'una lectura atenta dels paràgrafs transcrits anteriorment, el conflicte se sustentava sobre una paradoxa que els sublevats explicitaren ben clarament i que demostra com, de complex, era el context social i polític –i com de diverses i enfrontades eren les tendències- que havien desencadenat la insurrecció:

Por primera vez en el mundo, un Gobierno dispone que se bombardee una población en nombre de los mismos principios que proclaman los sublevados. Esto es prueba que la conducta del Gobierno es refinadamente hipócrita y cruel (Llombart 1873b, 91).

El 31 de juliol començà de nou la lluita. Llombart descriu de manera pormenoritzada les accions d'un i altre bàndol, fins i tot, les accions dels serveis auxiliars –bombers i Creu Roja, que després relata amb més detall en apèndix- i els efectes de les canonades en un i altre bàndol. De fet, fins i tot consigna el nombre de trets que es dispararen, per exemple, l'1 d'agost des de les torres de Quart –sis-cents (Llombart 1873b, 108)- així com la dinàmica que seguien els artillers o el motiu de les baixes:

En la torre de Cuarte ocurrió un percance al esperto artillero que dirigía el fuego; por un descuido en la carga se quemó la mano. Otro incidente de mas gravedad fue el incendio de gran cantidad de pólvora y municiones por uno de los pocos proyectiles enemimigos [sic] que dio en el blanco. Parece que esta explosión produjo dos heridos graves, de los cuales murió uno después de amputarle una pierna, y fue de estrañar que no fueran mayores las desgracias, por la desorganización y descuido que reinaba en aquel peligroso punto, en el cual una turba de chiquillos ayudaba al servicio de las piezas (Llombart 1873b, 108).

L'endemà, un succés greu s'esdevenia allí mateix:

Un suceso grave sembró la alarma entre los voluntarios. A causa de la caída de una granada en una de las torres de Cuarte, y aun se dice que por inflamarse un proyectil al tiempo de colocarlo dentro del cañón, reventó, prendiéndose fuego a las municiones que en aquel punto existían, de cuyo

incidente resultó carbonizado materialmente el artillero que dirigía los disparos, y otras dos o tres desgracias más. Al artillero solo se le conservó en buen estado el cinturón que llevaba puesto. La sección correspondiente de la Cruz Roja trasladó a las víctimas a las Escuelas Pías (Llombart 1873b, 110).

Les notícies que Llombart dóna del dia següent fan referència a la continuació dels bombardejos de les tropes de Martínez Campos, ja, per tota la ciutat, així com l'assassinat, a mans dels revolucionaris, del regidor Marià Aser –una de les persones més influents del partit federal a València-, i per les quals Llombart expressa la seua simpatia:

En la ciudadela estaban los Sres. Lluch y Masó, amigos del perseguido, y trataron de salvarle; pero a pesar de que allí había fuerza de voluntarios, los perseguidores lograron sacar a su víctima, atada con una soga y llevándola al pie de la ciudadela, bajo del punto en que está el asta-bandera, le fusilaron. Seis tiros, recibidos en la cabeza y espalda, dejaron exánime al pobre Asér, muerto a manos de los republicanos, después de haber trabajado tanto por la república.

Los individuos de la Cruz Roja, que ya habían puesto en salvo a su hijo, que se empeñaba en morir con su padre, recogieron después el abandonado cadáver y le dieron sepultura.

¡Quién había de decirle al desdichado Asér que a la vista de la feria de la Alameda, que tanto había contribuido con sus esfuerzos a realizar, tenía que morir de aquella manera, víctima tal vez de algún resentimiento ele alguno de sus miserables verdugos![...]

¡Infeliz Asér! Este es el pago que suelen encontrar los hombres que dedican su vida entera a defender la causa de los pueblos (Llombart 1873b, 113-114).

Les forces de Martínez Campos el 4 d'agost ja havien manifestat la seua superioritat, però el foc continuava ininterromput el 4 d'agost. Els projectils, però, ja començaven a ser dirigits intencionadament cap als edificis estratègicament més importants (Llombart 1873b, 116). Aquella situació augmentà entre els voluntaris la sensació de pànic i de frustració, fins al punt que disposaren que la Junta fos arrestada en la sala capitular de la catedral i

dos agrupaciones o compañías de la milicia ciudadana estaban junto al coro en la Catedral, cargando sus fusiles con la mayor sangre fría, con el propósito de hacer sentir sus proyectiles sobre los cuerpos de los individuos que estaban deliberando dentro de aquel sagrado recinto (Llombart 1873b, 117).

Tanmateix la Junta Revolucionària, amb l'objectiu de mantenir l'ànim entre els combatents, publicà una al·locució en la qual descrivia una falsa realitat, en què els més perjudicats eren els enemics i es felicitava de l'èxit de la insurrecció per tota la geografia espanyola (Llombart 1873b, 120-122). Aquesta falsedat –o millor dit- la repercussió que tingué entre el poble, és valorada per Llombart:

¡A cuántas y cuán dolorosas enseñanzas se presta el anterior documento! Y sin embargo, el pueblo español, ciego siempre ante la evidencia de los acontecimientos, nada ve, nada medita, nada aprende que le haga adelantar un paso en el camino de la ilustración y del verdadero progreso (Llombart 1873b, 122).

El 5 d'agost, el foc de les bateries «despertó a las clases acomodadas de la continua aquiescencia en que habían permanecido hasta entonces (Llombart 1873b, 123). I el cònsol d'Itàlia, Guido Cialdini, manifestà la conveniència que una comissió pacificadora, pactés amb el capità general Martínez la fi de les hostilitats. Un dels comissionats era Teodor Llorente. Ell i altres membres de les classes acomodades, acompanyats pels còsols d'Itàlia i Inglaterra, van ser rebuts pel cap de les tropes governamentals, el qual els justificà el bombardeig en la necessitat d'esperar més tropes per entrar dins de València i, assabentat de les necessitats humanitàries dels assetjats, decidí suspendre el foc (Llombart 1873b, 124-125).

L'endemà, una nombrosa comissió, formada principalment de comerciants, es reuní a la seu de València i s'acordà la redacció d'unes bases de rendició, a canvi de l'amnistia de tots els insurrectes. Martínez Campos, en rebre la comissió pacificadora, manifestà que no era a ell, a qui correspondia prendre aquella decisió, amb què establí que la comissió anàs a Alzira, on es trobava el governador Castejón, amb el qual es reuniren l'endemà, 7 d'agost, i s'acordà l'abandó de la pugna. No obstant això, entre els milicians, continuava havent-hi de partidaris de continuar la lluita. Molts d'ells embarcaren en el vapor *Matilde* la matinada del 8 d'agost

El embarque de los sublevados a bordo del vapor fue un acto muy interesante. A las primeras horas de la mañana (del día 8) salieron de Valencia, llevando al frente a Plaza, Dura y algunos otros gefes, casi todos los cuales iban montados. Detrás seguían unos mil hombres sin guardar formación alguna, y repartidos en pelotones mas o menos numerosos. En casi todos ellos se veía marcado el cansancio que les produjo trece días de servicio en la ciudad.

Tan pronto como en el Cabañal se supo que se efectuaba el embarque de los insurrectos, acudió un gentío inmenso a los muelles, que le daban una grande animación. Los sublevados tomaron las lanchas y se trasladaron armados a bordo del vapor, no sin que antes diese lugar a escenas tiernas su despedida de las familias que a muchos de ellos habían ido a acompañar (Llombart 1873b, 133-134).

Llombart, abans de descriure l'entrada de les tropes a València, dedica un espai per a oferir al lector uns apunts biogràfics –extrets de la premsa- d'un personatge republicà que mantingué una actitud exemplar durant aquells dies d'assetjament de la ciutat: Virginio Cabalote. La intenció d'aquesta inserció era que servís de model de conducta en el futur, entre els seus correligionaris:

!Muchos son los republicanos, amigos de algaradas, que debieran imitar la conducta honrada, digna y patriótica del Sr. Cabalote, si la forma republicana ha de llegar a plantearse algun día en esta desgraciada nación! (Llombart 1873b, 136)

Tot seguit, Llombart, descrivia com s'esdevingué l'entrada de les tropes de Martínez Campos a València:

A las seis y media se hizo un pregón en el dialecto del país, que vertido al castellano decía así con corta diferencia:

«Todos los vecinos de esta ciudad pueden permanecer tranquilos y satisfechos en sus domicilios, y si alguno intentara maltratarlos, acudan en demanda de auxilio a la fuerza armada situada en la plaza de la Congregación.» (Llombart 1873b, 138)

S'hissaren banderes blanques en les torres de Quart, de Serrans i en el Miquelet, i les patrulles començaven a recórrer la ciutat i els veïns tornaven a les seues llars:

Los vecinos que casi en su totalidad habían emigrado, regresaban cada instante en mayor número, y esto producía un movimiento y un ruido que hacía ensanchar el corazón a los que teníamos la desgracia de habernos acostumbrado a no escuchar otro que las detonaciones de los cañones de las torres y las de las bombas, granadas y «botellas», con la variante del que producían los edificios al desplomarse y el chisporroteo de los que se incendiaban (Llombart 1873b, 139).

En muchos balcones se veían ondear banderas extranjeras, pues todos los súbditos de otras naciones que viven en Valencia habían puesto esta señal en sus casas al dejar la ciudad, y aun en algún edificio leímos sobre una bandera blanca el rótulo «propiedad inglesa» (Llombart 1873b, 141).

Una nombrosa comissió, formada per prohoms pertanyents a l'àmbit del comerç, la propietat i la indústria, en nom de la ciutat, i al marge de qualsevol significació política, es presentaren davant Martínez Campos per mostrar la seua gratitud davant la finalització del conflicte i per demanar clemència. Ell manifestà que allò no era facultat seua, però procuraria que el govern actuara amb equanimitat.

Solo una escepción estableció el Sr. Martinez Campos, y la escepción es justísima. «Yo podré ser clemente, dijo, con los delitos políticos, pero fusilaré al asesino, porque en mis ideas no entra la abolición de la pena de muerte sin estar antes abolido el asesinato» (Llombart 1873b, 145).

Amb aquestes paraules Llombart finalitza la crònica de la revolució cantonal. Si bé hi insereix un epíleg, en el qual transcriu un bàndol de desarmament de la milícia, i relata com el governador Ramon Castejón, que havia abandonat València, hi tornava. I al respecte d'aquest, Llombart li dedica unes paraules, abans de concloure:

No contento aun con haber contribuido con sus desatentado proceder a que el movimiento cantonal, al entado por sus públicas muestras de simpatía, tomase proporciones que después de estallar la revolución habían de hacerla más difícil de sofocar, mereciendo justamente por este motivo las más acerbadas censuras de los valencianos; algunos días después, al tomar posesión nuevamente de su cargo de gobernador civil de la provincia después de terminado el temible conflicto, como quiera que los principales individuos de la «Junta revolucionaria», se hubiesen fugado o escondido, con la misma falta de tacto político con que había obrado en otras ocasiones, ordenó la prisión de los distinguidos patricios, que a instancias de la milicia primero, y luego, al renunciar los cargos para que habían sido elegidos, a ruegos de las personas más importantes de la población, tuvieron que ocupar un puesto en la referida Junta, sin que todo esto significase conformidad alguna con la política de los cantonales.

Apenas Valencia supo la inesperada prisión del ilustrado y querido rector de la Universidad, apresuróse a protestar de tan impropcedente acto, demostrando a la vez todas las clases de la sociedad, no solo su estimación, sino también la profunda gratitud que a tan respetable señor, lo

mismo que a sus compañeros los Sres. Boix, Cáceres y Fontanals, le debían, visitándole al efecto numerosas personas, de todas las categorías, a las cárceles de Serranos. Este era el golpe de gracia que le faltaba dar a D. Ramón Castejón, para poner todavía más de relieve su torpeza y ineptitud para el gobierno de una provincia (Llombart 1873b, 149).

Com molt bé destaca Aracil, aquesta reprensió al governador provocà que, uns mesos més tard, Francesc Peris Mencheta, periodista republicà que es posà a les ordres de Castejón davant la sublevació cantonal (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 117) publicàs una *Refutación al folleto «Trece días de sitio o los sucesos de Valencia»* (Peris Mencheta 1874), en el sentit que aquell en cap moment no havia canviat d'actitud i no féu res per animar, la nit del 18 de juliol, la causa cantonalista (Aracil 1973, 19). Siga com vulga, el ben cert és que la premsa –i molt especialment *Las Provincias*- censurà l'actitud de Castejón, el qual portà al mateix Teodor Llorente davant els tribunals, els quals, mesos després, van sobreseure la causa (Llombart 1873b).

Llombart, una vegada enllestida la relació dels fets que assotaren València l'estiu de 1873, volgué finalitzar aquella crònica fent una valoració personal d'aquells fets, els quals, al seu parer, havien de servir d'experiència dolorosa i allçonadora al poble, perquè aprenguéss a desconfiar dels polítics intransigents, que tenien nom i cognoms:

¡Aprende, pueblo valenciano! ¡Aprended, españoles todos! Sírvanos, al menos, de dolorosa enseñanza los terribles acontecimientos que con tanta frecuencia vienen sucediéndose en nuestra desdichada nación.

¡Ya ves, honrado pueblo; ya ves a dónde te conducen las predicaciones funestas de los Roques Barcias, Contreras, Gálvez y demás corifeos de una política cuyos principios, si algunos tienen, son la exageración y la intransigencia!

Escitar los ánimos de las inconscientes masas contra un gobierno legalmente constituido; dar ocasión a la ruina y perdición de las mas populosas e importantes capitales de España; contribuir más o menos directamente al desarrollo de las facciones que desolaban al país; sumir en la más espantosa miseria a innumerables familias, y después de producir todos estos gravísimos males para la patria, cuando ya nada tiene remedio, entonar con hipócrita compunción el *Mea culpa*.

Y para esto ¿para esto, pueblo valenciano, sostuviste trece tremendos días de sitio? (Llombart 1873b, 153).

El desencís manifestat per Llombart a les planes de *Trece dias de sitio*, és evident. De fet, en les planes introductòries arremetrà amb una sinceritat i una humilitat dignes d'encomi contra els polítics que volen prosperar a costa del proïsme:

A mí, pues, a mi propio quiero deberme la prosperidad y la ventura. ¿Mi felicidad sabéis en qué consiste? Yo mismo os lo diré: consiste única y exclusivamente en una cosa sencillísima, en muy poca cosa, en casi nada; en poder por medio del trabajo asegurar el sustento de mi cuerpo y de mi inteligencia, es decir, en poder asegurarme *un pan y un libro*, ya veis cuán poca cosa. He aquí mi libertad, libertad verdadera que no me han dado jamás todos los falsos políticos del mundo, y que es bastante a hacer la felicidad de las naciones (Llombart 1873b, VIII-IX).

Així i tot, Llobart –com manifesta també en el seu llibre- encara confiava que, amb el lideratge de Castelar, si el poble prescindia de divergències polítiques, l'ordre imperaria i la causa republicana podria progressar. Els esdeveniments, però, anirien en un altre sentit.

Con el advenimiento al poder del eminente hombre de Estado, D. Emilio Castelar, parece que en España la causa del orden comenzase a alborear, en el negro horizonte que nos rodeaba por todas partes, una vislumbre de esperanza. No será buen ciudadano quien no salude esa luz naciente. Prescindiendo de partidos, de añejos antecedentes, de preocupaciones y recelos, únense todos los españoles de buena voluntad para rehacer el principio do gobierno, para rehacer el orden, para rehacer, o mejor dicho, para salvar la patria, y todos habremos cumplido como buenos (Llobart 1873b, 155).

2.5 Forjant un projecte de Renaixença i una intensa vocació literària: el Calendari Llemosí, Flores y Perlas i El Mesías Prometido.

Cal advertir que, pocs dies abans de la revolució cantonal, tal com s'adeverteix en una nota publicada al periòdic barceloní *La Renaixensa*, el 10 de juliol de 1873, Llobart estava escrivint un tractat sobre ortografia valenciana. I deu dies després, el 20 de juliol, en la secció «Novas» de la mateixa publicació, apareixia el següent:

Ab lo títol de *Lo Rat-Penat*, *Calendari Llemosí* l'escriptor valencià en Constantí Llobart donarà a llum per a l'any venider un volum, ab la coloboració [sic] dels principals literats de Catalunya, València y Mallorca.

El mes d'agost, la premsa valenciana en donava conte als escriptors locals (Leon Roca 1995, 111). Per tant, com podem comprovar, Llobart, en aquell període convuls ja havia començat en a dimensionar part del que seria la seua aportació a la Renaixença. Era conscient que calia establir un material que contribuís a la codificació de la llengua i també havia detectat la necessitat de procurar un mitjà de divulgació, a València, dels treballs literaris, històrics i erudits provinents de tot l'àmbit lingüístic. I malgrat la revolta cantonal, la guerra carlina i els daltabaixos polítics que s'esdevingueren en els mesos següents, sembla ser que estava decidit a assumir, tot i la seua modesta posició social, el repte que els seus projectes arribaren a bon port, cosa que va ser rebuda de manera favorable a Catalunya. El 20 d'octubre de 1873, llegim a *La Renaxensa*:

El Sr. Constantí Llobart ha repartit las esquelas d' invitació per al calendari que ab lo títol de *Lo Rat Penat* donarà aviat a llum en Valencia. Felicitem de cor al Sr. Llobart per sos esforços en fer renàxer las lletras llemosinas allí com aquí per los bons patricis tant estimadas.

Poc abans, com s'indica al número corresponent a l'1 de setembre de 1873 del mateix periòdic barceloní, amb el títol *Flores y perlas*, i junt amb un amic inseparable, Sanmartín i Aguirre (Llombart 1879b, 581-587), havien publicat a Madrid un volum de poesies morals (Llombart & Sanmartín y Aguirre 1873). Al pròleg, escrit per «el elocuent cervantista (Lluch Soler 1879, 18) Fermín Herrán –i no Herreras, com transcriu León Roca (Leon Roca 1995, 107), es destacava l'atreviment que suposava traure a la llum en aquell context un llibre com aquell:

Atrevimiento grande han tenido los Sres. Sanmartín y Aguirre, y Llombart, al dedicarse a escribir un libro de fábulas en España, en donde el ilustradísimo y venerable Hartzenbusch no ha cubierto los gastos de imprenta con la publicacion de las suyas, que son de las mejores, pero atrevimiento digno de aplauso, de encomio y de ventura (Llombart & Sanmartín y Aguirre 1873, 6).

I si més no, el prologuista assegurava que llurs composicions «se leen con gusto, con facilidad, no cansando su versificación, que corre suelta en toda clase de metros» (Llombart & Sanmartín y Aguirre 1873, 13). I encara més concretament, respecte de Llombart, a banda de la seua humil posició social -«anómala», la qualificarà- i la popularitat que gaudia entre els republicans valencians, Herrán destaca les seues qualitats literàries:

Constantino Llombart, el otro autor de este libro, es un joven modesto que goza de una buena y merecida reputación entre la joven pléyade de nuestros escritores contemporáneos. Su firma ha aparecido en muchas de las publicaciones literarias de España, y la cualidad más culminante de sus composiciones, es que se nota en ellas una gran desigualdad en la forma, tal vez, a causa de la anómala posición social que ocupa.

No obstante de lo dicho, el Sr. Llombart es un buen poeta, que no dudo merecerá justos lauros, si como creo se dedica al género filosófico creado por Campoamor, para el cual muestra el Sr. Llombart escelentes dotes.

Su tomo de doloras que con el título de *Flores de Adelfa* va a dar a luz próximamente, probará a mis lectores lo acertado de mi juicio. Como a escritor dramático, el señor Llombart ha dado al teatro una loa filosófico-política con el título de *Justicia contra Justicia*, en la cual se muestra enemigo de la pena de muerte, y un drama en tres actos titulado *La esclavitud de los blancos* (en el que pide la abolición de las quintas), el cual mas que a su mérito literario, mereció el ruidoso éxito que obtuvo, a la popularidad que el Sr. Llombart goza en la filas del partido republicano de Valencia (Llombart & Sanmartín y Aguirre 1873, 13-14).

Per tant, com podem comprovar, i com ja assenyalà Lluch Soler (1879, 18), una intensa vocació literària impulsava Llombart a conrear diversos gèneres de literatura –en castellà i valencià- en aquells anys. I, efectivament, a aquelles fàbules morals, li seguí un drama sacre, un text d'encàrrec del director de la casa d'orfes de Sant Vicent Ferrer, titulat *El Mesías Prometido* que sembla que gaudí de molt bones crítiques per la premsa valenciana (Lluch Soler 1879, 8), on, per cert també publicava escrits poètics;

concretament a *El Mercantil Valenciano*¹⁸ (Leon Roca 1995, 106-107), el que contribuí sense dubte a augmentar la seua consideració com a escriptor al cap i casal, si més no.

2.6 Fomentant la pau social i la instrucció en uns temps difícils

Però com hem assenyalat, aquells eren uns temps de daltabaixos polítics, estretors econòmiques i incerteses, que de ben segur impedirien que les iniciatives de Llobart progressaren d'acord amb la seua voluntat. A causa de l'aixecament cantonal i les revoltes dels obrers internacionalistes, els republicans federals es van veure desacreditats a les corts de Madrid, i el president de la República, Nicolás Salmerón, dimití en setembre de 1873. Va ser substituït per Emilio Castelar, republicà unitari moderat, el qual intentà atraure radicals i conservadors no alfonsins (Garcia Moneris 1992, 258), sense èxit. El 2 de gener de 1874, Castelar quedava en minoria a les corts, el que suposava tornar a donar el govern als federals. Però per a evitar-ho, el capità general de Madrid, Manuel Pavía, l'endemà va donar un cop d'estat, imposant una república conservadora i unitària, en la qual se succeïrien diversos governs de transició, com a conseqüència d'un augment progressiu de la inestabilitat política i social, que es veia incrementada també per la guerra carlina. De fet, hi ha una anècdota en la qual intervingué Llobart que il·lustra clarament com era d'inestable l'ambient que es vivia a València durant aquells mesos.

El diari gironí *La Lucha* es va fer ressò dels diversos aldarulls provocats pels liberals a València, dies després de la fi del setge dels carlistes a Bilbao, el qual tingué lloc el 2 de maig de 1874; uns incidents que també havien ocupat les planes de la premsa valenciana, i en un dels quals hagué d'intervindre Llobart, per tal d'evitar-lo, perquè es tractava d'una fatal equivocació:

Una de las casas que fueron víctimas anteanoche de los excesos cometidos por las turbas lo fue la del señor Sanmartín, en la calle de don Juan de Villarrasa, esquina a la de las Rejas. Un numeroso grupo que iba tocando un caracol, se presentó frente a la casa de dicho señor y rompió a pedradas todos los cristales. Afortunadamente pasaba por aquellas inmediaciones el conocido republicano don

¹⁸ Segons indica, equivocadament, León Roca, Llobart va escriure en *El Mercantil Valenciano*, el 3 de novembre de 1873, un article en prosa titulat «La visita de los muertos». Es tracta d'una composició poètica: *Una visita a los muertos. Traducción* la qual es publicà, però, el dia anterior (2-XI-1873). León Roca també dóna notícia que el 17 de novembre Llobart hi publicà un sonet amb motiu de la mort de Bretón de Los Herreros. Es tracta de *!Paso al ingenio! Soneto. El Mercantil Valenciano* (17-XI-1873). I, encara, altra vegada, equivocadament, León Roca informava que a l'esmentat diari, el 18 de novembre, Llobart també hi publicà composicions poètiques, la qual cosa no és certa.

Constantino Llombart, el cual se presentó en el sitio del suceso y apostrofó duramente a los amotinados diciéndoles que su conducta era indigna de liberales, tanto mas cuanto que los insultos [sic] se dirigían a personas que nada tenían de carlistas, pues siendo él amigo del señor Sanmartín, sabía que no profesaba aquellas ideas. Esto bastó para que la gente se marchase rogando a los dueños que le dispensasen la equivocación.¹⁹

Si més no, aquesta notícia ens dóna un indicati que Llombart no era partidari d'exercir la violència en la lluita ideològica. De fet, per a ell, i com ja havia plantejat per escrit en textos seus, com *Justicia contra justicia*, la lluita s'havia de fer a través de les paraules, i una de les estratègies que podria garantir el progrés de les classes populars era promovent la seua instrucció. I tenim constància que predicà amb l'exemple, atés que, segons consta en el diari *El Imparcial* de 14 de febrer de 1874, per Ordre del Ministeri de Foment, de data 7 de febrer d'aquell any, s'acordava donar les gràcies a Llombart per donatius de llibres que serien destinats a biblioteques populars.

2.7 Estretint llaços amb Catalunya. L'amistat amb Víctor Balaguer

Fins uns mesos després, no tornem a tenir notícies en la premsa de Llombart. Potser, com apunten Martínez & Bordería (2005, 117), la causa fos que els esdeveniments, des de la sublevació cantonal, l'afectaren personalment. No obstant això, és gràcies a la correspondència que es troba servada a la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer que tenim constància quins afers ocuparen Llombart aquells mesos. Entre el període del 21 de gener al 23 d'octubre de 1874 Llombart escriví a Balaguer en onze ocasions,²⁰ el que testimonia que els llaços d'amistat entre ambdós escriptors s'anaren estretint progressivament. En la primera carta que li envià aquell any, el 21 de gener, Llombart felicitava Balaguer per l'adveniment al poder.²¹ El 3 de gener havia tingut lloc l'aixecament militar del general Pavia –i amb ell la «desnaturalització» de la República–, i, com a conseqüència, el general Francisco Serrano formà un govern de concentració, el qual agrupava a constitucionals, radicals i republicans unitaris –però exclouïa els correligionaris de Llombart, els federals–, en què entrà a formar-ne part Víctor Balaguer, com a ministre d'Ultramar (Cuccu 2003, 29). Per tant, aquesta informació és un indicati que l'amistat entre Llombart i Balaguer ultrapassava l'àmbit ideològic. I en aquest

¹⁹ *La Lucha* (10-V-1874).

²⁰ Vegeu Apèndix I, 3-13.

²¹ Vegeu Apèndix I.3.

mateix sentit cal entendre el fet que Llombart, en aquell mateix escrit, també li agraiïa l'enviament de la seua col·laboració per a l'almanac *Lo Rat Penat* –que tot i que no és citada, segurament es tractava de la composició *Aubada*, que publicaria en el primer volum de l'esmentada revista (Estrela 2013b, 181)- i li avançava que aquella publicació no veuria la llum fins febrer, a causa de «otras ocupaciones que he tenido», amb què la dada ens indica, si més no, que anteriorment a gener de 1874 Llombart ja havia engegat el projecte de la que seria la primera revista cultural amb pretensions cultes del període. I, encara, junt amb la carta, sembla que li envià dos exemplars de *Niu d'Abelles* com a símbol de l'estima i la consideració que li professava.

Dos dies després d'aquell enviament, Llombart tornà a escriure a Balaguer, aquesta vegada per a demanar-li un favor personal: que intervinguera per lliurar del servei militar –recordem que es lliurava en aquell moment la tercera guerra carlina- un dels dos bessons d'una família humil amb la qual Llombart tenia amistat; amb aquests termes:

V. E. es hombre de gran corazón, y aunque no se me ocultan las dificultades que esto traerá en sí, agradeceré infinito que V. E. se interese por estas desgraciadas personas, a las que me ligan cariñosos lazos de amistad impetrando de sus dignos compañeros de Gobierno la gracia de exención de uno de los antedichos hermanos a fin de que mientras el otro sirve a la patria, pueda contribuir con su trabajo al sostenimiento de la casa.²²

Aquest afer, pel qual Balaguer es preocupà personalment –tot i la complexitat del cas-, ocupà gran part de la correspondència que mantingueren aquell any. Però no només. Per exemple, el 31 de gener, li remetia «la traducción desaliñada de una valiente poesia de V. E.²³ Estoy haciendo otras además, que tendré el placer de remitirle a la primera oportunidad que se presente, entre las que se cuenta la leyenda *Lo cap del compte d'Urgell.*»²⁴ El 28 de febrer l'informa que li ha dedicat un «poemita que con el título de *El espiritu errante*, estoy imprimiendo»²⁵. El 3 de març li expressava el condol per la mort de la seua mare.²⁶ I en un to més afable, per exemple, el 7 de maig li damanava una fotografia per a preparar-li «una sorpresa, que, segun presumo, le será agradable».²⁷ Per tant, aquesta informació ens indica que al llarg d'aquell any convuls Llombart anà estretint els llaços d'amistat amb Balaguer i, malgrat la complexitat de la situació social

²² Vegeu Apèndix I.4.

²³ Aquest poema no es troba adjunt i ens és desconegut. Potser es tracte de la traducció al català del poema *Dies Irae* que és servat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer i que hem transcrit adés.

²⁴ Vegeu Apèndix I.5.

²⁵ Vegeu Apèndix I.6.

²⁶ Vegeu Apèndix I.7.

²⁷ Vegeu Apèndix I. 10.

i política –amb la fi de la República i la incipient restauració del règim monàrquic- Llobart havia començat a establir relacions amb escriptors de fora de València per publicar el primer volum de *Lo Rat Penat Calendari Llemosí*. Testimoni febaent del contacte amb els cercles literaris catalans és, també, que al *Calendari Català de l'any 1874*, dirigit per Francesc Pelagi Briz, ell publicaria la traducció de la poesia de Ventura de la Vega *En lo àlbum d'una desconeguda* (Llobart 2006b, 288-290) i un epigrama (Briz 1874a, 116).

2.8 Crítica social i política des de la sàtira a la fi de la República: Don Manuel

La següent notícia que tenim de Llobart és del 17 d'octubre de 1874, data en què apareix el setmanari *Don Manuel*, del qual sembla que ell en fou l'editor responsable. Aquella publicació, que pogué traure al carrer quatre números, sembla que ja des del primer tingué problemes amb Governació (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 118). En ella sembla –no ho podem assegurar perquè el nom real dels redactors no hi apareix- que participaren, a banda de Llobart, Enric Escrich i Fèlix Pizcueta. Amb aquest últim, un home d'ideologia progressista, Llobart mantingué una estreta relació, sobretot en crear-se *Lo Rat Penat*, anys després (Llobart 1879b, 425-436).

Don Manuel naixia amb la intenció de criticar la situació política del moment des de la sàtira, tot reivindicant la seua filiació ideològica i formal respecte del periodisme democràtic i independent practicat per Josep Maria Bonilla.

Un exemple de periodisme democràtic i independent, molt crític amb la situació[...] Un periodisme escrit en el *valencià que es parla*, perquè la seua intenció és fer-se entendre per un destinatari popular al qual vol conscienciar perquè no es deixi dur per la situació, perquè no la tinga per irreversible. Un periodisme que convoca al riure sardònic, a distanciar-se d'un liberalisme purament econòmic que ser serveix a uns pocs per a enriquir-se a costa de l'erari públic i posterga la majoria (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 118).

Don Manuel es presenta com una personificació d'aqueix liberalisme més preocupat per qüestions materials que d'aspectes d'índole moral i ironitza amb l'estat de benestar de la població i les possibilitats d'expressar-se lliurement:

A mi em diuen Don Manuel: sóc fill de l'horta [...] después de estar de aprenent de barber en les cases de Bàrsena, y de mich ofisialet en una peluqueria del carrer de Cubells, alcansí un empleo de comisionat de aprèmits, el que vach desempeñar per espai de quatre mesos, compran-me en lo que aforrí un hortet prou regular en la Volta del Rosiñol. Propietari ya, satisfetes totes les aspiracions mehues, me dediqué a la alta política y fon alcalde pedàneo cuant vingué la revolusió y fent

eleccions y administrant els interesos del comú poguí aumentar els meus en algunes fanecaetes de horta [...]

Por ciertos cargos que resultaban contra mí en el desempeño de la alcaldía, m'han embargat totes les finques y parlen de reintegrar en lo seu valor no sé quins desfalcos, com si en esta terra tan ocasionà a eixos accidens fóra moda lo del reintegro. Així és que, desesperat yo, no sabent què fer; en lloc de tirar-me de cap al riu, me tire a enllustrar la opinió pública. Els temps no poden ser més apropòsit. La llibertad de imprenta de c·así disfrutem li dona a ú ganas de escriure. La riqueta creixent de España fa que tot lo món, grans y chiquets, puguen despendre's de quatre dinés pera comprar-me. La felisitat cheneral posa de bon humor a tot lo món y en ganas de riure's de les mehues ocurrènsies, si és que les tinc.

I fins i tot cita el director de *El Mole*:

Pero un amigacho meu que li dihuen D. Chusep M. Bonilla ho digué fa més de 30 años, y yo m'atés al seu dicho

Cuant manco dinés més lladres
cuant més aire fa, més pols
cuanto más higos más madres
y cuant més sucre mes dols

Lo cual vòl dir que en esta terreta de España és menester fer-o tot al revés de lo que marca el sentit comú per a que tinga èxit la cosa.²⁸

Com molt bé assenyalen Martínez & Bordería, conceptualment, al darrere de la pràctica periodística practicada en *Don Manuel* hi havia «una idea moral de lliberalisme, segons la qual aquesta ideologia no deu fer-se servir per a cobrir les connivències, l'agiotisme i les pràctiques corruptes que serveixen per a enriquir als nous grups dominants» (2005, 120). Llombart, en gran mesura, se sentia hereu de la producció satírica que havia sorgit en la primera meitat del segle XIX, i que anava destinada a les classes populars, amb la intenció de conscienciar-les –de protegir-les- de les pràctiques corruptes i interessades que s'exercien des del poder i dels falsos liberals. Aquest posicionament ideològic –i aquest element és importantíssim per a acostar-se a la trajectòria cívica i la producció escrita de Llombart- seria comparable al d'un liberal «a la xàquera vella» (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 120).

Don Manuel aparegué poc abans de l'alçament militat de Martínez Campos a Sagunt. Fins aquell moment l'escalada de les tensions entre els partidaris d'unes i altres opcions polítiques provocà la caiguda de diversos governs de transició. Fins que el 29 de desembre de 1874, el general Martínez Campos se sublevava a Sagunt, donant fi a la República i restaurant la monarquia en la figura del príncep Alfons, fill d'Isabel II (Yanini Montés 1999, 477).

²⁸ «Als lectors» *Don Manuel* (17-X-1874).

3 Una època difícil però no impossible: la Restauració borbònica.

L'època de la Restauració borbònica s'inaugurava amb el desembarcament del nou rei Alfons XII a València, el qual va ser rebut pels seus partidaris –l'alternativa conservadora a la República, que pràcticament durant tot el Sexenni havia estat preparant-se per a aquell moment (Garcia Moneris 1992, 259)- com la solució definitiva a una època d'inseguretats (Yanini Montés 1999, 477). A València, col·laborant en fer possible el pronunciament de Martínez Campos, hi havia el que Yanini Montés (1999, 478) denomina el «círculo alfonsino», personatges representatius de l'aristocràcia de València: els marquesos de Casa-Ramos, de Montortal i de Cáceres, el comte d'Almodóvar i, amb ells, inicialment, tots aquells que defensaven un catolicisme integral (Yanini Montés 1999, 478).

D'aquella manera, la capital valenciana –que anys enrere s'havia declarat republicana federal, primer, i cantonalista, poc després- esdevenia ara el bressol d'un règim monàrquic no democràtic, al qual s'adherí la poderosa burgesia, que tenia interessos agraris, industrials, comercials i financers –econòmics, en definitiva- i s'havia vist constrenyida políticament durant el Sexenni Revolucionari. A València, José Campo - un dels promotors i financers principals del canvi de règim, també- és l'exponent més representatiu d'aquella burgesia que «aconsegueix l'estranya habilitat de conjugar un net sucursalisme centralista i una adicció plena al sistema canovista amb la defensa no mediatitzada dels seus interessos comarcals i/o provincials» (Garcia Moneris 1992, 263). I a ell, després del pronunciament militar, li seguirien una bona part dels conservadors valencians –molts d'ells antics moderats isabelins-, els quals anaren integrant-se de manera progressiva en el sistema polític dissenyat pel dirigent Cánovas –sustentat en un pacte no democràtic d'alternança en el poder de conservadors i liberals, exclusivament- amb la intenció de consolidar aquella nova situació sociopolítica que els era clarament favorable (Carnero Abad 1999, 479). Per aquesta raó, la premsa més pròxima als partits dinàstics, com seria el cas de *Las Provincias*, promogué la figura d'Alfons XII com la del rei de la «reconciliación nacional» (Yanini Montés 1999, 478).

Per als qui fins llavors havien defensat postures democràtiques i progressistes i, més concretament per als republicans, com Llombart, s'obria un temps de dificultats (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 121). A partir de 1876, amb una nova constitució, se sancionava favorablement aquella fórmula política que se sustentava en pràctiques no democràtiques i corruptes i en el clientel·lisme. A València, l'eix del

sistema era un ajuntament controlat per les camarilles locals dels dos partits que es repartien el poder -que congregaven els grans cacics-, i el governador civil, el qual depenia del ministeri de Governació, el que indica l'escàs grau de legitimació que tenia l'Estat i, per extensió, les autoritats municipals (Carnero Abad 1999, 480). En conseqüència, durant els primers anys de la Restauració, per tal de salvaguardar llurs interessos particulars, els liberals i els conservadors valencians promogueren

la solidaridad de los diversos partidos políticos en favor de candidaturas valencianas y en contra de candidaturas “cuneras”, impuestas desde el gobierno y su ministerio de gobernación [...] para encontrar un camino de independencia electoral frente a los mandatos de Madrid, al objeto de evitar que la máquina electoral funcionara sin guardar la consideración debida a la élite de Valencia. Era una solidaridad entre partidos políticos diversos promovida por los conservadores para lograr imponer candidatos con arraigo en la región [...] en las elecciones de 1876 se impusieron los candidatos del gobierno si oposición electoral, salvedad hecha de los moderados históricos. En general fueron impuestas por lo liberales de Sagasta y los republicanos posibilistas de Castelar (Yanini Montés 1999, 482).

Amb aquesta estratègia s'engegava una maquinària electoral totalment favorable als cacics, els quals, amb aquell règim, guanyaren més capacitat d'influència, per diverses raons:

El poder de estos notables-caciques se nutrió también tanto del déficit de cultura política reivindicativa y participativa de la inmensa mayoría de la población de escasos recursos y analfabeta, como de su capacidad para otorgar prebendas a aquellos integrantes de la clientela a los que amparaban. Podía tratarse del aplazamiento o exención del pago de los arbitrios municipales, de la posibilidad de excluir a un hijo del cupo anual de las quintas o de los beneficios para determinadas personas o grupos de intereses derivados de la obtención de las licencias de obras municipales.

En suma, unas pocas personas con una enorme capacidad de ejercer el poder y de acrecentarlo al facilitar, desequilibrada y discrecionalmente, a los miembros de su red clientelar las posibilidades de conseguir parte de aquél (Carnero Abad 1999, 480).

Una altra de les conseqüències del canvi de règim va ser el sotmetiment de la premsa a un règim preventiu de censura. Si bé en el període de 1868 a 1874, els mitjans d'opinió pública havien estat un instrument decisiu per a promoure els valors democratitzadors que propugnaven els progressistes i els republicans, amb la Restauració –sobretot en els primers anys- es tornà a la situació anterior, on qualsevol eixida de to en un periòdic podia ser castigada amb la suspensió. D'aquesta manera els periòdics no afectes al sistema reinstaurat –i en particular els republicans- podien rebre sancions o, fins i tot, veure-ne segrestats els exemplars publicats (Laguna Platero 1999, 483). Aquest factor també cal valorar-lo en la seua justa mesura, quan ens ocupem de la producció periodística de Llobart. I si, a més, a aquest ambient regressiu des de l'òptica de les pràctiques democràtiques li unim les decepcions en el camp de la política activa en anys

anterior, no és difícil d'escatir les raons que impulsarien Llobart a dedicar-se en cos i ànima al seu projecte patriòtic personal –a la seua causa renaixencista- i «fer de l'amor a la terra un refugi del seu amor per la democràcia» (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 121).

3.1 La meritòria publicació del Calendari Llemosí

El ben cert és que, tot i el context advers, Llobart, pocs abans de l'aixecament de Martínez Campos, havia aconseguit iniciar la que fou, als nostres ulls, una aportació rellevant per a donar a conèixer la producció escrita dels homes i les dones de la Renaixença. El 30 de novembre de 1874, a la secció «Novas» de la publicació catalana *La Renaxensa*, apareixia la següent ressenya:

Ha aparegut *Lo Rat-Penat*, calendari escrit en català, que comença des de aquest any a publicar a València en Constantí Llobart. Lo preceheix un article d' introducció, en lo qual se demostra dit Senyor molt entussiasme de nostra renaxensa, dolent-se de que los valencians y mallorquins no treballen tant en ella com ho fan los catalans. Segueixen després treballs en prosa y en vers dels Srs. Altet, Aulèstia, Balader, Balaguer (Víctor), Balaguer (Andreu), Blasco, Bodria, Codonyer, Cirujeda, Careta, Carboneres, Escalante, Escrig y González, Ferrer y Bigné, Ferrer y Carrió, Fantàsio, Faubel, Guimerà, Gómez (M. y Z.) Julià y Cabrera, Labaila, Llorente, Llorens, Lorca, Mateu, Pau, Millàs, Navarro, Briz, Pella, Penya (senyora), Pizcueta, Peyró y Dander [sic], Pinyó, Riera y Bertran, Reventós, Sanmartín y Aguirre, Tramoyeres, Ubach, Amer, Fauro y Simon y·l col·lector; y termina·l volum ab alguna datos referents a València.

Nosaltres qu·estimem en lo que val lo gran pas que s'ha donat entre·ls valencians, ab la publicació del *Rat Penat*, felicitem per ells al Sr. Llobart, y l'encoratjém per a que porte avant sa obra, segur de que, com diu son lema: *Pel fil treurà lo capdell*.

Llobart, que el juliol de 1873 havia cursat invitacions als «principals literats de Catalunya, Valencia y Mallorca», setze mesos després veia editat el primer volum del projecte editorial més ambiciós que podria dur a terme: la revista cultural *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, la primera feta en la nostra llengua a València i la de més nivell literari del seu temps (Estrela 2013b, 12, Escartí 2005, 152). Aquesta publicació suposà una contribució essencial per a la consolidació del moviment renaixencista a València, atés que escriptors de tot el domini lingüístic hi publicaren poemes, relats, estudis i assajos de caràcter filològic i històric, textos antics, efemèrides i notes erudites, que ara, gràcies a la intervenció decidida de Llobart, podien arribar més fàcilment als lectors, compilats.

El *Calendari Llemosí* estava estructurat en diverses seccions, que es mantingueren de manera continuada al llarg dels deu anys de la seua existència. Les principals eren el calendari –eclesiàstic i lunar-, una introducció del director –en la qual passava revista a algunes de les novetats editorials de l’any-, que donava pas a un conjunt heterogeni –la part més interessant i abundosa, objecte del nostre interès - de col·laboracions, fonamentalment de caràcter literari o de temàtica històrica.

El mateix Constantí Llombart a la part introductòria d’aquell primer volum – denominada «Revista del any passat»- editat per a 1875, manifestava de manera explícita per què, com i quan prengué cos la idea d’editar a València una revista cultural exclusivament en la pròpia llengua:

Molt abans de que n Barcelona se publicara lo ilustrat periòdich titulat *Lo Gay Saber*, ja, com saben los nostres amichs, desitjàvem nosaltres donar a llum en València un semanari del mateix caràcter d’aquell y ab lo títul que ne porta ara lo present «Calendari»; mes sempre trobàrem obstacles pera la realització d’aquest pensament, y per últim tinguérem qu·abandonarlo.

Y com que principalment tenim lo propòsit d’ocupar-nos en este lloch de les coses de València, seguirem lo fil de lo que diem sobre lo nostre desig de fundar en esta ciutat un periòdich literari llemosí, ab lo títul de *Lo Rat-Penat*, per a l’objecte d’anar responent d’alguna manera als lloables esforços dels catalans en favor del renaixement de les nostres lletres, per ells iniciat y colcat a l’altura notable que·s troba.

En vista, puix, de que no podíem superar los obstacles de qu·ham parlat abans, per a dur a cap l’idea qu·ab carinyós afany portàvem entre lo seny, pensàrem més tart en donar al públich *Lo Rat-Penat*, ja que no semanal o quincenalment, com teníem lo propòsit, almenys una vegada tots los anys en forma de calendari; y heu-nos enguany así, que per primer volta s’estampa, després de véncer no poques dificultats, lo «Calendari llemosí», al qu·esperem que·l públich li dispensarà lo seu favor, sixquera siga per lo bon intent que nos porta (Llombart 1874, 9).

I la iniciativa perviurà, com veurem, durant una dècada, a base de vèncer aquelles «dificultats» a què insistentment Llombart farà referència en gairebé tots els pròlegs dels volums següents del *Calendari Llemosí* –algunes de les quals ja hem apuntat en les pàgines precedents.

Per altra banda, com podem comprovar, si parem esment en el títol, ja se’ns posa de manifest quin era el caràcter que el compilador volia donar-li a la revista. Llombart –ja ho hem comentat anteriorment- amb el terme «llemosí» denominava el registre literari, front a «valencià», que per a ell designava la llengua parlada. Un terme que, si bé no obeïa a cap criteri científic, ell considerava oportú emprar, primer, per expressar les intencions cultistes de l’empresa i, segon, perquè, com indicaria en les pàgines introductòries del segon volum d’aquella revista:

per a no donar motiu a rivalitats entre los pobles que parlen nostra llengua, sempre hem cregut lo més convingent l’aplicació de lo calificatiu llemosina a les diferents rames que, despreses de l’antich arbre naixcut en la provençal Limoges, varen arraïlar en Catalunya, València y les Illes. Este és lo

nostre pensament, y nos pareix que res té de particular que, aixina com la llengua que-s parla en tota Espanya se nomena castellana, per què-n Castilla va nàixer, la que parlem hui en la pàtria llemosina, com lo Sr. Balaguer l'anomena, o siga Catalunya, Valencia y Mallorca, prenent lo nom d'a hon tingué lo bresol, se denomine llemosina, a imitació de lo que-ls espanyols [sic] ham fet en la castellana (Llombart 1875b, 16).

Per tant, quant a l'ús de l'idioma, Constantí Llombart preferí optar per una opció estratègicament neutra –una dinàmica que altres renaixencistes valencians, com el mateix Llorente, seguien-, amb intenció unificadora. No obstant això, és important destacar que Llombart no deixava de fer un correspondència entre el domini lingüístic i la pàtria que l'emprava, la «llemosina». Una operació –la d'atorgar a la llengua el caràcter del símbol identitari per excel·lència- a què tan afeccionats foren els renaixencistes i que, en el cas de Llombart, com podrem comprovar, seguia de prop el model d'un dels patriarques de la Renaixença catalana: Víctor Balaguer, a qui es dedicà també bastant atenció a les planes del *Calendari Llemosí*. L'estratègia era la «d'aportar materials i iniciar una tasca de (re)construcció de la identitat pròpia» (Archilés & Segarra 2005, 61).

Com molt bé ha destacat Escartí (2005, 139), els orígens d'aquesta revista estan estretament vinculats al moviment renaixencista del Principat. De fet, en el número corresponent al 31 de desembre de 1874 de *La Renaxensa*, J. Sardà, en un article titulat «Publicacions de Fi d'any», al costat del *Calendari Català*, *l'Anuari Català* i el *Calendari del Pagés* comentava l'aparició del *Calendari Llemosí*

S'inclouhen en *Lo Rat Penat* poesias y travalls en prosa escrits en sa mejor part per valencians, com que en València s'ha publicat y és son objecte ahunar los esforços d'alguns que en aquella hermosa terra són entussiasmas de la nostra restauració y fer que cundeixe la afició a ella. Saludem de cor a esta sèrie d'autors fins ara no coneguts y que per las primícias que-ns mostran de llurs ingenis fan esperar-ne no poch y de no poch sahonats en lo successiu. Bons exemples tenen en alguns poetes valencians de talla, quals obras són joyas selectas del Parnàs català y en quals llissons poden espreme una sanitosa ensenyansa y un esquisit criteri. Enemigas y preocupacions y retrahiment entre-l públich n'han d'esperimentar, però *pel fil se trau lo cabdell* com diu lo apreciable colector D. Constantí Llombart; tal vegada vindrà dia en què no seran certas aquellas pessimistas afirmacions que sentava en una hermosa poesia l' inspirat autor de las *Flors del Túria*:

La llengua de los avis ja en València s'oblida.
Jo cante ab eixa llengua y el meu cantar se pert,
y és ma veu llacrimosa com una veu que crida
enmitj de la alta serra, perduda en lo desert.
Assí no hi ha entussiasme, assí no pot reviure
de lo amor de la pàtria lo foch que s' ha apagat,
tot l' any és assí festa; no pensa més que en viure,
no pensa més que en gotjes el que en València ha nat.

Com veiem, gràcies a Llombart, els lectors de fora de València podrien conèixer escriptors desconeguts per a ells. I també, en sentit invers, el *Calendari Llemosí* difongué, a València, la producció escrita culta –literària, fonamentalment, però no només, com veurem– que es publicà en la resta del domini lingüístic, sobretot de Catalunya, on el moviment renaixencista havia arrelat amb més èxit. I, com afirmaria Lluch Soler, cinc anys després, el balanç seria altament positiu: «Esta publicación ha contribuido muy mucho a despertar la afición de nuestros poetas al cultivo de la letras lemosinas» (Lluch Soler 1879, 18).

3.2. Llombart, dinamitzador de la Renaixença a València. Els referents de Vicent Boix i Víctor Balaguer

Llombart, doncs, començava a ser una persona coneguda per la seua qualitat de dinamitzador cultural. El *Calendari Llemosí* li assegurava una plataforma per a posar-se en contacte amb els escriptors més destacats del moment i podia servir d'esperó a nous autors que necessitaven un espai on oferir els seus treballs al públic. Un espai on, recordem, fins al moment havia hi hagut un buit, atés que no existia a València cap publicació d'aquestes característiques. Però el seu esperit inquiet i inconformista –la seua estima a les lletres i a les coses de València– l'induí a participar també, de manera activa, en totes aquelles iniciatives de promoció literària i artística que llavors s'organitzaven. De fet, gràcies a una notícia que apareix a *La Renaxensa*, en el número de 31 de juliol de 1875, sabem que Llombart col·laborà en un concurs celebrat amb motiu de la Fira, oferint un retrat de Cervantes, del pintor Miralles, que guanyà la poesia *Un recort a Cervantes* del poeta de Beneixama, Joan B. Pastor Aicart. La intenció d'aquell guardó era, segons el mateix Llombart:

Dotar al llemosí d'una composició dedicada a lo ingeniós autor del *Don Quixot*, y a qui casi totes les llengües del món li han tributat alabances, y a qui la llemosina, sobre deure-li a Cervantes grans elotjis, no li n'havia en cambi tributat encara (Llombart 1875b, 12).

El mes d'agost d'aquell any, Llombart envià dues cartes a Víctor Balaguer, demanant-li la seua col·laboració per al *Calendari Llemosí* per al 1876²⁹ i que li remetés amb la major brevetat possible dades dels últims anys de la seua vida, a fi de completar els

²⁹ Vegeu Apèndix I.14 i I.15.

assajos biogràfics que estava ultimant, per a publicar-los en aquesta revista (Llombart 1875a). Així mateix, com ja havia anunciat la premsa catalana, el 15 d'agost de 1875 –concretament, en la *Renaixensa*- Llombart informava a Balaguer que estava ocupat en els treball preparatoris de la fundació d'una

academia lemosina que con el título de *Los fills de la morta viva* trato de fundar en esta ciudad, para lo cual cuento con la cooperación del Sr. Vicent Boix y de otras personas distinguidas. Estoy redactando los Estatutos: ¿puedo contar para cuando se terminen con el importante apoyo de V. E.?

Per tant, en la línia d'omplir les llacunes que fins ara teníem, quant a les estratègies que Llombart seguí per a dimensionar els seus projectes -evidenciada per Pérez Moragon (2005)-, aquesta informació és ben valuosa, atés que ens informa que Llombart buscà el suport i l'assessorament de dos personatges rellevants de l'àmbit cultural del moment, units per llaços d'amistat i, curiosament també, d'ideologia progressista: Vicent Boix i Víctor Balaguer.

Anys més tard Llombart afirmaria el següent de Vicent Boix:

Boix ha eixercit gran influència en la cultura y l'adelantament del nostre país, y asegurado té un honorífico lloch en la història literària de València [...] ell nos inspiraba eixe amor a les glòries valencians, que hui servix de lema a sos deixebles, als qui correspon completar, ab la indagació escrupulosa y la severa crítica, l'obra ab tant d'amor escomençada per lo mestre (Llombart 1879b, 311-312).

Podem constatar que l'any 1875 Llombart ja treballava en aquells elements necessaris per a promoure la causa renaixencista, els quals havia prefigurats anteriorment. Treballava en un assaig ortogràfic, editava una revista cultural i era conscient que calia constituir una institució que aglutinàs tots els esforços per al foment de les lletres valencianes. Entretant, continuava publicant col·laboracions literàries en la premsa, com és el cas de poema *Razón de la sinrazón*, que publica al número 8 de la revista literària madrilenya *Cervantes*.³⁰ I continuaria col·laborant en el *Calendari Català* de l'entusiasta catalanista Francesc Pelagi Briz. A banda de les dues composicions adés citades, que publicà el 1874 –*En lo àlbum d'una desconeguda* i un epigrama-, també en publicà un altre, al *Calendari català del any 1875* (Briz 1874b, 81-82)³¹ i el 1876 hi publicava una dècima titulada *Porta-coeli* (Briz 1876, 70, Ribelles Comín et al. 1978, 188-189, Llombart 2006b, 306). Per altra banda, també sabem que participà de manera activa al *Liceo Científico y Literario* de València, proposant a la junta directiva

³⁰ *La Iberia* (7-IX-1875).

³¹ La col·laboració de 1875 al *Calendari Català* també s'esmenta a «Novas» *La Renaxensa* (1-XI-1875).

d'aquella entitat –llavors presidida per Vicent Boix- que se celebrara una sessió per honrar la memòria del poeta Joan Arolas i es restaurara la seua làpida.³²

En el número corresponent al 18 de de març de 1876 de *La Renaxensa*, en la secció «Bibliografia» apareixia novament una ressenya del segon volum del *Calendari Llemosí*, corresponent al 1876, la qual començava així:

Lo Rat Penat, calendari llemosí corresponent al any de 1876, Valencia. Estampa de la Viuda de Ayoldi, 1875. 156 pág. en 8º

Ab singular complacència registrem l'aparició de lo mencionat *Calendari* que comptant ja dos anys de vida, nos demostra los elements que hi ha a València per a conrear las lletras catalanas y l'amor que a ella porta son coleccionador D. Constantí Llombart.

Tallat *Lo Rat-Penat* en lo patró del *Calendari Catala*, després de las notícias pròpias de semblants publicacions, obra la col·lecció de treballs literaris ab una «Revista del any passat» en què lo colector s'ocupa detingudament del moviment literari a València y del de la llengua catalana en general, dolent-se de que no tingan més aficionats en dita Ciutat y anunciant lloables projectes, com los de la fundació d'una Acadèmia ab lo títol de «Los fills de la Morta viva» per medi de la qual desitja-l senyor Llombart contribuir a aquell patriòtic resultat, aixís com la publicació de vàries obras referents a las lletras e historia valenciana.

La redacció d'aquell periòdic felicitava Llombart, en nom de tots els escriptors catalans:

Segueixen intercalats un bon nombre de treballs en prosa, poemes y anècdotes y curiositats, si interessants los primers, notables algunas de las segonas. Senyalarem entre la prosa los «Apunts biogrèfichs» d'en Víctor Balaguer y ls d'en Jaume Peyró per lo senyor Llombart y los articles d' investigació històrica dels senyors Olmos y Carboneres, y en poesia «La flor blava» de Maria de Bell-lloch, «L'Aubada» de Llorente, «L'enderroch» d' en Pastor Aicart, composició que n recorda una de nostres més celebrats poetas, tres «Aubadas» d'en Víctor Balaguer, «Ahont», de Careta «Las tres germanas d' en Ferrer y Bigné, «L'aucellet» d' en Francesch Ubach, «A una rata pinyada» d' en Joan Pons, y una «Epístola» d' en Víctor Iranzo, autor que a més de un relevant mèrit reuneix la circumstància de que sent aragonés, escriu en catalá y manifesta grans simpatias per nostra literatura.

Tanmateix, li feia el retret de reproduir particularismes fonètics de l'apitxat a nivell ortogràfic:

Ans de termenar debem fer nota que en general està bastant descuidada en las composicions la part de llenguatge y la ortogràfica. Per lo que respecta a la primera hem notat algunas formas y espresions massa particulars de la localitat qu-haurian de procurar desterrar los autors valencians pera acostarse al català literari, y en quant a la segona la tendència a usar la forma «tj» en lloch de la «tx», per exemple en la paraula «ditxa» qu-escrihuen «ditja», tendència nascuda sens dubte de la forsa que donan los valencians a la «tx» fent-la igual a «ch» castellana, la cual, no obstant, may pot traduhir-se per «tj» en català.

Lo senyor Llombart mereix una coral felicitació per part de tots los catalanistas per la constància de sos esforços pera arrelar a València la afició a nostras lletras que en veritat no hi han trobat fins al present la acullida que fora de desitjar.

Barcelona, Mars de 1876

A. P.

³² *La Época* (31-X-1875).

Llombart, a les pàgines introductòries del *Calendari Llemosí* corresponent al 1876 se sentia dolgut perquè els progressos literaris a València, durant el 1875, havien estat pocs: «en prou sentiment de nostra banda, no són, per cert, tan grans ni tan senyalats los progresos literaris llemosins realitzats en València en lo transcurs de l'any que acaba de finir» (Llombart 1875b, 11). Aquell any no s'havia publicat a València cap llibre en la pròpia llengua i Llombart se'n planyia: «los literats no troben así ningun editor que done publicitat a ses obres [...] ¡Sensible és, per cert, lo que passa!» (Llombart 1875b, 17). Però ell no defalliria en la seua comesa:

Nos habem proposat portar-ne a cap lo renaiximent de les lletres llemosines, y, per més que siguen curtes les nostres forces, no tenim que deixar pera conseguir-ho pedra per tocar com a vegaes solem dir-ne.

A aquest objecte, teniem pensat, si bé per a més abant, lo establir en València un centre a hon se concentraren tots los disgregats elements literaris llemosins, y vórer si, per este medi, se logra donar-li tot l'impuls que-s necessita pera ixir-ne en sol en esta dificultosa però lloable empresa.

Aixís ho manifestàrem a molts de nostres amichs, y entre los qual lo Sr. Carreras, creguent qu'aquest pensament debia ser realitzat quant en ants, ho anuncià en lo "Diario de Valencia", y copiant-ho tots los demás de la població y alguns de Catalunya, s'ocuparen aquells dies ventajosamente de la idea.

Los fills de la Morta viva, qu'este serà lo nom que l'Acadèmia de lletres llemosines ha de dur, podrà ab l'esforç de tots los aymadors de nostres glòries, eixecar-ne lo pendó de la nova crehuada fins lo punt que-n lo dia li correspon per dret ocupar-ne. D'ella, ab l'activa cooperació d'els intel·litjens, podrà ixir-ne una bona gramàtica llemosino-valenciana, que tan utilosa pot ser-nos; una Ortografia, millor que lo breu ensaig que tenim a punt donar al públich, podríem també empèndrer lo perfeccionament de lo Diccionari de lo Sr. En Joseph Escrig, que tant podia millorar-se; podríem anar estudiant les reformes hui compatibles en l'estat de nostra llengua; podríem publicar-ne un periòdich per de promte, y tal volta, més enllà, la "Biblioteca llemosina", composta de les principals obres llemosines, antigues y modernes (Llombart 1875b, 13).

Heus ací, explicitades per ell mateix, en unes poques línies, les iniciatives que Constantí Llombart volia portar a la pràctica, per tal que la Renaixença es consolidara a València: dotar els escriptors d'una entitat que els poguera aglutinar i de la qual podrien sorgir els elements necessaris per a codificar una llengua –una ortografia, un diccionari i una gramàtica-; la creació d'una plataforma editorial per a difondre les obres dels clàssics i dels autors contemporanis i disposar d'un mitjà de difusió per a promoure'ls entre els lectors. Però Llombart tenia esperances que aquella acadèmia *Los fills de la morta-viva* podria dur a bon port més projectes que ell havia ideat:

Altra de les coses que podríem dur a cap per medi de l'Acadèmia, serien los Jochs Florals, los quals celebraria ab tot l'aparament que-n l'antigor se'ls donaba, y que tant han cridat l'atenció de tota Espanya, en los últims anys que-n Barcelona es verifiquen.

Tot asò conseguirem, probablement, lo dia que s'establirà l'Acadèmia; y per a lo qual, contant ab l'important cooperació dels més distinguits literats qu'escriuen en lo llenguatge de nostres antepasats, entr'ells, en primer lloch los eminents cronistes de Catalunya y València, En Víctor

Balaguer y en Vicent Boix respectivament, que nos la oferiren, estan preparant-se los treballs preliminars (Llombart 1875b, 13-14).

Aquella acadèmia, com es pot deduir fàcilment, seria Lo Rat Penat, la qual encara tardaria tres anys en instituir-se. Però allò que és important als nostres ulls, ara, és que Llombart tornava a insistir en què havia demanat col·laboració a dos prohoms de la Renaixença –un valencià i l'altre català- amb els quals se sentia identificat ideològicament –ja ho hem explicat en pàgines anteriors-, atés que provenien del liberalisme progressista de la primera meitat del segle XIX; una opció que entenia que la recuperació de la llengua i la literatura eren un estímul per a la recuperació de l'espai viscut –el municipi, en uns casos, la província en altres- i que eren enteses com una contribució a una causa més general: la recuperació de la nació (Archilés & Segarra 2005, 65). Per tant, Llombart, per a desenvolupar el seu projecte de Renaixença, s'alineava en els qui, com ell, mantenien un discurs progressista de l'anomenat «doble patriotisme» (Archilés & Segarra 2005, 59), i en concret, d'aquelles opcions que entenien que el centralisme era una amenaça a les llibertats democràtiques (Archilés & Segarra 2005, 72).

Com afirmen Archilés i Segarra, Vicent Boix «es va convertir en el guia intel·lectual de la generació de joves poetes que estaven cridats a protagonitzar la Renaixença al País Valencià. Sense anar més lluny, Vicent Boix fou el primer president honorari de Lo Rat Penat» (2005, 74), el cap visible de la futura acadèmia a què es referia Llombart a les planes del *Calendari Llemosí* en 1875.

Per altra banda –també ho hem apuntat-, en les planes d'aquesta revista Llombart també va donar mostres de l'admiració que sentia per Víctor Balaguer, amb el qual Vicent Boix havia col·laborat com a corresponsal del diari *La Corona de Aragó*, que aquell fundà en 1854, i des del qual defensà la reunificació dels territoris de l'antiga corona que donava nom a la publicació citada. Llombart va escriure per al *Calendari Llemosí* corresponent al 1876 uns apunts biogràfics de Balaguer, que començaven així:

Ningú, per cert, desde qu'allà per l'any 1833 lo immortal autor de la oda *A la Pàtria*, En Carles Bonaventura Aribau, eixecà del fons de lo seu cor lo entusiasta crit de despertament a lo dormit esperit del poble de Catalunya, ningú, repetim altra vegada, ha treballat ab més constància y ab més inquebrantable fe, axís en lo seu idol·latrat país com en les terres estrangeres per a hon ha pasat, en lo llibre, en lo periòdich, en lo teatre, en la càtedra, en la tribuna, en la emigració egualment que n les altes esferes gubernamentals, que lo popular cantor de les glòries catalanes, En Víctor Balaguer, per a dur-ne lo renaiximent de nostra literatura al ventatjós estat en que hui es troba; ningú, per tant, mereix ocupar-ne lo primer lloch en la modesta galeria de biografies, que de tots los més notables hòmens que ab llurs treballs literaris han contribuït o contribuïxen a la moderna restauració de nostres lletres, pensem estampar-ne, si Deu vol, en les planes de *Lo Rat-penat* (Llombart 1875b, 27)

Per una carta de Llobart a Balaguer, de 6 de setembre de 1875, sabem que Balaguer s'oferí a col·laborar en Llobart en els treballs preparatoris a la fundació de l'esmentada acadèmia.³³ Cal destacar que el nom que l'autor valencià havia ideat per a aquella entitat que s'encarregaria de promoure l'ús de la llengua i la literatura en la llengua pròpia, era un homenatge a aquest poeta -conegut també com Lo Trobador de Montserrat. Com assenyalen Martínez & Bordería (2005, 113) i Roca (2007, 171) un recurs poètic que gaudí de general acceptació entre els renaixencistes fou el de referir-se a la llengua –i per extensió, amb més o menys ambigüitat, la pàtria (Arqués 1988, 34)- com la «morta-viva»; un concepte que, si bé el primer en emprar-lo sembla que fou, curiosament, el mateix Vicent Boix (Arqués 1988, 34) -en el seu pròleg a *Apuntes históricos sobre los fueros del antiguo reino de Valencia Los fueros del antiguo reino de Valencia (Boix i Ricarte 1855)*- es va popularitzar entre els renaixencistes a partir del recurs poètic que en féu Balaguer; i, com demostra Roca, tingué general acceptació entre els escriptors valencians més destacats (2007, 171). De fet, el mateix Llorente publicaria un poema amb aquest títol, en el qual es feia ressò de dos versos³⁴ del poema *La dama del rat penat* –el qual Balaguer composà amb la idea de fer una «representació de Barcelona dormida pel moment, però promte a despertar-se al sonar lo crit de llibertat en Espanya» (Balaguer 1882, 257), fent referència a la revolució de 1868-, el qual publicà al *Calendari Català* per a 1869 (Llorente Olivares 2013, 161) i que transcrivim tot seguit:

LA DAMA DEL RAT PENAT

Allà baix al pla
un llorer hi havia.
Sota del llorer,
bona y adormida,
una dama jau
sobre una catifa;
la catifa és d'or
y de seda fina;
la dama és un cel
d'hermosa y bonica.
¡Ay, si ella volgués,
jo la vetllaria
de dia y de nit,
de nit y de dia!
Mes un Rat Penat
que sempre la mira,

³³ Vegeu Apèndix I.15.

³⁴ Els dos versos són els que apareixen en cursiva en la transcripció del poema que oferim tot seguit.

prop de ella s'està,
y en ella s'encisa,
sens móurers de nit,
de nit ni de dia.
—Senyor Rat Penat
per Déu, ¿no-m diria
si és morta la dama
que mon cor admira?
*Morta diuhen qu-és,
mes jo la crech viva.*
—No n'és morta, no,
sols està dormida.
Ja-s despertarà
quan vinga lo dia,
quan l'hora n'arribe, quan l'hora ne sone;
quan l'hora ne sia (Balaguer 1882, 256-257).

Llombart, però per raons que ara per ara desconeixem, utilitzà aquest recurs conceptual, en lloc de a l'acadèmia que havia ideat –on sí que emprà la figura del rat penat, el qual, curiosament, també apareix en el poema de Balaguer-, en el seu estudi bibliogràfic *Los fills de la morta-viva* (Llombart 1879b), el qual, per cert, Llombart dedicà a Balaguer, com veurem.

Per altra banda, el director del *Calendari Llemosí* destacava la popularitat que Balaguer tenia en Catalunya i posava de relleu les seues virtuts com a poeta:

Com a poeta ne té una força d'expressió y una valentia de idea y de forma qu·admira; com a orador n'és fogós, sent la sehua la verdadera oratòria de lo tribuno. Fascina y arrebat. Sa eloqüència n'és en ell com l'aigua en la font de Vancluse; brolla naturalment, sens esforç, copiosa y abundant, sense saber-se com ni d'a hon ne ve (Llombart 1875b, 31-32).

Però també l'exalçava com a polític:

La vida política d'En Balaguer n'és la de l'home modest, honrat y conseqüent; afiliat al partit progresiste desde llurs primers anys, ab ell n'ha anat lo mateix al Capitoli qu·a la roca Tarpeya (Llombart 1875b, 32).

I com molt bé afirmen Martínez & Bordería (2005, 113) Llombart se sentia identificat amb els homes que com, Balaguer, a banda de ser fidels a les seues idees i defensar-les amb honestat, professaven un doble patriotisme:

Després d'haber alcançat les més grans y mereixudes distincions a que los seus talents y los alts servicis que té prestats a la sehua pàtria y a la nació espanyola en general l'han fet acreedor; després d'haber desempenyat diferents vegades, ab universal aplauso, los càrrechs de diputat a Corts, y últimament en lo govern los ministeris de Foment y de Ultramar, enguany pasat, al fer-se la sehua solemne recepció en l'Acadèmia de la Història, acaba de afegir un'altra lloabilísima proba de carinyo a les moltes que li té donades a sa pàtria fent versar lo seu magnífich discurs, sobre lo modern renaiximent de la literatura catalana (Llombart 1875b, 32).

I arribats a aquest punt, cal fer palesa una qüestió que és importantíssima per a comprendre l'abast i el sentit de l'obra de Llobart, i que explica, a l'ensem, l'estima reverencial que sentia envers personatges que, com Boix i Balaguer, provenien del romanticisme liberal progressista: i és el mèrit d'haver sabut combinar el discurs històric anticentralista promogut per aquests –que ell, personalment, defensaria en clau republicana i federal quan tindria ocasió; i, quan no, apel·lant a unes llibertats democràtiques perdudes, ja ho hem insinuat-, amb el patriotisme literari dels escriptors i escriptores de la Renaixença –que suscitava al·legories tan recurrents com la «mortaviva». D'aquesta manera, les iniciatives, els projectes editorials, els textos literaris i les col·laboracions en la premsa de Constantí Llobart, en conjunt, s'han de ponderar com una contribució impagable a la institucionalització d'un discurs regional específicament valencià (Archilés & Segarra 2005, 74).

Paral·lelament, Llobart reprenia la seua producció teatral, i tal com assenyala Sansano (2005, 190), el 13 de gener de 1876, estrenava, al café-teatre Russafa *La corona del martirio* (Llobart 1876a) –sembla que una versió lliure de *L'Artiste* del francès Eugène Scribe-, que «fue bien recibida del público por su versificación e interesante argumento», segons indica la ressenya publicada a *El Mercantil Valenciano*, de 15 de gener de 1876, tot i que no era una obra desconeguda per al públic valencià (Sansano 2005, 191, Lluch Soler 1879, 19). I una setmana després, al mateix lloc s'estrenava la seua primera producció en vernacle: *¡La sombra de Carracuca!* (Llobart & Cebrian Mezquita 1876), en col·laboració amb el seu amic i entusiasta renaixencista i republicà, Lluís Cebrian (Llobart 1879b, 630) i el mestre Cortina. Aquesta peça còmica musicada, prenia com a referent una obra anterior de Liern *¡Carracuca!* (Sansano 2005, 192) i, segons comenta el mateix Llobart, fou una «sarsueleta aplaudida» (Llobart 1879b, 631). Gran part de l'èxit es degué al còmic que encarnà el personatge principal –també ho havia fet en l'obra anterior de Liern (Sansano 2005, 192)-, el popular actor de comèdia Ascensi Mora (Llobart 1879b, 544 - 553), al qual els autors dedicaren l'obra. A tall de curiositat, cal assenyalar que els beneficis de la primera obra foren destinats a l'actor Antoni Esteve Jordan –com en el cas de *La esclavitud de los blancos*- i els de *¡La sombra de Carracuca!* a l'actriu Rosa Sancho.

Si bé de manera esporàdica, Llobart en aquells dies continuava publicant col·laboracions en premsa. Per exemple, el mateix 20 de gener, el mateix dia que s'estrenava *¡La sombra de Carracuca!*, publicava a *La Ilustración Popular Económica* una poesia en castellà –amb el títol *La letra con sangre entra. Dolora*-, dedicada al

director d'aquesta revista de caràcter religiós, moral i literari, Salvador Maria de Fàbregues. Altrament, la iniciativa del *Calendari Llemosí* semblava, a tenor del ressò que se'n feia la premsa, que havia tingut bona acollida, com ho demostren les paraules inicials de la ressenya que el 18 de març de 1876 es publicava a *La Renaixensa* –en l'apartat «Bibliografia»:

Ab singular complacència registrem l'aparició de lo mencionat Calendari que comptant ja dos anys de vida, nos demostra los elements que hi ha a València per a conrear las lletras catalanas

I el recull d'epigrames *Niu d'abelles* –presumim també que per la mateixa raó– igualment es tornava a editar aquell mateix any (Llombart 1876b). Llombart, tot i el convuls context social i polític del moment, veia recompensats a poc a poc els seus modestos –però meritoris– esforços de dinamitzar el panorama cultural valencià. Una qüestió que no era gaire fàcil, tal com testimonia ell mateix en el pròleg del'edició de les *Obres festives* del pare Mulet, que també edità aquell mateix any (Mulet 1876), on llegim:

Vensuts los grans obstacles y no poques dificultats que per a dur-ne a cap lo pensament que de molt temps ençà miràvem ab carinyós afany de donar a la estampa les festívoles composicions recullides en aquest volumen (Mulet 1876, 5).

3.3 Combinant la tasca editorial amb el periodisme satíric: les Obres festives..., el Pare Mulet i El Bou Solt

Llombart sembla que engegà el projecte d'editar les composicions satíriques del frare valencià, probablement, perquè tenia interès a rescatar de l'oblit la figura d'un poeta l'obra del qual encara gaudia d'una relativa popularitat a la València de finals del segle XIX

per un imperdonable descuit de nostres literats, que no acertarien a explicar-nos, apenes s'encontren fidels notícies sobre la vida y obres d'un tan popular poeta com lo P. Mulet, de qui los valencians referixen a cada trico mil contalles y gistes, traent-ne son nom a rogle ab molta freqüència (Mulet 1876, 5).

I a l'efecte, Josep M. Torres i Francesc Vives, tal com s'explicita en una nota al pròleg, facilitaren informació sobre aquest autor del segle XVII, sobre el qual bibliògrafs anteriors havien pogut recollir ben poques notícies (Mulet 1876, 7). Altrament, el caràcter entusiàstic que hom li atribuïa al pare Mulet i l'enginy que demostrava en les seues composicions, les quals Llombart segurament tindria en gran estima, perquè ben

bé podia considerar-les un referent en tant que exercici de llibertat creativa del passat que encara es mantenia viu entre el públic autòcton, serien dues qualitats de l'autor de les *Obres festives* que ell es proposava revaloritzar, en editar-les.

Altrament, cal dir que, durant aquells mesos, Llombart s'esforçava per seguir combinant la tasca literària amb la periodística, malgrat la censura que s'havia imposat arran de la reinstauració del règim monàrquic (Laguna Platero 2001, 225-234). Segons llegim en el número corresponent al 22 de setembre de 1876 de *La Renaixensa* Llombart havia demanat autorització a Governació per a publicar un periòdic nou –que veuria la llum l'any següent-, i duria el nom de l'autor del famós *Tractat del pet*. Les raons, les expliciten Martínez & Borderia:

Certament aquell frare fou interpretat com un testimoni de valencianisme *avant la lettre*, amb una derivació popular i bròfega que encaixa perfectament a l'univers populista i «republicanizat» que representava Llombart.

La incorporació d'un protagonista religiós com a promotor imaginari de l'empresa va ser utilitzada per Llombart com una llicència per llançar-se a la crítica de tothom amb benediccions compreses. La crítica, les condicions legislatives existents per a la impremta –un periòdic batejà aquests anys com els del «martirilogi» de la premsa periòdica, per les dràstiques mesures governatives contra la llibertat d'expressió en el context d'allò que s'anomena la 'dictadura canovista' que pretenia consolidar la monarquia restaurada- no podia ser explícita (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 122 - 123).

De fet, el periòdic *El pare Mulet* no veuria la llum fins l'any següent. I prova que la censura no s'aplicava només a la premsa és, també, que, segons ell mateix havia informat per carta a Balaguer, el 10 de juny de 1876, la mateixa edició de les *Obres festives* del pare Mulet, no s'havia pogut publicar de manera íntegra per aquesta raó. Llombart ho explicitava així:

Tambien recibirá V. E. por el correo de hoy un ejemplar de la *Obras festivas del P. Mulet* que he publicado estos días, y que nunca se habían impreso.

Los ejemplares que de esta obra se han puesto a la venta han tenido que mutilarse por estar escritas las composiciones con bastante libertad; sin embargo de esto, he preferido mandárselo a V. E. entero, para que pueda formar mejor juicio sobre este autor tan poco conocido hasta hoy día³⁵

En juliol d'aquell any, a València se celebrà el sisé centenari de la mort del rei Jaume I, una efemèride que es convertí en una expressió de germanor entre els integrants del moviment renaixencista de tot el domini lingüístic. Balaguer viatjà a València (Roca Ricart 2007, 185), però per una carta que Llombart li envià el 31 de gener de 1877, sabem que ambdós no pogueren conèixer-se personalment: Llombart, per motius de salut, hagué d'abandonar València. Segurament aquesta és la causa que no tinguem

³⁵ Vegeu Apèndix. I.18.

notícies d'ell fins a finals d'any. Al periòdic *La Época*, el 3 de novembre de 1876, hi llegim:

El conocido editor de obras dramáticas D. José Maria Moles ha concebido el laudable pensamiento de costear la carrera a seis estudiantes pobres de Valencia. Uno de los agraciados es el popular poeta D. Constantino Llombart, quien tenía empezada su carrera y le faltaban recursos materiales para terminarla

No obstant això, no tenim constància que Llombart pogués finalitzar els estudis superiors.

L'any següent, el 1877, constatem un augment de l'activitat periodística de Llombart. Per una banda, com reporta Lluch Soler «por aquellos dias comenzó a publicar con extraordinaria aceptación un semanario satírico-festivo, que al llegar al número nueve suprimió el Sr. Gobernador D. Fermin Figueras» (Lluch Soler 1879, 19). Es tracta de *El Pare Mulet*, els nou números del qual es publicaren des del 8 de gener fins el 3 de març. Les col·laboracions anaven sense signar, per garantir l'anonimat dels redactors, en cas de problemes legals, i per aquesta mateixa raó se subtitulava "impolític". No obstant això, el setmanari es troba amerat dels ideals que professava Llombart. En el número 8, corresponent al 24 de febrer, es publicava l'article «Pera qué servix *El Pare Mulet*» i l'autor el definia com un «*periodiquín*» que serveix

en primer lloc, per a defendre la chustísia; en segon per a denunciar abusos vinguen d'a hon vinguen; y en terser per a donar a conéixer a serts personaches qu'han segut sempre enemics dels interesos del poble, en el sant fi de qu·este els conega y se lliure de ses garres, pues no hi à cosa pichor que la opinió pública indignà, y bo és anant formant la opinió perquè en son dia puga reclamar chustísia dels referits, [...] sons redactors, al vóndrer a l'arena periodista, estan dispostos a sostindre valerosament la bandera de la moralitat y de la chustísia, qu·és la seua pròpia; y mentres tinguen una ploma en ses mans y un àtomo de vida en sons cors, tots els seus treballs, tots els seus esforços, seran per a deféndrer als chiquets dels abusos dels grans y al país de tota casta de monopolio»

Llombart, amb *El Pare Mulet*, primer, i amb *El Bou Solt*, després, reprenia la línia iniciada per Bonilla, i continuada per Bernat Baldoví i Pascual Pérez, entre d'altres, de practicar un periodisme satíric, de denúncia social, en un valencià popular (Cervera Bañuls 1976, 93-100). La tria de la figura de el pare Mulet no era a la impensada, com ben bé assenyalen Martínez & Bordería:

La incorporació d'un protagonista religiós com a promotor imaginari de l'empresa va ser utilitzada per Llombart com una llicència per llançar-se a la crítica de tothom amb benediccions compreses [...] Calia refugiar-se en autoritats del passat per a enfrontar situacions del present amb circumloquis necessaris. (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 122 - 123)

Les crítiques més agudes anaven dirigides al marquès de Campo, que monopolitzava les obres i serveis públics –com l’enllumenat urbà, o el ferrocarril- de València (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 125-129), i al qual es referia la redacció de *El Pare Mulet i El Bou Solt* com el «marquès de nou cuño», «marquès de la Borumballa» o «don Pepe el Pelat». A les planes d’aquests periòdics, Llobart també insertà fragments de publicacions que editaria aquell mateix any amb el seu amic i col·laborador Josep Sanmartín i Aguirre: *Cabotes y Calaveres. Melonar de Valensia* (Llobart & Sanmartin 1877). Una d’elles era la dedicada al marquès de Campo, en el número corresponent al 17 de febrer de 1877 de *El Pare Mulet*:

I
Campo (D. Chusep)
Ahir no tenia un clau;
se ficà a manifeser
y de València va fer
de sa fortuna la nau;
hui molt bons productes trau
del vehinat, que n sa *seguera*
no veu qu’esta sangonera
que li chupla els caragols,
l’embova posant farols
y arcs de triunfo en l’Alamera.

I encara que inicialment les crítiques a Campo són les més ressenyables, no era l’únic personatge notable de la València de la Restauració en qui es fixaven Llobart i els seus col·laboradors. Aquests versos publicats en el número corresponent al 13 de gener de 1877, anaven dedicats a ridiculitzar el nomenament del marquès de Cáceres, per part del govern, com a *gentil hombre*:

De todo el mundo es sabido
que ese marqués agraciado,
que mete tanto ruido,
sirve igual para un fregado
que para cualquier barrido

La censura prohibia que les notícies foren de caràcter polític, per aquesta raó –com és el cas que acabem de referir- després de la notícia s’afegia que la notícia era «im-política». La secció del diari més interessant és *Trosos y mosos*. En aquesta, a banda de denunciar la gestió interessada dels serveis municipals, també es comentava l’actualitat teatral valenciana –concentrada en els teatres Principal, Princesa, Apolo i Ruzafa. I, encara, hi havia lloc per a criticar els costums dels valencians: els excessos en les festes –que moltes vegades eren un mitjà per criticar les prerrogatives que gaudia l’Església en

aquells anys-, la falta d'instrucció dels xiquets, la falta de salubritat als carrers, la deixadesa en què es trobaven edificis antics, l'actitud del públic assistent als espectacles teatrals... I, en contrast, la redacció de *El Pare Mulet*, primer, i *El Bou Solt*, després, se solidaritzava amb iniciatives com el projecte d'erecció d'una estàtua per al rei Jaume, o criticava –com es pot comprovar en el número corresponent al 13 de gener de 1877 de *El Pare Mulet*- la falta de col·laboració de l'Ajuntament a l'hora d'editar els treballs literaris premiats en el certamen del centenar de la mort del rei en Jaume.

Per defugir la censura, els redactors eren personatges ficticis -el textos del pare Mulet i de fra Tofiu són els que més pàgines omplint i els més agosarats, des d'un punt de vista ideològic-, la intenció era, des de la sàtira, influir en l'opinió pública sobre la deplorable situació socioeconòmica que es vivia, sempre amb estratègies discursives per evitar l'acció dels censors. En el número corresponent al 8 de gener de 1877 de *El Pare Mulet*, el setmanari obria amb un article titulat *Qui te fam ensomia rollos*. En ell, el pare Mulet relatava un somni en què:

ya València, la primera siutat del món en tocant a projectes, havia lograt, per fi, realisar les importants millores que tant nesesita, y que per consiguiend, no ya tan sols els de casa, en perdó de la modèstia, sinó també els de fora d'ella, és dir, els estranchers de totes les nasions li podien donar en chustísia el sobrenom de l'*Atenas del Túria*, qu'alguns lilons tenim la chenerositat de regalar-li [...]

Yo vea, pues, a València, -seguint la relació de mon ensòmit,- tan hermosa y tan rica com ha sigut sempre, convertida per sos fills en un empori de les siènsies, de les arts, del comer y de la indústria; y admirant ple de goch els seus progressos morals y materials, me creia trasportat a una de les siutats de l'antiga Grècia.

Allí, a les persones verdaderament distinguides per la seua virtut o el seu saber, no se'ls escaseharen els honorífichs títuls a que cuansevol *quidam* els calificatius de *il·lustre*, *sabio*, *insigne*, *preclaro*, *notable*, *distinguido* y tota eixa retafila d'atchetius que nos estan foradan les orelles a cada trico.

Les crítiques de *El Pare Mulet* eren retrucades sovint per altres periòdics afins, com *El Diario de Valencia*. I aquestes accions anaven aparellades a dedicatòries versificades a companys del gremi, com és el cas de la publicada en *El Pare Mulet* de 13 de gener de 1877, per a Francesc Peris Mencheta, llavors corresponsal de *La Correspondencia de España*:

Que si bé és un poc veleta
Mencheta és un chic de prendes;
¿Qui no coneix a Mencheta?
No digo más, ya m'entiendes.

Al número 4, de 20 de gener de 1877, es publicava l'article *La missió d'el Pare Mulet* i en ell es reincidia en expressar l'objectiu d'aquella publicació:

tornar per los furts del dret públic, violats fa ya temps per més de quatre paixarells, qu'encasellats en sa sobèrbia posició més o manco ofisial, han sabut sostindre's a tot vent abusant en lo machor *desparpajo* de la, hasta hara, credulitat del nostre poble, servint-se d'ell com d'els cascavell pera alcansar sons particulars fins.

Però hom matisava, després:

No és la sehua missió ficar-se en l'escabrós camp de la política; son lema de periòdic *impolític* l'aparta d'este terreno, pues encara que com a espanyol no puga manco de tindre *opinió* y més o meñs simpaties per este o altre grupo d'els que-n nostre país se despepiten per arreglar la cosa pública, com a particular pensa viurer per hara, molt llunt d'eixe perillós camp, a hon sempre tindria penchant damunt del seu cap com nova espasa de Damocles, el llepis roch del fiscal o la denúncia que-l condenaria a una mort pronta y segura.

Tanmateix, el context no era propici ni per a insinuar de manera implícita la reivindicació del dret a la llibertat d'expressió, i com hom pot llegir en la secció *Trósos y mósos* del número 8 de *El Pare Mulet*, corresponent al 24 de febrer de 1877, el camí encetat pel setmanari dirigit per Llombart corria el risc d'aturar-se:

Gos que lladra... Els redactors d'*El Pare Mulet* han resibit de nou dos anònims en el que-ntre altres coses de molt de profit se'ls amenaça en trencar-los les costelles. U d'estos paperets per lo *embolicat* qu'estaba, adivinàrem en seguida d'a hon venia; l'atre, també per sertes espresions, suposàrem del *campo de donde procedia*. Als autors de l'u y de l'atre tenim que advertir, en primer lloc, qu'estem *curados de espanto*; y en segon, que-ls resultats d'alguna salvache agresió contra algú dels redactors d'esta solfa, recauran sobre els autors d'eixos *desahogos*. [...]

Y si acàs a alguns pardals
els sap mal lo que-ls diem,
des d'hara els aconsellem
nos porten als tribunals.

I així fou. En el número 9 corresponent al 3 de març de 1877, critica l'organització de l'Ajuntament en ocasió de la visita del recentment instaurat rei Alfons XII a València i la publicació d'una caricatura que, segons reporta Pérez Moragon (2005, 44), al·ludia a l'escàs entusiasme popular amb què València havia rebut aquella reial visita, foren els motius pels quals es declarà la suspensió governativa per a *El Pare Mulet*.

No obstant això, el 28 d'abril Llombart aconseguiria tornar a traure el setmanari continuador de *El Pare Mulet*, ara sota el títol de *El Bou Solt*, títol que feia referència a una anècdota del frare dominic –que en la ploma de Llombart cal entendre com una crítica a l'estat de censura existent, on només l'Església gaudia del privilegi de la llibertat d'expressió (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 123), en què, admirat per les seues aptituds oratòries, el Papa, li concedí que fes la petició de la gràcia que volgués, i aquell, fent referència a la llibertat, demanà el títol de «bou solt». Com

descriuen de manera succinta Martínez & Bordería, *El Bou Solt* pretenia una continuïtat amb *El Pare Mulet*:

L'article de presentació del número l'ocupava un dels sermons del suposat pare Mulet ridiculitzant costums i hàbits dels ciutadans de València, especialment en l'àmbit de les festes religioses. És aquesta secció una de les més sucoses del setmanari. Després venien unes breus composicions poètiques en clau satírica, epigrames fets amb jocs de paraules, típics de la poesia popular humorística tan tractada anys abans per Bernat Baldoví. En altres ocasions eren peces líriques costumistes, amables i festives. [...]

Per altra banda, cal assenyalar que el valencià era la llengua emprada, majoritàriament, a la publicació. Un valencià popular, farcit de castellanismes i de modismes, en la línia d'*El Mole* i *Don Manuel*. Com indicà David Cervera:

El Pare Mulet y el Bou Solt vienen a seguir una especie de tradicion periodística comenzada por José Mª Bonilla, cristalizada por Bernat i Baldoví, continuada por Pascual Pérez, Jaime Peiró, E. Pérez Escich, Rafael Liern y ligeramente mejorada en lo formal –el lenguaje– por nuestro Constantí Llombart (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 124-125).

Però, segurament, amb la intenció que no perillara de nou el tancament de la publicació, Llombart evità l'acidesa de les crítiques a Campo, la qual cosa sembla que des d'alguns sectors de l'opinió pública, s'entengué com que «al Pare Mulet l'havia el marquès de Nuevo-Cuño tapat la boca en un tros de torró», acusació que Llombart considerà una calúmnia i de la qual es defensà en l'article titulat *La misió del pare Mulet* publicat en el número 3, corresponent al 26 de maig de 1877, on emfatitzava que.

dic yo també a vostés, que sobre els negosis del Pelat hi à molt que parlat encara, y no me se quedarà res en lo tinter.

Hia en atra ocasió vach dir, si no recòrde mal, que

Enchamay l'adulació

usará *El pare Mulet*;

sempre dirà molt claret

lo que siga «de rahó»;

té que cumplir sa «misió»,

y per mes qu'algú se riga,

sinse respecte a qui siga,

dirà lo que tinga a bé:

«Y a quien San Juan se la dé,

San Pedro se la bendiga»

Tanmateix, les crítiques contra Campo i els seus col·laboradors s'expressaren de manera vetlada fins que el 27 d'octubre de 1877 es publicà el darrer número, sense acomiadar-se dels lectors. Martínez & Borderia apunten possibles causes:

Problemes econòmics per sostenir la publicació? De nou la llarga mà de Campo i de Llorente, que havien entés el missatge metalingüístic de referències a *El Tio Nelo*? Potser Llombart quedà absorbit per la tasca fundacional de Lo Rat Penat i més valia deixar de publica *El Bou Solt* si volia signar la pau amb el sector renaixentista de quant? (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 129)

3.4. Editant textos clàssics: la Biblioteca Valentina

Paral·lelament, com molt bé apunta Pérez Moragon, en Llombart «al costat d'aquelles operacions periodístiques, estava enfortint-se una certa vocació erudita» (Pérez Moragon 2005, 45) i en són també testimoni els setmanaris que dirigí aquell. Per exemple, segons els comentaris publicats a la secció *Tróssos y Mósos* del número corresponent al 8 de gener de 1877, sabem que l'operació editorial de les *Obres festives del pare Mulet* gaudí de bona acceptació entre el públic lector valencià, la qual cosa sembla que animà a Llombart a seguir aquella línia editorial. En la mateixa secció, però ja en *El Bou solt*, en el número 15, corresponent al 18 d'agost de 1877, es ressenyava el projecte iniciat aquell any per Llombart de crear una col·lecció de clàssics valencians, titulada *Biblioteca Valentina*:

Biblioteca Valentina. Pues señor, habien y hi an encara en nostra siutat un bon número de inestimables obres antigues llemosines, que per lo raríssimes qu·ha aplegat a fer-se entre nosatros, se pot dir que no tenien preu, pues pagant-les en bona moneda, dificultosament s'encontraben. En lo bon sel pues de que no apleguen algunes d'elles a pèdrers, y per a complàurer a molts afisionats que cada dia estaben atosigant a nostre director, preguntant-li de quins llibres podrien valdres per a depèndrer un poc la olvidada llengua de nostres agüelos, este ha impulsat al conegut editor D. Fransisco Aguilar a publicar baix lo títul que servix de epígrafe al present solt, una colecció d'obres llemosines uns y castellanes, però que tracten de nostres coses, atres.

A banda de les dos publicades: *Alabanzas de las lenguas* y *Lo procés de les olives*, s'anuncien per a eixir a la llum: *Lo sompni de Joan Joan*, de Jaume Gazull; *Origen del Centenar de la Ploma*, de Manuel Carboneres, *La brama dels llauradors*, de Bernat Fenollar.

Totes elles duen notes o notísies bio-bibliogràfiques degudes al sr. Llombart, que serviran per a donar-los a conèixer als lectors els mèrits de estes produccions y dels autors d'elles.

Amb aquell projecte, Llombart es proposava omplir un buit quant a bibliografia que pogués circular entre un tipus de públic més cultivat: els bibliòfils i els erudits. De fet, tal com s'indica al número corresponent al 31 de març de 1877, de la revista catalana *La Renaixensa*, el qualificat com «conegut escriptor valencià» Constantí Llombart, estava preparant una edició del «raro y celebrat incunable *Troves en llahor de la Mare de Déu*, estampat a Valencia, y que·s disputa ab nostre *Pro condendis orationibus* la gloria de ser lo primer llibre imprés a Espanya». Però aquell projecte no arribà a rams de beneir. Sí que pogué editar, però –aquell mateix any–, dins la col·lecció Biblioteca Valentina, *Alabanzas de las lenguas* (Viciàna 1877) i *Lo procés de les olives* (Fenollar 1877), com s'anunciava a *El Bou Solt*. En el primer volum citat, Llombart publicava una notícia biogràfica de l'autor, extreta en gran part de Ximeno (Viciàna 1877, 5-15), en les quals destaca les qualitats d'historiador i filòleg i la «persecució» que patiren les seues obres històriques per part d'«ignorantes y envidiosos» (Viciàna 1877, 13), motiu pel qual, per

a Llobart, la seua vida i obra gaudien d'un interès major –el qualifica com una de las «legítimas glorias» de València (Viciana 1877, 15).

És evident que per a Llobart, la recuperació d'aquell text del segle XVI, tot i ser escrit en castellà, obeïa a una voluntat de fomentar una revalorització de la llengua pròpia com a llengua de transmissió de les idees. Per a Viciana, el valencià era una llengua «polida, dulce y muy linda, que con brevedad moderada exprimes los secretos y profundos conceptos del alma, y despierta el ingenio a vivos primores, donde le resulta un muy esclarecido lustre» (Viciana 1877, 42), la qual avantatjava en gràcia i enginy al castellà (Viciana 1877, 47) i, fins i tot, era menys «corrupta» que aquesta (Viciana 1877, 57).

La premsa valenciana també es féu ressò d'aquesta iniciativa, i en el número corresponent al 3 de juny de 1877 de la revista *Valencia Ilustrada* –una publicació en la qual, com veurem després, hi col·laborava assíduament-:

Nuestro querido amigo el popular poeta D. Constantino Llobart, incansable en su propósito de dar a conocer y hasta vulgarizar cuanto sea posible las más rara y preciadas obras de los clásicos valencianos, ha empezado a publicar bajo el título de «Biblioteca Valentina –Coleccion de obritas raras» algunas de estas, sienda la primera de ellas que se ha dado a luz y hemos tenido el gusto de recibir, las *Alabanzas de las Lenguas*, port Martín de Viciana, precedida de una «Noticia biográfica» de este escritor, debida al Sr. Llobart.

Se hallan en prensa la *Gatomaquia valenciana*, *Lo procés de les olives*, *Lo sompni de Joan Joan y La Brama dels llauradors*, a las cuales seguirán otras que, bien por su intrínseco mérito literario o bien por la escasez de los ejemplares de ediciones que tan raras se han hecho ya, son hoy sumamente apreciadas entre los bibliófilos.

El precio de cada tomito será solamente de 2 rs. y los pedidos podrán hacerse al editor D. Francisco Aguilar, Mar, 24.

Agradecemos el recuerdo del Sr. Llobart y le alentaremos, si esto no fuese innecesario, a que continuase su patriótica tarea.

Aquella mateixa revista, el mes següent, el 22 de juliol, es feia ressò del segon volum

Se ha publicado ya y hemos tenido el gusto de recibir, el segundo tomo de la *Biblioteca Valentina* que edita el Sr. Aguilar (D. Francisco), bajo la direccion de nuestro buen amigo el poular poeta D. Constantino Llobart, entusiasta por las letras lemosinas. Dicho segundo tomo contiene *Lo procés de les olives*, per Mosén Bernat Fenollar, Mosén Jaume Gaçull y lo discret En Joan Moreno, precedido del prólogo que escribió hace tres siglos el poeta valenciano Onofre Almudéver y seguido del que no menos correcta y discretamente ha escrito ampliándolo el señor Llobart.

Com descriu aquesta breu ressenya, Llobart, en afegir unes paraules inicials a les del pròleg de l'edició de 1561 d'Onofre Almudéver, s'erigia en un continuador d'aquella tasca apologetica de l'idioma.

No pareix al llegir-lo [referint-se al proemi d'Almudéver], sinó que ls valencians lo propi que n l'actualitat, hi hagueren format empenyo en fer desaparéixer de lo món son natiu llenguatge, y sorts a los pregs de la mare pàtria, mentres los estranys, com hui està succehint, lo amen, estimen y tenen, com a fills rebordonits l'obliden e ingrats lo empellen a la tomba.

Tocant a d'aquest punt, los valencians després de tants d'anys, ni poch ni gens han variat en la esència son caràcter. ¡Gran sentiment, per cert, dona lo descuit criminal en què los inestimables

moniments de nostra literatura perduts jahuen! Verament esmogut lo cor nostre per la idea de que axí per complement tan irremeiable pèrdua aplegue per este camí a sentir-se, hem començat, ab la consoladora creència de que los bons patricis valencians han d'atjudar-nos en esta empresa, la reproducció de les més preades joyes de lo llemosí Parnàs, com ho són ab efecte la present obra y moltes altres que tenim en premsa (Fenollar 1877, 11-12).

Llombart, a l'igual com Almudéver, reaccionava contra l'abandó de la literatura en la llengua pròpia, proposant uns autors com a models –en aquest cas pertanyents a l'escola satírica valenciana, de la qual ell, potser també, se'n sentiria continuador-, amb la intenció d'estimular als poetes contemporanis (Gadea Gambús 1989, 197). Però, la iniciativa no tingué continuïtat, i la *Biblioteca Valentina* sols pogué traure dos volums. Només sabem, per Lluch Soler, que «un incidente imprevisto vino a interrumpir la aparición de las demás obras que para el efecto tenia dispuestas» (Lluch Soler 1879, 20).

3.5. *El lloable propòsit de traduir Víctor Balaguer i Francesc Pelai Briz. Les col·laboracions a Valencia Ilustrada.*

Des del 13 de maig del 1877 fins el 25 d'agost de 1878, Llombart col·laborà en la revista cultural *Valencia Ilustrada*, dirigida pel seu amic, l'impressor Francesc Vives Mora, al qual, referint-se a aquesta publicació, li recomanava des de les planes del *Calendari Llemosí* que

n-obstant de donar preferent lloch en son il·lustrat periòdich a les coses de la terra, nos permetrem aconsellar-li, per a més completa justificació de lo títol, qu-encara, si és que cap, els done en llurs pàgines matjor camp qu-a les coses de fora. !De totes maneres, llohor per sos esforços mareix lo Sr. Vives y Mora! (Llombart 1878d, 14).

En aquesta revista Llombart publicà diversos poemes –alguns eren traduccions- i les versions de dos textos dramàtics de dos autors catalans, en castellà. Respecte a aquestes darreres es tracta de *La Muerte de Nerón*, de Víctor Balaguer, i *La masía de los amores*, de Francesc Pelai Briz. Llombart publicaria la traducció de la tragèdia de Balaguer aquell mateix any (Balaguer 1877) i els subscriptors de *El Bou Solt* la reberen com a obsequi, segons s'indica en la secció *Trósos y Mósos* del número 13, corresponent al 4 d'agost de 1877. Unes setmanes després, concretament el 29 d'agost de 1877, Llombart li enviava una carta a Balaguer, on l'informava de la iniciativa:

Muy señor mío y de mi mayor respeto y consideración: como quiera que ya en otra ocasión recordaba haberle pedido a V. E. para traducir al castellano algunas de sus bellísimas composiciones y contaba con su autorización para ello, no creí necesario volver a molestarle para llevar a efecto ahora la del cuadro trágico *La muerte de Nerón* que para publicar en la revista *Valencia Ilustrada* he hecho.

Adjunto tengo el honor de remitirle a V. E. un paquetito de doce ejemplares de la pequeña tirada que de la impresión del periódico citado he hecho aparte.

Ruego encarecidamente a V. E. los muchos y notables defectos en que al traducir su preciosa composición debo haber, contra mi voluntad, incurrido.³⁶

I segons el comentari publicat en el mateix setmanari, un mes després, el 29 de setembre de 1877, en nom del director –és a dir, Llombart-, la redacció donava les gràcies per la bona recepció que havia tingut, per part de la premsa, la seua versió de *La muerte de Nerón*. Concretament, es citaven *Las Provincias*, *El Progreso* d'Alacant, *El Cardoner* de Manresa i la *Revista extremeña de Badajoz*. El text en català s'havia publicat un any abans (Balaguer 1876) i, com assenyala Pere Farrés (Farrés 1997, 6), fou rebut com una valerosa novetat, per la concisió i simplicitat formal, ja que les *Tragèdies* balaguerianes eren textos d'ambientació historicista que se centraven en un moment de tensió dramàtica del personatge, i en el cas que ens ocupa, es tractava del fatal final de l'extravagant i tirà emperador romà.

La versió de Llombart es publicà precedida de la següent dedicatòria a Víctor Balaguer, en la qual li explicitava alguns dels entrebancs amb què s'havia trobat:

Al eminente poeta

Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer.

Excmo. Sr.:

Esa admirable concisión que a la lengua catalana, lo mismo que a sus hermanas la mallorquina y la valenciana, les presta su extremada riqueza monosilábica, y que sin disputa, es una de las más apreciables cualidades que la distinguen, nadie tan bien como V. E. comprenderá los inconvenientes que para llevar a cabo una tal traducción original, sobre todo si la obra que se traduce es en verso.

Efectivamente; al trasladarse del catalán al castellano los armoniosos versos de una composición poética cualquiera, lleva tal ventaja el laconismo de la lengua catalana sobre el idioma castellano, que siempre resultan, generalmente dos versos por cada uno que del original se traduce, obligando esto a que el traductor deslíe los pensamientos, lo cual en gran manera contribuye a debilitarlos, y a desvirtuar por consecuencia la acción de la obra.

Al tener la osadía de verter al castellano los elevados conceptos de V. E., ¿habré, desgraciadamente, incurrido en el defecto que noto? Mucho me lo temo, y mucho sentiría, por cierto, que a causa solo de mi insuficiencia, hubiese la obra desmerecido en mis profanas manos, habiéndola hecho perder la vigorosa entonación de sus robustos versos, el fuego de su brillante colorido, la vida, en fin, que de la fecunda y poderosa imaginación de V. E. recibiera al crearla. Mas si por falta de buen deseo no ha sido, confiadamente espero que V. E. siempre para conmigo tan indulgente, se dignará dispensarme el atrevimiento, siquiera en gracia sea de la profunda gratitud que el último de sus admiradores le debe, y por la cual, no sabiendo de qué otro modo mejor demostrársela a V. E., he sido en esta ocasión impulsado.

³⁶ Vegeu Apèndix I.20.

Siempre a las órdenes de V. E. su más humilde y S. S.
Q. S. M. D.
Constantino Llombart.
Valencia, 1º de junio 1877.

Amb aquestes paraules, Llombart explicitava el respecte que professava per Balaguer. Com ja hem apuntat en un altre lloc (Estrela 2013a), l'interès de Llombart per la producció literària de Balaguer sembla estar vinculat a la concepció instrumental que aquest tenia de la Renaixença, en el sentit que la literatura –en aquest cas concret, la dramatització de determinats episodis històrics- era un mitjà de transformació social indissoluble del seu ideari polític liberal i progressista (Jorba 1986, 183-184). *La muerte de Nerón* tenia una lectura ideològica i cal recordar que les dificultats per escapar a la censura exigien estratègies:

hay que destacar el valor del motivo literario, que tanto para Balaguer como para su traductor – ávidos de dar una significación moral al movimiento literario al que pertenecían- era de capital importancia a la hora de ponerse ante una hoja en blanco. En el caso de *La muerte de Nerón*, lo que nos demuestra el protagonista es el grado de corrupción al que había llegado Roma. Y en ella Nerón es el prototipo de déspota que ha dominado el mundo, en el momento que reconoce sus crímenes, y que ante la muerte se debate entre el orgullo y el miedo (Farrés 12). La visión “política” del autor orienta, pues, la lectura. Y seguramente desde un punto de vista muy semejante –el de un escritor defensor de las libertades como motor del progreso- Llombart intentó participar en su difusión, traduciéndola (Estrela 2013a, 93).

El primer lliurament de *La muerte de Nerón* a *Valencia Ilustrada* tingué lloc en el número corresponent al 3 de juny de 1877, i el darrer en el corresponent al 22 de juliol.³⁷

Sis mesos després, potser animat per l'èxit de l'estratègia utilitzada –perquè, al cap i a la fi, aquella era una manera de fer arribar els textos i les idees dels renaixencistes a un públic més ampli-, a les planes de *Valencia Ilustrada* també, publicà –encara que incompleta- una versió d'un poema popular de l'autor català Francesc Pelai Briz. Curiosament, a les planes de *El Bou Solt*, en el número corresponent al 13 d'octubre de 1877, a la secció *Trósos y Mósos* es publicava el següent comentari –que pressuposem que eixí de la ploma de Llombart-, el qual feia referència a la recepció d'un exemplar de la tercera edició de la composició, en la versió original, de *La masia dels amors*, la primera edició del qual aparegué –en castellà i català- en 1866, publicat per Joan Roca Bros:

³⁷ Es publicà en huit lliuraments: en els números corresponents al 3, 10 i 17 de juny; 1, 8, 15, 22 i 29 de juliol de 1877.

Degut a la galanteria de son autor, nostre bon amic el distinguit poeta català D. Francisco Pelayo Briz, hem resibit un eixemplar de la tersera edició de la *Masia dels amors*.

Llombart, a tenor dels comentaris que ens deixà a les pàgines introductòries de *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí* seguia de prop l'activitat editorial catalana i reconeixia la importància de publicacions que tractaren de difondre els textos dels autors contemporanis. I, de fet, a l'hora d'engegar aquest projecte literari, sembla que s'inspirà, com apunta Escartí (2005, 139), en el *Calendari Català* que, des de 1865, venia publicant l'autor de *La masia dels amors*. I prova que seguia de prop la seua activitat és que en el volum destinat al 1878 del *Calendari Llemosí*, Llombart consignava, a més de la nova edició del poema que acabem de referir, la publicació del cinqué volum de *Cansons de la tèrra*, i, quan es referia al volum del *Calendari Català* per a aquell any, explicitava que «ab tanta intel·ligència ja en fa catorce està lo Sr. Pelay Briz dirigint-ne» (p. 14). A més, en el *Calendari Llemosí*, Francesc Pelai Briz publicà diverses col·laboracions (Estrela 2013b, 183). Més concretament, en el corresponent al 1882, publicà una balada titulada *L'espasa de la mort* i la següent nota que l'acompanyava, escrita per Llombart, la qual indica la relació d'amistat existent entre ambdós escriptors:

Aquesta balada forma part del celebrat poema que ab lo títol: *La Orientada*, ha publicat fa poch nostre distinguit amich y mestre en gay saber, en Francesch Pelay Briz. Dit poema, se trova en venda en les principals librerias y en Lo Rat-Penat. La recomanem a nostres amichs per la importància qu'enclou (Puig Torralva 1880, 104).

Concretament, el primer lliurament de la versió de Llombart, *La masía de los amores*, es publicà al número de *Valencia Ilustrada* corresponent al 6 de gener de 1878 i el darrer, el 14 de juliol. Tot sembla indicar que Llombart no finalitzà la publicació de la traducció perquè la creació de Lo Rat Penat degué exigir-li més dedicació. De fet, a les planes de *Valencia Ilustrada*, com veurem, es dedicaria molta atenció a aquest tema.³⁸ Tanmateix, el que ens interessa destacar ara és el lloable propòsit de difondre entre un públic més ampli les produccions d'uns autors que podem considerar als nostres ulls com models literaris per a l'època (Estrela 2013a, 100).

En un sentit semblant hem de considerar la resta de col·laboracions –en castellà, algunes eren traduccions- que publicà a *Valencia Ilustrada* des del maig de 1877. En concret, es

³⁸ Els números de *Valencia Ilustrada* on es publicaren fragments de *La masía de los amores* són: 6, 13, 20 i 27 de gener; 3, 17 i 24 de febrer; 10, 17 i 24 de març; 7 i 21 d'abril; 30 de juny i 14 de juliol, de 1878.

tracta de sis poesies³⁹ i un article –publicat en els números corresponents al 12, 26 d'agost i 9 de setembre–titulat *Dos poetas*, on es ressenyaven dues obres de Jesús Pando y Valle –*Poesías* i *Pequeños poemas*– i la traducció del quadre tràgic –original de Balaguer– *Safo*, de Jesús Cencillo Briones. Segons afirma el mateix Llobart a l'inici de l'article, havia acceptat l'encàrrec desinteressadament, tot i la condició d'amic dels autors, i al marge d'això procediria amb objectivitat:

comprendiendo desde luego nuestra limitada suficiencia, solo a condición de leales amigos, antes que de rígidos censores, ni desautorizados consejeros, ensayaremos aquí, con toda la buena fe que nos caracteriza, la crítica desinteresada de las obras antedichas, procediendo e ella con la más severa rectitud e imparcialidad, condiciones de todo punto indispensables, si es que nuestras humildes apreciaciones no han de ser completamente estériles, y han de llegar, si esto es posible, a producir más sazonados frutos.

En aquesta ressenya se'ns mostra un Llobart rigorós en la crítica, que s'ocupa d'aspectes –de defectes– formals, però que igualment destaca les virtuts dels textos comentats. En el cas de Jesús Pando, Llobart hi veu l'influx de Byron i de poetes alemanys contemporanis, i de Campoamor, el que ens indica que Llobart eixampliava els seus coneixements literaris, els quals no es limitaven a l'esfera d'autors en la pròpia llengua ni als gèneres i temes satírics i festius. Però, en el cas de las *Poesías*, no s'està de consignar el contrast qualitatiu d'algunes composicions

Es la diferencia tan evidentemente notable, que no hay, si se quiere, más que leer los versos que siguen, para sentir, desde luego, como a nosotros nos ha sucedido, el natural deseo de apartarlas o de excluir del libro las buenas, como siempre al ver confundida una preciosa joya entre objetos de escaso valor, nos acontece.

Heus ací, per tant, un indicatiu del caràcter de Llobart: la seua honestetat l'impedia recórrer a convencionalismes, a l'hora d'emetre judicis de valor. Respecte a la versió de *Safo*, de Cencillo, a Llobart li sembla «immillorable», fins al punt que aconseguí de l'autor permís per publicar-la a les planes de *Valencia Ilustrada*.

Llobart, malgrat el context polític advers i la seua humil condició social, a finals de 1877 dóna mostres d'estar decidit a promoure el moviment renaixecista en tots aquells àmbits que es pogueren trobar al seu abast. Des d'aquesta perspectiva, resulta interessant transcriure la notícia que dóna el número corresponent al 30 de novembre d'aquell any a *La Renaixensa*, en la secció *Novas*:

³⁹ En el número corresponent al 13 de maig de 1877, publicà el sonet *Un beso digno de un ángel. Soneto*; el 5 d'agost *La del humo. A un ex-amigo*; el 16 de setembre *A una mujer. (Traducción)*; el 28 d'octubre *La evocación. (Traducida)*; *La condesa palatina. (Traducción)*, el 9 de desembre, i el 30 de desembre *El encuentro. (Traducción)*.

L' Ateneo de València ha publicat los temas per al certamen qu'ha de celebrar l' any pròxim. Ni un premi tant sols hi hem sabut veure per la literatura catalana, lo que'ns fa creure que no són fills de València los socis que forman la Junta Directiva, o que, sent-ho, perteneixen a aquelles famílies que fan parlar a sos fills en castellà. Lo secretari de la secció de lletras, D. Constantí Llombart, ha esmenat aquesta, oferint una ploma de plata a la composició poética a hont millor s'estimuli entussiasme patriòtich dels poetas valencians, consagrants sos esforços tots a la restauració de sa oblidada llengua.

No més paraulas d' elogi tenim per lo Sr. Llombart, que ab sa conducta manifesta voler que València siga sempre València y no un Madrid ridícol.

Per tant, Llombart se'ns presenta de nou amb el perfil de dinamitzador cultural, una vocació originada sense dubte a causa de la gran estima que professava per la seua llengua i per la cultura valenciana.

3.6 Llombart i l'entitat Jocs Florals de Catalunya

Per una altra banda, com hem pogut comprovar en la notícia adés transcrita, les iniciatives de Llombart començaven a despertar interès més enllà de les terres valencianes. Un altre testimoni que les iniciatives de Llombart començaven a ser reconegudes als cenacles literaris de fora de València, el trobem en una carta d'Ignasi Ferrer i Carrió a Víctor Balaguer, de data 22 d'octubre de 1877, en què l'informava que s'acabava d'instituir a Barcelona una societat titulada Jochs Florals de Catalunya

la cual té per objecte la cultiu y foment de la llengua catalana, y la cual ve a omplir un buyt que's feya molt sentir donada la la que's trova la renaxensa de la nostra llengua.

No n'hi havia prou de que cada anys la institució dels Jochs Florals obrís certàmens, ere necessari que hi haghés una representació continuada de la llengua, la cual fugint de l'anarquisme en què's trovan avuy los Jochs y dirigint-se a un fi pràctich mes lloable provés, pero d'un modo eficàs y digne, que la renaxensa de la nostra llengua trovarà eco en lo públich y eco entusiasta fent que'l cultiu de la llengua's base en bons y salutables principis. Aquest és lo motiu que ha mogut a molts catalanistes a obrir aquesta Societat y aquest ha sigut també lo motiu de que al participar-ho a algunas personas de significació [...]

La idea que'ns ha mogut a nombrar al Sr. Baró, Llombart, Llorente, etc. com a sòcios honoraris nos ha mogut també a que tenint en compte lo molt y molt que vosté ha fet y fa per al catalanisme, s'extengués lo nombrament de sòcio honorari.

Ferrer i Carrió, en la citada carta, apuntava que la sessió inagural estava prevista per a primers d'octubre. I també li indicava que li enviaria exemplars dels estatuts. Tanmateix, la sessió tingué lloc en desembre, el dia 16, com informa Ferrer a Balaguer en una carta datada dos dies després de l'acte, el qual tingué lloc al teatre Circo. Ignasi Ferrer va

llegir per a l'ocasió un discurs, que acompanya a la carta a Balaguer, traduït en castellà, per si aquest el volgués publicar en el periòdic que dirigia *La Mañana*.

Per als nostres objectius, de l'esmentat document, el que ens interessa destacar en primer lloc és que, com era la seua intenció, es van llegir «varias composiciones, algunas de ellas, de vates muy conocidos como son los señores Verdager, D. Jacinto, Llombart y Bodria». Per tant, el comentari indica que Llombart ja era considerat aleshores un escriptor destacat entre els renaixencistes catalans, com un dels representants d'aquell moviment cultural a València. Evidentment, l'altre aspecte que cal valorar és fins a quin el projecte de la societat Jocs Florals de Catalunya no evolucionava paral·lelament al de la societat de lletraferits que Llombart tenia pensada. Ell, a l'igual que Ferrer i Carrió, havia recorregut a Balaguer per a demanar-li el seu suport, i també li enviaria els estatuts, el que indica, encara –com ja hem posat de relleu–, el paper destacat que el Trobador de Montserrat exercia en l'envigoriment del moviment renaixencista.

I una altra qüestió és de caire ideològic. El discurs que llegí Ferrer i Carrió està articulat en termes del que Archilés i Segarra anomenen «doble patriotisme» (Archilés & Segarra 2005, 61). És a dir, amb la creació d'aquella entitat, hom tractava de donar una resposta cultural a una necessitat d'aportar materials útils per a la construcció d'una identitat col·lectiva, però sense arribar a qüestionar el marc polític existent llavors:

El objeto que nos ha impulsado a la constitucion de la Sociedad «Jochs Florals de Catalunya» y el fin que con ella nos proponemos no es otro que el de contribuir en lo que podamos y valgamos al fomento y lustre de la lengua y literatura catalanas [...]

Y no se crea que verificamos esto movidos únicamente por el deseo de dar creces a nuestro sentimiento, lo verificamos impulsados por razones muy atendibles, porque estamos completamente convencidos que con ello servimos a la vez a Catalunya y a la Península.

Como a catalanes somos una de tantas ramas del árbol denominado España, nuestra vida es la vida de este, y cuanta más sea la fama y valer que podamos alcanzar, tanta mayor será la gloria por España alcanzada.

Pero como a catalanes y como a individuos de la familia española no podemos olvidar que hayamos tenido vida propia, ni podemos ignorar que en otro tiempo fuimos una de tantas naciones que en España y fuera de ella era muy respetada. Este recuerdo nos impone por una parte el deber de conservar y cultivar lo de casa, por otra nos escita a respetar todo cuanto a la familia pertenece. Este deber no se crea que sea exclusivo de los catalanes, es de todas aquellas comarcas que como nosotros han tenido igual o parecido pasado, porque en la vida histórica de los pueblos se observa siempre que luchan por la independencia y libertad propias, y nunca, pero nunca para ahogar el espíritu de dignidad que a todos caracteriza.[...]

Impulsados por tales consideraciones y sabiendo que al cultivar nuestro lenguaje mantenemos vivo el espíritu patrio y trabajamos para honra de Cataluña y de España, hemos deseado, y realizamos, contribuir al renacimiento literario que tanto interés se ha despertado entre nosotros.»

Com podem comprovar, el president de la novella entitat s'afanyava a evitar qualsevol crítica de fomentar «exclusivismes». Una estratègia que, com veurem després, seria seguida de manera molt semblant pels directius de Lo Rat Penat, la nit de la sessió inaugural. De fet, Llombart –no oblidem que en aquella vetlada es llegiren versos seus– no en seria alié. Ferrer Carrió, com Balaguer, eren col·laboradors del *Calendari Llemosí* (*Estrela 2013b, 181, 186*). I la revista *Valencia Ilustrada* –on no ho oblidem, Llombart era col·laborador–, en el número corresponent al 30 de desembre de 1877, en la secció *Literatura* donava compte de la creació de la societat Jocs Florals de Catalunya:

El domingo 16 de los corrientes, celebróse en el teatro del Circo de Barcelon, la solemne sesión inaugural de la nueva sociedad que con el título que sirve de epígrafe a estas líneas, acaba de establecerse en la capital del Principado. En ella fueron leídos excelentes trabajos de los señores D. Jacinto Verdager, D. Cayetano Vidal y Valenciano, D. Constantino Llombart, D. Teodoro Baró, don José Bodria y otros socios, que merecieron ser muy aplaudidos de los concurrentes.

Esta sociedad tendrá por objeto fundamental el cultivo y fomento de la lengua lemosina y la publicación de obras de mérito en la misma escritas.

Tot seguit, es transcrivía –íntegre– el discurs pronunciat pel president «que mereció los entusiastas plácemes de las distinguidas personas que lo oyeron». I l'article finalitzava amb unes paraules de la redacció de *Valencia Ilustrada*: «La redaccion de *Valencia Ilustrada* saluda con júbilo a la naciente sociedad, y felicita a su dignísimo presidente por los levantados propósitos que le animan». Seguint aquests indicis, per tant, sembla que Llombart, a finals de 1877, veia complit el seu desig d'integrar-se de manera destacada en el moviment renaixencista. Un objectiu que aconseguiria, com hem pogut comprovar, gràcies a alguns dels col·laboradors més notables del seu entorn més immediat i també del *Calendari Llemosí*, com Vicent Boix, Víctor Balaguer, Francesc Pelai Briz i Ignasi Ferrer Carrió.

4 Consolidant el projecte renaixencista

Els elements necessaris que Llombart havia proposat en 1875, al *Calendari Llemosí* (Llombart 1875b, 13) per a portar a cap el renaixement literari, a partir del 1878 començaren a ser una realitat. Aquell any Llombart continuava col·laborant en *Valencia Ilustrada*, publicant, com hem comentat adés, la traducció de *La masía de los amores* i

diversos poemes,⁴⁰ alguns dels quals tenien un sentit explícitament crític, com és el cas del que reproduïm to seguit, publicat en el número corresponent al 10 de març de 1878, i on acusa els qui practiquen una falsa moral –especialment valent-se de la trona, del poder, o de la seua posició social acomodada-, des de la sàtira:

LOS PECADOS CAPITALES

SATIRA

Dedicada a mi ilustrado amigo D. Aurelio Querol

Déjame, Aurelio, que la pluma enristre
y, no sin ton ni son, versos ensarte
en que el humano corazón registre.
A excudriñar sus vicios voy con arte,
ya que el hombre también con arte peca,
como voy, buen amigo, a demostrarte.
Sin que hayas de correr de Zeca en Meca,
a menudo hallarás mil moralistas,
cada cual con su propia biblioteca,
que han escrito folletos y revistas
y de ética y moral tantos discursos
como patrones cortan las modistas.
Mas en cátedras, libros y concursos,
no han hecho, a lo que entiende mi cacumen,
nada más que lucir vanos recursos;
pues su moral completa es en resumen,
de altisonantes voces un catálogo
do el brillo ostentan de su claro numen,
y apasionado el hombre, ser análogo
a la bestia que rompe el duro freno,
ni aun respeta las leyes del Decálogo.
No ignorando que el vicio es un veneno,
cual si fuese elixir de larga vida
bebe en el vaso hasta los bordes lleno.
Tal es el hombre y su moral mentida;
de color de virtud vístese trages
e hipócrita en su pecho el vicio anida.
Por eso aunque de epítetos me encajes
luenga sarta, repito una y cien veces,
libre de circunloquios y de ambajes,
que, dando culto a la pasión con creces,
del mundo entero apurará a despecho
de sus vicios la copa hasta las heces.
Ve si no para ahogarlos en su pecho,
tras tantos siglos de moral cristiana,
en diablo ingerto el hombre lo que ha hecho:
la soberbia acabar queriendo insana,
que en el humano corazón se esconde
desque Adán hincó el diente é la manzana,

⁴⁰ En el número corresponent al 3 de febrer hi publicà un epigrama; en el de 10 de març *Los pecados capitales. Satira*; el 31 de març *No abrasa el fuego una idea. Soneto con motivo del Ateneo-Casino Obrero Valenciano*; el 28 d'abril *Un Asra (traduccion)*; el 26 de maig *En mayo (traduccion)*; el 2 de juny *Los limites de la razon. Dolora*; el 7 de juliol *El angel de mi guarda (Traduccion de Elisa Moreau)*.

ha inventado no sé cuándo ni en dónde,
estos pomposos títulos que ostenta
de barón, de marqués, de duque y conde.
Para acabar también la que alimenta
su alma, avaricia hidrópica, ha inventado
prestarle al pobre a un ciento por cincuenta
natural consecuencia del pecado,
con sus funestos resultados crueles
la lujuria tenía agobiado;
y a fin de preservarse de sus hieles,
casto ha inventado establecer doquiera
lupanares inmundos y burdeles.
La ira, que pudo convertirle en fiera,
merced a la moral y sus prodigios,
ya pocas veces su razón altera;
mas de otra edad aun usa cual vestigios,
lances de honor, juicios de Dios, inventos
para acabar contiendas y litigios.
Y el vicio de la gula y los tormentos
que el estómago causa y las encías,
evitarse anhelando por momentos;
con templanza, en cafés, reposterías,
pastelerías, restaurants y fondas,
ha inventado cien mil golusmerías.
Viendo caritativo echar tan hondas
raíces la envidia en él, para cortarlas,
dejando sus acciones de ella mondas;
ha hecho, modestamente, sazonarlas
del lujo con el mágico aliciente,
que la afición despierta de imitarlas.
Y en pro de la moral, que sabiamente
manda que en la pereza no consuma
su cuerpo al que su alma torpemente;
ha sabido inventar, ¡oh, amigo! en suma,
muelles divanes, cómodos sillones,
y cogines, en fin, de blanda pluma.
Tal es el fruto, pues, de los sermones,
que esos grandilocuentes moralistas
han predicado en todas ocasiones.
Si te fijas, por tanto, en conquistas
de ayer, lo mismo que hoy, y hoy que mañana,
solo que son, verás, malos artistas.
Puesto que en lo esencial la raza humana,
por más que hable algún simple de progreso,
ni vicios pierde, ni virtudes gana.
Razón porque una dama de gran sesos,
«Si a ser cual sois –clamó- estáis condenado,
cuando tanto encubrís y tanto exceso,
pocos son, en verdad, siete pecados.

Llombart expressava d'aquesta manera el desencant per la degradació moral que imperava, sobretot, en aquells cercles selectes i tancats que gestionaven interessadament

la cosa pública. No obstant això, era conscient que la lluita contra aquells «vicis» només podia fer-se des de l'àmbit de les idees, malgrat el context advers. En aquest sentit, és interessant transcriure, també, el sonet que publicà a *Valencia Ilustrada*, en el número corresponent al 31 de març, amb motiu de l'incendi que patí l'Ateneo-Casino Obrero de València, un espai de referència, d'instrucció i socialització per a aquelles persones que, com Llobart, eren d'origen humil i pertanyien a la classe treballadora:

NO ABRASA EL FUEGO UNA IDEA.

SONETO

con motivo del horroroso incendio del Ateneo-Casino Obrero Valenciano

No importa que en las ruinas sepultada

hoy del obrero la mansión se vea,

si aun de su noble aspiración la idea

lleva en su honrado corazón grabada.

Reducir a pavesas su morada

pudo del genio destructor la tea;

mas con decir potente el pueblo: «¡Sea!»

surgirá por encanto de la nada.

Y tú, que entre las sombras te deslizas,

espíritu infernal, y el elemento

devorador cual la venganza atizas;

Verás frustrado tu execrable intento,

que triunfando al brotar de sus cenizas,

eterno es como Dios el pensamiento.

En l'àmbit literari és indubtable que el vessant de traductor contribuí a augmentar la seua notorietat, com ho demostra, per exemple, el següent comentari, publicat a *Lo Gay Saber*, en el número corresponent al 15 de gener de 1878, en la secció *Novas*:

La *Valencia ilustrada* comensa en son darrer nombre a publicar una bella traducció en castellà del poema *La Masia dels amors*, deguda a la ploma del entusiasta catalanista d'aquella ciutat En Constantí Llobart

I també la crítica de Jesús Pando publicada a *Valencia Ilustrada* al número corresponent al 20 de gener de 1878. Es tracta del mateix autor dels poemari que Llobart havia ressenyat a les planes de la mateixa revista, en els números corresponents al 12, 26 d'agost i 9 de setembre de l'any anterior -que en certa manera, a tenor dels comentaris que tot seguit transcrivim, cal entendre també com una crítica refractària a la que havia rebut de l'escriptor valencià, uns mesos abans-:

Digamos algo acerca de la traducción que ha hecho de *La muerte de Nerón* el inteligente poeta y escritor satírico D. Constantino Llobart, activo colaborador de *Valencia Ilustrada* y de otras publicaciones.

Es muy difícil escribir algo nuevo, pero lo es en nuestro concepto tanto o más si cabe dar a las traducciones el colorido é interés de las obras originales, porque no existe verdadera equivalencia en las frases, y porque cuando la versión de un idioma o dialecto a otro, se hace como la que nos ocupa,

en verso, tiene por precisión que alterarse la colocación de las palabras, y aun estas a veces exceden en energía y en otras les falta vigor.

Pues contra tales inconveniente y otros que no apuntamos, tuvo que luchar el Sr. Llombart; con buen éxito, sin que haya el original perdido, aun teniendo en cuenta que el laconismo y sonoridad de la lengua catalana, hace en ocasiones imposible que los versos tenga igual medida que en castellano.

No diremos que se deje de notar la diferencia entre el libro de Balaguer y la traducción, porque aquel vale mas; pero los que no tienen conocimiento del catalán únicamente puede saborear las riquezas de elevados pensamientos, y el acertado uso de figuras que ha empleado el felibre de Cataluña, con buenas traducciones como la de que hablamos.

[...]

Pero en realidad estos escollos se hacen difíciles de salvar y por eso nos atreveríamos a dar un consejo al valenciano poeta, y es que emplee sus poco comunes dotes en trabajos menos ingratos que las traducciones; porque en los versos (especialmente traducidos) lo mediano no pasa; *Medocribus esse poetis; no di, non homines, non concessere columnae*; ha dicho el romano preceptista, y Enrique IV el Barnes, indicaba que los versos medianos son peores que los más malos, y como en la versión de composiciones métricas, es tan fácil caer en la medianía, por eso hacemos la anterior indicación al Sr. Llombart, quien por otra parte sabe mejor que nosotros apreciar las bellezas y defectos de las obras, como recientemente no lo ha probado.

Por lo demás, el trabajo del crítico de Valencia, es de gran estimación; tiene períodos magníficos que se igualan y acaso exceden al original, y con es ha prestado un servicio a la patrias letras.

Evidentment, aquest aspecte s'afegia al de difusor de la producció literària d'escriptors contemporanis a través del *Calendari Llemosí*, una publicació que, com hem comprovat, es va rebre amb interès des de la premsa catalana, on la Renaixença havia fructificat amb més força, però que Llombart també es preocupava de fer arribar a la resta del domini lingüístic, com ho demostra el següent comentari, publicat a la revista *Museo Balear* en el número corresponent al 31 de desembre de 1877

Hemos recibido *Lo-Rat-Penat calendari llemosí corresponent al any de 1878*, que se ha publicado en Valencia bajo la direccion de En Constantí Llombart. Este es el 4º año de su aparición, y a juzgar por la abundancia y variedad de las composiciones en el reunidas es digno de figurar entre los mejores de su clase. El Sr. Llombart con una constancia y asiduidad que le honran ha sabido reunir en este almanaque, documentos históricos, artículos joco-serios, poesías, cuentos, reseñas y curiosidades, escritos por autores valencianos, mallorquines y catalanes.; mas, con todo esto nos duele ver intercalados y revueltos en ese libro, de carácter en general festivo, trabajos de índole tan opuesta como la *Contemplació de la passió de Jesucrist* (meditaciones por Frare Vicent Ferrer, peccator) y *Mar de dubtes*, serie de preguntas que únicamente puede formular un materialista, para sorprender a los filósofos en ciernes.

Si el Sr. Llombart ha de reunir en su calendario composiciones tan eterogéneas es posible que algunos de sus colaboradores se retraigan, y lo sentiríamos pues su publicación a parte de lo indicado merece nuestros sinceros aplausos.

I també fora d'ell, com és el cas del setmanari publicat a Madrid, *La Academia. Revista de cultura hispano portuguesa, latino-americana*, en el número corresponent al 27 de febrer de 1878, on es feia ressò de la tasca patriòtica que significava la contribució de Llombart, en possibilitar l'edició del *Calendari Llemosí*:

El renacimiento de la literatura catalano-valenciana, como signo de progreso regional, propio y fecundo en el doble concepto de los intereses materiales y morales, ha de ser visto con agrado por todos los hombres que unan a un patriotismo racional y sincero, las ventajas de la verdadera ilustración. Ni puede esta tendencia perjudicar en nada al desarrollo regular de las instituciones patrias, en cuanto entrañan de permanente, ventajosos y legítimos. Cumpliéndose la ley de la variedad en la unidad, la literatura de las provincias del E. de España enriquecerá el caudal de la literatura española, suscitando en su esfera muy oportunos estímulos, y contribuyendo a su modo al movimiento total de la cultura en la Península.

El Sr. Llobart es en Valencia de los que con más fervor trabajan en este concepto, y sus esfuerzos merecen elogios por lo bien dirigidos y discretos. El librito que tenemos a la vista, escrito con la colaboración de buen número de poetas y literatos, afiliados a la escuela a que aludimos, encierra partes muy bellas y es digno de los que han precedido en la misma serie. *Lo Rat-Penat* es un almanaque literario, en el genuino sentido de la palabra. Reciba el Sr. Llobart la felicitación sincera que desde aquí le dirigimos.

4.1 *Confirmant la fama, gens innocent, de «popular poeta»*: Cabotes y Calaveres, Tabal y Donsayna, Tipos d'Auca, Abelles y Abellerols

Encara, als vessants de traductor i d'editor, en el cas de Constantí Llobart caldria afegir la de lletraferit. Llobart era conegut pel públic lector, sobretot, per la seua activitat d'escriptor satíric. De fet, l'any anterior havia publicat, amb Sanmartín -com hem comentat adés- *Cabótes y Calaveres. Melonar de Valensia*. Aquell volum humorístic de semblances literàries (Escartí & Roca 2005, 352-353) que se subtitulava «*galeria de retratos de personaches sélebres, dibuixats a la ploma, en sério y en broma en llenguache bilingüe*», caricaturitzava gran part dels personatges populars de la València del moment –polítics, escriptors, artistes... I sembla –a tenor dels comentaris de Llobart- que fou tot un èxit, ja que «en breus dies fon completament esgotada» (Llobart 1879b, 583). Evidentment, com hem pogut constatar en el cas del marquès de Campo, l'esperit còmic de la publicació tenia també un sentit crític, cosa que causà, per exemple, que *El Mercantil Valenciano* el 25 de juliol hi fes una crítica poc favorable i un tant àcida:

Hemos recibido un ejemplar de un folleto, titulado *Cabotes y calaveres*, escrito por don Constantino Llobart y D. José Sanmartín y Aguirre, *Galería de retratos*, según reza su portada. Entre las personas retratadas en verso, y alternando con algunas muy respetable de esta localidad, se hallan *Ull de bou, Tomateta*, etc.

No revela esta obrita pretensiones literarias, y como por otra parte en los retratos y semblanzas no se emplea la epigramática tan usual en trabajos parecidos, ni se ejerce la crítica más o menos autorizada por las costumbres, resulta una serie de décimas en dialecto valenciano, con un nombre al frente de cada una de ellas, las que revelan alguna facilidad en la versificación, si a mano viene.

A las décimas siguen una poesías llamadas humorísticas, formando el conjunto un bonito tomo, que se vende a los retratados, previa invitación escrita, al precio de seis reales de vellón. Nos parece algo caro, a pesar de la invitación impresa.

Celebramos, no obstante, que sus autores, los Sres. Llombart y Sanmartín, obtengan algunos recursos.

Però, els autors de *Cabótes y calaveres*, davant l'afirmació de la redacció de *El Mercantil Valenciano*, que havien publicat aquelles composicions satíriques amb finalitats lucratives, van respondre aviat, com es testimonia al número 13 de *El Bou Solt*, corresponent al 4 d'agost de 1877, en què manifestaven que ni Llombart ni Sanmartín

no deuen sa subsistència a la ploma, pues tots cuants se dediquen a la literatura, saben que per desgària, en nostra pàtria y particularment en València, els escritors que no conten en atre recurs que son inchènit, se moren de fam, y aixina és, que mal pot respòndrer la idea de publicar les semblances de la chent coneguda de nostra siutat, a proporsionar-se recursos com dia el referit periòdic. [...] y que per més que li pareixca cara al colega, ha de tindre en conte que d'obres valensianes reduïdes a circular només per una localitat, son curtes les tiraes que se fan.

Aquesta informació, per altra banda, també ens és útil per conèixer a quin panorama s'enfrontava Llombart –i com ell la resta d'escriptors renaixencistes-, a l'hora de publicar un llibre. Tanmateix, no fou aquesta l'única notícia publicada en premsa. La mateixa revista *Valencia Ilustrada*, el 12 d'agost de 1877, es feia ressò de la recepció de *Cabótes y Calaveres*:

Este libro, escrito en nuestro humilde concepto con algún descuido o precipitación, ha merecido el más encontrado recibimiento, lo cual no explicamos perfectamente, dada la índole del mismo, y a pesar de que sus autores deseaban no ofender ninguna susceptibilidad, cosa punto menos que imposible en la tarea que emprendía.

Aquesta obra, no tan «simpàtica» als ulls de determinats lectors, com hem comprovat, si bé estava pensada en termes locals, sembla que també suscità interès fora de València, com ho testimonia el fet que, en el número corresponent al 31 de juliol de 1877, a *La Renaixensa*, aparegués el següent comentari:

Ab lo títol de *Cabotes y Calaveres* han publicat los populares poetas Srs. Llombart y Sanmartín y Aguirre, reunidas en un bonich tomo sobre tres-centas semblanzas de personas conegudas en aquella ciutat, en cièncias, arts, literatura, etc

Com veiem, per tant, Llombart era considerat a Catalunya, si més no, un poeta «popular». I aquesta popularitat es veuria incrementada en 1878, entre d'altres raons, gràcies a la publicació de tres projectes, dos dels quals arrancaven també de l'any anterior -de l'etapa de Llombart com a director de *El Pare Mulet* i *El Bou Solt* (Escartí

& Roca 2005, 354 - 357): *Tabal y Donsayna* (Llombart 1878e) i *Tipos d' Auca* (Llombart 1878f), i el tercer és *Abelles i Abellerols* (Llombart 1878a).

Tabal y Donsayna i *Tipos d' Auca* foren unes publicacions «corals», on col·laboraren diversos autors pròxims a Llombart, els quals, en gran part, també col·laboraven al *Calendari Llemosí*. Concretament, a *Tipos d' Auca* hi trobem, a banda de Constantí Llombart: Joaquim Balader, Francesc Bellido, Josep Bodria, Joan B. Burguet, Lluís Cebrian Mezquita, Ricard Cester, Eduard Escalante, Vicent Guillot, Francisco de P. Huertas, Víctor Iranzo i Simon, Rafael M. Liern, Manuel Lluch Soler, C. Monzon, Josep d'Orga, Francesc Pastor, P. Peycé i Antoni Roig Civera. En total, disset col·laboradors, a banda de Llombart. D'ells, excepte Francisco de P. Huertas, Rafael M. Liern i P. Peycé, tots els altres publicaren col·laboracions al *Calendari Llemosí*.

Gran part dels autors citats –concretament catorze– també col·laboraren a *Tabal y Donsayna*,⁴¹ on es publicaren textos de vint-i-dos escriptors. A banda de Llombart: Joaquim Balader, Josep Manuel Blat, Josep Bodria, Joan B. Burguet, Lluís Cebrian Mezquita, Ricard Cester, Eduard Escalante, Escrig i Gonsales, Vicent Guillot, Juan Guix, Francisco de P. Huertas, Víctor Iranzo i Simon, Jacint Labaila, Manuel Lluch Soler, Ascensi Mora, Josep d'Orga, Palanca i Roca, Josep Pallarés, Francesc Pastor, Peiró i Dauder, i Antoni Roig Civera, Sanmartín i Aguirre. D'aquests, d'uit foren col·laboradors del *Calendari Llemosí*: Joaquim Balader, Josep Bodria, Joan B. Burguet, Lluís Cebrian Mezquita, Ricard Cester, Eduard Escalante, Escrig i Gonsales, Vicent Guillot, Víctor Iranzo i Simon, Jacint Labaila, Manuel Lluch Soler, Ascensi Mora, Josep d'Orga, Josep Pallarés, Francesc Pastor, Peiró i Dauder, Antoni Roig Civera i Sanmartín i Aguirre.

Aquestes dades indiquen que una de les estratègies que seguí Llombart per a promoure l'activitat literària en la pròpia llengua era incentivar la participació del màxim d'autors possibles –en total, en els paràgrafs anteriors n'hem citat 26–, aglutinant-los en projectes editorials que tenien com a destinatari un públic lector ampli i poc crític des del punt de vista qualitatiu –en el cas de *Tabal i Donsayna* i *Tipos Auca* coincidia amb els potencials consumidors dels setmanaris satírics *El Pare Mulet* i *El Bou Solt*–, de manera que el fet de poder veure publicades llurs composicions fos un estímul per als autors

⁴¹ Joaquim Balader, Josep Manuel Blat, Josep Bodria, Joan B. Burguet, Lluís Cebrian Mezquita, Ricard Cester, Eduard Escalante, Escrig i Gonsales, Vicent Guillot, Víctor Iranzo i Simon, Manuel Lluch Soler, Josep d'Orga, Francesc Pastor i Antoni Roig Civera.

novells; i des de l'òptica del lector, amb aquestos «productes» es podria eixamplar les opcions de llegir textos literaris en la pròpia llengua.

La capacitat de Llombart per guanyar adeptes a la Renaixença es constata en aquest paràgraf, publicat a *Los fills de la morta-viva*, en l'apunt biogràfic dedicat a qui sembla que fou el seu primer col·laborador: Josep Bodria. Llombart coneixia aquest autor des que coincidí amb ell en l'escola d'en Macari Asensi –on cursaren ambdós estudis primaris. Bodria va escriure la seua primera composició poètica en català quan tenia trenta anys -el 1872- i com assenyala Llombart:

ab major entusiasme y decidida afició ve cultivant la poesia llemosina, dende lo punt mateix en què comunicarem ab ell lo pensament de dur a cap la restauració de l'abandonat idioma dels Marchs y dels Corelles, puix acàs lo Sr. Bodria fon lo primer que s'adherí al proyecte, y por la mateix un dels socis que contribuïren en primer lloch a la creació de *Lo Rat-Penat*, societat d'amadors de les glòries valencianes (Llombart 1879b, 646).

A més, sembla que, com destacà Vicent Simbor, el grup dels col·laboradors més entusiastes de Llombart, es reunien en la tertúlia de Josep Bodria:

Llombart criat en el carrer, com Escalante, que d'ofici era pintor de palmitos o ventalls, era assidu concurrent a la tertúlia que tenia Josep Bodria i Roig (1842-1912), en el seu taller de tallista guixaire en el barri del Carme, i de Josep Sanmartín i Aguirre (1848 – 1905), que es guanyava la vida fent flors artificials. A aquella tertúlia s'adheriren els joves Víctor Iranzo i Simón (1850-1890), aragonés integrat, depenent de comerç; Ricard Cester (n. 1855), orfebre; Josep Maria Puig i Torralba (1859-1911), perfumista, i Lluís Cebrián i Mezquita (1851-1934), aleshores simple estudiant de Medicina. És a dir, els escriptors agrupats entorn de Llombart tenien com a característiques comunes la seua humil extracció social, el seu autodidactisme, el seu republicanisme i la seua afecció a la poesia festiva i caricaturesca, i tots ells tenien l'orgull de sentir-se valencians i sentir-se poble (Sanchis Guarner 1985, 54-55)

De fet, a un dels autors citats, al qual Llombart anomenava el «Ramon de La Cruz del teatre valencià» (Llombart 1879b, 484), li dedicà *Tipos d'Auca*: «Al distinguit poeta dramatic D. Eduardo Escalante. Son apasionat admirador y afectísim amic» (*Llombart 1878f*, 5). I, curiosament, a un altre amic i autor dramàtic li dedicà *Tabal y Donsayna*, i en idèntics termes com ho havia fet al volum anterior (Llombart 1878e, 5). Es tracta de Joaquim Balader, a qui, per altra banda, Llombart també denominava, recurrent al nom d'un altre dramaturg famós, com el «Breton del teatre valencià» (Llombart 1879b, 501). *Abelles i abellerols* el dedicà també a un altre escriptor amic i estret col·laborador seu: Josep F. Sanmartín Aguirre (Llombart 1878a, V). Per tant, Llombart, el 1878, donava mostres d'haver sabut aglutinar un grup nombrós de persones que tenien en comú l'estima per la seua llengua i l'interés pel conreu literari. De fet, com hem remarcat en altre lloc (Estrela 2013b), en el cas del *Calendari Llemosí* hi col·laboraren cent setanta-

tres autors, valencians, catalans i mallorquins, pertanyents a diferents generacions – nascuts des del 1800 al 1869- i d'extracció social diferent, el que reforça la tesi que el projecte de Renaixença ideat per Llobart era un projecte incloent i pensat en termes de «poble» (Estrela 2013b, 147-174), tal com havia ja assenyalat abans Sanchis Guarner.

Una altra prova fefaent de la preocupació de Llobart per despertar consciències i guanyar adeptes a la causa renaixencista, la tenim als apunts biogràfics de Josep F. Sanmartín, publicats a *Los fills de la morta-viva*:

Poeta valencià y tan amant com altre de les glòries de son país, no pogué lo Sr. Sanmartín contemplar indiferent los primers albors del renaiximent lliterari, que ls escriptors catalans habien mamprés fea alguns anys en la seua terra, y que n València preparaba lo qui d'asò en aquest moment s'ocupa, y quant publicàrem lo Calendari llemosí *Lo Rat Penat*, ell fon també dels primers escriptors que'acudiren a nostra patriòtica crida, oferint-nos son apoyo, y col·laborant desde llavors casi tots los anys en lo citat anuari (Llobart 1879b, 583).

Com hem indicat adés, les tres publicacions anteriorment referides contribuïren, sense dubte, a augmentar la popularitat de Llobart. I no només en l'àmbit del cap i casal. De fet, en el número corresponent al 30 d'abril de 1878 de *La Renaixensa*, es publicava el següent comentari:

Hem rebut elegantment imprés un tomet escrit en valencià titolat *Tabal y Dolsayna*, que forma un aplech de Festes y costums, per vàrios autors y que ha donat a llum l'infatigable propagandista En Constantí Llobart. Creyem que la *Protecció literària* ha fet proposicions per a adquirir-ne un nombre d' exemplars. Felicitem a aquesta associació por lo que contribuïeix a la germandó dels poetas valencians y dels nostres.

I *Lo Gay Saber*, el 15 de setembre d'aquell any, consignava que havia rebut un exemplar de *Tipos d'Auca*, publicat per «l'entussiasta catalanista» Constantí Llobart. Per un altre costat, el 15 de desembre, l'esmentat periòdic, li dedicava els següents comentaris:

són veritables fotografias y si be algunas en la forma no estan ab la perfecció qu'és de desitjar, en lo fondo són exactas pinturas d'aquella gent y d'aquellas costums.

A més lo llibre se recomana per la gran cantitat de datos y notícias biogràficas y curiosas y per la gràcia particular en la dicció de molts y molts dels articles.

Tabal y donsayna, tot i que en un sentit humorístic, era una publicació que tenia una intenció «crítica»: reflectir els mals costums dels valencians en relació a les festes i, en un sentit més profund, criticar la doble moral practicada pels estaments eclesiàstics i els ciutadans benestants. Amb les següents paraules, Llobart iniciava el pròleg:

Ni la gran siutat de Chaucha, donde, segons cana el romans, se comen, se bebe y no se trabaja, pot tíndrer, caballers, punt de comparasió en esta venturosa capital, ahon contínuament els seus fills

reunixen a tan incomparable dicha, la de poder anar sempre, com els susuix als donsayners, de festa en festa. Y si nos a la proba; agarrem el Calendari (Llombart 1878e, 7).

I tot seguit hi apareix la ressenya de la multitud de festes que se celebren a València ciutat al llarg de l'any, i de les quals Llombart només valora positivament la

fira de l'Alamera, en la cual verdaderament els fills d'este país demostren sa fantasia, perquè no cap ningun ducte qu-esta festa comercial és de lo més lluït que-s celebra en España. ¡No sap lo qu-és cosa de gust el que no ha tingut la ventura de visitar la fira esta!

Cabalgates, sertàmens, bous, castells, músiques, tráques, corregudes de caballs, espléndides iluminacions, exposicions, concerts, pabellons y casinos, fonts, surtidors, palàsios encantats, y mil y mil maravilloses invencions, constituïxen anualment esta moderna solemnitat, que tants y tants forasters atrau a València, de tots los punts de la Península. És, quisàs, la única festa que-n esta bella siutat se celebra en perfecta consonància en les exichències de nostra època. Poques mostres donarien de patriotisme els valencians, si per son descuit en fomentar-la, aplegara algun dia a desaparèixer esta grandiosa fira! (Llombart 1878e, 23).

En aquest comentari Llombart expressava una inquietud «modernitzadora» que contrasta amb les actituds incíviques que tenien lloc amb motiu de les celebracions tradicionals, i n'assenyalava els responsables:

Y a propòsit de sants y santes; pesà es faria per lo llarga la llista de les imàchens a què en tots los carrers y carrerons de nostra siutat, se dediquen festes tots los anys per esta època, fent obhecte, no de veneració como seria natural, sinó d'escarni, que per lo comú, únicament de pretexte pera cometre escandalosos exsesos servixen. Raro és el dia en què, durant la temporà de les festetes de carrer, no es tinga que lamentar a consecucència d'elles alguna desgràcia. Vecha's, estudie's si no en comprobació de lo dit, la estadística criminal de València! ¡Cuant podien fer les autoritats en benefici de la sivilisació del poble si volgueren! (Llombart 1878e, 25).

I, com és obvi, en to satíric, critica el caràcter festiu i despreocupat dels valencians:

En resumen, que-ls valencians, deixant atres moltes festes, que podíem calificar d'imprevistes, de tres parts de l'añ ne pasen dos, lo manco, dichosament divertint-se. ¡La faena que la fasa el diable, y el que tinga penes que rabie! Y es queixen de que els governs en creixcudes contribucions els asoten! ¡Valga'ls, pues, la sort de que, gràsies a Déu, en este país habitat per dimonis, que dia l'atre, tot es abundància y riquea, y no es necesiten insuperables esforços pera víurer!... ¡Aviats estàbem si aixina no fóra! (Llombart 1878e, 32).

Llombart, a *Tabal y Donsayna* parodia la nit dels Reis (Llombart 1878e, 37-39), critica la «galdufa y la mamela» en les falles de Sant Josep (Llombart 1878e, 56-59), els enreonus del dissabte de Glòria, un costum que, en clau irònica, afirma que «deu guardarse com mostra de cultura del poble valencià» (Llombart 1878e, 77-79). Tanmateix, menys crític es mostra en la representació dels *misteris* la vespra del Corpus. I, de fet, transcriu el *Misteri de Sant Cristòfol*. La raó és obvia: es tracta d'una senzilla expressió cultural tradicional escrita en valencià:

Aixina, escrit en nostra dolsa llengua,

rodechats els actors de chent curiosa,
esta sensilla tradisió piadosa
se va representan per los carrers.
Volgué sert munisipi suprimirla,
evitar desichant tot mamarracho;
mes, cuant atres se'n fan, ¿qui tindrà empacho
en fer-ne, en cas de ser-o, un atre més? (Llombart 1878e, 142-164).

En la composició *A misa de dotse*, Llombart tornava a criticar la doble moral dels qui assisteixen als oficis religiosos amb altres interessos que no els genuïnament espirituals (Llombart 1878e, 162-164). I el volum el tanca amb els següents versos:

Vore es valensians, presís
si el festiu furor amayna;
mes ¿com *Tabal y donsayna*
pot faltar-li a este país?
La terra del *Che* felís
sols al fi de l'añ cansà,
«¡Xooó, burra, es diu, prou n'hi a
en una añà que no és curra!»
Però en cuant ve añ nou, la burra...
no hi à remey, se li'n va!!! (Llombart 1878e, 275).

Per altra banda, Llombart, uns mesos després, quan publicà *Tipos d'auca*, no seria menys explícit, quant a les intencions amb què havia editat aquell volum: «únicament se concreten a satirisar mals visis y ridícules constums qu'encara hui en lo dia, per a afronte de la moderna cultura, entre certa part de nostre poble subsistixen» (Llombart 1878f, 8).

I tot seguit indicava el comú denominador dels protagonistes d'aquella publicació:

¿Quin de nostres paisans, si és només una persona michanament ilustrà, no s'haurà fijat mil voltes en eixos risibles entes que, faltant prou vegaes a la moralitat, al decor y a la desènsia, se presenten a cada trico en les festes, espectàculs, pasechos y reunions, escandalisant en los seus dichos y hasta en los seus fets a la sosietat a que sínicament insulten?
¿Qui de vostés, caballers, haurà sigut tan poc observaor que per los carrers y plases, prinsipalment dels bàrrios baixos de nostra culta siutat, no s'hacha detingut a reparar per un moment els grotescos tipos, mereixcudament así calificats de *Tipos d'auca* (Llombart 1878f, 9).

Llombart publicà en aquest volum tres composicions: *El santero* (Llombart 1878f, 40-42), *El plater de paper blau* (Llombart 1878f, 80-85), *El que té la clavaria* (Llombart 1878f, 213-216). A tenor del paràgraf següent, el *tipo* pintat en la segona composició esmentada no fou del grat del personatge real:

Perquè cuant ixqué este tipo
en *El Bou Solt*, no faltà

qui anà buscant a l'autor
 per tota la capital,
 p·a arrimar-li si el trobaba;
 (sinse ducte p·a tornar
 per la sehua bona fama.)
 Y hi à que advertir, que el tal,
 segons veus que yo he advetit,
 ni era del paperet blau
 ni molt menos. El autor
 tenia ya escomensats
 quatre tipos més, que·s dien
 el de perles, el de fals,
 el de plata y diamantiste;
 y si els haguera acabat
 hagueren vist els platers
 com ell sap diferensiar,
 y als que són desents y bons
 (que dit siga así de pas
 abunden més que·ls ruïns)
 tirar insens a dos mans,
 alabant-los com és chust,
 mes ya que s'han fet iguals
 als ruïns, els que sent bons,
 per entesos s'han donat,
 si no entenen el que llichen,
 punt redó, y ya han acabat (Llombart 1878f, 84-85).

Lluís Cebrian, com a col·lofó d'aquest volum, publicà *Els tipos que falten*, composició dedicada a Llombart, la qual anava precedida d'una nota aclaratòria on l'autor esperava que ningú se sentís ofés, si apareixia en ella el seu nom, «y molt manco el señor Llombart, volgudísim amich nostre» (Llombart 1878f, 217). En ella, Cebrian, portava buscant Llombart tres dies, per tal de finalitzar *Tipos d'auca*. Tot i el caràcter desenfadat del poema, hi trobem indicis dels espais que Llombart –un home ocupadíssim- freqüentava: L'Ateneo, el *Casino Obrero*, *Casino Nacional*, la nova *llibreria d'Aguilar*, *casa Chulià...*, són alguns dels esmentats. I en entrar *ca Domenech* – on s'imprimia el diari *Las Provincias* (Roca Ricart 2005, 81)- l'autor exclama, esperançat:

¡Ya el tenim, cantem victòria!
 Puche, puche en mí así dalt,
 qu·està en Llorente
 parlant de *Lo Rat Penat* (Llombart 1878f, 225).

4.2 La creació de *Lo Rat Penat*

Com indicà Sanchis Guarner (1985, 55) i Roca ha confirmat més recentment, en aproximar-se a la relació entre Llorente i Llombart (Roca Ricart 2005), el projecte de crear un ent acadèmic que aglutinàs els escriptors valencians que aquest tenia en ment des de feia anys i per al qual comptava –com hem vist- amb el suport de dues personalitats notables de l'àmbit cultural del moment –Víctor Balaguer i Vicent Boix-, pogué arribar a ser una realitat, en gran mesura, gràcies a la confluència del corrent d'escriptors cultistes liderat pel director de *Las Provincias* (Roca Ricart 2007, 86) amb el conjunt de col·laboradors que Llombart havia bastit a través de les diverses iniciatives literàries i editorials que havia gestionat i, principalment, com hem indicat ja abans, a través del *Calendari Llemosí*

Sembla que amb la publicació del *Calendari Llemosí* Llombart –i després Puig i Torralva- entraren en contacte amb col·laboradors d'altres generacions –més joves i més majors que ells, de fet hi trobem autors nascuts des de 1800 a 1869- i d'extracció social diferent –alguns dels quals ja havien manifestat, si més no, la seua vocació de sentir-se part del moviment renaixencista, com Vicent W. Querol, Teodor Llorente –que es preocupà de donar difusió del *Calendari Llemosí* a les planes de *Las Provincias* i *La Revista de Valencia*-, Jacint Labaila o Fèlix Pizcueta. I és curiós constatar com una gran part d'aquells també participaren en la constitució de Lo Rat Penat, el que indica que l'objectiu primordial d'aquella publicació anual: crear un camp assaonat que possibilitara la irrupció d'un planter d'escriptors i estudiosos, i agrupar-los en una entitat baix el comú denominador de l'estima i voluntat de recuperació dels trets identitaris propis –al marge d'ideologies, teòricament- s'havia aconseguit (Estrela 2013b, 147).

La «Carta-pròlech» que Cebrian Mezquita publicà al volum *Festes de carrer*, de Josep Bodria, és un testimoni de primera mà que ens esbossa el perfil, el tarannà i les aspiracions del grup de joves entusiastes que Llombart reuní per fer possible les diverses iniciatives que havia projectat. Reproduïm tot seguit el fragment més interessant del citat text:

Bé prou que me'n recorde de aquells dies sense núgols de nostra joventut y de nostres patriòtichs ensómits, que, per fortuna, no·s pot dir que hatjen segut ni inútils ni dolents pera les lletres regionals y per a les glòries de València. Allà, en sa antiga casa y obrador, en lo carrer del Pou y a les espatles de l'històrich palau de Mosén Sorell, ¡quantas voltes en aquells temps nos ajuntàrem, plens de entusiasme y de vivor, la mitja dotcena justa de jóvens, encara poch destres y de escassísim valiment en aquella sahó, però sempre desinteresats y molt ardits, quo constituíem en la dita llunyana època totes, o casi totes les hosts regionalistes de Valencia y de son *antich realme*, com, no per equivocació, sinó molt intencionadament, a llavors dfem!

Carmelo Navarro (Constantí Llombart), Víctor· Iranzo y Simón· Josef F. Sanmartín y Aguirre, lo mestre de primeres lletres Maties Llorca, vosté y yo, fórem los primitius únichs afillats y rònechs mantenedors del desitjat renaiximent de «la Morta Viva»; és dir, de la València gloriosa y potent y respectada de atres dies, vera germana de los demás regions espanyoles; modernisada y progresiva, sí; pero ab sa fisonomia y son caràcter propis, enjoyellada ab les gales y potències de son natural històrich, y delliurada y solta al mateix temps, per a buscar son alvansament y ses millores, en profit y honra, no asoles de nostra comarca, sinó de la nació sansera. «Tot per a València, y València per a Espanya», va ser llavors lo crit de nostres ànimes, y eixe mateix lema sostenim encara ab entusiasme hui en les hores.

¡Quines reunions aquelles, tan cordials y tan aprofitades! ¡y com n'éren de poch aparatoses!
D'elles va sortir· promptament lo «Calendari de lo Rat-Penat», mantengut en los primers anys a tota despessa y ab vers sacrificis pecuniaris per aquella petita colla de fadrinets, que complaguts gastaven entusiàstichs tots sos reduïts cavals, en aquella, que pera d'ells semblava ser·, y realment ho era, una importantíssima empresa. En elles, com si haguérem volgut imitar en asò les antigues pràctiques dels vells fundadors dels primitius reines de la Reconquista, fon alsat en andes per tots nosatros sobre l'escut de les quatre barres y de les dos eles, com a capità de nostres comuns esforsos, lo pobre Llombart; y en elles naixqué aviat lo pensament dels Jochs Florals y de la «Societat de Amadors de les glòries valencianes», que havia de portar-los a la pràctica.

¡Quantes dificultats y quants obstacles! Prou que deu vosté·nrecordar-se'n; però, ¡quanta fe y quanta constància mantinguérem també nosatres, sempre cútios y dispòsts a desfer-los y salvar-los!

Tot fon allí, en sa pròpia casa, objecte de estudi y de discussió, o de activitat y prompta solvència. Un dia, després de grans coloquis y rasonaments, ab gran segona, triàvem lo lema revelador de nostres regionals propòsits, *pel fil traurem lo cap d'ell*, per a l'escut de nostres futures publicacions y per a la societat valencianista, que havia de ser en quant enans fundada; a l'atre, pesàvem y medíem la conveniència, al voler crear lo modern llenguatge valencià lliterari, de comensar per la ecsageració de la nota arcaica, que ya·s devallaria més tart y poch a poch al punt de correcció que convinguera; al dia següent, contant, com se contava, ab lo ver y ya antich entusiasme del volgut mestre de tots, D. Vicent Boix, decidit valencianiste de sempre, procuràvem relacionar-nos e intimar ab los escriptors ya coneguts y cent voltes coronats de llorers, nostres mestres y predecesors; a la atra diada, nos comunicàvem ab lo a llavors ministre de Foment, D. Víctor Balaguer, que nos prometia vëndrer a València, per a la major y més solemnia festa de apertura de la nova societat, si ho consideràvem necessari; y en nostres succesives juntes y reunions acassant forses y amichs per totes bandes, conveníem en la necessitat de rodejar a la nostra proyectada institució de riques formes aristocràtiques -¡nosatros, qu·érem tots tan plans y tan pobrets!-, per a major seguretat de vida duradora, aprofitant y coneixent, com coneixíem, lo caràcter particular y típic y novel·er de nostres compatricis.

¡Quant revaldírem y treballàrem, amich Bodria, en aquells dies; y quan acertats me pense que estaguérem en tota aquella trama, que portàvem, y a la fi deixàrem en bon port y en millor sembra!

Vosté y yo rònegament vivim de aquella florada, com diu en la Dedicatòria (Bodria 1906, XII-XV)

Aquests paràgrafs confirmen diverses qüestions que hem anat apuntant al llarg de les pàgines anteriors. La primera: el lideratge de Llombart d'un grup format per joves entusiastes, els quals propugnaven un ideari que si bé no qüestionava el marc de referència de l'estat –sí la forma d'aquest-, posava èmfasi «intencionadament» en un període del passat en què la pàtria ostentava una personalitat jurídica pròpia i diferenciada. Aquest ideari, possiblement no pogué ser més explícit perquè en aquells anys inicials de la Restauració:

el régimen canovista apenas ofrece márgenes posibles para la opinión. Toda la normativa de este primer período de la Restauración podría ser entendida como un veto a la participación, una amenaza a cualquier atisbo de movilización social o crítica política y un reconocimiento explícito de que sólo los líderes políticos –evidentemente, los de los partidos dinásticos- tenían el derecho a decidir el futuro del país (Laguna Platero 1999, 483).

En segon lloc, la carta-pròleg de Cebrian Mezquita ens informa que gràcies al suport d'aquest grup de novells escriptors, Llombart pogué impulsar iniciatives que degut a la

manca de recursos econòmics que patia difícilment podria haver dut a terme sol – com és el cas del *Calendari Llemosí*. En tercer, que gràcies a la destacada posició social de Vicent Boix i de Víctor Balaguer pogueren entrar en contacte amb els escriptors ja famosos i *llorejats* –hauríem d’entendre autors integrats al sector cultista liderat per Llorente i de la resta del domini lingüístic. I, encara, que, per crear Lo Rat Penat, ateses les amenaces que ofería el context polític i la manca de recursos que hem adduït, era convenient fomentar la cooperació d’aquests darrers, seguint l’estratègia que l’entitat esdevingués, de bell inici, una àmbit de convivència i relació interclassista –d’ahí l’adopció de les «riques formes aristocràtiques» a les quals fa referència Cebrian. Com ha evidenciat Roca (Roca Ricart 2007, 83-89), Llorente es mostrà disposat a col·laborar en Lo Rat Penat –i ho explicità públicament, a través de la premsa- perquè es tractava d’un projecte cultural i apolític –era la millor manera de no aixecar suspicàcies davant les instàncies governatives. Ell pensava en una

sociedad, academia, reunión o como quiera llamársele, de buenos valencianos, que se dedicase a estudiar y enaltecer todo lo de Valencia, comprendiendo la poesía y el arte, la historia y la ciencia, los monumentos y las instituciones, cuanto constituye la obra de un pueblo, llenaría una necesidad que se deja sentir vivamente, realzaría la cultura de esta ciudad, que siempre se ha distinguido por aptitud intelectual, y quizás contribuyera, en la vida pública, a acrecer el amor a la patria valenciana y la unión de sus hijos, que no siempre es tan cariñosa e íntima como convendría para nuestro bien.⁴²

I així fou, el que inicialment Llombart havia ideat com una acadèmia literària que es diria *Los Fills de la Morta Viva*, passava a ser una «entitat d’estudis íntegra» i acabaria denominant-se Lo Rat Penat, cosa que indica la voluntat de Llombart d’adaptar els seus plantejaments en benefici de la causa renaixencista i, evidentement, és també un indicatiu del pes que tindrien les opinions de Llorente al si d’aquella societat.

Un dels testimonis escrits més interessants de com arribà a gestar-se Lo Rat Penat li’l deguem a Manuel Lluch Soler, el qual, en la vetlada inaugural, va llegir, en qualitat de secretari, la següent memòria, que fou reproduïda a *Excel·lències de la llengua llemosina* (Llombart 1878b, 25-34)

Fa ya algun temps que u de nostres més populars escriptors, En Constantí Llombart, acariciaba la idea de crear en nostra ben volguda València una «Societat d’amadors de les coses de la terra», y en veritat nengú millor que nosaltres por l’amistat que a ell nos unix, pot saber los disgusts que li ha ocasionat semblant projecte, gràcies a la poca o nenguna protecció que li oferien sons paisans pera portar-lo al terreno de la pràctica.

Mes per a tot aplega un dia, nos diu lo refrany, y en efecte, lo dia és ya vingut.

⁴² «La societat del Rat-Penat», *Las Provincias* (13-VII-1878). Aquest paràgraf està extret de la transcripció de Roca (2007, 85).

Uns pochos aficionats al conreu de nostra dolça parla, reuniren-se lo dia 29 del pasat mes de Juny en lo lloch del Ateneu Casino Obrer, ab lo fi d'ohir la lectura de un poemeta original d'un paisà nostre (1). Entre els allí congregats se contaba a Llombart; este cregué propícia la ocasió per a explicar son patriòtich pensament, y com si llurs paraules, a l'exposar-lo a la consideració de aquells inspirats poetes, hagueren sogut eixides de la boca de un profeta, fonch tant lo fervor y entusiasme que-s despertà en los cors d'els que l'ohiren, que no hi pogueren menys de rompre en frenètics y prolongats aplausos com a mostra de aprobació. Pareixia realment que-n los pits de tots los que allí assistírem portàvem minat lo carinyo a les coses de casa, sols que nos mancaba algo, y eixe algo fonch lo pensament de Llombart, que com meja encesa produhí ardenta flama en nosaltres: flama eterna que fins la fosa ha de envalentir als néts d'els Ausiàs March, Mascó, Mossén Febrer y Corella.

Lluch Soler, també ens reporta, què passà després d'aquella vetlada literària l'Ateneu Casino Obrer:

Eren pasats huit dies, quant ya un bon número d' escriptors, artistes y fills digníssims de aquesta benehida terra acudien al lloch ans nomenat, famolenchs de examinar ab lo deteniment degut tan noble idea: famolenchs de associar-se, d'ajuntar tots sons coneiximents, tots sons esforços pera constituhir a la brevetat major una Corporació que respoguera a lo que en poques y escullides paraules habia manifestat lo iniciador de «Lo Rat Penat, Societat d'amadors de les glòries de Valencia y son antich Realm», puix aqueste fon lo mot ab lo que fonch batejada per unanimitat y nengú tan expresiu com propi.

«Lo dia és ya vingut», repetien per a llurs adintres tots quants desijaben que sons germans los fills de València reflexionaren breus instants y es fixaren en les fulles d'eixe llibre d'or que tot ho diu; en les fulles d'eixe llibre d'or hon brillen los noms de nostres avis; hon en imborrables caràcters se nos diu que-l llustre de sons talents, valentia, caritat y carinyo a la terra en que naixqueren era tan pur y transparent com lo cel que nos cobrix, tan apasionat y constant com lo sol que nos allumena. Sí, lo dia és ya vengut, se repetixen encara: dintre de poch lo espill en què-s mirarem serà lo mateix que retrata als fills de Catalunya y les illes de Mallorca; dintre de poch nostre injustificat indiferentisme a tot lo de casa, canviarà per l'amor de qu'és molt digna la conquerida d'En Jaume, la de los cent campanars, com Víctor Hugo ha dit; eixa germana de les flors a qui li senta bé, lo mateix lo turbant de la sultana que la corona de reyna Valencia, la mehua pàtria.

Lluch Soler, també dedicà unes paraules a qui fou escollit president honorari:

Pochs dies hi foren pasats, quant ya la nova Societat entraba en los camins del seu creiximent: no podia sucehir menys, donats los ingenis qu'al enfront d'ella li senyalaben la senda que habia de recórrer. Per aclamació fonch designat President honorari En Vicent Boix: eixe respectable vell de qui tots habem segut deixebles; eixe honorable Boix que s'ha descrimat per ensenyar-nos; a qui cadascú de nosaltres li habem fet eixir un cabell blanch, y a qui nostre regoneiximent no pot mancar-li may ni encara més enllà de la tomba, si no volem ser ingrats com fills de mala ralea.

Fonch igualment elegida per unanimitat la Junta Directiva que hui s'encontra al davant d'aquesta institució, y se determinà celebrar lo present acte que marca'l principi de la nostra existència com a Societat purament valenciana en totes ses manifestacions literàries, artístiques y científiques.

I el secretari finalitzà aquells discurs amb unes paraules plenes d'entusiasme:

Estos són, senyors, los treballs qu'ha portat a felicitat la Societat de Lo Rat Penat, y que sense dubte, han de produhir esquisits fruyts mentres lo sol ardent de la pàtria fasa germinar les flors de nostre entusiasme. Animeu-vos, puix, néts de Vicent Ferrer; gireu en torn los ulls y contempleu eixes sonriures d'àngel que broten de los llabis de les hermoses que nos rodejen, brindant-vos a seguir lo començat camí. Animeu-vos vosaltres, poetes y artistes, y València, amant de les sehues glòries,

València que s'enrecorda ab ergull d'haber segut lo bresol de tants y tan esclaireixcuts ingenis, alentada per lo amor que profesa a la sehua llengua, dolça com les brises que ses muralles oretjen y embelesadora com les ones que escumen llurs platjes, eixamplarà la esfera, en lo dia llimitada, de les sehues arts, fins aplegar a col·locarles a una alçada digna de la pàtria de Viciana y de Gil Polo. Llavors podran inspirarse nostres trovadors, confundint-se ses cançons ah los aplausos entusiastes de propis y de estranys; llavors la sombra falaguera de Ausiàs vetllarà ab ses ales d'àngel la estàtua de l'art alçada a la porta del temple de nostra pàtria poesia.

Lo Secretari,

M. Lluch Soler

-(1) *Lucrecia Profanada*, escrit per En Ramon Lladró.

Lluch Soler constatava que el procés que havia seguit Llombart fins aquell punt, en què Lo Rat Penat havia esdevingut una realitat, havia estat dificultós i no exempt d'episodis decebedors, a causa de la indiferència amb què hom havia acollit la iniciativa fins aquell moment. Però tot sembla apuntar que quan Llombart considerà que tenia el suport suficient com per poder-lo dur a la pràctica, féu partíceps a tos aquells que tenien possibilitat d'aportar el seu gra de sorra. Emmirallant-se en el mateix espill que altres terres «germanes» naixia aquella «societat purament valenciana en totes ses manifestacions», el que cal entendre com una apologia en defensa dels trets identitaris propis, i entre ells la llengua com a mitjà d'expressió literària, en franc desavantatge llavors, respecte del castellà.

Com assenyala Roca, que ha analitzat molt encertadament l'impacte i les conseqüències de la creació de Lo Rat Penat (Roca Ricart 2011a, 73-92), des del 29 de juny fins el 31 de juliol, dia en què fou escenificat el naixement de Lo Rat Penat, es portaren a terme dues reunions, si més no, que tingueren lloc els dies 7 i 14 de juliol. A totes dues fou convidat Llorente, aleshores erigit ja en personalitat de la Renaixença, que el dia d'abans de la segona –i segurament definitiva- reunió volgué fer pública la seua opinió a través d'un article titulat «La societat del Rat Penat».

Ja hem fet referència adés a la bona disposició de Llorente a col·laborar-hi. Però no només se'n féu ressò el diari dirigit per ell de la nova creació d'aquella societat. L'endemà mateix, el 14 de juliol de 1878, *Valencia Ilustrada* publicava la següent ressenya:

Por iniciativa del Sr. Llombart y otros apasionados de la literatura lemosina, según anunciamos, tuvo lugar el domingo en el local del Ateneo-Casino Obrero la reunión proyectada para establecer en Valencia una *Societat dels Jochs Florals*, dándose cuenta de un reglamento que estaba ya redactado, para la celebración anual, en el tiempo de la feria, de dichos juegos florales, como se hace en Barcelona.

El Sr. Llorente (D. Teodoro), puso algunos reparos al pensamiento, pues celebrando y aplaudiendo todo lo que conduzca a estudiar las letras valencianas y todo lo que se refiere a nuestro país, juzgó que se trataba de dar a la sociedad proyectada un carácter demasiado exclusivista, y por otra parte,

crec que en Valencia no hay elementos suficientes para sostener con brillo certámenes lemosines, ni conviene repetirlos tanto.

El Sr. Llombart contestó a estas indicaciones expresando la esperanza de que los Juegos florales, aunque modestos al principio, irían despertando en Valencia la afición al cultivo de nuestra antigua lengua, y después de un amistoso debate, se convino en modificar algo el proyecto, titulado a la sociedad *Los fills de la Morta-viva*, y citándose, para otra reunión, que se celebrará hoy de diez a once de la mañana, en el mismo local que la anterior, a fin de establecer las bases y acordar el título, posteriormente modificado, que definitivamente tenga a la sociedad que dársele.

Digna de elogio es la empresa que piensan llevar a cabo los amantes de nuestra antigua y gloriosa literatura lemosina, y no dudamos que sus trabajos han de producir los felices resultados que se desean.

Constatem, per tant, en la línia defensada per Roca (2007, 85), que Llombart tingué present l'opinió de Llorente a l'hora de perfilar Lo Rat Penat i que si bé dissentien inicialment quant al caràcter de la societat –segons hem vist la proposta inicial de Llombart li semblà a Llorente «exclusivista», possiblement perquè la veia centrada en l'àmbit literari i la celebració de certàmens-, el debat es produí de manera «amistosa».

Tres dies després, la redacció de *Las Provincias* publicava l'article «Lo Rat Penat. Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme» i el 21 de juliol ho feia la de *Valencia Ilustrada* amb idèntic títol. En ambdós s'informava de la segona reunió, en la qual als assistents se'ls comunicà que hi havia una llista de cent-díhuit persones que s'hi havien adherit, una xifra gens desdenyable si atenem a l'observació que en la primera reunió féu Llorente, el qual dubtava que a València hi haguessen els elements necessaris per a poder mantenir la celebració anual dels jocs florals. També s'anunciava que la comissió organitzadora era l'encarregada de preparar l'acte d'inauguració, el qual s'havia previst per a un dels dies de la fira de juliol. Es presentaren els estatus per a sotmetre'ls a aprovació en la següent reunió; se n'aprovà el nom definitiu; es nomenà una junta interina –fomada per Cristòfol Pascual i Genís, Josep Maria Olmos i Manuel Torres Orive- que presentà la següent candidatura, que fou aprovada per unanimitat:

President honorari: Vicent Boix

President: Fèlix Pizcueta

Vicepresident primer: Jacint Labaila

Vicepresident segon: Josep d'Orga

Soci iniciador i fundador, amb veu i vot en totes les juntes: Constantí Llombart

Bibliotecari: Josep Olmos

Tresorer: Antoni Vives Ciscar

Vocals: Rafael Ferrer Bigné, Eduardo Escalante, Joaquim Balader, Manuel Carboneres, Josep Bodria, Francisco Vives Mora, Manuel Penella.

Secretari: Francesc Vives Liern

Vicesecretari: Manuel Lluch Soler

Com podem comprovar, en la línia defensada per Roca (Roca Ricart 2011a, 80-81), els fundadors de Lo Rat Penat, deixaren en un segon terme les tendències ideològiques i consensuaren ràpidament els noms de les personalitats que representarien l'entitat a partir d'aquell moment. A més a més, Llombart, abans de finalitzar la sessió,

haciéndose eco de los propósitos del digno presidente, manifestó a la reunión que una vez que la empresa que pensaba llevarse a cabo y exclusivamente valenciana, fuera esta lengua la oficial para la corporación, lo cual fue aprobado por unanimidad. Otros muchos señores entusiastas por nuestras antiguas glorias literarias, espaciaron sus ánimos deshaciéndose en justas alabanzas a todos los que con sus esfuerzos han contribuido a la realización de tan patriótica obra.⁴³

Segons s'indica a la secció «Miscelánea» de *Valencia Ilustrada* de 28 de juliol de 1878, el diumenge anterior, 21 de juliol, els membres de Lo Rat Penat es reuniren en una de les aules de la Universitat Literària, a les onze del matí. En ella s'aprovà –després de «algunas observaciones»- el reglament. I es van llegir les següents cartes de Vicent Boix i la Junta Directiva, amb motiu de l'oferiment d'aquesta al cronista de València, perquè presidís la sessió inaugural de la societat:

Molt honorable En Felix Pizcueta: Els dietaris de aqueixa capital m'han donat coneiximent de la honra tan preada, que los sabis scriptors valencians han otorgat, no als meus mèrits, sinó als anys que porte ja damunt.

Gràcies sien donades als amichs y als dexebles per son recort y sa bona voluntad. Jo heus fas, pues, la comanda de expresar, com vós sabeu, tot l'agraïment, tota la satisfacció de lo meu cor, per una distinció que reb, com una penyora del vostre amor al pobre vell que plora de goig entre los braços dels seus fills.

Siau l'intèrprete de la gratitud de vostre amich, Vicent Boix

Al molt honorable senyor en Vicent Boix.

La Junta directiva de Lo Rat Penat rebé ab molta alegria y llisgué ab molt de goig, vostra cara, en la que doneu les gràcies a la societat per una distinció que no hu es, sabent tot lo món, que quant se tracta de glòries valencianes, sou entre tots el primer, que a ensalçar-les dedicareu los anys més preats de la vostra vida, y que si nosaltres ham tingut aquesta afició, a vostres concells y ensenyança se deu, ¡oh mestre!

Tots los que formem part de la Junta directiva os volem, os respectem y tenim desitjos d'apretar-vos entre los nostres braços com agraïts dexebles y carinyosos amichs que V. M. B. –Félix Pizcueta.- Jacinto Labayla.- Joseph de Orga.- Rafel Ferrer y Bigné.- Constantí Llombart.- Joseph Olmos.- Antoni Vives Ciscar.- Eduart Escalante.- Jogim Balader.- Manuel Carboneres. – Joseph Bodria.- Francesch Vives Mora.- Manuel Penella.- Francesch Vives Liern.- Manuel Lluch Soler

⁴³«Lo Rat Penat. Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme». *Valencia Ilustrada*. (21-VII- 1878).

En aquella sessió es confirmà la Junta Directiva, amb la substitució provisional d'Antoni Vives, per Cristòfol Pascual i Genís. I també s'acordà celebrar la sessió inaugural el diumenge 28, per a la qual es nomenà una comissió integrada per: Labaila, Torres Orives, Clemente i Penella. Però com apareix en una nota posterior de la mateixa publicació, en la secció «Miscelánea» -i així ho consignà també *Las Provincias* aquell mateix dia- la sessió inaugural tindria lloc l'últim dia de la fira, dimecres 31 de juliol, i el programa previst era el següent:

El acto, que promete ser solemne y agradable al propio tiempo, se verificará efectivamente precioso pabellón del Ayuntamiento y guardará, según parece, el siguiente orden:

Una magnífica sinfonía por la Sociedad de Conciertos, que tan dignamente dirige el joven y distinguido maestro D. José Valls.

Discurso inaugural, *Excel·lències de la llengua llemosina*, por el celoso iniciador de la sociedad D. Constantino Llombart.

Intermedio por la Sociedad de Conciertos.

Lectura de poesías lemosinas de los Sres. Pascual y Genís, Llorente, Serrano Cañete, Arroyo y Almela, Iranzo y Simón y otros.

Himno *Lo Pendó del Rat Penat*, letra del sr. Llombart, música de la Sr. Penella, cantado por los alumnos de la escuela de música del Ayuntamiento que dirige este último y por los de la del Ateneo-Casino Obrero, que dirige el Sr. Senís.

Discurso de gracias por el presidente efectivo de la Sociedad, Sr. Pizcueta.

Las señoras que honren con su asistencia esta solemnidad, serán obsequiadas con preciosos *bouquets*.

Todo hace, pues, esperar que la inauguración de la patriótica sociedad Lo Rat Penat dejará un grato y profundo recuerdo en nuestra bella y llamada Valencia.

El mateix dia de la sessió inaugural, la premsa del Principat se'n feia ressò. *La Renaixensa* publicava en la secció «Novas» la següent nota de la redacció: «Definitivament la societat catalanista que s'estava organisant a València, s'ha constituït ab lo titol de Lo Rat-Penat, Societat d'amadors de las glorias patrias de València y son antich Realme.» I després hi apareixien els membres de la Junta Directiva.

Els dies 1 i 2 d'agost, *Las Provincias* i *El Mercantil Valenciano* recollien la notícia de la sessió inaugural de Lo Rat Penat. *Las Provincias* l'endemà mateix d'aquesta, en la secció «Noticias Locales» recollia que «Anoche se celebró, con grandísima concurrencia, la sesión inaugural del Rat Penat, presidida por el gobernador de la provincia». I l'endemà publicava una notícia més extensa, a l'igual com *El Mercantil Valenciano*, en la qual es constataba que degut a les condicions del local –el pavelló principal de la fira- i la gran afluença de públic, no s'escoltaren bé algunes intervencions -entre elles la de Llombart- i la sessió finalitzà

con un discurso del Presidente de la sociedad, Sr. Pizcueta, que hizo protestas de que esta no se halla animada de ningún espíritu separatista, respecto a la patria común, y que no envuelve tendencia alguna política el cultivo de las letras valencianas.

Més extensa era la notícia que en donava *El Mercantil Valencià*

INAUGURACIÓN

de la sociedad «d'amadors de les glòries de Valencia y son antich Realme», titulada Lo Rat Penat. Este acto solemne se verificó anteanoche, según habíamos anunciado, en el elegante pabellón que en la feria levanta todos los años el Ayuntamiento de nuestra ciudad.

A las nueve estaba completamente lleno el espacioso salón por las más distinguidas damas de Valencia y por las personas aficionadas a la lengua y a la literatura de nuestro antiguo reino.

A las nueve y media próximamente ocupó la presidencia el Excmo. señor gobernador de la provincia Don Mariano Castillo, teniendo a su derecha al general gobernador señor Villalón, a su izquierda al M. I. vicario capitular señor Carcavilla, siguiendo a uno y otro lado respectivamente el Sr. Pizcueta, presidente de la sociedad, el teniente de alcalde Sr. Quinzá, don Cristóbal Pascual y Genís, representantes de varias corporaciones científicas literarias é individuos de la junta directiva de Lo Rat penat.

Cuando la orquesta empezó a ejecutar una brillante sinfonía, el salón presentaba el aspecto más encantador y fantástico que puede imaginarse. Hallábase lleno de bote en bote, y sin embargo, no cesaba de subir hermosas damas a quienes conducían del brazo los elegantes jóvenes que formaban la comisión receptora y que colocaban con gran esfuerzo en medio de aquella apiñada multitud.

Tot seguit, es descriu la intervenció de Constantí Llombart:

Después de la sinfonía dio principio la sesión inaugural por un discurso en lemosín del iniciador de la sociedad, D. Constantino Llombart, que versaba sobre las excelencias de la lengua valenciana, discurso también pensado como correctamente escrito, lleno de notables pensamientos y de brillantes imágenes, y que probó una vez más los conocimientos que en la materia atesora el Sr. Llombart. Fue leído este trabajo verdaderamente erudito y literario, por el Sr. Olmos de la Granda, con la entonación y propiedad convenientes a la antigua lengua lemosina.

Després s'inicià la lectura de poemes:

Procedióse después a la lectura de poesías, empezando por la del Sr. Bodria, dedicada al presidente de la sociedad, y que se titulaba «La cansó del Rat Penat», leída de una manera admirable por D. Antonio Ballester, secretario del Ayuntamiento de esta capital

Siguió después la magnífica «Cansó de la pàtria» original de D. Víctor Iranzo y Simon, leída por D. Manuel Alufre y Dueso, de una manera digna de la excelencia de la composición

El Sr. Olmos una muy graciosa y muy fátíl, del popular poeta Sr. Balader, que produjo la admiración y aplauso de los circunstantes.

El Sr. Fambuena una suya, titulada «A les giques de Valencianes» y era de delicadeza y *esprit*.

El Sr. Ballester otra a «La Terge [sic] dels s Desamparats que causó muy buen efecto.

El señor Cester leyó una de su composición titulada «Desperta Valencia» que tiene muy buenos pensamientos y una forma correcta.

I després de les lectures poètiques, el secretari de l'entitat llegí la memòria i, en acabant, començaren les interpretacions musicals:

Terminada la lectura de poesías que fueron todas muy aplaudidas, el joven secretario Sr. Lluch soler, leyó una bien redactada Memoria llena de entusiasmo y nutrida de sentimiento acerca de los trabajos que había tenido que realizar la sociedad para constituirse.

La orquesta de la sociedad de conciertos ejecutaba en los intermedios piezas musicales que eran escuchadas con placer por la concurrencia.

Acto seguido se cantó el precioso himno a Lo Rat Penat, composición la música del distinguido profesor señor Penella, y la letra de Don Constantino Llombart. Ejecutaron el *Himno* sesenta alumnos de la escuela de música del Ateneo-Casino Obrero, con tal precisión que causó la satisfacción de todos.

Enviamos al señor Penella, joven maestro, cuyas disposiciones para el arte no podemos desconocer, nuestro más cumplido parabién por esta notable composición.

Tot seguit intervingué el president, manifestant explícitament la finalitat exclusivament cultural i literària de l'entitat:

Inmediatamente el sr. Don Félix Pizcueta, presidente de la sociedad, se levantó en medio del más profundo silencio para pronunciar en breves pero sentidas palabras, cuyo objeto fue dar a conocer la verdadera índole de la sociedad naciente, que en nada se opone a la unidad nacional a fuerza de tantos sacrificios conquistada; que el cultivo de la lengua valenciana no implica desprecio hacia aquella bellísima en que escribió Cervantes, su gran poema, y cantaron nuestros mas preciados vates en el siglo de oro de la literatura castellana. Dijo que mal podría presidir una sociedad que alimentase ideas de exclusivismo provincial o separatista, cuando todavía mira con tristeza ese trozo de la península ibérica separado de la madre patria, y esa espina que lleva España al pie y el dolor de cuya herida siente él en el corazón, y que se llama Gibraltar.

Terminó dando las gracias a las autoridades, corporaciones y público en general, que habían honrado el acto con su asistencia, y sobre todo a las señoras que son en todo género de festividades lo que las flores para la primavera y la felicidad para la vida.

El discurso del Sr. Pizcueta fue recibido por la numerosa concurrencia con nutridos y prolongados aplausos, como muestra de aprobación.

I l'acte, que, segons els comentaris de la redacció de *El Mercantil Valenciano*, deixà una grata impressió en el públic, finalitzà amb la intervenció del Governador:

El Sr. Gobernador, presidente, levantó la sesión, después de haber declarado constituida la sociedad de Lo Rat Penat.

El acto solemne de que nos hemos ocupado, dejó gratísima impresión la en el ánimo de todos cuantos a él asistieron y hace augurar larga y próspera existencia a es improvisada sociedad de amantes de la lengua y glorias valencianas, tan pronto concebida como realizada.

Ben probablement, Llombart, aquella nit, davant l'èxit de la convocatòria, escoltà el discurs que havia preparat amb una barreja de satisfacció i d'emoció. Després de vèncer diversos entrebancs, havia aconseguit que a València hi hagués una entitat que es dedicàs a promoure la literatura i la cultura pròpies. Fins i tot sembla que la realització del mateix acte de presentació de la societat dins la fira no estigué exempta de dificultats. Com informava *Valencia Ilustrada* en la crònica de la redacció publicada el 4 d'agost, la junta encarregada d'organitzar la fira aquell any s'havia proposat incloure algunes novetats, entre elles, la celebració d'un certamen literari, una exposició artística i un concurs d'orfeons:

pero después que las comisiones nombradas para el caso habían ya realizado importantes trabajos que prometían brillantes resultados, después que poetas y artistas estaban haciendo esfuerzos dignos de su nombre en por de la gloria de Valencia, después que modestas sociedades y corporaciones se habían impuesto sacrificios importantes para responder dignamente a lo que la Junta de feria se

proponía, esta vio que el presupuesto total de que podía disponer no alcanzaba a cubrir los diferentes presupuestos de las distintas comisiones en que se hallaba dividida, y llegado el caso de cercenar los gastos, optó por que se quemase mucha pólvora y se gastase el dinero en otras cosas tan útiles como esta, suprimiéndose la Exposición y los certámenes. ¡Ah! se nos olvidaba... también se acordó que se celebrasen las regatas, para tomar parte en las cuales se dijo que vendrían los *clubs* de Barcelona, de Mallorca, y aun tal vez los de Cádiz. Aun como no se dijo que vendrían los de las universidades de Oxford y Cambridge. Lo cierto es que se acordó celebrar las regatas, quedando fuera del presupuesto la cantidad para aquellas consignada. No se dirá que la Junta de feria no se ha mostrado este año defensora de los intereses y prosperidad de la marina española.

Pero nos hemos apartado más de lo que pensábamos del asunto que ha puesto la pluma en nuestras manos, y aunque ha de quedar justificado porque ha sido esto, bueno será que lo demostremos en seguida y que lleguemos al punto que nos hemos propuesto.

No quiso la Junta de feria que hubiese este año exposición artística, y en efecto la ha habido, gracias al Ateneo Científico, Artístico y Literario; no quiso que hubiese certámenes literario y orfeónico, y en efecto, se ha creado la sociedad Lo Rat Penat, que se ha inaugurado con una sesión literaria, en la que además se ha cantado un himno por dos de los orfeones que debían haber tomado parte en el certamen que llegó a anunciarse. Y he aquí por dónde, no de una manera providencial, como algunos dirían, sino obedeciendo simplemente a la fuerza de voluntad de algunos celosos valencianos, se ha realizado en una buena parte todo aquello que se dijo que era punto menos que imposible..., para los que no lo querían. Justificado con este párrafo el preámbulo que antecede, reseñemos la sesión inaugural de la sociedad cuyo nombre al frente de estas líneas.

Per altra banda, la concurrència de les autoritats governatives, militars i religioses constata fins a quin punt hi havia interès per part dels organitzadors que l'acte no s'interpretàs com una expressió d'«exclusivisme», com emfatitzà en el seu discurs el president, Fèlix Pizcueta (Roca Ricart 2011a, 80-81).

En dies posteriors, es publicaren a *Valencia Ilustrada* algunes de les intervencions que tingueren lloc en aquell acte, i que després foren reunides al volum editat per Llombart aquell mateix any, titulat com el seu discurs: *Excel·lències de la llengua llemosina* (Llombart 1878b). Concretament, al número corresponent al 18 d'agost, apareixia – entre d'altres⁴⁴ la primera part de la intervenció de Llombart – la segona, en el corresponent al 25 d'agost- en el qual es proposava celebrar «les singulars y notables bellees que en la mateixa abunden, senyalant-vos-eles totes una per una, a fi d' encendre aixina en vostres generosos cors la esmortiguada flama del verdader carinyo que tot bon valencià li és en deute a nostre mig perdut natiu idioma» (Llombart 1878b, 8). I manifestava que València, per fi, semblava «correspondre al crit patriòtic del renaixement donat fa temps per nostres germans de Catalunya» (Llombart 1878b, 9).

⁴⁴ En aquell número de *Valencia Ilustrada* també es publicaren les següents composicions: *La cançó del Rat- Penat*, de Josep Bodria; *A Lo Rat Penat*, de Rafael Ferrer i Bigné, *Lo penó del Rat-Penat (himne)*, de Constantí Llombart. I en el corresponent al 25 d'agost: *Excel·lències de la llengua llemosina [...] (Acabament)*; *La llengua patria*, Josep Arroyo Almela; *Desperta, Valencia hermosa*, de Ricard Cester; *A Valencia*, de Ramon Lladró.

Encara, recorria a la imatge de la «morta-viva» per evidenciar les causes que, en opinió seua, havien motivat l'abandó gairebé definitiu del conreu de la pròpia llengua entre els valencians, catalans i mallorquins; un raonament que contrastava amb l'ampullositat de les paraules inicials i que, a l'igual com les intervencions de Josep d'Orga i de Ricard Cester, ben poc contribuïren a dissipar els recels d'aquells que consideraven que lo Rat Penat naixia amb intencions reivindicatives que ultrapassaven l'àmbit filològic i cultural (Roca Ricart 2011a, 78-79):

Esbalaïda va caure en terra com si fos morta, aquell trist jorn en que, per a sa desdija, junyiren-la ab la superba senyora castellana, donant aixina lloch a que los seus adversaris la cregueren sepultat cadavre, pretenent com a tal cremar-la y demprés aventar les sues céndres a que feròcticament fonch reduhida en Xàtiva los primers anys del pasat segle. Cregueren, sí, los pechs que botant-los foch als sants llibres de nostres *Furs y privilegis*, bresol de nostres llibertats tan venerables, nostre matern idioma, (ab lo qual escrits estaben) desapareixeria, deixaria de existir pera sempre, y gràcies a Deu sien fetes, fallides n'han eixit ses esperanças. (Llombart 1878b, 10) [...]

No, valencians, no és morta nostra expresiva llengua llemosina, com los seus malhavorats inimichs semblaba desijaben, gràcies als generosos esforcos de nostres germans de Catalunya y les illes Mallorques, esforcos generosos que de hui en avant debem nosaltres ab tot fervor imitar, ya que per sort triuphant y victoriosa, encara que un poch tardívola, s'alca hui tota engalanada ab lo traje de festa, com verginal doncella que al temple a desposar-se anara, pera tornar, per fi , a ser altra vegada la que fon sempre (Llombart 1878b, 11).

Després passava a argumentar algunes –les principals, a criteri seu– «excel·lències» del català, al qual es referia com «llemosina llengua» estratègicament, per no ferir susceptibilitats, una postura que era compartida per la majoria de renaixencistes valencians (Martí Mestre 2005, 210).

I sembla que, amb la mateixa «intenció» que Cebrian Mezquita recordava al pròleg *Festes de carrer*, vinculava aquelles excel·lències a l'existència d'un regne perdut i als testimonis escrits dels sobirans que el governaren:

Ab aquesta llemosina que nos deixà en herència nostre magnífich Conqueridor, plena de pureça, primor y dolçura, ohiren nostres honorables bisavis parlar en les corts a sos reys d' Aragó, y en ella també hi vegueren les cartes que a llunyadans regnes n'escribien, y als governadors que les mateixes regien, trameses eren. Ab ella estaben escrits los *Furs* de nostra amada ciutat y regne, com amunt dit resta, y encara hui en nostres antichs argius escrits se conreen ab lo mateix idioma, un creixcudísim número de donacions y cartes reals, testaments, memòries, ordinacions, mandes, herències, processos, sentències, etcètera, desde l'any mil dos-cents trenta-huit fins l'any mil set-cents set, en los quals guardat s'encontra lo més honorable y útilós de nostra sempre lleal y fedelísima Valencia (Llombart 1878b, 13-14).

I, encara, aquell recurs «reial» li aprofità, a banda de prestigiar-la, per explicitar que el valencià era una variant diatòpica del català, idioma que en els confins del seu domini es parlava de manera més «pura» i «correcta», en clara al·lusió a la castellanització de les zones urbanes:

Mes seguint lo romput fil de aqueste nostre relat, esmentar debem ara que la llemosina llengua fonch la cortesana ab quènn Aragó, València y Catalunya, los reys parlaben, y ab la que-n Pere IV, lo Cerimoniós, compongué sa real història; dissentint aquesta llengua en los tres amunt citats dominis, sols en alguna qu'altra petita variació, ya en la manera de pronunciar-se, ya en la adopció d'algunes veus originàries, insignificants diferències molt menys notables si es vol encara, que les que-l castellà sofrí en les diverses províncies hon se parla. Sempre además s'ha observat que-n los confins d'Aragó, València y Catalunya, s'ha parlat ab més correctitut y puretat que-n lo mateix interior d'ells propis nostra llengua. (Llombart 1878b, 15).

Així mateix, per reforçar el caràcter apologètic del seu discurs, esmentava diverses personalitats històriques, escriptors i obres literàries la trajectòria i qualitat destacable dels quals estava vinculada estretament a l'ús de l'idioma matern -el rei en Jaume, Sant Vicent Ferrer, sor Isabel de Villena, Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March, Jaume Roig- i destacava els arguments que anteriorment havien detectat altres autors a l'hora d'elogiar el català, com Viciàna, Gregori Maians o Cervantes: «¡No debades l'inmortal autor de Don Quixot, Miquel de Cervantes, digué que rònegament ab la portuguesa pot acomparar-se nostra graciosa parla llemosina, en lo tocant a dolça y agradable!» (Llombart 1878b, 21).

I, encara, esmentava una altra autoritat contemporània vinculada políticament al republicanisme: Emilio Castelar –últim president de la República- i a partir del 1879 líder dels republicans possibilistes a les corts de Madrid, el qual, segons Llombart: «no fa molt parlant de nostre matern idioma, dia: “per l'abundància de sos monosílabbos, sos innumerables verbs, sa riquesa d'expressió ab poques paraules, sos apòstrofes y sos pronoms, és una llengua musical per excel·lència”» (Llombart 1878b, 22).

El discurs de Llombart finalitzava amb una exhortació i un consell als poetes renaixencistes:

Aplegueu-se també vosaltres ¡oh inspirats poetes! y vingau así a cantar lo renaiximent gloriós de nostra parla; acudiu tots sens deturar-vos, y escudats ab la augusta senyera de les vermelles barres que, com signe de nostres inoblidables gestes Lo Rat Penat corona: y aixequen en aquest bell jorn les més patriòtiques esparçes en llahors de l'armoniós idioma de n'Ausiàs March, Timoneda, Fenollar, Almudéver, Vinyoles y molts altres, que ab gran plaher desde lo temple immortal de sa eterna glòria hui os contemplan. Imiteu-los, poetes, imiteu-los, y segurs estigau que dignes lograreu fer-vos de conseguir son alt renom y mereixcuda fama! (Llombart 1878b, 23).

Y cregau-me, poetes d'esta terra; si per acàs algun mal naixcut fill de l'amada pàtria, que desastrugadament jamay li'n manquen, fisga de vostres lloables esforços en favor de nostra llengua hi fera, contesteu-li llavors com mon distinguit company En Pelay Briç; a son amich lo gran poeta Frederich Mistral li aconsellaba respondre a sons necis inimichs en estos enèrgichs versos·

«Si·t dihuen que ta llengua
N'es aspra y poch parlada,
Si·t dihuen que ta lira
Ne deu francés parlar,
Respon-los tu, poeta:

-La llengua menyspreada
lo alé d' un geni basta
per fer-la respectar.»

Com podem comprovar, aquest text és un testimoni escrit inequívoc de l'estratègia per la qual Llobart –i, per extensió, una part significativa dels renaixencistes, amb Llorente al capdavant- optà per fer possible els seus ideals patriòtics: aportar elements per a fomentar un *valencianisme poètic*. En paraules de Roca, el context exigia una estratègia:

En una societat com la valenciana, ben poc predisposada a renàixer; en una societat en què ni els representants de la classe política, ni l'eclesiàstica, ni l'acadèmica -què direm dels krausistes!- no veien cap necessitat de restaurar una llengua i una literatura considerades com a culturalment difuntes, i que fins i tot trobaven que fer-ho suposava actuar en contra de la unitat de l'Estat espanyol, els seguidors de la Renaixença eren tinguts contínuament sota sospita: eren objecte de desconfiança i el blanc perfecte de totes les crítiques. Què pretenen realment els autors d'uns versos patriòtics tan entusiastes i inflamats, d'unes proclames tan enyoradisses i anacròniques?, devia preguntar-se molta gent. Per què es capfiquen a crear literatura culta en una llengua que només serveix per a fer riure? Voleu dir que, darrere de tanta «excentricitat cultural i ideològica», no s'hi amaga un objectiu polític? Fou perquè els seus conciutadans els atacaren, perquè dubtaren sistemàticament de la conveniència de les seues pretensions, que els escriptors de la Renaixença valenciana trobaren la necessitat de defensar-se'n. I l'escut o parapet de què se serviren fou l'apoliticisme (Roca Ricart 2011a, 27-28).

Aquesta necessitat d'ajustar llurs pretensions al context social i polític es constata, també, a raó dels següents comentaris que la redacció de *Lo Gay Saber* publicà el 15 d'agost:

En València tingué lloch en la nit del darrer de Ju liol la inauguració de la societat catalanista que s'hi acaba de fundar ab lo títol Lo Rat-Penat. La reunió fou nombrosa y escullida ab assistència de las primeras autoritats de las províncias y un gran aplech d'elegans y belles senyoras. Hi foren llegidas algunas poesias degudes a inspirats poetas de aquella ciutat y també dos bons parlaments deguts als senyors Pizcueta l'un y al senyor Llobart lo altre. Felicitem de cor a la societat que ab tan bona estrella naix y li desij ém vida llarguísima, bons resultats en sa propaganda y molta germanó ab la nostra institució dels Jochs florals, dels que n'és ella una germana entusiasta.

Deu dies després, el 25 d'agost, a *Valencia Ilustrada*, en la secció «Miscelánea», apareixia el següent aclariment:

Al dar cuenta nuestro estimado colega *Lo Gay Saber*, de la sesión inaugural de la sociedad Lo Rat-Penat, equivocadamente califica a esta de catalanista, puesto que, según se desprende de su segundo título *Societat d'amadors de les glories de Valencia y son antich realme*, si bien esta corporación está animada por los mismos generosos sentimientos y nobles aspiraciones que otras de su índole catalana, con las cuales Lo Rat-Penat procurará mantener las mas fraternales relaciones, se consagrará preferentemente a hacer en todos sentidos mucho *valencianismo*. Esto, como comprenderá nuestro ilustrador colega, es lo más lógico.

Emfatitzar públicament el caràcter valencianista d'aquesta entitat cultural era, probablement, si no l'única manera, sí la més «lògica» de poder protegir i justificar-la davant els seus detractors. I el testimoni més febaent que en altres àmbits, més «privats», existia una consciència clara que els renaixencistes valencians, catalans i mallorquins eren conscients que participaven del mateix moviment de ressorgiment cultural és el fet que el vicepresident de Lo Rat Penat, Jacint Labaila –«un dels més constants propagandistes» d'aquesta entitat segons el mateix Llombart (1879b, 375)- havia enviat dos dies abans que es publicàs l'anterior notícia a *Valencia Ilustrada* –és a dir, el 23 de març- una carta a Víctor Balaguer, amb el qual l'unia una relació d'amistat, si més no, des del 1868 -any en què Labaila fou nomenat mantenidor dels Jocs Florals de Barcelona, presidits pel cronista de Barcelona. En aquell escrit –al qual hem fet referència anteriorment-, a banda d'informar-lo de la sessió inaugural de Lo Rat Penat i demanar-li que difongués la notícia al diari *La Mañana*, li feia saber que l'havien nomenat soci corresponsal de l'entitat a Catalunya, en aquests termes:

Me he atrevido a incluir a V. en la lista de los en la lista de los socios corresponsales, que estamos formando, así como a D. Gerónimo Roselló y a todos los escritores notables de Cataluña, Islas Baleares y Valencia, ausentes de aquí; espero que V. no querrá que dejemos de tener esa honra.

Lo son ya, a petición suya D. Francisco Asenjo Barbieri, D. Pascual Gayangos y d. J. de Dios de la Rada y Delgado, aunque estaba en Valencia y asistió a la función inaugural, que se celebró con gran pompa en el pabellón de la feria del Ayuntamiento, presidida por las autoridades civil, eclesiástica y militar, declarando el Gobernador al terminarse la sesión, legalmente constituida la sociedad de Lo Rat-Penat.⁴⁵

I, a més, l'informava que el *Calendari Llemosí* es publicaria a partir d'aquell any sota els auspicis de Lo Rat Penat, i li demanava alguna composició inèdita perquè sabia que la seua participació tenia una vàlua estratègica que no es podia menystenir:

le agradeceré en el alma que me la remita a la mayor brevedad posible; si no me tomaré la libertad de publicar en el almanaque alguna de la última edición de sus poesias completas, aunque prefiriera lo primero, por motivos que V. debe comprender mejor que yo; de todos modos necesita Lo Rat – Penat la firma de V.

Però, tornant a Llombart i a la seua intervenció en l'acte inaugural de Lo Rat Penat, cal assenyalar que, com hem pogut comprovar en el que fou, segurament, un dels discursos més populars que redactà; tot i les suspicàcies que sabia que suscitarien algunes de les seues paraules, fou fidel a ell mateix i es mostrà decididament reivindicatiu. I amb la mateixa intenció hauríem d'interpretar l'himne que composà per a aquella ocasió, musicat per Manuel Penella:

⁴⁵ A l'Apèndix II apareix la carta, totalment transcrita.

LO PENÓ DEL RAT-PENAT.

HIMNE.

(Música del mestre en Manuel Penella)

Chor.

Agrahits vuy fins l'estrem
per les glòries que ns ha dat,
molt alt sostenir jurem
Lo penó del Rat-Penat.

Vuy ple de goig en sa tomba
lo rey caballer tremola,
y des d'ella al cel se'n vola
l'ombra del Conqueridor;
ovirant que n nostres nobles
pensaments ardix com flama,
aquell son esprit qu' inflama
nostres chors en patri amor.

Chor.

Agrahits vuy fins l'estrem, etc.

Desplegada a l'aire encara
du l rey s'altiva senyera;
mes crehuant la blava esfera
detura un moment son vol,
y els se la dóna als il·lustres
fills de nostra amada terra,
p'als que sempre, en pau o en guerra
resplandí ragiant com sol.

Chor.

Agrahits vuy fins l'estrem, etc.

Rastre de pura llum deixa
l'ombra d' En Jaume gloriosa,
pel qu'escala lluminosa
baixa un estol d'hòmens grans;
baixa a sa pàtria entre núvols
de llum, d'argent y de rosa
y en ses mans ab pler vuy els posa
son penó als bons valencians.

Chor.

Qu'agrahits vuy fins l'estrem
per les glòries que ns ha dat,
molt alt sostenir jurem
lo penó del Rat-Penat.

Finalment, només caldria afegir que el seu biògraf, Manuel Lluch Soler, recordaria aquella efemèride així:

No olvidaremos nunca la noche del 31 de Julio de 1878; en la solemne inauguración de aquella sociedad hicieron voto unànime los escritores y artistas valencianos, de continuar y desarrollar en todas sus manifestaciones el pensamiento del poeta de quien nos hemos ocupado.

Todavía nos parece oír de labios del Sr. Balader la valiente quintilla de su entusiasta composición leída en aquel acto, en la que dice:

«Seguirn ferms, sense perea
fins al terme lo camí;
la constància a ningú apea;
L'hom qu·és cap d'aquesta idea
prou li diuen: ¡Constantí!» (Lluch Soler 1879, 25).

4.3 Fent gala d'un valencianisme inquebrantable: els Jocs Florals

Llombart – com li reconeixien el seus col·laboradors- a base d'una constància inquebrantable aconseguia les seues aspiracions. Ara bé, a banda d'ocupar-se de les tasques preparatòries de *Lo Rat Penat*, mantenia una participació activa en altres iniciatives culturals que tenien lloc dins i fora de València. Segons una ressenya publicada en el número corresponent al 3 de març de *Valencia Ilustrada*, es llegiren composicions poètiques de Llombart en una vetlada celebrada el 23 de febrer a l'Ateneo Valenciano. També, gràcies a la informació que apareix en la mateixa publicació, en el número corresponent al diumenge 17 de març, sabem que el dissabte anterior, el 9 de març, en una vetlada literària celebrada a l'Ateneo Científico, també es llegiren composicions de Llombart.

A *Valencia Ilustrada*, encara, en el número corresponent al 30 de juny d'aquell any, apareixia la següent notícia:

Nuestro activo el colaborador D. Constantino Llombart ha circulado ya entre los literatos y poetas valencianos, catalanes y mallorquines, la invitación que todos los años les dirige para que colaboren en el acreditado almanaque lemosín *Lo Rat-Penat*, que será este el quinto año que se publica.

Según nuestras noticias, trata el Sr. Llombart de que en el presente año aparezcan las firmas de todos los más distinguidos escritores lemosines, haciendo esta publicación más notable, si cabe, que en los años anteriores.

Per la seua banda, *La Renaixensa*, el 15 d'abril, es feia ressò de la publicació de composicions de Llombart en el recull *Mil y un epigramas catalans* (Martínez 1878) que comptava amb textos, entre d'altres de Frederic Soler i Benat Baldoví, el qual es repartiria als subscriptors d'aquella revista. I la mateixa revista, el 31 de maig, publicava, en la secció *Novas*:

Ab lo títol de *Flors d'enguany* [(Masdeu 1878)] ha publicat D. Ferran Rodríguez y Masdeu, un aplech de poesias escullidas de diversos poetas catalans, entre·l·ls quals figuren, además de las Sras. Armengol, Belllloch y Valldaura, los mestres en Gay Saber Balaguer, Briz, Rosselló, Soler y Calvet. S'hi veuen també las firmas de Mossen Verdaguer, Aulés, Franquesa, Bartrina, Milá, Labaila, Llombart, Martí, y algunas otras menos conegudas en la república de las letras catalanas.

En *Lo Gay Saber* corresponent al 15 de setembre, anunciaven que havien rebut «los *Tipos d'auca* publicats per l'entussista catalanista En Constantí Llombart» i el 12 de novembre en publicaven una ressenya breu, on s'afirmava que era una «animada y festiva col·lecció de tipos valencians escrits per diversos autors, paisans d'ells y publicats per lo incansable Constantí Llombart». I, encara, la darrera notícia que tenim de l'activitat de Llombart data del 21 de novembre, a *Las Provincias*:

El conocido escritor D. Constantino Llombart ha publicado un tomito de epigramas valencianos, que contiene ciento y una de estas festivas composiciones, y se titula *Abelles y abellerols*. Parece que algunas de ellas son ya publicadas en otras compilaciones de este género, y otras inéditas hasta el día.

Acabamos de recibir esta obrita y no hemos podido celebrar juicio sobre ella; pero, desde luego ha de permitirnos el Sr. Llombart una observación. ¿Por qué una persona tan celosa del renacimiento lemosín, y que ha sido el iniciador de la Sociedad del *Rat Penat*, publica versos valencianos sin la ortografía propia de esta lengua? De este modo poco se adelantará en el cultivo de ese antiguo idioma, del que se muestra tan apasionado el Sr. Llombart.

Com observa Joaquim Martí, Llombart seguia uns criteris ortogràfics «mixtes», en funció dels destinataris dels seus escrits. En aquest sentit, *Abelles i abellerols* era un volum «destinat a un públic ampli, i escrit en el valencià “que en el dia se gasta”, per intentar convèncer de la viabilitat del *llemosí literari* precisament els sectors que podrien mostrar-s’hi més refractaris o que més familiaritzats estaven amb el valencià vulgar» (Martí Mestre 2005, 213), cosa que als defensors d’un model ortogràfic culte – com seria el cas del redactor de l’article publicat a *Las Provincias*, que probablement es tractaria del mateix Llorente- els semblaria poc coherent. Però, per a Llombart, era més important «popularitzar la causa renaixencista» (Martí Mestre 2005, 214). No obstant això, com veurem, ell féu patent també el seu «activisme lingüístic», proposant unes normes de regulació ortogràfica, perquè «Llombart era, doncs, conscient que un dels principals problemes que venia afectant la codificació lingüística del català, la manca de referents institucionals que permetessen que aquesta es fes extensiva entre tots els usuaris de la llengua» (Martí Mestre 2005, 208). Aquell any 1878 es va fundar Lo Rat Penat, en part, amb aquesta finalitat, i el mateix Llombart així ho manifestà al *Calendari Llemosí* per a 1879, en la col·laboració seua, titulada *Revista del any passat*

En cambi en València s’ha donat, en concepte nostre, un pas de verdadera importància, creant la ja amunt citada corporació de Lo Rat-Penat, en la qual figuren les mes distinguides persones d’aquesta ciutat, com son dignitats de totes classes, escriptors, avocats, caterdràtichs, pintors y músichs, artistes y poetes, amants en fi de les glòries de este país, que si ab entusiasme y bon cel ho prenen, conseguiran donar lo gran impuls que hui en dia necesiten nostres abandonades belles arts y nostra valenciana literatura.

Entre altres molts lloables pensaments que la novella Societat de que-s tracta actualment en dur a efecte s’ocupa, te proyectada la celebració d’uns solemnes Jochs Florals a l’estil del que-n Barcelona ab tanta pompa es celebren, los quals han de tenir lloch durant los dies de la Fira que tots los anys l’Ajuntament verifica per lo mes de Joliol en lo paseig de l’Alamera

Fins ara sabem, qu’invitades per Lo Rat-Penat les corporacions oficials y les científiques o literaris, per a péndrer part en la festa que la Societat prepara; lo mateix la Diputació que l’Ajuntament, la Societat Econòmica, l’Ateneu científich, y la Escola d’Artesans, que lo Círcol del Comerç y alguns particulars, han oferit diferents joyes d’or y plata als autors de les millors composicions que, segons lo Jurat que-s nomene, se les guanyen. Lo cartell per a aquest Certamen no deu tardar masa ja en publicar-se. ¡Allà vorem si nostres escriptors y poetes s’animen!

També tenim entés que la sobredita corporació de Lo Rat-Penat, té ademes en vies de fet la publicació d'un periòdich, orgue de la mateixa, y la creació d'una completa «Biblioteca llemosina», en la que s reünixquen per a son descuidat estudi, les obres antigues y modernes compostes en nostra materna llengua, o qu encara qu estiguen escrites en altra, tinguen interés directe per a la història de nostra pàtria y de sa literatura. Estes y moltes coses més, com són la redacció d'un Diccionari y una Gramática llemosino-valenciana, que tanta falta està fent-nos, y la reproducció de no poques obres antigues, monuments gloriosos de nostra pasada grandea literària que a tota presa estan perdent-se, cridats son a portar a cap la Junta directiva y tots los senyors sòcios de Lo Rat-Penat en favor de nostre país, si'l verdader objecte y fi de la Societat comprenen y verdaderament s'interesen per sa pàtria.

¡Sensible fóra qu aixís no sucehira! Mentres vixquérem ho ploraríem (Llombart 1878c, 13-14).

Com veiem, Llombart vinculava a la novella entitat tot un seguit d'accions «patriòtiques», necessàries, al seu entendre, per a dignificar i potenciar el coneixement de la història, la literatura i la llengua pròpies: la celebració dels jocs florals, l'edició d'un periòdic literari i una col·lecció de clàssics, la redacció d'un diccionari i una gramàtica. Aquesta visió estratègica és el que portaria a Joan Fuster a destacar la «intuïció» de Llombart per a aportar solucions per a dimanitzar la Renaixença a València (Fuster 1996 [1962], 224). I el primer d'aquells esglaons estava a punt d'aconseguir-se, com tot seguit veurem.

Com ha destacat Roca, Lo Rat Penat es creà amb l'objectiu de convocar els Jocs Florals, «la manifestació pública més important de la Renaixença» (Roca Ricart 2011a, 93). A principis de 1879 es publicà la convocatòria de la primera edició, dins i fora de les terres valencianes, com testimonia el número corresponent al 31 de gener de 1879 del *La Renaixensa periòdich de literatura, ciencias y arts*,⁴⁶ que recollia el cartell –la convocatòria– d'aquell certamen:

LO RAT PENAT.
SOCIETAT DE AMADORS DE LES GLÒRIES DE VALENCIA Y SON REALME.
JOCHS FLORALS DE VALÈNCIA.

Convocatòria per als del present any M.DCCC.LXXIX. Aquesta Societat, cumplint un de sos principals propòsits, y desijosa de dur avant lo renaiximent de nostra gloriosa lliteratura, acordà, en sesió de 4 de Agost darrer, la celebració de Jochs Florals en lo present any, durant la fira de Joliol, y ab eixe fi convidà a pendre part en ells als escritors y poetes de aqueest antich reyne, als dels Principat de Catalunya, Provença y Mallorques, y de totes aquelles terres a hon nostra materna llengua se parle.

Pera la qual solemnitat, seguint la costum de llarg temps establida en tals casos, regirà lo següent

⁴⁶Tomo I Any IX Número 1, pp. 50-52.

CARTELL.

PREMIS ORDINARIS.

Flor natural. Este premi de honor y cortesia serà adjudicat a qui resulte ser autor de la mes inspirada composició poètica sobre tema que s deixa al bon gust dels trovadors. Qui l'obtinga se servirà donar-la a la dama de sa elecció, la qual, proclamada Reina de la festa, com de antich se acostumava, entregarà los restans premis als que guanyats los hagen.

Brot de llover de argent. Otorgat serà a l'autor del millor estudi sobre lo moviment lliterari llemosí en aquesta ciutat, durant lo present sigle.

PREMIS EXTRAORDINARIS.

Una joya de argent, ab les armes d'esta província, oferida per la Excma. Diputació provincial, serà adjudicada a l'autor de la millor biografia de un fill ilustre de València, la qual, a part de son mèrit lliterari, siga apreciable per l'interés de ses notícies, y se podrà escriure en castellà o valencià; mes en aquest últim cas, serà acompayada de sa versió castellana.

Rosa de argent. Aquest premi, decretat per l'excelentísim Ajuntament d'esta ciutat, se adjudicarà a l'autor de la millor memòria sobre la institució del tribunal de les agües en València.

Ploma de argent. Obsequi de la Societat Econòmica de Amichs del País, a l'autor del millor estudi que se presente sobre la profitosa influència que la restauració de la lliteratura llemosina puga tindre en lo progrés provincial, sens perjuí del nacional.

Flor de argent. Guanyarà aquest premi, oferit per l'Ateneo Científic-Literari, l'autor del millor estudi sobre Ausiàs March y la seua època, podent ser escrit aquest treball en castellà o valencià; y en este cas, anirà acompanyat de traducció castellana.

Copa de argent sobredaurada. Li serà otorgat aquest premi, regal del Circo Valencià, a l'autor de la millor memòria històrica de la Llonja de la Seda o Casa de contratació.

Un Rat-Penat de argent. Serà adjudicat tal premi, oferit per la Junta de la Escola de Artesans, al trovador que millor cante els beneficis de la instrucció popular.

Mandolina de argent. Present del diari *Las Provincias*. Ha de adjudicar-se a l'autor de la millor poesia narrativa, que se referixca a fets històrichs y gloriosos del reyne de València.

Lliri de argent. Se adjudicarà esta joya, oferiment del sòcio En Constantí Llombart, a l'autor de la millor coleció de fauletes morals compostes ab sencilla forma y fàcil llenguaje, pròpies per a les escoles.

Flor de argent. Oferida per l'artista En Leandre Garcia. Li serà adjudicada a l'autor del més inspirat Cant a les Belles Arts .

Además dels anteriors premis, per a la concessió dels quals se atendrá, no solament al mèrit relatiu, sinó a l'absolut, podran concedir-se accèssits, consistens en títols de sòcio de mèrit y mencions honorífiques, segons lo resultat del certamen.

Les composicions en què altra cosa no se haja prevengut deuran ser escrites en antich o modern llemosí literari de aquest Reyne, del Principat de Catalunya o les Illes Balears, procurant los autors evitar la influència de altres llengües estranyes a nostre parla. Totes hauran de ser inèdites.

S'endresaran les composicions al president d'esta Societat, En Vicent Boix, (Institut de Segona Ensenyansa de esta ciutat) avans del mig dia del primer del sobredit Juliol vinent, acompayada cascuna de un plech tancat, que contindrà lo nom de l'autor y durà en lo sobrescrit lo titol y lema corresponent, los quals plechs se cremaran si no resulten premiades les composicions.

La Societat se reserva per un any lo dret de publicar les obres premiades, y en tal cas rebran los autors los exemplars que-n junta directiva se determine.

Fou escrita y firmada la present, en la ciutat de València, lo dia 26 de Jiner de l'any 1879.- Lo president honorari, Vicent Boix. -Lo secretari, M. Lluch Soler.

Rafael Roca ha estudiat l'abast de les primeres edicions dels primers certàmens literaris convocats per Lo Rat Penat, així com els autors i les obres premiades, els mantenidors,

els personatges que hi assistiren i els discursos que s'hi pronunciaren (Roca Ricart 2011a, 93-186), per la qual cosa només esmentarem els aspectes més rellevants o aquells en què Llombart tingué una participació destacable.

Del cartell transcrit, podem extraure diverses conclusions: la primera, el caràcter de la convocatòria, oberta a escriptors de tot el domini lingüístic en «antich o modern llemosí literari», per tal de no excloure'n a cap. La segona és el nombre de premis –onze- i la quantitat d'entitats col·laboradores: set, i, entre elles, l'Ajuntament i la Diputació. I la tercera és que Llombart també col·laborà a títol personal, patrocinant un premi a un treball destinat a l'àmbit escolar, amb què quedava patent una altra vegada la seua sensibilitat i el compromís per fomentar la instrucció.

El jurat encarregat d'adjudicar els premis –el «consistori de mantenidors»- estaria fomat per:

Vicent Boix, que actuà com a president –i que, curiosament i com ja havia fet en 1859, fou també l'encarregat de recollir les obres-, Félix Pizcueta, Joaquim Serrano Cañete, Eduard Pérez i Pujol, Josep M. Bonilla, Josep d'Orga, Vicent W. Querol, Salvador Giner, Francesc Pelagi Briz –en representació de Catalunya-, Jeroni Rosselló –en representació de Mallorca-, i Ricard Fanch, que ocupà el càrrec de secretari (Roca Ricart 2011a, 96-97).

Tanmateix, aquesta no seria l'única activitat que realitzaria aquella entitat. Al número corresponent al 15 d'abril de 1879 de *La Renaixensa*, en la secció «Novas», trobem una ressenya de la segona vetlada pètica que organitzà, en la qual Llombart participà de manera activa:

La societat Lo Rat-penat ha celebrat la segona vetllada musical, consagrada a honrar la memòria del músich valencià D. Pascual Pérez y Gascón, que morí l'any 1864 després d' haver-se conquistat una reputació europea.

Lo saló de sessions estava convenientment adornat, presidint l'acte lo retrato del ilustre mestre, perfectament fet al llapis pel senyor Piner.

La sessió comensà per un discurs apològic del Sr. Pérez degut a la ploma del jove D. Vicents Galiana, que meresqué los aplausos de la concurrència, llegint després poesias y alternant ab l'execució de vàrias pessas musicals los Srs. Tous, Sanmartín, Iranzo, Forteza, Reig y Flores, Cester y Llombart. Se llegí també la poesia de D. Víctor Balaguer *Lo sacrament de la Comptesa* y la del Sr. Pascual y Genís titulada *Tot o res*.

A prechs de varis socis lo Sr. Torromé llegí alguns passatxes de son aplaudit drama *La primera nit de Maig*. La part musical meresqué també los elogis dels concurrents.

Lo Rat Penat ha decidit celebrar sovint sessions pera honrar la memòria dels poetas, escriptors y artistas de Catalunya, València y Mallorca.

Un altre testimoni que remarca com llavors, fora de València, se seguia amb atenció l'activitat dels renaixencistes –i entre ells, també, els valencians- és el comentari publicat a l'article «Importancia del renacimiento literario en Cataluña, Baleares y

Valencia», a *La Mañana*, el 4 de juliol de 1879, el periòdic que Balaguer dirigí a Madrid:

Cuando en 1859 Rubio imprime por segunda vez la colección de sus poesías, el Parnaso catalán-mallorquín-valenciano estaba constituido En *Los Trovadors nous* (1858), de Antonio Bofarull, figuran los poetas catalanes Aribau, Balaguer, Balmes, Banch (Adolfo), el mismo Bofarull, Calvet, Cortada, Cuchet, Estrada, Fonts, Gironella, Gras, Martí, Massanes de González (María Josef) Mata, Milà, Morera, Muns, Pascual (Eusebio), Permanyer, Pons y Fuster, Pons (Buenaventura) Quintana, Roca y Cornet, Roca (Luis), Rubio, Sol y Padrís, Setijar, Villamartin (Isabel), Vinader y los mallorquines Aguiló (Mariano), Aguiló (Tomás), Amer (Miguel Victoria) y Forteza (Guillén). Faltan en esta colección los poetas valencianos que figuran el *Los Trovadors moderns*, publicados en 1859. Representan a Valencia en esta nueva colección, ni no nos equivocamos, sólo José Bernat Baldoví, y Vicente Boix; mas en breve término pondrán muy alta la banera del Turia, Teodoro Llorente, Wneceslao Querol, Constantino Llombart, Labaila, Pizcueta, Ferrer, Almela y algunos otros.

Per tant, com podem comprovar, fora de València, a finals de la dècada dels setanta del segle XIX, ja es considerava Llombart un membre del «Parnaso catalán-mallorquín-valenciano». Però, tornant a l'activitat de Lo Rat Penat, i a l'interés que suscità fora de les terres valencianes, a *La Renaixensa*, al número corresponent al 15 de juliol de 1879, en la secció «Novas», llegim la següent notícia referida a l'elecció de la nova junta:

S'han efectuat les eleccions per a la junta de govern de la societat Lo Rat-penat de València, resultant nombrats los Srs. següents:

President honorari D. Vicens Boix; president D. Teodor Llorente; vice-presidents, D. Jascinto Labaila, D. Rafel Ferrer y Bigné; tesorero D. Agapito Cuevas; bibliotecari D. Joseph Olmos; Soci fundador D. Constantí Llombart; soci perpètuu D. Joseph de Orga, y vocals, D. Jacob Sales, D. Gaspar Thous, D. Víctor banzo, D. Vicens Noguera, D. Lluís Tramoyeres, D. Eduart Escalarte, D. Antoni Milego y D. Vicens Galiana; Secretaris Ferran Reig y D. Manel Hernandez; president de la secció de literatura D. Félix Pizcueta; president de la secció de música, D. Manel Penella; president de la secció de pintura y escultura, D. Ricart Franch y president de la secció de arqueologia D. Balbino Andreu.

A aquesta junta que fou nombrada per unanimitat y que està composta tota ella de personas digníssimas envia *La Renaixensa* sa mes coral felicitació.

Nou dies després, la nit del 24 de juliol del 1879, al teatre Principal de València, Llombart –i juntament amb ell totes les persones que contribuïren a consolidar l'organigrama i la infraestructura de Lo Rat Penat- veuria com es complia un dels principals objectius amb què nasqué aquella entitat: la celebració dels Jocs Florals de València. L'interés per aquella efemèride, com no podia ser d'altra manera, també ultrapassà les fronteres de l'antic Regne i a Madrid i a Barcelona es publicaren diverses ressenyes de l'acte. Concretament, a Madrid, *La Correspondencia de España*, *La Mañana* i *La Época* se'n feien ressò el 27 de juliol. I *La Renaixença*, el 31, la qual, per una banda, descriu aquella vetlada:

Aconteixement veritablement important y de molta trascendència pera la prosperitat de las lletras pàtrias ha sigut la repartició de premis en lo certamen celebrat últimament per *Lo Rat-Penat, societat de armadors de les glòries de València*. Lo teatre Principal de aquella ciutat estava decorat ab molt gust. A l'entrar las senyoras rebudas per una galant comissió de socis eran obsequiadas ab rams de flors. En los ànguls de l'escenari se destacaven las imatges de quatre insignes valencians: Ausiàs March, Lluís Vives, Vicens Ferrer y Joan de Joanes.

D. Vicens Pueyo alcalde de València obrí la sessió; a continuació lo president de la societat D. Félix Pizcueta, pronuncià un bellíssim discurs, parlant dels propòsits de la societat, fent una breu ressenya de l'origen dels Jochs Florals y de la part que prengué València en aquesta institució. Donà lectura lo secretari de la societat Sr. Reig y Flores de una breu memòria dels actes de la mateixa en lo primer any de sa existència y-s procedí a obrir lo plech que contenia'l nom del autor premiat ab la flor natural. Resultà ésser D. Teodor Llorente qui féu entrega de la flor, consistent en una magnífica rosa, a sa filla, la senyoreta D.ª Maria Llorente y Falcó bellíssima noia de catorze anys que per primer cop presidia aquesta poètica festa. La elecció fou saludada ab grans aplausos que continuaren fins que la Reyna de la festa ocupà son lloch.

De la poesia del Sr. Llorente *A la Reyna de la festa*-n donà lectura D. Carles Testor.

S'obriren després los plechs corresponents a todas las obras premiadas per lo següent orde: Los cuatro accèssits a la *flor natural*, los han obtingut los Srs. D. Rafel Torromé, D. Artur Masriera, D. Artur Gallard y la Sra. D.ª Lluïsa Duran de Leon. — *Lo brot de llover* de argent D. Constantí Llombart per un estudi titulat *Los fills de la Mortaviva*. — *Lo brot de llover de argent* (pintura) no s'adjudicà. Accèssits D. Cecili Pla y D. Francisco García March. *Lo pensament de argent* (escultura) D. Antoni Yerro: accèssits D. Carmel Farinós y D. Rafel Arche.

Los premis extraordinaris foren distribuïts de la següent manera: *Joya de argent*, premi D. Vicens Galiana, per una biografia de Guillem de Castro; accèssit: D.ª Josepha Pujol de Collado per la biografia de Ausiàs March. — *Rosa de argent*, premi: *Lo tribunal de las ayguas*. D. Joan Reig y Flores. — *Ploma de argent*, premi: don Lluís Tramoyeres, accèssit: D. Ignasi Farré y Carrió. — *Flor de argent*, premi: estudi sobre Ausiàs March, D. Joaquim Rubió y Ors. — *Copa de argent sobredaurada*, premi: *La llotja de la seda*, Don Manuel Carboneres. — *Rat-Penat de argent*: premi: *Lo crit de Déu*, D. Cristòfol Pascual y Genís; accèssit: D. Víctor Iranzo. — *Mandolina de argent*, premi: *Lo Rat-Penat*, D. Rafel Ferrer y Bigné. Accèssit: D. Víctor Iranzo. — *Lliri de argent*, accèssits: D. Rafel Torromé, D. Joseph Verdú, D. Joan Manel Casademunt. — *Flor de argent* premi: *A las Bellas Arts*, D. Jascinto Labaila, altre premi, D. Rafel Torromé. Accèssits: D. Joseph Martí y Folguera, D. Artur Masriera. — *Lira de argent sobredaurada*, premi: D. Ricardo Cester; accèssit: D. Francisco Fayos. - *Premi de D. Joan Peyró*, premi: D. Rafel Torromé, accèssit: D. Joseph Bodria. — *Panoplia ab fletxa dels vallesters del Rey en Jaume I*, premi: D. Joseph. M. Martínez y D. Joan Reig y Flores Accèssit: D. Joseph Puiggarí.

Termenà la sessió lo Sr. Alcalde pronunciant un oportú discurs en valencià que com tots los treballs fou molt aplaudit.

LA RENAIXENSA que ja oportunament felicità a tots los escriptors premiats, repeteix avuy sa entussista enhorabona fent-la estensiva a la *Societat de amadors de les glòries de Valencia*, composta de germans nostres per sa sanch, son esperit y sas aspiracions.

I, per altra banda, *La Renaixensa* també dedicava gran part de les pàgines d'aquell número a publicar algunes de les poesies que foren guardonades, concretament: *A la Reyna de la Festa*, de Llorente –amb la qual guanyà la Flor Natural-, *Lo crit de Déu*, de Cristòfol Pascual i Genís –amb la qual guanyà el guardó de les Escoles d'Artesans-, *A les belles arts* de Jacint Labaila -que guanyà el premi oferit per Leandre Garcia- i *A*

l'immortal Ribera, Rafel Torromé –que guanyà el premi oferit pel pintor Joan Peiró– (Roca Ricart 2011a, 98-99).⁴⁷

Llombart, que concorregué al certamen amb l'estudi biobibliogràfic *Los fills de la morta-viva*, guanyà el brot de llorer, destinat a l'autor del «millor estudi sobre lo moviment lliterari llemosí en aquesta ciutat, durant lo present sigle». El 19 d'agost, el *Diari Català*, en la secció «Reclams» anunciava ja la publicació d'aquest treball. Nou dies després, el mateix diari anunciava que aquesta obra del «conegut literat» valencià es publicaria per lliuraments de huit planes –a preu de mig ral cada un- i que hom podia subscriure-s'hi, també, en les principals llibreries barcelonines. I el 21 de setembre la redacció informava que n'havia rebut el primer quadern. Veiem, per tant, que Llombart, conscient de la importància del seu estudi, intentà distribuir-lo de la manera més ràpida possible. No obstant això, fins el 1883 no finalitzaria el lliurament dels fascicles, com ha demostrat Roca (Roca Ricart 2007, 76-77 [nota 27]).

Hem de pressuposar que durant aquells mesos Llombart duria a terme un ritme de treball prou exigent. Segons sabem per una carta que li envià a Víctor Balaguer, de data 28 de gener de 1879, que

Al leer su magnífica tragedia *La esposallas de la Morta*, seducido por la belleza de sus hermosos versos, he caído en la tentación de traducirla a la rima castellana, empresa, en verdad, harto dificultosa.

Procuraré, si embargo, que la traducción me salga mas esmerada que la que de *La muerte de Nerón* hice, teniendo para ello presente la versión en prosa que V. E. ha dado a luz en el almanaque de *La Ilustración Española* de este año.⁴⁸

Llombart, a principis el 1879, mostrava interès en traduir una altre text del seua admirat Balaguer, al qual tornaria a escriure l'1 de juny d'aquell mateix any –el darrer testimoni que ens ha pervingut, de la relació epistolar que mantingueren-, per demanar-li una col·laboració per al *Calendari Llemosí*, en aquests termes:

Aplegat lo temps de recullir los treballs que, com en los anys anteriors, deuran formar reunits *Lo Rat –Penat* de l'any pròxim, orgue oficial de la Corporació d'est mateix títol, y sent V. un dels escriptors coneguts com amador de nostra materna llengua, m'atreixch, per tant, a pregar-li es digne honrar lo sobredit almanach, ab alguna de les belles composicions inèdites en vers o prosa, eixides de sa ben tallada ploma.⁴⁹

⁴⁷ *La Renaixensa*, 31 de juliol de 1879, pp. 78-94.

⁴⁸ Vegeu Apèndix I.22.

⁴⁹ Vegeu Apèndix I.23.

Com veiem, Llombart tornava a expressar l'admiració envers Víctor Balaguer –al qual dedicà *Los fills de la morta-viva*- i era conscient que la seua col·laboració era primordial des d'un punt de vista estratègic, per a prestigiar la «materna llengua» a València.

Per un altre costat, en gener s'havien publicat dues ressenyes sobre el *Calendari Llemosí* per a l'any 1879. La de l'1 de juny de 1879, segurament de Francesc Vives, comença així:

Este calendario, que desde 1874 viene publicando en Valencia el conocido poeta D. Constantino Llombart, acaba de aparecer este año, con mejores condiciones si cabe que en los anteriores, merced a la actividad de este esforzado sostenedor de las letras lemosinas. Nosotros, que no desconocemos las resistencias que han de arrastrarse para llevar a cabo una publicación de esta índole, nos felicitamos y felicitamos a la vez muy cumplidamente al Sr. Llombart, que ha sabido vencerlas, proporcionando de este modos a los amantes de la *llengua de oc* grato solaz y sabrosa lectura en las inspiradas páginas del almanaque.

Lo Rat-Penat consigna anualmente los progresos del movimiento restaurador de esta antigua literatura de España, movimiento que aun combatido por algunos peligroso y como tacahado por otros de pueril, ha adquirido extraordinaria importancia entre nosotros, sobretudo en este último año en que, creándose centros dedicados exclusivamente a su cultivo, ofreciéndose honorosas recompensas a sus sostenedores, y fomentándose, en fin, con ardor su setnimiento, se han demostrado de una manera visible las condiciones ventajosas que para todo género de producciones literarias atesora la lengua de nuestros antepasados. La creación en Valencia de la «Societat d'Amadors» ha sido en nuestro concepto dar un paso de verdadera necesidad, que acaso nos conduzca al límite deseado, si el entusiasmo de sus socios no se desvanece ni aun a impulsos de esa injustificada indiferencia que domina en gran número de nuestros paisanos no inflamados en el amor de las glorias patrias.

Com s'afirmava en aquella ressenya, el *Calendari Llemosí* d'aquell any contenia col·laboracions de més de quaranta escriptors, la qual cosa és un indicatiu que la vitalitat que els reclamava Llombart començava a donar els seus fruits. De fet *Las Provincias* també en reproduí algunes, d'aquelles composicions. *A mon fill*, de Ferrer i Bigné, i *La Trepitjadora* d'Àngel Guimerà, aquell mateix dia. I, segons sembla, a petició de «personas amantes de las letras lemosinas» *Tot o res* de Pascual i Genís, *Lo fruyt d'or*, d'Iranzo i Simon, i *La primera nit de maig*, de Torromé, en la ressenya publicada el 14 de gener (Roca Ricart 2007, 74-75).

L'inici de les activitats al si de Lo Rat Penat –i especialment l'organització dels Jocs Florals-, la compilació de les col·laboracions literàries per al *Calendari Llemosí*, la traducció d'un altre text tràgic de Balaguer i la redacció de *Los fills de la morta-viva*, en conjunt, posen de manifest fins a quin punt Llombart estava decidit a contribuir en la promoció de la Renaixença. Però aquests projectes segurament condicionaren la seua participació a altres dedicacions literàries. Entre elles, el conreu de la poesia en castellà. Els anys 1877, 1878 i 1879 només hem pogut documentar tres composicions. Dues

d'elles, publicades al periòdic andalús *Cádiz* –dirigit per Patrocinio de Biedma, i del qual, curiosament, també es féu publicitat a *El Bou solt*.⁵⁰ La primera d'elles, titulada *Abnegación*, publicada en el número corresponent al 10 de gener de 1878, indica que Llombart la composà a Madrid. Aquesta dada, de ser certa, qüestionaria l'afirmació de Ramon Cabrelles, que Llombart només eixí de València per viatjar a Barcelona (Andrés Cabrelles 2006, 72).

L'altra composició, *Los poetas*, és una traducció que es publicà també a *Cádiz*, el 30 de juliol de 1878. I fins el 30 de març de 1879 no tenim constància que en publicàs cap altre, de poema en castellà. En aquest cas a *La Tertulia* –setmanari editat a Salamanca, dirigit per Fernando Araujo Gómez-, aquell dia publicà *Azares de la vida. Dolora*.

Aquestes dades, si bé indiquen que l'interés de Llombart pel cultiu de la literatura i la promoció d'escriptors en llengua pròpia anava augmentant de manera progressiva, en detriment de la producció literària pròpia en castellà, també és cert que evidencien que Llombart tenia interès a publicar col·laboracions fora del domini lingüístic català, on també sembla que era conegut. Prova fefaent n'és el comentari de la novel·lista Concepción Gimeno, publicat en l'article «Viaje a Valencia. Carta Tercera», que publicà a *Cádiz* el 20 d'agost de 1878. En ella deia:

Se verifica actualmente el renacimiento, respondiendlo de este modo a la cruzada literaria que hace años iniciaron en Cataluña los poetas y escritores de aquel país, entre cuyos jefes se distinguieron los reputados escritores Sres. Balaguer y Pelay Briz. Es natural que Valencia imite a su hermana Cataluña; la patria de Ausiàs March, no podía permanecer indiferente a este llamamiento.

Los propagandistas valencianos en esta cruzada van capitaneados por el laureado poeta e ilustrado literato D. Teodoro Llórente, y entre los más entusiastas vates que secundan la idea, enarbolando la misma bandera, se cuentan los Sres. Pastor y Aicart, San Martín y Aguirre, Altet y Arroyo y Almela, casi todos laureados en distintos certámenes.

Como en Cataluña, trabajan los escritores valencianos para crearse un teatro propio. Los fecundos y modestos poetas Sres. Balader y Palanca, dieron el primer paso, introduciendo en la escena el drama valenciano, mientras que el popular y festivo Eduardo Escalante, apellidado el D. Ramón de la Cruz valenciano, hace las delicias del público con sus chispeantes piezas, las que retratan las costumbres de las clases populares.

[...]

La literatura popular lemosina está representada por el infatigable poeta D. Constantino Llombart, que contando con notable aptitud para trabajos serios, se ha dedicado al género humorístico, publicando libros epigramáticos como el *Nin d'abelles* [sic], con objeto de que no desaparezca la lengua nativa en las clases populares.

Altrament, la imatge que aquesta escriptora defensora dels drets de la dona tenia del moviment literari en València, ens serveix per poder contrastar-lo amb la dels protagonistes. Llombart sembla que s'havia guanyat la fama d'«infatigable poeta». I

⁵⁰ En el número corresponent al 23 de juny de 1877, núm. 7, Secció «Trósos y Mósos».

amb aquest mateix objectiu segurament Manuel Lluch Soler publicà el 1879 els apunts biogràfics de Constantí Llombart (Lluch Soler 1879). La primera notícia sobre aquest volum la publicà, el 2 d'agost de 1879, *Las Provincias* (Roca Ricart 2007, 104):

Se ha publicado, elegantemente impresa, en el establecimiento tipográfico del Sr. Pascual, la biografía del escritor valenciano D. Constantino Llombart, escrita por D. Manuel Lluch Soler.

Es un folleto de treinta páginas en el que se dá una detallada noticia de los trabajos de este activo propagador de las letra lemosinas.

4.4 Les conseqüències de ser un significat i zelós propagandista. Els Apuntes biogràfics de Lluch Soler i el primer empresonament documentat.

Els *Apuntes biogràfics* van va precedits d'una carta de l'autor, datada en juliol de 1879, dirigida a l'impressor, que començava així:

Sr. D. Manuel Vilar

Muy señor mío: Hoy que los biógrafos y las biografías andan a puntapiés, porque ya no queda hijo de madre sin su correspondiente fe de bautismo, elegantemente impresa y anotada, me ha llamado muy justamente la atención el que Llombart, que al fin y al cabo es por sus talentos más digno de consideración y aprecio que *El hombre de las dos cabezas* o *El Bandido de Sierra Morena*, no tenga quien dé a los cuatro vientos de la publicidad su vida y milagros, cuando, dicho sea *inter nos*, no son pocos los registrados en su turbulenta carrera literaria.

Ahora bien, yo que soy todavía un barbilampiño sin méritos de ninguna especie, y sin disputa el menos autorizado en esto de escribir vidas ajenas, he caído en la tentación de llenar semejante vacío con los siguientes apuntes que pongo a su disposición, advirtiéndole que los estampe a la mayor brevedad posible en obsequio a nuestro común amigo Llombart, a quien solo falta este requisito para acreditar donde convenga, su procedencia española (Lluch Soler 1879, 5).

Aquests paràgrafs, no exempts d'una àcida ironia, reconeixien l'objectiu d'aquella publicació: defensar Llombart de «obcecados impugnadores, raquítics pigmeos, impotentes para menoscabar» el renaixement de la literatura valenciana perquè consideraven que atemptava contra la unitat de la literatura «nacional» i fomentava «en el terreno político tendencias separatistas» (Lluch Soler 1879, 7-8).

No obstant això, Lluch Soler, reconeixia que una manifestació literària podia obeir a una intenció política, que en el cas concret, anava lligada dos conceptes: valencianisme i progrés, formulats des de l'òptica del «doble patriotisme»:

No negaremos que en España, lo mismo que en las demás naciones, todo movimiento moral, por ejemplo, va seguido de otro material; que toda manifestación literaria va seguida de otra manifestación política o viceversa, no lo negaremos; pero sí que afirmamos y declaramos sincera y públicamente, y hablamos en términos generales porque nos creemos interpretar fielmente los sentimientos de todos nuestros paisanos; si que declaramos, repetimos, que nosotros somos o queremos ser porque hasta la hora presente no lo somos todavía valencianos, pero valencianos sin dejar de ser nunca españoles. Y ¿cómo no, si todavía miramos con profunda tristeza esos pedazos de

nuestra querida patria, llamados Portugal y Gibraltar, que nos fueron arrancados, como se arranca de los brazos de una madre el tierno niño que amamanta con sus pechos? ¿Cómo no, si a todos nos anima la halagadora idea del progreso, y el progreso tiende a la unidad? (Lluch Soler 1879, 8-9).

I el camí a seguir, Lluch Soler, el considerava ja traçat:

Llegó, pues, el deseado día; agrupémonos y cuidemos que los frutos recojidos al cabo de tantos años no se pierdan; cuidemos de mantener siempre fraternales nuestras relaciones con Cataluña y Mallorca, y entonando el himno que llevamos impreso en el corazón, entremos, aunque paulatinamente, en la anchurosa senda que nos ha de conducir a la regeneración de nuestras costumbres, de nuestras tradiciones, de nuestra lengua, de nuestras antiguas glorias, en fin, no desvanecidas a pesar de los siglos y de nuestra injustificada y criminal indiferencia (Lluch Soler 1879, 8).

És prou evident que l'ideari dels renaixencistes podia ser considerat una provocació o podia ser vist amb indiferència per gran part de llurs contemporanis. I en el cas de Llombart, sobre el qual planava l'ombra de la defensa d'un republicanisme de tall liberal i federal durant la seua joventut, les suspicàcies encara deurién ser majors entre els seus detractors. Per aquesta raó –com ens hem ocupat de mostrar adés- aprofitaria l'ocasió per a condemnar els seus *Cantos Republicanos*, per «atrevits» (Lluch Soler 1879, 16). A més a més, aquella animadversió es podria haver vist accentuada aleshores, amb la recent creació de Lo Rat Penat; un projecte en què Llombart tingué un protagonisme innegable. Això, i una voluntat de reconèixer-lo com el «más significado y celoso propagandista» (Lluch Soler 1879, 11) de la causa renaixencista a València, motivarien Lluch Soler a publicar aquells apunts biogràfics.

Amb la mateixa intenció, Lluch Soler, en fer referència als Jocs Florals, aprofitaria per destacar les raons que motivaren Llombart a enllestir *Los fillas de la morta-viva*, entre les quals, com veurem tot seguit, hi havia també la de guanyar reconeixement i bona reputació:

Hemos mencionado los Juegos Florales, con la intención de citar la nueva e interesante obra *Los fillas de la Morta viva*, apuntes para la historia del renacimiento literario lemosín en Valencia, en la que se ocupa Llombart de las diferentes vicisitudes por que ha atravesado nuestra literatura desde la abolición de los fueros hasta nuestros días, incluyendo, a la par que las biografías de todos los escritores y poetas que han cultivado esta lengua, una muestra de sus trabajos, lo cual no solamente contribuye a amenizar su lectura, sino que también ofrece una idea del lenguaje, estilo y ortografía de cada autor.

Este laureado libro, destinado a conquistar una buena reputación a nuestro amigo Llombart, sería de desear que se diese pronto a la prensa, pues además de oportuno, es de vital interés para nuestras letras (Lluch Soler 1879, 27).

I, efectivament fou així, Llombart començava a gaudir de notorietat en els cenacles culturals valencians, com testimonia el fet, per exemple, que en l'acte d'obertura de

l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, celebrat el 5 d'octubre d'aquell any, participàs Llobart, composant un poema dedicat a Ribalta, que publicaria *Las Provincias* el 15 d'octubre (Roca Ricart 2007, 104).

Però, tornant a als apunts biogràfics de Llobart realitzats per Lluch Soler, del contingut del qual, hem anat fent diverses referències al llarg del present treball, cal destacar que finalitzaven intencionadament amb un prec als membres de Lo Rat Penat, atés que, en opinió de l'autor, era «la llamada a continuar la emprendida obra del infatigable Constantino Llobart» (Lluch Soler 1879, 27-28):

Cuidad de mantener siempre incólumes las glorias de vuestros antepasados, procurando hermanar el lenguaje, los usos, las costumbres, las leyes y creencias de ayer con el lenguaje, usos, costumbres, leyes y creencias de la presente época, y no os separéis jamás tlel que veló al ínclito D. Jaime y también hoy vela vuestros primeros pasos; no os separéis ni un punto del símbolo de vuestra pasada grandeza, cobijándoos siempre bajo las sedosas alas de LO RAT- PENAT.(Lluch Soler 1879, 28).

A les planes del *Calendari Llemosí* per a l'any 1880, en la secció «Revista de l'any passat» Llobart exposava en primera persona –cosa que, dit siga de passada, ja havia manifestat Llorente en el període constituent de l'entitat- la seua preocupació respecte la vitalitat de Lo Rat Penat:

L'any passat, recordaran nostres llectors l'entusiasme ab què mamprengueren los fills de esta benehida terra lo renaiximent de sa lliteratura; tant que-n poch temps establiren la patriòtica Societat Lo Rat-Penat, en la que-s celebraren vàries sessions lliteràries-musicals en honor d'alguns tan il·lustres valencians[...]; sessions a les que-s seguiren, per coronament de la festa, la solemníssima dels Jochs Florals, que tan grata recordansa va deixar-nos [...] y enguany ¡quin desengany! dissipada sobitanament [sic] aquella flamerada d'animació, aquell exés de vida, ja apenes si senyals de son ahir poderosa existència dóna la «Societat de amadors de les glòries de València y son antich Realme.»

¿És que a les il·lustrades persones col·locades hui a l'enfront d'esta Corporació, els bé a repèl consagrar-se a fer *en tot y per tot* VALENCIANISME qu'és lo principal objecte que-s proposa?

¿És que ls valencians acàs desdenyen, sens motiu, les coses de sa pàtria? ¿Es que sa llengua, qu'és l'esperit del poble, no els mereix més que despreci? Si, desgraciadament, aixina fora, paraules nos mancarien per a expresar l'afronte (LLombart 1879a, 11-12).

Però, tot seguit animava els membres a mantenir-la viva i els donava l'enhonorabona per les gestions ja realitzades per als propers jocs florals:

Lo Rat-penat, com l'any darrer, té enguany invitades a vàries corporacions oficials, científiques y lliteràries, a fi que'ofeixquen algunes joyes pera premiar als artistes y poetes que-n los Jochs Florals de l'any vinent se les guanyen, y sabem qu-a les hores presents han correspost a la invitació de les Exmes. Diputacions de València, d'Alacant y Castelló de la Plana, províncies de nostre antich Realme, Societat Econòmica, Ateneu Científich d'esta ciutat y vàrios particulars, y d'esperar és que serà un Certamen aquest tan lluit o més, si cap, que-l que-n Joliol passat va celebrar-se.

Donchs per tot asò, mereixen los il·lustrats indivíduos de Lo Rat-penat nostra més córal enhonorabona! ¡Abant, puix, aban [sic] y no es detureu! (LLombart 1879a, 13)

Tanmateix, com destaquen Martínez & Bordería, Llombart i el nucli d'amistats que girava al seu entorn, sembla que no se sentiren satisfets amb la programació de vetlades literàries i musicals i de certàmens literaris, i com aquests dos estudiosos afirmen, en aquells anys: «València, com la resta d'Espanya, estava sotmesa a un rigorós marcatge per part d'unes autoritats polítiques conservadores imbuïdes del centralisme teoritzat pels moderats durant el període isabelí» (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 130). I prova fefaent n'és la següent notícia, que protagonitzà Llombart, i de la qual se'n féu ressò la premsa valenciana i madrilenya:

Leemos en *El Mercantil Valenciano*:

«Por unas aleluyas del Carnaval, que no calificamos porque no las conocemos, pero aleluyas al cabo, prendió anteayer el Sr. Botella al popular poeta D. Constantino Llombart y a otros dos sujetos, encerrándoles en las Torres de Serranos y en el departamento de la "Campana", donde permanecieron algunas horas en la agradable compañía de varios reos en delitos comunes, hasta que el señor juez del distrito les puso en libertad.

No sería delito tan grave cuando la autoridad judicial no halló méritos para castigar a los detenidos y reabrió la puerta de la cárcel, mal que pesara al Sr. Botella».⁵¹

Aquesta anècdota testimonia, si més no, la poca «simpatia» que despertaven entre les autoritats governatives accions de llibertat d'expressió com aquella en què col·laborà Llombart. I sembla que el resultat d'aquell càstig quedà lluny de desmotivar Llombart i el nucli de col·laboradors seu. «De manera que tornarem a trepitjar el terreny en el que millor es movien. També el més perillós: el de la premsa satírica en vernacle i el de la premsa democràtica.» (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 130)

4.5 *Destil·lant, de nou, gotes de sàtira: El Dotor Cudol*

En desembre de 1880, concretament el 4, eixí al carrer *El Dotor Cudol*, una publicació quinzenal, de la qual només se n'han conservat dos números, i que, en paraules de Martínez & Borderia, són:

suficients, en tot cas, per a entroncar-lo amb el vell model de premsa popular democràtica valenciana. L'esperit és el de la crítica festiva, però incisiva que recordava altres projectes: “Mes cansat de vorer còses / que callarles forma mengua, / no tindre pels en la llengua / per a dir veritats gròses”. La metàfora mèdica que utilitzava el setmanari donava arguments per a la lluita contra el que es denominaven enfermetats socials: “riferitis, timba-montitis, festeritis carreribus, monocitibus civitatis molestiam”. La temàtica de les reprovacions resulta prou coneguda, car reproduïx la majoria de temes denunciats per *El Pare Mulet* i *El Bou Solt*. A més a més, l'estructura del periòdic, si fa no fa, com la d'*El Pare Mulet*, amb la secció “dotoreries”, amb crítiques municipals,

⁵¹ *La Discusion* (15-II-1880). També se'n feren ressò, de l'esdeveniment, els diaris madrilenys *La Union* (14-II-1880) i *El imparcial* (15-II-1880).

informació cultural, etc., com aquella retolada “trósos y mósos” (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 131).

Aquest periòdic, el títol del qual feia referència a un dels personatges creats pel col·loquier Manuel Civera, a principis del segle XIX, representava un advocat de València, per mitjà del qual l'autor s'encarregava de transmetre les seues idees liberals i constitucionalistes, el qual conversava amb Saro Perrengue –carreter de Godella, que representava el poble. Amb aquests referents, Llombart tornava a reivindicar el periodisme que inicià Josep Maria Bonilla amb *El Mole* «democràtic i independent, molt crític [...] Un perodisme escrit en el valencià que ara es parla perquè la seua intenció és fer-se entendre per un destinatari popular al qual vol conscienciar perquè no es deixe dur per la situació» (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 118). Llombart, abans, ja ho havia fet amb *Don Manuel*, *El Pare Mulet*, *El Bou Solt* i reeditant, el 1877, els setmanaris *El Sueco*, *El Tabalet* i *La Donsayna*,⁵² màxims representants d'aquesta tendència a València, en la dècada dels quaranta del segle XIX; uns periòdics, també, que foren dirigits per autors reverenciats per Llombart: Bernat Baldoví, Josep Maria Bonilla i Pasqual Pérez, respectivament (Pérez Moragon 2005, 45).

El Dotor Cudol se subtitulava «*Curiós paperet més belluter qu'un conill de porche, fet com si diguérem a posta... per a tirar semanalment dotoreries*». I en el primer número es dirigia «A nostra antiga clientela» en aquests termes:

Nosotros, valensianets, que per una d'aquelles cinquanta mil coses qu'a vegades *en esta bola rredona*, segons Nelo el Tripero dia, sinse pensar-lo susuixen, pareix broma, y lo manco fa ya mes de dos trentenes y micha, és dir, una bona cafisà d'anñs [sic], rompérem les amistoses relacions que-n atre temps de gloriosa memòria, cuant al siti dels fransesos, nos uniren; nosotros, repetix, ham aplegat a una època (si és que vostés n'opinen millor d'ella), en que presís de tot punt és tornar a nugar-les, encara que siga en fil d'a dos, a fi de que vostés s'aprofiten d'elles y es *desllustren* en les siènsies, y que yo per ma part puga vanagloriar-me, no sols d'haber sigut sempre un bon amic de mos amics, sinó també un valensianet, però de veres, no com molts que yo en conec de chances, y un siudatà admés, capàs, si ocasió es presenta, de estirar-me les greñes en cuansevol con tal de contribuir, si puc en algo, a *labrar la felicidad*, com els polítics diuen, de la *pàtria*.

I, tot seguit, feia referència a la censura imperant:

Ya veuen vostés, caballers, que m'espliche, a pesar d'estar poc meñs qu'imposibilitat de la paraula, a consecuença d'haber-me aixit dies arrere un sercadit mascle mich a mich de la llengua, qu'em féu pasar les anacoretas, pues per imposible tinc que ni en la inquisició, a hon una vegà per parlaro ficaren a Saro el de Godella y li posaren al pobret unes mordases, càstic el més arrastrat que donar-se-li puga a un home que, com nosotros, goche en menchar sinse descans la charraora. Vechen si el diable té cara de porc, anar a ixir-me un sercadit en la llengua, qu'és lo que més nesesite, y

⁵² Publicats a València, per la Llibreria de Pasqual Aguilar.

presisament, valensians, cuant més tenia que dir-los ¡Tot siga cul per amunt! ¡Sempre va el gos al de les calses desgarras!

Com destaquen Martínez & Borderia:

El Dotor Cudol encara no gaudia de les bondats de la Llei de Policia d'Impremta de 1883, més permissiva que la legislació anterior. Patia el marc restrictiu imposat per la canovista Llei de premsa de 1879. Novament la port al llapis roig, a la censura i sobretot a la suspensió es feia palesa des del primer lliurament. Tanmateix, la utilització d'un llenguatge farcit de metàfores i figures retòriques era, com ja s'havia demostrat en el passat, una via per evitar problemes amb les autoritats (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 131).

Però les opinions allà vessades –tot i posades en boca de personatges ficticis, vinculats a la literatura de canya i cordell-, sembla que impossibilitaren que la iniciativa gaudís de més continuïtat. De fet, en aquell primer número, en la secció «Dotoreries» s'anunciava:

La Biblioteca del Dotor Cudol, composta tota ella de les millors obretes valensianes que-s coneixen, escomensa a publicar en lo present número la selebrada *Rondalla de rondalles*, incheniosa producció del P. Galiana, en la cual el públic ha de riures. ¡Pasaran un bon rato si la llichen!

El que indica que la intenció era que la publicació perduràs. Més important per als nostres objectius, però, és el fet que dos paràgrafs més avall trobem una opinió crítica amb la fidelitat lingüística d'alguns dels membres de Lo Rat Penat:

Tinguí dies arrere el goch de visitar *Lo Drap-bañat*, vullc dir *Lo Rat-Penat*, en cuyos salons donaba un consert el reputat guitarriste D. Francisco Tárrega, y ¡quina no fou ma sorpresa a l'huir parlar als elegants sòsios de la mateixa, no en la llengua de nostres avis, com ells diuen, sinó en l'idioma castís de Cervantes, lo cual en aquell lloc me s'entoixà un poquet ridícul!

Evidentment, entre els «elegants sòsios» no es trobava Llombart. Aquesta opinió ha estat interpretada com una crítica «a la deriva» que havia seguit l'entitat llavors (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 131), encara que també podria ser considerada com una manera d'evidenciar les diferències socials vinculades a l'ús de l'idioma; les diferències entre els membres pertanyents a les classes benestants –que parlen en castellà- i les classes populars, la gent del «poble», a la qual s'adreçava Llombart per mitjà de *El Dotor Cudol*, que parlava valencià.

No obstant això, el que sembla evident és que hi havia una voluntat de ridiculitzar algunes de les activitats que es realitzaven a l'entitat valencianista. En segon número del *Dotor Cudol*, publicat l'11 de desembre, en la secció «dotoreries» hi ha també una altra referència a Lo Rat Penat:

Lo Drap bañat s'en va demà de perol és dir, sen va a fer una visita a Alaquàs, a hon indudablement encontrarà artefactes, no molt antics, però a propòsit pera els *sustansiosos* fins que se proposa. En la varietat està el gust; no sempre habia de ser *paella*.

En febrer de 1880 s'havia creat a Lo Rat Penat el Centre Excursionista i això, potser unit al fet que els màxims dirigents de l'entitat i la secció encarregada d'organitzar les visites culturals giraven entorn l'«òrbita ideològica llorentina» (Roca Ricart 2011a, 100), potser provocarien que, si més no a ulls dels redactors del *Dotor Cudol*, la referència a aquests socis vingués ocasionada pel que podien representar –de fet ho eren– a ulls dels lectors: no només un grup de persones amb inquietuds culturals, pertanyent a la classe benestant, sinó també els vertaders representants del poder a València. Siga com siga, el fet és que aquell periòdic tingué una vida curta, segurament, per les «gotes d'anticlericalisme i republicanisme» que destil·lava (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 131).

4.6. L'impacte de les col·laboracions de Llombart a Lo Rat Penat (1880-1881)

Tanmateix, Llombart no havia deixat de participar en les vetlades que s'organitzaven al si de l'entitat valencianista, que també despertaren interès en la premsa catalana, com ho demostren les diverses notícies que aquell any es publicaren a *Lo Gay Saber*. En la secció «Novas» del número corresponent al 15 de gener de 1880, es ressenyava la següent vetlada, en la qual, segurament per la temàtica, gaudí de la participació del soci fundador i d'alguns dels seus col·laboradors més pròxims:

Lo dia 20 del mes passat tingué lloch en la societat Lo Rat-Penat de València, la primera vetllada literària-musical, en honor de Joan Llorens. Lo soci Sr. Sales, encarregat de lo discurs apologètic, explicà la importància del moviment popular de las Germanias, y enaltí la figura no bastant apreciada de dit valencià. Després llegiren sentidas poesias los senyors Rodríguez, Bodria, Llombart e Iranço ; y los senyors Peydró y Mariana tocaren escullidas pessas al piano.

En el número corresponent al 15 de febrer de *Lo Gay Saber*, tornem a constatar la participació de Llombart en una vetlada literària a Lo Rat Penat. Aquesta vegada, fent una lectura poètica d'un fragment del poema èpic *L'Atlàntida*, amb el qual el màxim exponent del moviment en l'àmbit de la poesia, Jacint Verdaguer, havia guanyat els Jocs Florals de Barcelona, el 1877. De fet, Llombart –a l'igual que Llorente en *Las Provincias* (Roca Ricart 2007, 231-234)-, a les planes del *Calendari Llemosí* que, en certa manera, complia la funció de crònica literària anual de la resta del domini lingüístic, aquell mateix any ja s'havia fet ressò de la importància d'aquella composició poètica, en aquests termes:

És un treball tal vegada dels més importants duts a efecte per nostre renaiximent [...] Ha segut lo gran succés de la poètica festa en la ciutat dels comtes, mereixent son eminent autor lo Sr. Verdeguer los més entusiastes elogis. ¡Salut, per nostra part, al gran poeta! (Llombart 1877b, 15-16).

Llombart, possiblement per les grans qualitats que apuntava el poeta català, degué contactar amb ell per demanar-li que col·laboràs en el *Calendari Llemosí* corresponent al 1879, que s'edità l'any anterior. I en ell Jacint Verdaguer va publicar *A una rosa mústiga* (LLombart 1879a, 69), que fou la primera composició seua publicada en la premsa valenciana (Roca Ricart 2007, 232). D'aquesta manera, Llombart inicià, com veurem després, una –en termes literaris- productiva relació amb el prevere-poeta nascut a Folgueroles. I, segurament, amb la intenció de difondre la seua producció entre el públic valencià, Llombart participà en aquella vetlada:

En la última vetllada literaria celebrada per la Societat Lo Rat-Penat de València, lo Sr. Llombart llegí part de Poema *L'Atlántida* de Mossén Verdaguer. Lo Sr. Ricart Cester, *La Bala d'argent* de Francesch Fayos. A més llegiren poesias los senyors Bodria, Iranzo, Sorn, Puig, Peidró y altres, essent-ne totas molt aplaudides. Molt nos plau vèurer l'activitat de nostres amichs los valencians, felicitant-los per ella y per los nobles propòsits que a tots ells aníman envers nostra literatura.

El 5 de maig, a través de qui fou el seu corresponsal a València, Josep Bodria (Marcet 1992), es publicaven les activitats que havia realitzat Lo Rat Penat en abril, a la secció «Correspondència» de *Lo Gay Saber*:

Sr. Director de LO GAY SABER.

València 20 d' Abril 1880.

Molt senyor meu: Les animades sessions que durant lo present curs acadèmic, ve celebrant la societat Lo Rat Penat, manifesten a la clara lo anhel ab que sos dignes sòcios trevalen pera analir les glòries d' esta benvolguda terra.

Lo darrer disapte y baix la presidència de son il·lustrat vice-president lo Sr. En Joseph Arroyo y Almela, se reuní la secció de literatura, en la que lo distingit literat senyor Vives Circa [sic], ab un lluminós discurs esplanà lo tema: *Qui es lo historiador valencià qu' ab millor criteri y elegant estil, ha descrit las cosas de la pàtria*. Recorregué tots los autors que s'han ocupat de la mateixa, com Vicià, Diago, Beuter, Escolano y altres; formant digne concepte del modest frare de S. Domingo, lo P. Teixidor, verdader historiador de esència, quals *Observacions crítiques a l'història de València*, li han donat fama a son nom; terminant ab los poetas Boix, Carboneres y Marqués de Cruïlles.

Però, el més important per als nostres objectius, és constatar l'encàrrec amb què eixiren el ponent –Francesc Vives- i el mateix Llombart, després d'aquella sessió:

Lo disertant ab unió del Sr. Llombart quedaren encarregats per a la próxima sesió, desarrollar un altre nou tema també important: ¿Se presta nostre llenguaje actual a la poesia heroica o és més propi el arcaich? Finalisant tant concurrida sesió ab la lectura de varias poesias deis senyors Orga, Millás, Iranzo, Cester, Puig y Bodria.

Com han destacat autors com Ricard Blasco (1985, 19-21) i Joaquim Martí (2005, 213-214), el problema de quin havia de ser el model que calia seguir a l'hora de configurar la llengua literària moderna fou un dels temes que preocupà els renaixencistes. Els partidaris d'emprar uns criteris més «cultes» eren criticats pels qui preferien el «llenguatge que vulgarment ara es parla» en comptes d'utilitzar unes formes acaïtzants i incomprendibles. També, a partir d'aquestes postures, hom ha posat èmfasi entre les diferències que separaven els models de llengua literària propugnats per Llombart i Llorente. Però com ha demostrat Ferrando en el cas de Llorente (Ferrando 1989), i Martí en el cas de Llombart:

No hi havia tanta diferència, sinó més aviat bastant coincidències, entre els models de llengua literària propugnats per Llombart i Llorente, els quals, en la pràctica, tractaven d'evitar arcaïsmes innecessaris i d'atorgar un paper no menyspreable a l'ús lingüístic contemporani, despullant-lo de castellanismes. [...] Però al que mai no va renunciar Llorente fou al model ortogràfic culte, mentre Llombart es mostrà en aquest aspecte menys contundent, i també segurament menys coherent, i ell mateix va transigir amb l'ortografia castellanitzant i vulgar en les seues obres de vocació més popular (Martí Mestre 2005, 214).

De fet, Joaquim Martí ha demostrat (Martí Mestre 2005, 215-230) –com tindrem ocasió de comprovar posteriorment– que Llombart utilitzava, bàsicament, dos models ortogràfics en les seues obres literàries, segons el públic a qui anaven destinades.

L'estiu d'aquell any Llombart envià, com cada any, les invitacions per a col·laborar en el *Calendari Llemosí*, com es constata en el número corresponent al 15 de juliol de *La Renaixensa* –en la secció «Novas»– i en el número corresponent al 18 d'agost de *La Il·lustració Catalana*, encara que amb una novetat:

Don Constantí Llombart circula las invitacions per a col·laborar en lo calendari que ja fa sis anys ve publicant en València ab lo títol de *Lo Rat Penat*, si be fent constar qu'ara s'encarregarà de sa formació lo jove poeta valencià don Joseph M. Puig.

Com apareix en dues cartes que es reproduïren al *Calendari Llemosí* corresponent al 1881, la raó era que Llombart havia d'abandonar València –per motius de salut– i confià el projecte al seu amic Josep Mª Puig Torralva (Llombart 1879b, 741-748), aleshores un jove comerciant amb 26 anys, i que, curiosament, aquell any guanyaria dos accèssits en els Jocs Florals:

l'un ab l'*Ensaig d'Ortografia Valenciana*, tema proposat per l'Ateneu l·literari de València, y l'altre per un romanç històric, titolat *La Conquesta de Burriana*, tema proposat per l'Ajuntament, y primera poesia que lo Sr. Puig va compóndrer (Llombart 1879b, 742).

Les cartes esmentades les transcrivim tot seguit:

Sr. En Constantí Llobart:

Mon estimat amich: Noticiós de que V. dins poch tindrà que abandonar, ab greu sentiment nostre, a València, y pensant que per esta rahó *Lo Rat Penat*, una de les publicacions que més han contribuït al renaixement de nostra lliteratura en esta ciutat, haurà de desaparéixer; li dirig la present a fi de que, si inconvenient no té, m'autorice per a portarla enguany a efecte com desige.

Esperant sa contestació, se repetix de V. com sempre afectíssim amich y S. S.

J. M. Puig Torralva.

València, 1 de setembre de 1880 (Puig Torralva 1880, 11).

En la junta ordinària de *Lo Rat Penat* celebrada el 17 d'agost de l'any anterior –el 1879- s'havia acordat anul·lar un acord pres l'any abans –el 1878-, en què s'estipulava que aniria a compte de l'entitat la publicació de l'almanac que dirigia Llobart. De fet, aquell any, el soci fundador, per garantir la continuïtat del *Calendari Llemosí*, havia oferit a l'entitat ratpenatista una rebaixa del 50% del preu de venda, si l'entitat adquiria un exemplar per a cada soci. En aquella sessió s'acordà que Llobart n'aportàs dades econòmiques.⁵³

I suposem que, per la mateixa raó –que no es deixàs d'editar el *Calendari Llemosí*- la resposta de Llobart –tot i que ell ja havia pres la decisió antriorment, com sabem per la notícia abans reportada, publicada *La Il·lustració Catalana* el mes anterior-, seria afirmativa:

Sr. En Josep M. Puig Torralva

Mon bon amich: No solament l'autorice, com V. desija, pera la publicació de *Lo Rat Penat*, sinó que li done además les mes espresives gràcies per l'interés que les *coses de la terra* li mereixen, congratulant-me molt de què, per fi, haja enconrat nostra bona causa, en este país, qui la defenga.

Sempre de V. afectíssim amich y S. S.

Contantí Llobart

València, 2 de Setembre de 1880 (Puig Torralva 1880, 11).

Segurament, l'absència de notícies de Llobart a partir d'aquella data, fins l'any següent, es degué al fet que Llobart s'establí temporalment a Bunyol per motius de salut. No obstant aixó, tot sembla indicar que Llobart esperà a la celebració dels Jocs Florals d'aquell any per a eixir de València. Com han destacat Antoni Igual Úbeda (1959, 70) i Rafel Roca (2007, 199), segurament a petició de Llobart, Víctor Balaguer –el qual s'havia compromés a assistir a la sessió inaugural de *Lo Rat Penat*, però no pogué assistir-hi- acceptà fer acte de presència en el certamen literari d'aquell any, en qualitat de president del consistori.

⁵³ Aquesta informació la reporta –transcrita- del *Llibre d'actes de Lo Rat Penat (1879-1881)*, Daniel Sala (2000, 74).

Com ja hem esmentat més amunt, Llobart havia aconseguit anteriorment el suport de Balaguer per a crear Lo Rat Penat i com ha descrit Rafael Roca (2011a, 100-104, 2007, 195-200) aquella edició dels Jocs Florals fou memorable. La cerimònia fou celebrada dijous 29 de juliol al Teatre Principal. Víctor Balaguer inaugurà la sessió amb el seu parlament, que fou reproduït –en castellà- en el diari *Las Provincias* l'endemà.⁵⁴ També la premsa catalana se'n feu ressò. En el número corresponent al 31 de juliol de *La Veu de Catalunya* es publicava una breu ressenya d'aquella sessió, en la qual, es destacava que el Trobador de Montserrat

ha pronunciat en català un discurs tan inspirat com poètic, en lo qual, examinant la significació del renaixement de las literaturas peninsulars, ha expressat son ideal de véurer-las marxar totas unidas en el sentiment fonamental de la pàtria espanyola.

Segons s'indica en l'esmentada ressenya, aquell discurs fou fortament ovacionat. I l'endemà mateix, l'1 d'agost, el mateix diari publicava una extensa nota, titulada «Jochs Florals del Rat-Penat», la qual inclou una part significativa del discurs del cronista de Barcelona, que reproduïm íntegrament:

També en aquestos mateixos dias, tal vegada avuy mateix y en aquesta mateixa hora, nostres germans, los poetas de Galícia, celebran sos Jochs Florals en Pontevedra.

«No tindrà res d'estrany ni de singular lo que vaig a dir-vos, però tal vegada és providencial. Dos homes, units per una verdadera amistat y perteneixent a un mateix partit polítich, portant los dos l'honrosa medalla de la mateixa Acadèmia Espanyola, surtírem de Madrit en los mateixos dias, dirigint-se cada hu a un extrem de la península, los dos ab igual objecte y ab igual idea. Un d'ells, que figura dignament entre-ls primers pensadors y-ls primers oradors parlamentaris de l'Espanya moderna, lo senyor Romero Ortiz, ha anat a prestar son valió concurs als Jochs Florals que en llengua castellana y gallega se celebran no lluny del cap de Finisterre, a las voras de l'Oceà, y en las ricas comarcas de Galícia. L'altre, més humil sens dupte, ha vingut aquí, als Jochs Florals del Rat-Penat, que-s celebran a las voras del Mediterrà y en las encantadoras florestas de València, aquella València que'ls alabars anomenavan lo jardí d'Espanya, a hont los dias son esplendents de sol y las nits ricas de perfums, a hont las flors tenen colors y aromas, com sols poden tenir-los las flors dels somniats jardins del Profeta, a hont la bellesa y-ls ulls de las hermosas donzellas valencianas jamay hau conegut altras rivals que las estrellas del sen cel y los raig del seu sol.

Romero Ortiz y jo sortírem ab la mateixa missió; ell que presidí los Jochs Florals de la regió gallega, que desde l'antiga *Pons Vetus*, costejant l'Oceà, envia en llengua germana un saludo de fraternitat y amor a nostra estimada Lisboa, a la qual per altre part y al rendir-li lo tribut de sas aigues, porta ja-l Tajo l'ona nascuda en las serras d'Aragó y perfumada en Castella per los jardins d'Aranjuez y de Toledo; jo per presidir los Jochs Florals de la regió Llemosina, que desde la ciutat del Cid y de D. Jaume, y també en llengua germana, envia un saludo de fraternitat y carinyo a las Islas d'Or y a Marsella, en quals costas, a l'estrellar-se las onadas del Mediterrà, sembla que murmuran antichs cants llemosins.

¿No troveu, senyors, en tot això, alguna cosa de singular y d'especial? ¿No troveu que las Acadèmias de Castella, a l'enviar a un de sos mes ilustres indivíduos y més preclars talents, com lo Sr. D. Manel Cañete, a presidir lo certamen de Montserrat, a Romero Ortiz a presidir lo de Galícia, a

⁵⁴ «Del renacimiento lemosín. Discurso del Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer». *Las Provincias* (29-VII-1880). Citat i comentat per Roca (2007, 194).

mi a presidir lo de València, donan a comprendre que Castella sent amor per totas las literaturas peninsulars y que totas són germanas y que totas dehuen contribuir a l'engrandiment de la pàtria espanyola y a la glòria de la pàtria Ibèrica?

¿Què hi ha detràs de aquestas literaturas que·s despertan? ¿Què hi ha detràs d'aquestas llenguas que·s creyan mortas, y que avuy viuhèn y parlan? ¿Què hi ha detràs d'aquestos renaixements peninsulars, que·s mohuen, y s'aníman, y s'agítan y camínan?

Jo no ho sé ni vull saber-ho. Respectem los secrets del porvenir, però contribuïm tots a agermanar los homes, las regions y las llenguas, y quan lo porvenir arribi a ficar sos decrets y sas lleys, que trobi enhorabona païssos distints y homes distints y distints llenguatjes (que aixís deu ésser y aixís és indispensable que sia, segons destins eterns, per l'indispensable varietat dintre la necessària unitat) però que·ns trovi a tots moguts per un mateix pensament y dintre d'una mateixa aspiració d'amor, de fraternitat y de pau.»

Aquell mateix dia *La Renaixensa*, en la secció «Novas», ressenyava també aquell acte. Un acte que, a tenor dels comentaris que publicà Josep Mª Puig i Torralva al *Calendari Llemosí* per a l'any 1881, en la secció «Revista de l'any passat», sembla que fou tot un èxit.

Los Jochs florats [sic] que en València celebra la societat *Lo Rat-Penat*, s'han celebrat enguany ab més pompa y lluïment que l'any passat, presidint lo Consistori de Mantenedors lo *Trovador de Montserrat*, primer mestre en Gay Saber d'aquest segle. Excm. Sr. En Víctor Balaguer (Puig i Torralva 1880, 12-13).

En els apunts biogràfics de Constantí Llombart que publicaria Puig i Torralva al *Calendari Llemosí* per a l'any 1882, el jove autor valencià tornaria a recordar el discurs que Balaguer pronuncià en aquell acte, transcrivint-ne el següent fragment:

Podrà contar aquesta associació sols dos anys de vida com s'ha dir, podrà ésser, per consegüent, molt jove, però no ho pareix; de tal manera se presenta ja robusta y forta, nodrida y poderosa. Li ha bastat sols nàixer per a alcançar la glòria. Ha naixcut com naixqué, de repent y ja formada, la antiga València en temps d'En Jaume; gloriosa, potent y lliure, Minerva del cristianisme.

De esta societat forme part jovent de glorios pervindre, qual cor rebose entusiasme; hòmens de etat madura, qual intel·ligència ha dat ja òptims fruyts; tots units ab la idea de oferir una glòria més a València; la del renaixement de la seua lliteratura llemosina, ¡Benaja esta associació, creada pera vida y esplendor de lo que l'home té de més selecte, la intel·ligència! ¡Benaja esta associació que, com la dels Jochs Florals de Barcelona, reunix en un camp neutral, *oasis* risuenyo y delitós de la vida, a tots los partits, per a que tots unixquen ses forces y contribuïxquen a la glorificació del lema que es ja expreció y divisa de tots los Jochs Florals, la *pàtria*, la *fe* y l'*amor*, trilogia sublime y santa, a la que respon en lo sentiment, la vida y-l cor de tots!

!Que per moltíssims anys de pau y de ventura se puguen renovar estos Jochs Florals, per a glòria de València y honra y orgull de la pàtria comuna!» (Puig i Torralva 1881, 145-146).

Quant a Llombart, la presència de Víctor Balaguer a València, en aquell acte multitudinari, carregat de simbolisme i esperit de germanor –no oblidem que pocs mesos abans Llorente havia sigut president del consistori dels Jocs Florals de Barcelona (Roca Ricart 2007, 199)- de ben segur que l'omplí de satisfacció. Per fi coneixia personalment aquell prestigiós polític i escriptor que tant havia fet per dinamitzar la

Renaixença i que assistia a València per impulsar Lo Rat Penat –l'ens acadèmic que amb tant d'esforç havia aconseguit fer realitat- per damunt d'ideologies i d'interessos polítics.

Sabem, per Puig i Torralva, que Balaguer –en reconeixement pel seu compromís i la constància demostrada- es referí a Llombart com «apòstol de la idea llemosina», el que per a Llombart seria un dels millors reconeixements públics que hom li podia fer.

Y a l'acollir ab repetits picamans l'ilustrat públich, que de gom a gom ocupava'l teatre, estes paraules, ¡de què satisfacció s'ompliria'l cor de Llombart, a qui'l mateix Balaguer calificava *apòstol de la idea llemosina!* Y diem asò perquè a no haver existit En Constantí Llombart, és casi segur que no havérem tingut la satisfacció y'l goig de vore restaurats (¡Déu vullga pera sempre!) en nostres dues voltes lleal ciutat, los *Jochs-Florals*, o per lo manco s'havera retardat sa restauració (Puig i Torralva 1881, 146).

Però aquest no fou l'únic reconeixement que rebé Llombart en aquella sessió, perquè en aquella segona convocatòria dels Jocs Florals de València també fou guardonat. Concretament, l'Ateneu Científic, Artístic i Literari oferí una abella de plata al millor assaig d'ortografia valenciana, del qual fou mereixedor Llombart. Com ha destacat Roca (2011a, 102), i veurem després, aquest treball fou publicat a les pàgines introductòries de la reedició diccionari de Josep Escrig, el 1887 (Escrig Martínez & Llombart 1887).

Per altra banda, tornant a la que fou la segona visita de Balaguer a València,⁵⁵ cal dir que, aprofitant l'avinentesa, Lo Rat Penat li concedí el títol de soci de mèrit (Roca Ricart 2007, 199). Com afirmà Antoni Igual Úbeda: «A l'ajut moral i material de personalitats com Víctor Balaguer, Ciril Amorós, Canalejas, Necedal, Silvela i d'altres, que foren mantenidors durant els primers anys dels Jocs Florals, deuen aquests, en bona part, el seu prestigi i la seua continuïtat» (1959, 70).

En aquest sentit, la contribució de Llombart a la dinamització d'activitats al si d'aquella entitat ultrapassà la participació en els Jocs Florals i, encara que esporàdicament, col·laborà en algunes sessions literàries que s'hi organitzaren a finals de 1880 i al llarg del 1881.

En la secció «Crònica mensual» de la *Revista de Valencia*, en el número corresponent a l'1 de gener de 1881, la redacció constatava l'envigoriment que gaudia la literatura en la llengua pròpia. I es feia ressò de les darreres sessions literàries de Lo Rat Penat, una d'elles dedicada al recentment desaparegut Josep M. Bonilla, en la qual Llombart,

⁵⁵ La primera fou el 1876, amb motiu dels actes commemoratius del centenari de la mort de Jaume I. D'ella se n'ha ocupat Roca (2007, 185-189).

segurament, utilitzà els apunts biogràfics que obrien la segona edició de *La Donsayna*, periòdic que el 1844 edità Bonilla amb la col·laboració de Josep Bernat Baldoví i que Llombart tornaria a publicar el 1877 (Llombart 1877a), i en els quals afirmava que:

El temps, que al dir de l'autor de qui anem a posar así estos breus apunts biogràfics, és el símbol de la Divinitat, pues com ella tot ho cria y tot ho destrúix, s'ha emportat paulatinament al sepulcre, en lo curt período de trenta o trenta y pico d'añs, tota una brillant plèyade d'escriptors y poetes valensians, dels quals nostra pàtria enchamay olvidar podrà la memòria, ya que tan grats recuerdos li deixaren.

A esta plèyade a què's referim, perteneixien D. Lluís Lamarca, D. Estanislao de Kosca Boyo, D. Ignàsió Maria Peyrolon, D. Manuel Labaila, el pare Vidal, dominico; D. Pascual Pérez y Rodríguez, el pare Chaume Vicent, escolàpio; D. Chusep Bernat Baldoví, D. Mariano González Valls, D. Visent Salvà, D. Fermín Gonzalo Moron, D. Antoni Aparisi y Guijarro, D. Tomàs Villarroya, el pare Arolas, escolàpio; D. Justo Pastor Fuster, D. Chusep Juanes, D. Rafel Monares, D. Chusep Cervino y atres més que'n aquella època formaben el sírcul literari de València, y que después d'haber deixat un gloriós renom en ella, baixaren, com dalt ham dit, a la fosa (Llombart 1877a, V-VI).

I després de citar les principals obres literàries del director de *El Mole (Laguna Platero 1989)* –el primer periòdic escrit en valencià (Balaguer 1989, Pérez Montaner 1998, 1993)-, del qual Llombart es considerava ideològicament i literàriament un continuador –ja ho hem comentat en pàgines anteriors-, també destacava la ingratitude amb què l'havien tractat els col·legues i amistsats de la seua terra natal:

Tals, a grans rasgos indicaes, són les obres del famós D. Chusep Maria Bonilla, únicament com a escriptor considerat, pues seria cosa d'escriurer tot un llibre, si de les seues obres artístiques, com a distinguit pintor, o dels seus fets polítics, com a bome públic, haguérem de fer reseña, y ¡vergoños és el dir-o! mentira pareix que después de tants d'añs de sacrificis, después de tants de treballs artístics y literaris com té produïts sa intelichènsia y de tan notables servisis com li té prestats a la causa de la llibertat, ni tan sixquera, per olvit o ingratitude, tal volta, dels seus amics, hacha lograt en recompensa una simple *creu*, cuant atres moltísimos en son lloch hagueren probablement conseguit ventaches personals, lo mateix honroses que positives.

En sobrada rahó se lamenta hui D. Chusep Maria Bonilla, queixant-se en molt dures paraules de la ingratitude dels valensians, y més especialment d'aquells que per els seus amics se vénen, estant, com està, en la íntima convicció de que si català fóra, atra mol diferent seria la seua sort en lo dia (Llombart 1877a, XIII-XV).

Per una altra banda, el diumenge 5 de juny Lo Rat Penat celebrà una sessió especial, destinada a exalçar el valor simbòlic de la senyera de València i com a acte desdegreuge. El fet fou que, per a ser trasportada a Madrid, amb motiu de la celebració del segon centenari de la mort de l'escriptor Pedro Calderón de la Barca, la Senyera va eixir sense seguir el protocol establert a l'efecte, la qual cosa provocà una reacció popular de desgreuge unànime. Per aquesta raó, quan tornà de Madrid, va ser rebuda amb tota la pompa i fastuositat que l'ocasió exigia:

L'altra vetlada en la qual participà Llobart tingué lloc el diumenge 5 de juny. El motiu d'aquell acte fou, com assenyala Rafael Roca, el següent:

en maig de 1881 la ciutat de València organitzà diversos actes amb motiu del segon centenari de la mort de Pedro Calderón de la Barca, entre els quals l'enviament de la històrica Senyera a Madrid per a participar en les festivitats que allà se celebraren. Segons les cròniques periodístiques, però, «el alcalde y los concejales» prescindiren del «solemne ceremonial prescrito para sacar de las Casas Consistoriales ese antiguo estandarte», i «metiendo sin ceremonia en una caja aquella bandera, la empaquetaron en un wagon del ferrocarril». Diverses veus denunciaren públicament l'ofensa a què havia sigut sotmesa la insígnia, i fou així que Ciril Amorós proposà que, «como función de desagravio, se hiciese a la Señera solemnísimó recibimiento». L'emblema arribà a València el dijous 2 de juny, i com a acte de desgreuje l'Ajuntament organitzà una rebuda que inclogué recollida i entrada triomfal de la Senyera en mans de l'alcalde des de Catarroja fins a la Seu de València. Allí fou rebuda per l'arquebisbe i dipositada en l'altar major, al costat de l'evangeli, on romangué una setmana, fins al 12 de juny. Per la seua banda, el diumenge dia 5 de juny Lo Rat Penat organitzà una sessió literària en homenatge a la Senyera que inclogué la lectura de múltiples poesies, la majoria escrites *ad hoc* (Llorente Olivares 2013, 303).

La *Revista de Valencia*, al número corresponent a l'1 de juliol de 1881⁵⁶ ressenyà aquella sessió, amb les següents paraules:

El celoso amante de las glorias valencianas, D. Juan Antonio Montesinos, leyó un discurso florido y entusiasta, en honor de la histórica bandera, y después, con intermedio de música y canto, leyéronse poesías de los señores Alonso, Puig y Torralva, Oltra, Bodria, Milego, Llobart, Llorente, Fambuena, Iranzo y Simón, Cebrian, Pizcueta, Orga y Labaila, dedicadas todas ellas al estandarte valenciano. Casi todas ellas, algunas muy notables, se publicaron en los periódicos políticos de la localidad.

La poesia de Llobart fou *La Senyera de Valencia. Recorts històrics* i es publicà a *Las Provincias* el 2 de juny de 1881 (Roca Ricart 2007, 104-105). Anava dedicada a «mon repectable amich lo distinguit patrici Don Ferrán Reig y García», el qual formava part de Lo Rat Penat, si més no des del 1879, any en què en fou nomenat Secretari.⁵⁷ En ella, Llobart es referia a aquell desafortunat succés, fent gala d'un patriotisme –d'un doble patriotisme- indubtable:

Norabona que València
prenguera la part qu·ha pres,
en les grans festes qu·Espanya
al gran Calderon li ha fet,
puix lo poble qu·honra al geni
sap honrar-se a si mateix.
Mes no que tan decaiguda
may te veres, qu·a l'estrem
aplegares, que·t duguera
lo valencià Ajuntament

⁵⁶ En la secció «Crònica mensual», pàgina 435.

⁵⁷ *La Renaixensa*, 15 de juliol de 1879, «Novas».

a Madrit encaixonada,
com difunta sens parents,
cuan ben altra enarbolar-te
son orgull deguera ser.
Emperò si ya son erro
manifesta haber comés,
¿per què no dispon que·t fasen
nou ceremonial en què
s'agermanen antichs usos
ab costums y usos novells?
Si l'honres, ¿per què no t'honra?
Si no l'honres, ¿per què·t treu?
Donchs si aixina ho determina,
és qu·aixina ho reconeix,
y respectada y volguda
com fores en altre temps,
hui que de la Cort retornes
ab gran entusiasme·t reb.
¡Un altar, Senyera, encara
en los cors valencians tens! (Llombart 2006b, 326)

4.7 De nou, el compromís amb les forces democràtiques i autonomistes. La direcció de La Protesta

Aquell any, però, algunes coses començaren a canviar positivament per als qui, com Llombart, consideraven que la premsa havia de ser l'expressió de l'opinió pública i no havia d'estar sotmesa al control exhaustiu que hi exercien les autoritats. Com assenyala Antoni Laguna:

El control sobre la premsa començà a disminuir a partir de 1881, quan el conservadorisme canovista esgotava la seua primera etapa. El recanvi liberal fou precedit pel reial decret de 14 de febrer de 1881 que incloïa un indult general per a tots els periòdics i escriptors que estiguessen complint pena de suspensió, al temps que ordenava l'aixecament de causes pendents (Laguna Platero 2001, 209).

I poc després de l'entrada en vigor d'aquella norma, tornem a veure Llombart involucrat en un projecte vinculat a la premsa republicana: el setmanari *La Protesta*, el qual fins aleshores no havia tingut una vida fàcil, com podem veure:

Si difícil resultava publicar premsa demòcrata, més encara si es tractava de premsa republicana. El primer intent s'anomenà *La Protesta*, «Semanaio Federal» que es començà a publicar el maig de 1879. La suspensió, més que mai, es converteix en l'esdeveniment més repetit de la seua existència. L'agost de 1880, el fiscal presentava cinc denúncies seguides per les crítiques que es realitzaven al governador i al rei, aconseguint que el setmanari fos condemnat a una suspensió de 20 números pel primer article i a 50 pel segon. Era un veredicté excessiu que acabà provocant-ne la desaparició.

Amb aquesta mateixa capçalera, a finals de 1880, apareixia un diari que assumia defensar el partit Demòcrata Autonomista. L'impulsor i primer director serà Vicente E. Miquel (Laguna Platero 2001, 246-247).

El segon director de *La Protesta* –des de juny a agost d'aquell any-, fou Constantí Llobart (Laguna Platero 2001, 247). Un fet que, com argumenten Martínez & Bordería (2005, 132), cal considerar com un principi d'aproximació entre Llobart i el republicanisme federal que *La Protesta* representava. I així ho confirma la informació reportada per Vicente Suárez –col·laborador de *La Protesta*- en la seua obra: *Viaje de Don Francisco Pi y Margall a Valencia* (Suárez Casañ 1883).

De fet, sabem que el 30 de gener de 1881 s'organitzà a València un banquet on es congregaren totes les forces de signe democràtic. Aquellencontre adoptà el caràcter de manifestació democràtica i autonomista. Era la primera vegada, també, que els republicans federals, des del 1874, participaven en un acte públic. En aquell acte es va llegir una carta-manifest del qui havia estat el segon president de la República, Francesc Pi i Margall, la qual havia enviat als seus correligionaris i es publicà també a la premsa. En ella, Pi i Margall, expressava les aspiracions dels demòcrates autonomistes «històrics», que eren més ambiciosos, al seu parer, que les que havien assumit els progressistes, una qüestió que, al seu parer, no havia de ser cap obstacle perquè es configuràs una gran coalició, alternativa als partits dinàstics, basada en la defensa dels principis, drets i llibertats que sustentava la constitució de 1869.⁵⁸

⁵⁸ Reproduïm tot seguit els paràgrafs més interessants de la publicació que en feu la revista federalista, editada a Madrid, *Las Nacionalidades* de l'esmentada carta-manifest del qui havia estat el segon president de la República, Francesc Pi i Margall. Es tracta de «La carta manifiesto de D. Francisco Pi y Margall a los demócratas históricos de Valencia», *Las Nacionalidades. Revista semanal, ilustrada, política y literaria*, Madrid, 6 de febrer de 1881, núm. 11, pp. 161-167.

«Nosotros, sobradamente lo sabéis, proclamamos con todos los demócratas la autonomía del individuo. Le queremos autónomo en su pensamiento, su trabajo y su conciencia; y para que lo sea, pedimos la libertad de reunión, la de asociación, la de la prensa, la de la cátedra y la de la tribuna, la de todas las profesiones y todas las industrias, y la de cultos. Los delitos que por el uso de estas libertades se cometan, deben, según nuestros principios, ser sometidos a los tribunales comunes y castigados con arreglo al Código: los títulos académicos, subsistir como garantía de capacidad, no como condición indispensable para el ejercicio de profesión alguna; las religiones todas, gozar de los mismos derechos y vivir de las limosnas de sus fieles. Trae consigo para nosotros la libertad de cultos, la abolición del juramento, el matrimonio y el registro civiles, los cementerios bajo la jurisdicción y en poder de los alcaldes, la enseñanza laica y la relegación del catecismo al templo. Deben la nación, la provincia y el municipio respetar y hacer respetar todas las religiones; pero sin ver en los que las profesen, sacerdotes o legos, sino ciudadanos sometidos a las leyes civiles y a los tribunales ordinarios. Nada de privilegios para ninguna iglesia; nada tampoco de leyes excepcionales. Todas las iglesias libres dentro del Estado libre.

Nosotros, los demócratas históricos, proclamamos además la autonomía política, administrativa y económica del municipio y la provincia. Todo ser humano, individual o colectivo, por su carácter de racional y libre, tiene, según nosotros, derecho propio a regirse por sí mismo en todo lo que no afecte la vida de otros seres.

En aquell banquet polític, entre d'altres, també hi intervingué, en representació del Partit Democràtic Progressista, una persona ben pròxima a Llobart: Fèlix Pizcueta, tal com podem veure tot seguit:

Nuestro compañero de redacción Sr. Pizcueta, obedeciendo a las reiteradas excitaciones que se le dirigían para que hiciera oír su autorizada voz, expuso la creencia de que haría un triste papel, a lo que todos respondieron con signos negativos, lo cual, continuó diciendo, demostraba la estimación que le profesaban, a pesar de que sus convicciones y compromisos políticos le hacían figurar en el partido democrático-progresista; fenómeno que consistía en que todos reconocían en él una virtud, la de la consecuencia, muy de apreciar en estos tiempos de apostasías y debilidades.

Queremos por lo tanto autónomo el municipio, en todo lo que no afecte la vida de la nación, la de la provincia ni la de otros municipios; autónoma la provincia, en todo lo que no afecte la vida de la nación, la del municipio ni la de otras provincias. A cada municipio y a cada provincia corresponde en nuestro sistema constituir y elegir libremente su gobierno, velar porque dentro de su territorio no se viole el derecho ni se altere el orden, armar la fuerza de que necesite, establecer sus jurados, organizar sus servicios, fijar sus presupuestos, imponer y recaudar sus tributos, procurar el crédito que exijan sus atenciones ordinarias, sus calamidades o sus obras públicas, hacer cuanto sin menoscabo de la nación, de las demás provincias o de los demás municipios pueda contribuir a su paz, su ventura, su libertad y su progreso. Nada aquí ya de consultas ni de solicitudes de autorización al centro; nada de esos largos y enojosos expedientes que rebajan la dignidad y dificultan cuando no paralizan el movimiento de las provincias; nada de alcaldes ni de gobernadores que no deban su cargo a la libre elección del pueblo. Sólo donde se enlacen o choquen los intereses del municipio con los de la provincia, consentimos y queremos la intervención y la acción de los poderes provinciales; sólo donde se enlacen o choquen los de la provincia y el municipio con los de la nación, consentimos y queremos la de los altos poderes del Estado. Queremos con el resto de la democracia la autonomía de la nación; pero circunscrita como la de las provincias y los municipios a todo lo que no afecte a la vida particular de los demás seres. Nosotros no tenemos un criterio para la nación y otro para los municipios y las provincias; aplicamos a todos el mismo principio y reconocemos el mismo derecho. Es y debe ser autónoma la nación; pero, así como su autonomía no puede inmiscuirse en la vida de otras naciones, no puede regir tampoco la vida interior de las provincias ni la de los municipios.

A la nación, los intereses y los servicios nacionales; a la provincia los provinciales, y al municipio los municipales, o lo que es lo mismo, el municipio libre en la provincia libre, la provincia libre en la nación libre, tal es nuestra fórmula. Con ella corregimos y ampliamos el dogma democrático, de otra manera contradictorio y manco. Es verdaderamente contradictorio declarar anteriores y superiores al Estado los derechos del individuo y dejar a merced del Estado los del municipio y la provincia; contradictorio y manco reconocer autónomos al hombre-individuo y al hombre-nación y no al hombre-municipio y al hombre-provincia. Lo es tanto más cuando muchas provincias fueron ayer naciones y el municipio es la nación por excelencia, la que sobrevive a las provincias y a la ruina de los imperios, la que, cuna de nuestros hijos y sepulcro de nuestros padres, miramos siempre como la primitiva patria

[...]

Nosotros negamos, por lo contrario, a la nación la facultad de poner límites ni condiciones al régimen interior de las provincias y los pueblos: y reconocemos el derecho de los pueblos y las provincias a gobernarse por sí mismos, tan propio, tan sustantivo y tan inherente a su personalidad, como lo son para el individuo la libre manifestación del pensamiento, la actividad y la conciencia. A los mismos pueblos y provincias toca determinar su vida interior y no al Estado.

[...]

Por este sistema resolvemos los demócratas históricos, importantes cuestiones. Las provincias ayer despojadas de sus fueros, podrán restablecerlos sin temor de que se los arrebaten. Deberán respetar los derechos individuales y contribuir a las cargas del Estado; pero gozarán, en cambio, de absoluta libertad para regirse y gobernarse conforme a sus tradiciones y sus costumbres. Las que viven a la sombra de leyes especiales no estarán como hoy condenadas a tener petrificado su derecho: lo podrán corregir según lo exijan su desarrollo social y las últimas evoluciones de la idea de justicia.

[...]

¿Impide esto que nos entendamos para reivindicar juntos las libertades consignadas en el título primero de la Constitución de 1869? Basta para tanto una coalición, y las coaliciones implican necesariamente diversidad de partidos y banderas. Mantengamos enarbolada la nuestra.

Os saluda cariñosamente vuestro correligionario, F. Pi y Margall.

Después de lo manifestado por su compañero y director Sr. Castell sólo creía conveniente insistir en que hay algo de común para todos los demócratas, y ese algo se halla consignado en letras de oro en la Constitución de 1869, que unos miran como punto de partida, (168) otros como de descanso y los restantes que se hallan fatigados y cansados como punto de reposo.

Terminó el Sr. Pizcueta su discurso, brindando en primer lugar por el tít. I de la Constitución del 69, y en justa correspondencia por los elogios tributados a su ilustre jefe, brindaba también por el Sr. Pi y Margall, cuya inteligencia y honradez inquebrantable, no titubeaba en proclamar, refiriendo en prueba de esto último el hecho de no haber tocado ni un céntimo, durante el tiempo que estuvo al frente del ministerio de la Gobernación, del capítulo denominado de fondos secretos.⁵⁹

A tenor dels comentaris de Suárez, aquell acte fou tot un èxit:

La concurrencia fué numerosísima y el aspecto que presentaban los Campos Elíseos encantador. Acudieron todos los periodistas de la localidad y muchos de fuera; hombres importantes en la democracia fueron de Madrid y otros puntos a honrar con su presencia aquella trascendental manifestación(Suárez Casañ 1883, 14).

I després de reproduir els paràgrafs del manifest de Pi i Margall, Suárez Casañ valora les conseqüències d'aquell acte:

Después de esta carta, atacaron nuestros enemigos duramente al Sr. Pi por las exhortaciones que hacía en ella para que sus correligionarios se agrupasen y se organizaran con perfecta distinción de los demás.

Los federales valencianos, por su parte, recibieron con entusiasmo las autorizadas opiniones del autor del manifiesto, y salieron altamente complacidos de su lectura.

Desde aquel día empezó con más entusiasmo la reorganización del partido, y en cada comité que se constituía se nombraba Presidente honorario al ilustre tribuno.

Los federales valencianos, todos, se acogieron al programa político trazado en la carta-manifiesto y fueron intransigentes con todos los partidos afines (Suárez Casañ 1883, 17).

I és en aquell context que *La Protesta* tornaria a publicar-se a València:

A poco vio la luz de la publicidad un periódico semanal fundado por D. José Antonio Guerrero y bajo la dirección del joven letrado D. Vicente E. Miquel.

La Protesta, que éste era el título del periódico, tenía el mismo programa político que la carta manifiesto y contaba entre sus distinguidos colaboradores a D. Francisco Pi y Margal! y a D. Estanislao Figueras (Suárez Casañ 1883, 17-18).

Com hem pogut comprovar, des d'aquell moment començà -amb «entusiasme» afirmava Suárez- la reorganització del partit federal i *La Protesta* era la veu dels republicans federals a València. Però segons afirmava aquest autor, *La Protesta* «no cumplía con la sagrada misión que se le había confiado[...]; era, no un órgano del partido, sino un periódico de familia, absorbente, egoísta, pretencioso y criminal en el terreno político» (Suárez Casañ 1883, 24-25). Sembla que el director, Vicent E. Miquel, un jove advocat

⁵⁹ «Banquetes. Los brindis en el banquete autonomista de Valencia», *Las Nacionalidades. Revista semanal, ilustrada, política y literaria*, Madrid, 6 de febrer de 1881, núm. 11, pp. 168-169.

que aspirava a controlar el partit, no escatimava en mitjans per a aconseguir-ho, fins i tot creant falses polèmiques que poguessen qüestionar el president del partit, José Antonio Guerrero, la qual cosa, fins i tot, portà aparellada la dissidència d'alguns membres. En paraules de Suárez:

La Protesta, en vez de definir el pacto, que tanto asustaba al pueblo y de hacerle comprender la razón y la conveniencia de esta teoría, no hacía más que suscitar luchas personales, defender sistemáticamente la personalidad del Sr. Pi y Margall, hablar mucho y no decir nada de provecho (Suárez Casañ 1883, 31).

Per aquesta raó es decidí cessar Vicent E. Miquel i es nomenà director de *La Protesta* a Constantí Llobart, càrrec que detentaria del 2 de juny fins a l'agost del 1881 (Suárez Casañ 1883, 56, Laguna Platero 2001, 247).

Com es desprén d'una lectura del manifest de Pi i Margall, el «pacte» que defensava –i amb ell defensava *La Protesta* i gran part dels republicans valencians- era una estratègia tendent a proclamar una república democràtica, constituïda per uns estats units per mitjà d'un pacte federal que fóra l'expressió de la seua unitat, en el qual els interessos del municipi i de les províncies, des d'un punt de vista competencial, i determinats drets i llibertats individuals, considerats fonamentals des d'un punt de vista jurídic, quedaven salvaguardats davant els interessos generals de l'estat (Suárez Casañ 1883, 37). Una iniciativa que era criticada pels contraris –membres del partit republicà i no- en el sentit que consideraven que aquella proposta propugnava quebrantar la unitat nacional i el separatisme.

Però tornant, al qui seria el nou director de *La Protesta*, Suárez digué d'ell:

Constantino Llobart no era nuevo en el partido federal, si bien hacía mucho tiempo que se hallaba exclusivamente dedicado a los trabajos literarios.

Hijo de padres tan humildes como honrados, nació en Valencia el año 1848. En los primeros años de su juventud ejerció el oficio de encuadernador; pero a poco le abandonó para dedicarse a las tareas literarias a que le llamaban sus inclinaciones y su imaginación nada común.

Al calor y el entusiasmo de las ideas que se despertaron en el pueblo con motivo de la Revolución del 68, formó parte de la Juventud Republicana, en cuyo centro perteneció a la junta directiva (Suárez Casañ 1883, 56-57).

I feia un repàs succint de la seua tasca literària i periodística

En aquella época escribió patrióticos artículos y sentidas poesías enalteciendo los principios políticos que profesaba, y unos versos titulados *Cantos Republicanos* le valieron la honra de ser nombrado Socio de Mérito del Centro Popular Instrutivo.

Fundó los periódicos *El Diablo Cojuelo* y *La Propaganda Republicana*, mereciendo grandes elogios y extraordinaria popularidad.

En 1872 dio a la escena una alegoría dramática, en un acto y en verso, atacando la pena de muerte, titulada *Justicia contra Justicia*, de la cual dijeron, al ocuparse de ella los periódicos contrarios en doctrinas, que estaba bien concebida y mejor versificada. Al año siguiente dio al teatro un drama en

tres actos, abogando por la abolición de las quintas, que tituló *La Esclavitud de los Blancos*, que obtuvo un ruidoso éxito, siendo llamado con insistencia al palco escénico.

En el mismo año y a raíz de la sublevación cantonal de Valencia, dio a luz un curioso libro describiendo minuciosamente los más curiosos detalles de aquellos acontecimientos (Suárez Casañ 1883, 57).

I inclogué la següent valoració, sobre Llombart:

Llombart, como literato, es una gloria de Valencia.

Ha escrito una infinidad de obras que sería prolijo enumerar, y colaborado en casi todos los periódicos de España

Su mejor timbre es sin disputa la activa propaganda que ha hecho por el renacimiento de la literatura lemosina, timbre que nadie le puede disputar y que recordará con gratitud la historia de su patria.

Llombart es el Carlos Ros de nuestra época. A él se deben la mayor parte de los libros publicados en el dialecto del país; a él la iniciativa y fundación de la sociedad de Amadors de les glòries de Valencia y son antic realme, y a él su alegórico título de Lo Rat-Penat.

Por él se habla y escribe hoy como hablaban y escribían Ausiàs-Mach, Corella, Mosén Febrer, Guillem de Castro y Gil Polo. A él se deben los solemnes Juegos Florales que se celebran todos los años en Valencia, con admiración de Cataluña y Mallorca y con legítimo orgullo de la patria de Mosén Fenollar y Viciana.

Es académico de la Cervántica española, de la de Admiradores de Cervantes, de Málaga, de la de Excursiones científicas, de Barcelona, socio honorario dels Jochs Florals de la misma, en cuyo salón de sesiones figura su retrato, y socio iniciador y fundador con voz y voto en cuantas juntas se constituyan de Lo Rat-Penat, además de otros muchos cargos de honor en varias sociedades literarias y en solemnes certámenes.

Es, en fin, el poeta más popular de Valencia. Su trato es agradable y franco, por lo que tiene numerosos amigos y simpatías en todas las esferas de la sociedad.

Su comportamiento en la dirección de *La Protesta* es digno de todo elogio, salvo algunos pequeños errores que sufrió, como se verá más tarde; no por mala fe ni por ignorancia, sino por dejarse llevar de los perversos consejos de D. Vicente E. Miquel, el cual le incitó a publicar el manifiesto antipactista de Sánchez Yago (Suárez Casañ 1883, 57-59).

I, finalment, expressava la que, al seu parer, fou la raó per la qual Llombart fou criticat per Vicent E. Miquel:

Constantino Llombart, incapaz de ninguna superchería, creyó de buena fe lo que se le aconsejó, y, sin leerlo siquiera, dio cabida en las columnas del periódico al citado manifiesto.

Don Vicente E. Miquel se aprovechó inmediatamente de esta debilidad para calumniar al popular poeta, diciendo que el nuevo director de *La Protesta* sustentaba teorías contrarias a las tendencias del partido.

Quería probar de este modo malvado que nadie más que él podía dirigir un órgano del partido.

En su lugar oportuno daré cuenta exacta de todos estos hechos incalificables que acabo de indicar (Suárez Casañ 1883, 56-59).

Com es constata en aquestos paràgrafs, interessantíssims per la informació que ens reporta sobre com era considerat Llombart entre els seus correligionaris, aquest, si bé no era vist com una persona aliena al partit federal, feia molt de temps que es trobava exclusivament dedicat a la literatura. No obstant això, tot sembla indicar, en la tesi defensada per Laguna, que davant l'oportunitat que suposava el canvi de direcció de *La*

Protesta, hom pensà en ell perquè li podia conferir un caràcter «autonomista» més accentuat (Laguna Platero 2001, 247). I segurament ell degué considerar que aquell context de tímida aperturisme propiciat per l'assumpció del poder dels liberals, calia aprofitar-se.

La qüestió és que, amb ocasió del viatge que Pi i Margall féu a terres valencianes, a mitjans de juny de 1881, per exposar les seues idees, en arribar a Sagunt, trobem Llobart dedicant-li un emotiu discurs:

Despedido de Castellón cariñosamente por sus correligionarios salió para Valencia, acompañado el Sr. Pi por los distinguidos federales que fueron a recibirle y que ya antes cito.

Al pasar por Burriana fue saludado por los comités del distrito, y a eso de las ocho de la mañana llegó a la histórica ciudad de Sagunto.

Allí le saludó otra comisión de valencianos, y D. Hipólito Ribelles le presentó las de Murviedro, Gilet, Torres-Torres, Algimia de Alfara y Canet.

La Redacción de *La Protesta* también saludó al ilustre propagador de sus ideas, y con este motivo su director, D. Constantino Llobart, pronunció un breve discurso entrecortado por la emoción, en el que calificó al Sr. Pi de único salvador de la democracia española (Suárez Casañ 1883, 79).

Per tant, ens trobem davant la informació que Llobart no només era partidari del pacte entre les forces progressistes proposat per Pi i Margall, sinó que tingué ocasió de manifestar-hi la seua adhesió públicament. De manera que aquest fet ens ajuda a perfilar amb més precisió el seu perfil ideològic; més concretament: quina era l'opció política amb què se sentia més identificat, una vegada es consolidà el sistema bipartidista instaurat per la monarquia borbònica, el 1881, amb l'inici del torn dels liberals en el govern de l'estat espanyol.

Des d'aquesta perspectiva, atés que Llobart no s'identificava amb cap de les dues opcions permeses pel sistema turnista sancionat per Alfons XII, caldria vincular les diverses exaltacions de les virtuts de la «primitiva patria» -en paraules de Pi i Margall, extretes del seu manifest, anteriorment transcrit parcialment- que Constantí Llobart manifestà reiteradament a través dels seus escrits, a una voluntat de promoure també el republicanisme federal que professava. En altres paraules: l'estratègia que Constantí Llobart emprà per a promoure la seua ideologia en aquells anys de censura, consistiria a projectar sobre el passat, o, millor dit, sobre determinats personatges i esdeveniments del passat, o sobre determinats elements de caràcter patrimonial -elements, per tant, posseïdors d'una inqüestionable càrrega identitària i representativitat simbòlica, com podrien ser el rei Jaume I, les Germanies o els textos literaris en la llengua pròpia, per exemple- aquelles virtuts que, des del seu punt de vista, emanaven de l'autonomia del municipi -de la seua estimadíssima València- o de l'autonomia d'aquelles províncies -

d'aquelles comunitats «històriques»- que en el passat havien configurat un regne que formava part d'una corona confederada.

Amb aquesta fòrmula, si més no, era possible bastir un discurs historiogràfic que legitimava les seues aspiracions ideològiques: el seu republicanisme federal, centrat llavors, com hem comprovat, en constituir una alternativa de caracter demòcrata i progressista als partits dinàstics. Aquesta manera de procedir –la indissolubilitat de política, història i literatura- també cal dir-ho, no era novedosa en aquells anys. De fet, havia donat carta de naturalesa i seguiria donant resultats ben fecunds als renaixencistes, com hem pogut constatar, per exemple, en el cas del tan admirat per Constantí Llombart, Víctor Balaguer.

Pi i Margall arribà a València el 16 de juny de 1881. Segons Vicente Suárez, la seua presència congregà quinze mil persones, les quals s'aplegaren a l'estació i al llarg i ample de l'itinerari que féu la comitiva que l'esperava per rebre'l, el que indica la gran quantitat d'adeptes que tenia al cap i casal –vinculats majoritàriament a l'àmbit artesà i industrial. Entre aquella multitud, suposem que també es trobava Llombart, perquè Vicente Suárez esmenta la redacció de *La Protesta*, entre els acompanyants de l'expresident republicà:

Poco más de las nueve serían cuando llegó el tren a Valencia.

Los andenes de la estación se hallaban totalmente llenos por el numeroso público que esperaba la llegada del Sr. Pi, y apenas fue distinguido, atronadoras salvas de aplausos llenaron el espacio.

Al apear y aparecer por la anchurosa explanada de la estación, el espectáculo fué magnífico y conmovedor.

La gente se agolpaba en incesante oleaje como un mar de seres vivientes.

Los balcones de la plaza estaban vistosamente adornados; una infinidad de palomas caprichosamente encintadas fueron arrojadas al espacio, y las músicas del Sr. Izquierdo y la de veteranos, dejaron oír los patrióticos acordes de *La Marsellesa*.

No cabe recepción más espontánea y conmovedora.

D. Francisco Pi y Margall, a pesar de hallarse acostumbrado a esta clase de ovaciones, sintió asombrado a sus ojos dos lágrimas de entusiasmo.

Todos íbamos igualmente emocionados.

Entre vítores y aplausos recibió, de manos de una comisión de amigos, una brillante corona en cuyas anchas y elegantes cintas se leía: «Los demócratas pactistas al ilustre Pi y Margall».

Luego de esto ocupó el puesto de honor en una carretela descubierta, acompañándole los Sres. exdiputados Guerrero, Lluch y Barberá.

Marchaba delante un considerable número de federales y la música del Sr. Izquierdo. Detrás una carretela de respeto en donde colocaron la corona.

Escotaban al ilustre hombre público más de quinientos manifestantes, seguidos de la música de Veteranos, una carretela con la redacción de *La Protesta* y unos cuarenta carruajes.

La manifestación recorrió las calles del Sagrario, de San Francisco, Plaza y bajada del mismo nombre, San Fernando, Mercado, Bolsería, Trosalt, Moro Zeit, Santa Teresa y Ensendra, deteniéndose en la plaza de Coll, en donde vive el digno, probo y consecuente presidente del partido en Valencia D. José Antonio Guerrero.

En el salón de esta casa, en donde se hospedó durante su estancia, recibió las felicitaciones y saludos de todos los presidentes de comité y de otros muchos amigos y correligionarios. Calculáronse en quince mil las personas que saludaron al Sr. Pi en la estación, sus alrededores y calles que recorrió la comitiva (Suárez Casañ 1883, 80-81).

El 20 de juny Pi i Margall fou convidat a un dinar en un saló de patinatge que es trobava al jardí del Santíssim, al costat de l'Albereda, que es deia Skating Ring (Sirera Miralles 2008, 51), on es congregaren representants de polítics i corresponsals de periòdics democràtics, alguns d'ells de Madrid i de Barcelona. Constantí Llombart assistí a aquell acte, com assenyala Suárez Cassañ:

Durante la comida reinó la más admirable cordialidad, y terminada que fue esta, sirvióse el café y principiaron los brindis. El Sr. Plumer y el Sr. Llombart, director de *La Protesta*, fueron los primeros en hacer uso de la palabra.

I en arribar el discurs del popular escriptor i propagandista de la causa federal, Jaume Martí-Miquel (Suárez Casañ 1883, 62-72) –també col·laborador de *La Protesta*–, aquest expressà un comentari que testimonia fefaentment quines eren les connotacions polítiques que, des del punt de vista dels republicans valencians, podia tenir el conreu de la literatura en la llengua pròpia:

El Sr. Martí-Miquel inauguró los discursos en lemosín, mereciendo los aplausos y los plácemes de todos y la honra de ser imitado por varios oradores que le siguieron en el uso de la palabra. En su entusiasta discurso dio una muestra de erudición citando hechos y nombres de valencianos célebres, y demostrando que el cultivo de la lengua patria o dialecto del país y la propaganda por el renacimiento de la literatura lemosina, tendía a la descentralización y prestaba grande apoyo a los fines del sistema federativo (Suárez Casañ 1883, 102).

Sembla evident que per als republicans federals que, com Llombart, treballaven per dignificar la llengua i la literatura valencianes, aquest plantejament era, bàsicament, una qüestió de coherència. Però no sembla menys cert que aquella lectura que havia fet Jaume Martí-Miquel podia ser interpretada de manera inversament proporcional entre llurs detractors. D'ací el constant recurs a l'«apoliticisme» dels renaixencistes, al·legant el caràcter eminentment cultural del moviment del qual formaven part; una estratègia que tan bé ha estudiat Rafael Roca en el cas de Teodor Llorente (Roca Ricart 2007, 399-404), un personatge els plantejaments polítics i ideològics del qual es troben a les antípodes dels de Llombart (Llorente 2001), però que resulta també indefugible a l'hora d'analitzar els orígens i les causes del valencianisme contemporani.

La Renaixença, en tant que moviment cultural que suscità un interès evident per rescatar i posar en valor una sèrie d'elements patrimonials, el que propicià fou la recollida de

materials i d'arguments que suscitarien una tensió identitària en les generacions posteriors (Archilés & Segarra 2005, 61). Possiblement, Llobart, com en el cas de Llorente, si no pogué explicitar políticament les reivindicacions particularistes que defensava en el pla literari i cultural, fou perquè el context social i polític no li ho permeteren –recordem que visqué en un període especialment advers: els inicis de la Restauració borbònica. A més a més, també cal tenir en compte que la seua capacitat d'influència sobre la ideologia del republicanisme valencià fou, en conjunt, de menor abast del que, per exemple, exerciria Valentí Almirall a Catalunya. De fet, hem constatat en les paraules de Suárez Cassañ que els republicans contemporanis destacaven sobretot les qualitats de Llobart com a home de lletres i que la seua participació en la política activa havia estat intermitent fins aleshores. I, per una altra banda, també cal tenir present que el seu federalisme i el seu valencianisme sembla que mai no l'impulsaren a manifestar explícitament el que s'ha conceptualitzat com «un trencament amb la identitat espanyola» (Archilés & Segarra 2005, 67). Des d'aquesta perspectiva, doncs, com molt bé han assenyalat Archilés i Segarra, el mèrit de Llobart va ser el d'obrir «el camí en una direcció: la d'oferir una manera d'imaginar la identitat valenciana i articular aquest descobriment amb un discurs progressista» (Archilés & Segarra 2005, 67). Una qüestió, que, tenint en compte les dificultats i les limitacions del moment, caldria ponderar en la seua justa mesura. És a dir, ben positivament.

No obstant això, no hi ha cap dubte que Llobart era un referent entre els republicans valencians. Com assenyalà Vicent Suárez Cassany, en destacar que *La Protesta* era l'expressió del federalisme a València (Suárez Casañ 1883, 114):

El director era D. Constantino Llobart, dechado de honradez. Uno de los redactores, D. Jesús Wollstein, hijo político de Lluch y Cruces, y joven entusiasta entusiasta y de talento, dispuesto a sacrificarlo todo por el partido; el otro redactor era yo, humilde, ignorante; pero no traidor (Suárez Casañ 1883, 113-114).

Per tant, sembla que Llobart tenia fama entre els seus correligionaris d'home íntegre. Però sembla ser que aquesta mateixa virtut li provocà també algun que altre contratemps. El pare de l'anterior director d'aquell setmanari, Pedro I. Miquel, utilitzà tots els mitjans al seu abast per desacreditar-lo, i impossibilitar la seua publicació, ja que no obeïa al seu objectiu personal de controlar el partit republicà (Suárez Casañ 1883, 112). I de fet, sembla que també Llobart fou víctima de les «males arts» d'aquest personatge, atés que, seguint un consell d'aquell, segons reporta Suárez Cassany, Llobart publicà a *La Protesta* un manifest antipactista. I per aquesta mateixa

raó, Pedro I. Miquel el difamà, acusant-lo de ser contrari a les tesis de Pi i Margall (Suárez Casañ 1883, 141). En qualsevol cas, poc temps després Llobart deixaria la direcció de *La Protesta* en mans de l'enginyer Emiliano Teixeró (Laguna Platero 2001, 247). No obstant això en aquest setmanari es reproduí l'obra teatral de Llobart *Justicia contra justicia* -que es reedità aquell any (Llobart 1881b)-, la qual cosa indica que aquell text amb personatges al·legòrics mantenia la mateixa vigència que nou anys enrere. En el número 168, corresponent al 22 de juny de 1881, de *La Protesta*, trobem el següent anunci:

Habiendonos manifestado algunos de nuestros correligionarios, deseos de adquirir la obra *Justicia contra Justicia* que hace años publicó el Sr. Llobart combatiendo la pena de muerte, y de la cual se agotaron los ejemplares, como ayer verían nuestros lectores, hemos determinado reproducirla, por complacerles alternándola con la interesante novela de nuestro ilustrado amigo D. Vicente E. Miquel titulada *El Martirio de un pueblo*, que publicamos los lunes.

Però si aquestes dades ens informen que ens trobem davant un home honest, implicat en la defensa dels drets fonamentals i els valors democràtics, també trobem una altra virtut: la solidaritat.

4.8 La solidaritat d'un dramaturg deïsta: La joya de Carcagente

Segons llegim en una breu notícia publicada a *Las Provincias* del 13 de febrer de 1881, el dia 24 d'aquell mes es tenia previst inaugurar un teatre nou a la localitat de Carcaixent, però a causa de no tenir llest un drama sacre que es preparava a l'efecte, la redacció del diari informava que s'ajornava l'acte. No obstant això, sembla que finalment l'estrena d'aquella peça de teatre religiós tingué lloc el dia previst, segons ho testimonia la següent notícia publicada a *El Mercantil Valenciano*, dos dies després –el 26 de febrer-:

Anteayer se inauguró en la villa de Carcagente una ermita dedicada a Nuestra Señora de Aguas Vivas, que el propietario y vecino de aquella poblacion, D. Matías Guerola, ha edificado en una de su fincas de la partida de Serratella; celebrando dicho acto con una paella, a la cual fueron invitadas más de cincuenta personas y el famoso tío Roque de Patraix.

También debió inaugurarse en la misma poblacion un lindo teatro, cuyas utilidades parece que seran destinadas al Hospital de dicha villa, con la obra dramática titulada «La perla de Carcagente», con este motivo la música vieja del pueblo amenizó el acto, ejecutando varias piezas en la puerta del teatro.

I *Las Provincias* de l'endemà –el 27 de febrer de 1881- reportava més informació sobre aquell espai escènic i l'obra que s'estrenà el dia de la seua inauguració:

La importante población de Carcagente cuenta ya con un digno centro de recreo en el bonito teatro del Liceo, recientemente construido, e inaugurado el jueves último. Se halla situado en la calle de San Antonio, y ha sido levantado a espensas de D. Matías Girona, que cede galantemente los beneficios para el alivio de las necesidades de aquel hospital. Constituyeron la inauguración la ejecución de varias piezas de música en el local del teatro, por la tarde, y por la noche función dramática, que se vio concurridísima, y en la que se puso en escena la obra *La perla de Carcagente o la Virgen de Aguas Vivas*. El ayuntamiento y lo más selecto de la población acudió a aquel acto, contribuyendo a realizar la importancia del que es un verdadero acontecimiento para la población de Carcagente.

Però no s'hi feia cap referència respecte a l'autor d'aquella peça de teatre de caire religiós. La primera tindria lloc l'1 d'abril, en què a la secció «Crònica mensual» de la *Revista de València* llegim:

Carcagente debe al acaudalado propietario D. Matís Girona la construcción de un hermoso teatrillo, que su dueño dedica a funciones de carácter religioso. Inauguróse con un drama escrito *ad hoc* por el conocido escritor D. Constantino Llombart, cuyo título *La Perla de Carcagente*, alude a la venerada imágen de Nuestra Señora de Aguas Vivas.

I l'autoria la confirmaria Puig i Torralva als apunts biogràfics sobre Llombart que publicà al *Calendari Llemosí* per al 1881

En breus dies compongué *ad hoc*, un drama en tres actes titolat «*La Perla de Carcagente*», ab lo qual s'inaugurà fa un any lo *Teatre-Liceo* de la populosa vila que porta dit nom, valent-li a son autor la nit de l'extremo una corona de llorer y flor de açahar ab la ovació de un numerós públich (Puig i Torralva 1881, 151).

Respecte a aquell espai escènic carcaixentí on s'estrenà el drama llombartí, el teatre Liceo –ara ja desaparegut- José Boquera Sierra, el 1963, ens dóna la següent informació:

El Teatro Liceo, inaugurado pocos días después que lo fuera el Principal, se levantó, construido de planta, en la casa contigua anterior a donde está el Círculo de Industria y Comercio, en la calle de San Francisco. Construido exprefeso para teatro, tenía un aspecto coquetón, con butacas, cielorraso, palcos cerrados con pasamanos de peluche o raso en el antepecho, y entrada general o gallinero, como entonces se denominaba este espacio destinado a localidades baratas. Se inauguró con la representación del drama «La perla de Carcagente», asunto inspirado en el episodio del Hallazgo de nuestra Patrona, debido a la pluma del poeta valenciano Constantino Llombart. Este teatro tuvo unos veinte años de vida y bello historial. Siguieron los aficionados carcagentinos dando esporádicas representaciones de obras en valenciano y castellano. El repertorio de las primeras lo constituían obras de Escalante principalmente y del de las segundas de Echegaray y «El sombrero de copa», «La cara del oso», «La leyenda del monje», «La Pasionaria» y, en fin, las de moda, alternando el verso con la zarzuela y el drama con el sainete. [...] Las compañías de circo tenían también frecuente acceso a este Teatro Liceo que desapareció con el siglo que lo vio nacer(Boquera Sierra 1963).

Tot i que no és l'objectiu en aquest punt realitzar una anàlisi detallada de la producció literària de Llobart, sí que cal fer algunes consideracions sobre aquesta obra de teatre. La primera d'elles és que fins recentment es considerava perduda. Com afirma Vicent Josep Escartí:

No seria estrany que el text, pel seu evident localisme, hagués restat manuscrit, tot i que Llobart albergàs l'esperança de veure'l publicat algun dia. En qualsevol cas, sabem que una còpia efectuada per l'erudit Salvador Carreres Zacarés es conservava a l'Arxiu Municipal de Carcaixent, juntament amb una còpia del primer acte, que es troben ara com ara il·localitzades, després de la riuada que afectà aquell arxiu el 1982. Recentment, però, al Fons Carreres de la Biblioteca Valenciana ha estat localitzat un altre manuscrit⁶⁰ (Escartí 2010, 29-30).

L'esmentat manuscrit es troba conservat a la Biblioteca Valenciana, al Fons Carreres -la signatura és Mss./1126- i, com assenyala Escartí en la introducció de *Lo darrer agermanat*, «el manuscrit presenta les primeres pàgines de lletra de Llobart i les darreres de Carreres, cosa que faria pensar que aquest segon degué copiar el text possiblement» d'una edició hipotètica existent del text (Escartí 2006a, 35, nota 26), atés que a *Los fills de la morta-viva* (Llobart 1879b, 770) i a *La Cruz Blanca* (Llobart & Andrés Cabrelles 1890, 31) apareix *La perla de Carcagente* entre les obres de Llobart. No obstant això, Sansano dubta que arribàs a estampar-se, atés que no n'ha pervingut cap exemplar imprès de l'hipotètica edició (Sansano 2005, 187 i nota 4). En tot cas, allò important és que el text ens ha pervingut manuscrit –això sí, amb el títol *La joya de Carcagente o el hallazgo de la Virgen de Aguas-Vivas-*, i per posar-lo a l'abast d'altres estudiosos i investigadors, l'hem transcrit i l'oferim en apèndix.⁶¹

Dues característiques que singularitzen aquesta peça teatral són el marc temporal en què té lloc la història, per una banda, i la temàtica, d'altra. Es tracta un drama de caire històric, un subgènere pel qual Llobart se sentí especialment atret, atés que considerava que podia ser una fòrmula apta per dignificar el teatre en la llengua pròpia (Llobart 1874, 14 - 15, Escartí 2005, 141). Un mitjà adequat, també per a la transmissió d'idees, que ell mateix emprà, per exemple, en el cas de *Lo darrer agermanat*, com veurem després. En el cas de la *Joya de Carcagente*, l'acció està

⁶⁰ Com el lector podrà comprovar en les notes 5 i 6 de l'article d'Escartí citat, la informació sobre el manuscrit carcaixentí –perdut a hores d'ara– Escartí l'obtingué gràcies a Bernat Daràs; la de l'altre, gràcies a Juan Galiana, de la Biblioteca Valenciana, on és servat.

⁶¹ Apèndix VII. Cal esmentar que existeix una edició digital d'aquest text, de Bernardo Daràs Mahiques: <http://www.carcaixent.org/carcaixent/la-joya-de-carcagente-o-la-virgen-de-aguas-vivas-de-constanti-llombart/>

Cal advertir que aquest treball no conté, anotades, les referències descriptives del manuscrit, les quals són abundants, com es pot comprovar en la transcripció que oferim en l'apèndix esmentat a l'inici d'aquesta nota.

ambientada en 1250, és a dir, pocs anys després de la conquesta del regne de València, per Jaume I. Al respecte, com a curiositat i com ja apuntà Salvador Carreres Zacarés (Zacarés 1950) –el qual erra en datar l'estrena d'aquesta obra en 1850- hi ha un anacronisme en *La joya de Carcagente*, atés que el paisatge agrari i les tasques dels jornalers estan vinculades al conreu de la taronja –un conreu que a finals del XIX dinamitzava l'economia dels pobles de la Ribera, entre d'altres comarques valencianes, però no en l'època jaumina.

No obstant això, el que cal destacar és que l'obra de Llombart entroncava directament amb la tradició literària d'aquells «escrits que s'ocupen d'imatges d'antiguitat medieval i de procedència “misteriosa”, i que ocupen els interessos d'escriptors i religiosos del Barroc, amb la intenció de fomentar la pietat, la veneració» i la ideologia religiosa que va imperar durant l'Edat Moderna a les terres valencianes» (Escartí 2006b, 17). De fet, en el cas concret de la Mare de Déu d'Aigües Vives de Carcaixent, cal assenyalar que respon a la tipologia de les marededúes trobades (Fogués Juan 1982), celebració ben popular al País Valencià, en la qual els relats de l'aparició mariana acostumen a gaudir d'un gran relleu (Hernández Martí 2003, 99). Com afirma Fogués, la primera referència a la troballa de la imatge carcaixentina era del XVII i és obvi que Llombart tingué present la tradició literària i oral que aquella imatge venerada gaudia entre els veïns d'aquella ciutat de la Ribera del Xúquer, a l'hora de confegir el seu drama; encara que, a l'igual que feren els precursors, en aquesta peça podem constatar alguns indicis de les tendències ideològiques de l'autor (Fogués Juan 1982, 164-165 i 301-304).

Però abans de passar a ocupar-nos de l'argument, un aspecte que cal destacar de *La joya de Carcagente* és que es tracta d'una creació literària de temàtica religiosa. I això ens duu a plantejar la qüestió de les creències religioses de Llombart, el qual, com hem vist, com a subjecte «polític» promovia la laïcització de la societat, era contrari a qualsevol ingerència de l'Església en qualsevol aspecte que no fos estrictament del seu àmbit i també criticava la doble moral de la feligresia i els mals costums associats a les festes assenyalades al calendari litúrgic. En aquest sentit, com ja ha demostrat Roca (Roca Ricart 2007, 113 - 123, 2005, 105 - 108), des del mateix moment del traspàs de Llombart, aquest tema suscità la polèmica entre aquells col·laboradors més pròxims a ell. Si atenem a les necrològiques publicades als diaris *La Bandera Federal*⁶², *Las*

⁶² «Constantino Llombart», *La Bandera Federal* (12-IV-1893).

*Dominicales del libre pensamiento*⁶³ i al setmanari *El Nuevo Régimen*⁶⁴ -tots tres vinculats al republicanisme-, hauríem de concloure que Llombart era deïsta. De fet, l'article publicat a *La Bandera Federal* –molt probablement escrit per Blasco Ibáñez- és el més explícit en aquest sentit:

Llombart ha tenido en su agonía la consecuencia de los talentos no corrompidos por el egoísmo y la farsa social. Era un deïsta convencido, el menor ataque a lo que el llamaba el Supremo Hacedor producíale indignación, creía en la transmigración del espíritu, pero a esto unía un odio irreconciliable a todas las religiones positivas y especialmente contra el dogma católico y la institución del papado. Enemigo mientras vivió de las supersticiones religiosas, quiso morir libre de ellas y a pesar de que nosotros sus amigos íntimos, los que rodeábamos su lecho de muerte, lo dejamos en entera libertad en punto a creencias religiosas, mostrándonos dispuestos a obedecer sus mandatos por si la proximidad de la muerte había modificado sus creencias. Llombart mostró en tan supremo instante la entereza de siempre y rechazó con valentía cuantas proposiciones les hicieron algunos de reconciliarse con la Iglesia.

Andrés Cabrelles –deixeble de Llombart-, recordant una de les converses amb el seu mestre, ens reporta una informació que sembla apuntar en una direcció similar a les paraules de Blasco Ibáñez, però més matisades, potser, perquè sorgiren d'una voluntat d'esborrar aquella imatge d'un Llombart enfrontat als estaments religiosos que Blasco promogué davant l'opinió pública, amb motiu del seu decés:

Pero, ¿usted es ateo!

¿Cómo?, ¡Yo ateo?! Ateo es el que no cree en la existencia de Dios. Y yo creo en Él y le adoro. Pero no puedo concebir al Dios padre, creador de los cielos y la tierra, en figura humana. A quien hizo la maravilla del Cielo llenando el espacio de soles y mundos.[...] A ese ser le rezo con todo el fervor porque le admiro en sus obras y creo en él. El ojo humano no puede verle. No lo vio nadie nunca, ni Moisés cuando recibió de él las Tablas de la Ley en lo alto del Sinaí. El Decálogo es obra de Dios y yo cumplo sus mandamientos. El que falta a ellos es un loco o un malvado. Lo demás... cosas necesarias quizá para frenar la brutalidad de los hombres, me parece bien. ¿Tú tienes otra clase de fe? Consérvala si puedes, que no seré yo quien te la quite (Sansano 2005, 296-297)

De ser certes les afirmacions anteriors, caldria considerar que, possiblement, l'interés de Llombart per aquesta doctrina tingués el seu origen –directament o indirecta- en la fidelitat que mostrà respecte de les idees morals que la revolució liberal prengué de la Il·lustració. Des d'aquesta perspectiva, pogueren servir-li de referent, per exemple, destacats enciclopedistes i pensadors francesos del segle anterior, com Voltaire, Diderot o Montesquieu, que es declararen seguidors del deïisme, corrent religiós que reconeixia l'existència d'un Déu personal, principi i causa de l'univers, però sense cap influx ulterior sobre el món i sense possibilitats de revelació. El deïisme és, com afirma Pesquero Franco, una

⁶³ «Constantino Llombart». *Las dominicales del libre pensamiento* (21-IV-1893).

⁶⁴ «Nuestro partido», *El Nuevo Régimen* (15-IV-1893).

religión natural entendida como búsqueda de un núcleo racional natural por debajo de todas las religiones, válido para los hombre todos y de todos los tiempos. Frente a la superstición y al fanatismo implícitos en las múltiples religiones naturales, consideran necesaria la existencia de un Dios y que, como un relojero, ponga en marcha el mundo, pero que una vez creado se desentiende de él. Dice Voltaire: «Creo que existe la Providencia general, de la que manó para toda una eternidad la ley que rige todo el Universo, pero no creo en una Providencia particular que quebrante esa ley en beneficio de vuestro gorrión o de vuestro gato». El Dios del deísmo es el Ser supremo que poco tiene que ver con la Providencia y nada con la gracia, es un Dios al que se le han arrancado todas las expresiones antropomórficas y en el que se cree únicamente como legitimación última de mundo. El deísmo, nacido en Inglaterra, va a tomar verdadera carta de identidad en Francia, perdiendo todo su contenido teológico y convirtiéndose en el medio que trataban de utilizar los filósofos franceses para armonizar la necesidad social de la religión con los derechos de la razón y de la naturaleza (Pesquero Franco 1991, 237).

Des d'aquesta perspectiva, podríem aproximar-nos a la poesia que Llobart publicà en els anys de joventut a *La Ilustración Popular Económica* –una publicació que se subtitulava «*Revista Católica. Científico-Literaria*, d'altra banda- el 20 d'agost de 1875:

LIMITES DE LA RAZÓN.

DOLORA.

A LA DISCRETA SEÑORA DOÑA JOSEFA DARMANIN.

Ved en ese manicomio

Del delirio en el exceso,

A una desdichada loca

Mesándose los cabellos.

—«¡Infeliz!—al observarla,

Con espanto esclama un viejo:

«¡Dios que en su misericordia

Nos guarde el entendimiento!»

Mas la loca, que le escucha.

Sus furores reprimiendo,

-«¡Ay!—de súbito replica,

«No digáis, no digáis eso.»

«Comencé por admirarle,

Engolféme en sus misterios;

Y al verme casi perdida

De lo ignorado en lo inmenso.»

«Para que me lo guardara

Díle a Dios mi entendimiento,

Y han pasado muchos años,

Y ¡aun no me lo há devuelto!»

—¿Qué es el mundo?—Un manicomio.

La humanidad... perdió el seso!

Loca!! ¿por qué te entrometes

En los arcanos eternos?

I, encara –si els tinguérem al nostre abast, atés que romanen ara com ara perduts- fins i tot podríem relacionar aquesta composició amb els «*Poemas Còsmicos*» que segons

Puig i Torralva Llobart tenia en preparació en 1881⁶⁵ (Puig i Torralva 1881, 151-152). Ara bé, de defensar un plantejament racionalista del sentiment religiós a sentir «un odio irreconciliable a todas la religiones positivas y especialmente contra el dogma católico», com s’afirmava a les planes del diari dirigit per Blasco Ibáñez, considerem que existeix una diferència substancial que, entre d’altres coses, difícilment explicaria l’existència de textos de Llobart com el poema *Set tinch. Quinta paraula de Jesucrist en la creu*⁶⁶ – que sembla que es recità en una sessió de Lo Rat Penat, que tingué lloc dimecres Sant de 1882⁶⁷ - *La joya de Carcagente* i, encara, el dos poemes, publicats per Llobart al setmanari polític-literari titulat *Aparisi*: un, en castellà, titulat *A la Virgen del Amparo en su capilla*, publicat, en el número corresponent al 28 d’agost de 1887; i l’altre, en valencià –del qual no se’n tenia constància, fins ara- publicat en el número corresponent al 6 de novembre de 1887 del mateix setmanari, i que reproduïm:

A LA VERGE DELS ÀNGELS.
PREGÀRIA.

Yo, al crehuar d’esta vida les dures y aspres sendes,
a Tu vinch, y m’humille davant de ton altar;
en Tu de mes dolències la medicina busque:
mos prechs, Senyora, escolta; consola mon pesar.
Yo te contemple ¡oh, Verge! coronada d’estreles,
daurats núbols rodetjen ton celestial dorser,
en ton front d’açutcena lo sol pren sa llum clara,
y és de tos peus la lluna l’encatifat dorser.
En eixe trono, a hon Reyna de nostres, t’asentes,
lo pecador, Maria, t’adora prosternat,
y de ton Fill aguarda que, intercedin, li alcançes
li siga de sos culpes l’inmens crimen borrat.
Si en Tu la ment se fixa, y al cel nostres ulls mirem,
seré lo cel s’amostra y ab son vestit de blau,
y per los ayres sembla que tos accents s’escolten,
y de tos dons y gràcies llavors la pluja cau.
Cuan ab sos raigs la justa ira de Déu espleta,
y ab baticors tremola d’espant la humanidad,
ton piatós cor de mare per nosaltres sospira,
y aquell sospir ollunya la negra tempestad.
Tu eres ¡oh, Santa Verge! del home la esperança,
Tu la llum que nos guia y aparta de l’error,
Tu l’iris que senyala lo fi de la tempestat,

⁶⁵ Els títols dels quals eren: *El Espíritu Errante*, *La Divina Locura* i *La Eterna Metamorfosis*.

⁶⁶ *Revista de Valencia*, 1 de maig de 1882, pp. 251-254.

⁶⁷ *Revista de Valencia*, 1 de maig de 1882, pp. 284:

En la Sociedad del Rat Penat hubo el miércoles de Semana Santa una sesión muy solemne de carácter religioso. Cantáronse las Siete Palabras y leyéronse poesías alusivas á cada una de ellas, de los Sres. Pizcueta, Iranzo y Simón, Llobart, Arroyo y Almela, Ferrer y Bigné y Rodríguez Guzman.

Tu, en nostres desventures, consol, vida y amor.
 Si ab pura fe t'invoca lo nàufrach que s'ofega,
 cuant ja en mig de les ones, socós no espera humà,
 ancla Tu benehida, per los àngels baixada,
 ans de perir, li allargues ta salvadora mà.
 Tu, sempre tendra, oblides les nostres greus ofenses.
 Y may tos ulls fulguren mirades de rigor,
 perdó tos llabis broten per als qu·a Tu s'aclamen,
 y és, per als que patixen, ton dols nom tot amor.
 Y, puix, qu·al fi, Senyora, dolent de cos y d'ànima,
 a ton altar huy arribe, com pobre pelegrí.
 Ou-me qu·entre tenebres, exclame: "¡Ay, Mare mehua!"
 y acull-me, y al cel guia'm ¡Oh, Estrela del matí!

Constantí Llombart.

Altres referències periodístiques també indiquen que Llombart participà en actes amb motius dels quals es «produí» -o es recità- literatura de temàtica religiosa, com, per exemple, la notícia publicada *La Revista de Valencia*, en el número corresponent a juny de 1882, la qual esmentava la participació de Llombart en una sessió de Lo Rat Penat, dedicada a la Mare de Déu dels Desamparats; o la que, amb motiu del decés de Llombart, publicà el setmanari extremeny *La Lid Católica*, el 20 d'abril de 1893:

"Ha muerto en Valencia el conocido literato D. Constantino Llombart. Era republicano. Que fuese antireligioso, como sus amigos les han hecho aparecer en el entierro... no consta. Lo que sí consta es que ha escrito varias poesías a Jesucristo y a su Santísima Madre. Y que llevaba sobre el pecho la imagen de la Reina de los Cielos y tierra.

I en el mateix sentit sembla que *Las Provincias* –Teodor Llorente- dies abans, el 2 d'abril de 1893, havia reproduït la composició *A la santísima Verge*, de Llombart, que publicà a *La Corona oferta per la societat Lo Rat-Penat a la Santísima Verge dels Desamparats ab motiu de haber segut nomenada canònicament Patrona de València (10 maig 1885)*⁶⁸, no sense abans posar èmfasi que Llombart mai no havia donat proves –ni en la seua obra ni en la seua conducta- d'irreligiositat (Llombart 2006b, 370-372., Roca Ricart 2007, 115), el que no suposa que no fos crític amb els privilegis de l'estament sacerdotal, ni que aquesta actitud no li ocasionàs problemes amb la justícia – com veurem després.

Per un altre costat, reprement el fil al voltant del drama *La joya de Carcagente*, cal dir que es tracta d'un producte literari singular, atés que combina elements propis del drama

⁶⁸ Editat a València, el 1885, pp. 123-125.

històric amb altres de caire al·legòric, o més propis del teatre de temàtica religiosa, tot configurant una història on personatges propis d'un ambient rural conviuen amb dimonis i en la qual, a nivell escenogràfic, l'autor es proposà, fins i tot, representar el cel i l'infern. I aquesta singularitat també es dona en els personatges que són protagonistes i en els que no. A diferència de la tradició escrita que precedia el text de Llombart, que respon a un gènere que, com afirma Escartí, pretenia que les imatges sagrades adquiriren unes unes «qualitats més “humanes” i més comprensibles als fidels i devots seus» (Escartí 2007, 117, 2013), la imatge de la Mare de Déu d'Aigües-Vives no deixa de ser per a Llombart un objecte de veneració. Els protagonistes, però, són Juan –jove jornalero que remet al llaurador que, segons la tradició, trobà la imatge- i Andrea, la seua enamorada. I al voltant d'ells gira un seguit de personatges secundaris que, en essència, posen de relleu l'honestat i la integritat d'aquells dos –que no costa molt detectar que representen el «poble»-, els quals pateixen les males arts d'un dimoni que desperta la mala consciència d'un altre personatge –Pedro- que és fill d'un ric terratinent –Antonio-, el qual mostra més afecte pel seu home de confiança –Juan-, que pel seu propi fill, motiu que serveix per a desenvolupar una trama on la gelosia condiciona els esdeveniments.

Des de la perspectiva de la tradició que s'ocupa de la portentosa troballa de la imatge venerada a Carcaixent, *La Joya de Carcagente* és una versió particular, la qual respon a una intenció de conferir una mínima profunditat psicològica als personatges «necessaris» i de dotar a la història de tensió dramàtica. També cal tenir en compte que, segons els comentaris de Puig i Torralva al *Calendari Llemosí*, que hem reproduït adés, Llombart hagué d'enllestir aquest text en breus dies. I en aquest sentit, un dels factors que possiblement l'induí a acceptar l'encàrrec fou que la finalitat de la iniciativa era benèfica, com hem vist anteriorment.

Tanmateix, si atenem a la informació que ens reporta la *Revista de Valencia*, sembla que Llombart, al marge d'encàrrecs de textos circumstancials com el que acabem d'esmentar, seguia dedicant-se a traduir textos. En el número corresponent a l'1 de maig de 1881 d'aquesta revista, en la secció «Crònica Mensual», s'indicava que Llombart havia publicat

Un canto heróico y una tradición índica, traducidos en verso castellano, por Constantino Llombart, Imp. de Ramon Ortega, 1881

Comprende este opúsculo literario la traducción en verso endecasílabo libre de un trozo de poesía

4.9 «Aixecant polseguera». Les primeres reivindicacions com a impulsor de la Renaixença a València

Les composicions adés citades, tal vegada formaven part de les «traduccions de les poesies de Victor Hugo, Lamartine, Heine, Byron, Moreau, y altres de eminents escriptors estranjers, que portaran per titol «Exoticas» ab un prólech degut a la llorejada ploma de En Teodor Llorente», que anunciava Puig i Torralva al *Calendari Llemosí* aquell anys (1881, 152) i que evidencia que fins aquell moment no existien –si més no aparentment- cap mena de friccions entre Llobart i Llorente. No obstant això, en aquell any comença a constatar-se en Llobart i el seu nucli de col·laboradors una preocupació per reivindicar un paper més protagonista en el moviment renaixencista. En número corresponent a l'1 de maig de 1881 de la *Revista de Valencia*, en la secció «Crónica mensual»

Otro incansable secuaz del renacimiento lemosín, D. Constantino Llobart, está escribiendo una rectificación –que no será corta- de los errores cometidos por el Sr. Tubino, en la parte que se refirere a nosotros de su obra *Historia del renacimiento literario en Cataluña, Mallorca y Valencia*. La conocerán nuestros lectores.⁶⁹

Potser, algun dels «errors» que volia subsanar Llobart de la *Historia del Renacimiento literario contemporaneo en Cataluña, Baleares y Valencia*, de Tubino (1880) tenia a veure amb aquests dos paràgrafs que li dedicà el polític, periodista, crític d'art i historiador andalús, en els quals apuntava quins referents podia haver tingut presents Llobart i quines no eren –inicialment, si més no- les seues intencions, a l'hora d'iniciar la seua tasca apologètica de la llengua i literatura valencianes:

Su primer esfuerzo en favor del valenciano data de 1872. El ejemplo de los catalanes, y el más próximo que le daban Llorente, Ferrer, Labaila, Pizcueta y los autores dramáticos Balader, Escalante, Palanca y Liern, despertó en Llobart las aficiones lemosinas, y para hacerlas notorias, recogió buen número de epigramas catalanes; mallorquines y valencianos, coleccionándoles y publicándoles bajo la rúbrica de *Niu d'abelles*, haciéndoles preceder de un Prólogo, donde expresaba sus intentos, dirigidos a activar la restauración del lemosín entre los valencianos. No se advierte en este primer trabajo, la menor intención política; sus anhelos son puramente filológico-artísticos, y por tanto, no vacila en admitir que los escritores valencianos sigan escribiendo en la lengua castellana, con tal que no menosprecien la lemosina.

Alentó a Llobart la acogida que de sus paisanos obtuvo su primer ensayo; e inspirándose siempre en el ejemplo que le daba Barcelona, quiso sacar a luz, una revista exclusivamente lemosina, con el título de *Lo Rat Penat*, símbolo histórico y adecuado de la antigua cultura valenciana (Tubino 2003, 400).

⁶⁹ La cita es troba a la pàgina 335.

En qualsevol cas, per als nostres objectius el que interessa destacar és que Llombart ja es considerava «legitimat» per rectificar Tubino.

Dos mesos després tingué lloc la tercera edició dels Jocs Florals (Roca Ricart 2011a, 104 - 108), en la qual fou convidat Jacint Verdaguer a actuar de mantenidor; una ocasió perfecta perquè el coneguessen la gran quantitat d'admiradors que sembla que tenia a València (Roca Ricart 2007, 239), i entre els quals, com veurem després, es trobava Llombart. En els apunts biogràfics que Puig i Torralva publicà aquell mateix anys al *Calendari Llemosí*, hi ha una referència a una anècdota esdevinguda en la nit de la celebració d'aquell certamen que evidencia el zel d'aquest a l'hora de reivindicar el mèrit de Llombart, com a dinamitzador de la Renaixença i la seua voluntat d'ultrapassar la consideració de poeta «popular», simplement. La qual cosa ens indueix a pensar que aquest era un dels objectius d'aquesta semblança:

Quant ab motiu dels últims *Jochs-Florals* celebrats lo 29 de Joliol de 1881, publicàrem, escrits en castellà estos apunts, lo respectable lliterat En Joseph de Orga (Q. E. P. D.) amant sempre de la veritat, s'apresurà a dirigir al Sr. Llombart, la següent lletra:

«Mon volgut Llombart: Al acabar-se anit la solemne sesió dels «Jochs-Florals», que ab tanta magnificiència celebra anyalment la societat Artística-Lliterària «Lo Rat-Penat,» lliguí un imprés en lo que'l..... En Joseph Puig Torralva, pareixia defendre a V. de un dels títols que mes deuen enorgullir-lo, lo de *fundador y propagador* de «Lo Rat-Penat».

No necesita V. certament de defensors, perquè consignat està. En Vicent Boix en una de les primeres reunions que esta Societat tingué en la Universitat Lliterària, y demprés de llegir-se per En Joseph Maria Olmos lo projecte de Reglament, imitació o còpia del que governava la «Academia dels «Nocturnos», o modernament lo que regia la «Academia de Apolo» morta per les rivalitats de En Estanislau Vayo y En Lluís Lamarca; nostre amich Boix feu l'elogi de V. ¿Què vol mes? «Jo me humillaré (dia), jo reverenciaré a qui llogre reunir lo Parnàs Valencià, dispers per les llibertats de Bernat Baldoví y les escentricitats de Bonilla; y «Lo Rat-Penat acaba ab V. de realçar-ho.» Y esta fon també sa despedida en la última nit.

Estarà la Societat «Lo Rat-Penat» a una altura envejable en lo dia; però sempre y en tot temps repetirà lo de la falla: «¡B i e n haya el que nos trujo las gallinas!»

Son afm. amich, Joseph de Orga.

València, 30 Joliol 1881» (Puig i Torralva 1881, 154 - 155).

Així mateix, Puig i Torralva, consignava un altre cas d'atribució del mèrit d'haver possibilitat la creació de l'entitat ratpenatista:

L'Ateneo Casino Obrero també pareix que volgué atribuir-se la glòria del nostre renaixement lliterari, puix una circular que dirigí a les persones patriòtiques ab l'objecte de aplegar fondos a son llavors decayguda societat, entre sos mèrits incloïa lo de haver creat «Lo Rat-Penat», quant no féu altra cosa més que cedir galantment lo lloch que Llombart demanà pera la reunió de poetes valencians, a fi de dar cim a son projecte.(Puig i Torralva 1881, 156).

I continuava, amb una sentida reivindicació del paper de Llombart com a catalitzador i impulsor de la Renaixença, i l'animava a continuar promovent el «valencianisme»,

malgrat el context advers; tot fent referència a una expressió que Balaguer li dedicà duran la seua visita a València, amb motiu de la celebració dels Jocs Florals, l'any anterior:

Pera finir estes mal atrapassades ralles, sols nos resta manifestar que, si En Constantí ha donat lo primer im-puls al renaiximent lliterari valencià, impuls que poch a poch ha vingut prenent cos y ànima, li resta encara germanant ab sos numerosos companys, fer nous sacrificis, majors esforços, si cap, pera finir de *traure pel fil lo cap d' ell*.

¡Ara, que'n vista del marvellós vol que *Lo Rat-Penat* seguix prenent més alt de cada dia, sos encarniçats enemichs ab més crua guerra l'acaçen per acorar-lo, ara com may necessita de Llombart la noble, la patriòtica, la gloriosa causa del *valencianisme*! ¡Avant, apòstol de la idea llemosina, avant! (Puig i Torralva 1881, 156).

Les darreres notícies que tenim de Llombart l'any 1881 provenen de la carta que Josep Bodria (Perpinyà Puig 2015) publicà al número corresponent al 15 de novembre de 1881, a la secció «Correspondència» de *Lo Gay Saber* –Bodria acceptà la tasca de corresponsal d'aquesta publicació per tenir informats els lectors catalans del moviment renaixencista valencià (Marcet 1992, 309)- on informava que el dia 5 de novembre havia tingut lloc l'obertura del curs acadèmic a Lo Rat Penat i, entre altres, es llegí la composició *Murs de la Patria*; una composició que Llombart publicà al *Calendari Llemosí per al 1882*, la qual anava dedicada a l'advocat i polític –com a «verdader patrici valencià», el qualificarà Llombart- Ciril Amorós, el qual l'any 1865, en qualitat de governador civil de València, ordenà la demolició de les muralles de València, cosa que possibilità l'expansió de la ciutat (Llombart 1881a) . Per una altra banda, a l'*Almanaque de Las Provincias* per a l'any 1882 publicava una traducció d'un poema de Víctor Balaguer *¡Te amo!* (1881, 247).

Com ja han apuntat autors com Archilés & Segarra (2005) Constantí Llombart és un autor que recull l'herència del liberalisme exaltat que des del primer romanticisme havia encetat un camí en una direcció concreta: oferir una manera d'imaginar la identitat valenciana, articulant un discurs de caràcter progressista. Des d'aquesta perspectiva, potser el text més explícit que ens pot oferir una imatge gràfica de la visió que Llombart tenia de l'època medieval i dels segles posteriors siga el poema *Murs de la pàtria*, en el qual fa un breu repàs dels esdeveniments històrics més destacats de València. I en ell el rei Jaume és qualificat com un «rei generós» que governa un regne gentil i lleial amb unes lleis sàvies. Però el poema avança en el temps, fins arribar a les Germanies i, hom hi llegeix els següents versos:

Vingueren les Germanies,
y vingué un Felip Segon,
y un Tercer que decretara

de tos morischs la expulsió
fet que·n nostra pàtria història
vegonya causa y horror.
Y vingué demprés a pedre't
ab la seua *Succesió*,
baix lo govern *dels peluques*,
l'extranjer Felip d'Anjou,
que de les flames de Xàtiva
nostres furs cremà en lo foch.
Y, ¡ay!, també en lo present segle
un altre extranjer traïdor,
lo gran geni de la guerra
lo francés Napoleó,
sens respecte a murs ni torres
sobre tu caigué furiós.
Emperò, ¿què més muralles
que·ls pits de tos defensors?
Moncey y Suchet cent voltes
ab ses bombes y canons,
t'atacaren, pàtria meua,
t'atacaren sens temor;
mentres damunt tes muralles,
com si foren soldats tots,
joves, vells, giquets y dones,
nobles y plebeus, y molts
frases, qu'al poble animaben
en nom de la religió,
heroicament al francesos
mataben a borbolons" (Llombart 1881a, 25-26).

Veiem, per tant, que Llombart, vincula el procés de decrepitud del Regne de València al final de l'època medieval i al procés de centralització de l'autoritarisme monàrquic i la reducció dels drets dels estaments populars que tenen el seu inici arran de la revolta de les Germanies. I fins i tot manifesta la poca simpatia que professa a la dinastia borbònica –recordem que ens trobem en els anys de la Restauració monàrquica–, atés que la considera tan estrangera i traïdora com les tropes napoleòniques que, anys després de la Guerra de Successió, tornarien a irrompre en les terres valencianes (Estrela 2014).

En febrer de 1882, tornem a trobar una altra referència a Llombart a la premsa catalana. L'amic seu i corresponsal de *Lo Gay Saber* a València, Josep Bodria, hi publicava, en la secció «Correspondencia» de l'1 de febrer d'aquell any, una carta dirigida a la redacció:

Sr. Director de Lo GAY SABER.

Valencia 25 de Jiner de 1882

Molt senyor meu: Lo renaiximent literari valencià, dut a cap fa temps, per nostre estimat company Sr. Llombart, y secundat per altres respectables escriptors y poetas que V. prou coneix en el estadi de la premsa, y alguns bons fills d'esta noble terra, va escampant-se y armant tal polseguera en los

centros literaris, que jorns pasats hagué en lo Ateneu-Científich d'esta ciutat una calorada discussió sobre uns dels temes proposats per la Secció de Literatura d'aquella Societat lo cual es lo següent: *El renacimiento Cemosín [sic] es perjudicial al desarrollo de la literatura española?* en lo que se distinguiren fent una notable defensa del actual moviment, ab dos enèrgichs y ben pensats discursos, nostres volguts amichs y consocis, los senyors D. Joseph Martines y Aloy y D. Joseph Vives Ciscar, cual discussió fou impugnada per el que un dia desempnyà, en la llavors naixent Societat de Lo Rat-Penat, lo càrrech de vice-secretari D. Francesch Vives Liern, essent un dels tants, que-n aquells jorns, concorregueren a preparar y fortificar lo grandíós palau de nostre marvellós progrés, que avuy a cops de enmatzinats coltells vol derrocar. Dit senyor, és naixcut en este privilegiat país a hont los Marchs, los Ferrers, los Borges y altres celebritats, dignes de loa, enjamay s'averkonyiren de escriurer, predicar y cantar en la dolsísimá llengua de sos pares; lo Sr. Liern, és encara rnolt jove y com a tal, hi ha que dispensar-li les impresions pròpies de la etat o com li digué molt bé lo Sr. Martines Aloy en un dels arranchs de lo seu discurs: que com havia estat un mes en la Cort, havia oblidat sens dubte vincles molts sagrats als qu'estava unit desde lo bressol. En altres no menys inspirats trosos, digué, que la opinió del Sr. Liern sobre la unitat literària no es trova dins de les lleys de la estètica, puix reduir tota la lliteratura als cants dels poetas qu-escrihuen en castellà y ensalçar los ideals del pervindre, no és unificar, sinó posposar tots los genres a un sol, és reunir el agrapament [sic] per mig de la destrucció. Lo renaiximent valencià está enriquint nostra lliteratura pàtria ab ideals que se cregueren perduts, fa posible lo cultiu de oblidats genres, e introduit en la mètrica espanyola elegants y candenciosos versos, que no destruíxen sa unitat literària. Considerà necessari lo cultiu de la lliteratura valenciana, com l'únich modo de ficar lo element sivilçador de la poesia en los llarchs termes, numerosas famílies y ensomiadors engins que coneixen solament la llengua castellana en sa pasagera vida social.

Lo senyor Vives Ciscar refutà lo concepte que de nostra parla havia format lo senyor Liern, dient este, que nostra llengua careixia de vocabularis dictionaris, fent-li vórer aquell senyor, que se havia equivocat per desgràcia, supost, que dende el sigle XIV en què aparegué lo primer vocabulari fins avuy, se té noticia de vint-i-set dictionaris valencians.

Lo Sr. Puig Torralva (D. Ramon) exposà també algunes consideracions generals sobre'l tema que-s discutia, quals senyors foren aplaudits mereixudamet per los verdaders amants de les glòries valencianes.

Continenjada la discussió en lo referit Ataneu-Científich, lo disapte dia 21, lo soci del mateix, D. Miguel Velasco y Santos, digué: que el escriurer en valencià era pèdrer lo temps valdanent, y *com per a mostra sobra en un botó*, me abstinch, senyor Director, de fer esment de tan descabellada peroració y pose punt. Me olvidava manifestar a V. que lo senyor Velasco és fill de Castella. Los senyors Vives Ciscar y Martines Aloy, tenen demanà la paraula per a la quarta sesió en lo sentit de rectificar als senyors Liern y Velasco, de la que me ocuparé en la vinent correspondència.

La crònica de Bodria posa de manifest, una altra vegada, la intenció de destacar el paper de Llombart en la consolidació de la Renaixença a València (Marcet 1992, 333). I és un clar exemple de fins a quin punt les iniciatives dels escriptors que, a l'igual que ell, empraven la llengua materna en els seus exercicis poètics, podien aixecar «polseguera» en els cenacles literaris valencians. El plantejament del tema de discussió proposat per l'Ateneu Científic -¿*El renacimiento lemosín es perjudicial al desarrollo de la literatura española?*- és per ell mateix prou eloqüent, en el sentit que expressa l'estret lligam que unia la llengua literària a la ideologia política. De fet, sembla que Vives Liern, conscient que els arguments emprats no estaven a l'altura de les circumstàncies, sol·licità l'ajut de l'arxiver general de València, Miguel Velasco Santos, el qual, segons

reporta la *Revista de Valencia*: «en una estudiada peroración combatió a los escritores que emplean la lengua valenciana, considerando anacrónico e imposible su restablecimiento literario, y juzgándolo inspirado además en un sentimiento de particularismo, contrario a la unidad nacional y algún tanto perjudicial para ella».⁷⁰ Aquestes paraules testimonien fefaentment la vehemència amb què els «encarniçats enemics» de Lo Rat Penat, a què feia referència Puig i Torralva en els apunts biogràfics de Llobart, esgrimien els seus arguments.

La premsa reporta poques referències a Llobart l'any 1882. De fet, la primera notícia la trobem a la *Revista de Valencia* de l'1 de març, en la qual, curiosament, es constata el decandiment de l'activitat literària a València:

Lo decimos con sentimiento; parécenos que el movimiento literario decae en Valencia. Este invierno arrastran vida mas lánguida que los anteriores las Sociedades que se consagran a las letras. El Ateneo y el Rat-Penat, están desanimados: los debates que se promueven arrástranse trabajosos, y no concluyen, o concluyen sin escitar interés.

La segunda de estas corporaciones literarias ha rendido, sin embargo, honroso tributo a la memoria de su socio y fundador el Sr. Orga. Celebróse sesión solemne, bajo la presidencia del Sr. Ferrer y Bigné, leyendo una minuciosa reseña biográfica de aquel modesto escritor el Sr. Llobart, que puso en ella de manifiesto sus muchos merecimientos.

Leyéronse también poesías dedicadas al Sr. Orga por la señorita Doña Magdalena García Bravo, y los Sres. Arroyo, Iranzo y Bodria. La del Sr. Iranzo, que gustó mucho, la insertamos en este número de la Revista.

Bajo el dosel de la presidencia veíase el retrato del Sr. Orga, obra improvisada por el joven artista Sr. Gallel.

Del mismo fúnebre tributo fue objeto en otra solemne sesión el Sr. Pascual y Genís, honrado ya de igual manera en otras corporaciones literarias. Digno era el señor Pascual del afecto del Rat-Penat. Enamorado, como buen demócrata, de los ideales del porvenir, miraba al principio con desden el renacimiento lemosín, juzgándolo anacrónico y artificial. Pero, al establecerse la sociedad del Rat-Penat, al ver el entusiasmo con que cantaban las antiguas glorias de Valencia los nuevos trovadores, se sintió igualmente entusiasmado, y comenzó de pronto a versificar en valenciano. Este infiel Saulo, fue luego un Paulo muy decidido de la nueva escuela. Justo era, pues, que esta le dedicase un honroso recuerdo.

El panegírico del Sr. Pascual y Genís, lo hizo su amigo y correligionario D. Félix Pizcueta, y le dedicaron composiciones poéticas los Sres. Labaila, Bodria, Puig y Torralva, Fambuena y Costea.

En la sección de Literatura de Lo Rat-Penat, D. José Bodria dio lectura a un bien escrito trabajo literario, en que se ocupa de las impresiones de un viaje al pueblo de Beniarjó, en el distrito de Gandía, en donde existió la casa solariega del ilustre vate valenciano Ausiàs March, arruinada y destruida poco ha, y de la cual solo queda una pequeña capilla. ¡Bien hacen *los amadors de les glòries valencianes*, en recordar las memorias de aquel dulcísimo poeta! En cualquier otro país, serian objeto de conmemoración especial esos restos de su arruinado hogar.⁷¹

Llobart, durant aquell període encara es trobava publicant, per quaderns, *Los fills de la Morta-Viva* –en setembre d'aquell any *Revista de Valencia* indicava que acabava de

⁷⁰ «Crónica Mensual», *Revista de Valencia*, 1 de febrer de 1882, p. 137.

⁷¹ «Crónica Mensual», *Revista de Valencia*, 1 de març de 1882, p. 185.

publicar el quadern quinzé, que arribava fins la pàgina 480.⁷² Mesos abans, com hem esmentat adés, havia participat en dos sessions de Lo Rat Penat de caràcter religiós: la primera tingué lloc el 6 d'abril –Dimecres sant. El poema que llegí en aquell acte -*Set tinch*- es publicaria al numero corresponent a l'1 de maig de la *Revista de Valencia*. L'altra sessió, que tingué lloc a primeries d'aquell mateix mes -com s'indica al número corresponent a juny d'aquesta publicació- estigué dedicada a la patrona de València.⁷³ I, encara, aquell mes el trobem participant en un altre acte cultural –de temàtica profana-, amb el seu amic Josep Bodria, dedicat a la producció i el comerç vinícola, organitzat per l'Ateneo Mercantil.⁷⁴

4.10 Erudició, creació i reivindicació política: Lo darrer agermanat

Tal vegada, una de les causes de la poca presència «pública» de Llombart durant aquells mesos ens la proporciona aquesta ressenya, publicada al número corresponent a l'1 de juliol de 1882, de la *Revista de Valencia*:

Lo Rat-Penat ha celebrado en el teatro Principal la función que anualmente dedica al fomento de la literatura dramática valenciana, y que ha estado muy concurrida. No se ponían en escena obras nuevas, como hubiera deseado la Sociedad, porque un drama que escribía al efecto el Sr. Llombart, no lo terminó a tiempo. A falta de novedades, eligiéronse cuatro piezas cómicas, de las mas aplaudidas del repertorio valenciano. Diremos de ellas cuatro palabras.

Tot i que no s'explicita el títol, el drama que Llombart preparava per a aquella funció per al foment del teatre en la pròpia llengua al teatre Principal ben bé podria ser *Lo darrer agermanat*, que es publicaria aquell any (Llombart 1882b).

Si bé no la tingué enllestida per a aquella sessió especial, gràcies a una còpia manuscrita que és servada als arxius de Lo Rat Penat, sabem que sí pogué acabar una primera versió que presentà als Jocs Florals de Lo Rat Penat d'aquell any.⁷⁵ Concretament, Vicent Boix hi havia oferit un premi –consistent en una joia d'argent- per al millor drama valencià, en un o més actes.⁷⁶ Llombart, que, com hem assenyalat, havia

⁷² *Revista de Valencia*, 1 de setembre de 1882, «Bibliógrafos valencianos», p. 447.

⁷³ *Revista de Valencia*, 1 de juny de 1882, «Crónica mensual», p. 329.

⁷⁴ *Revista de Valencia*, 1 de juny de 1882, «Crónica mensual», p. 330.

⁷⁵ Gràcies al professor Vicent J. Escartí, hem tingut accés a una reproducció de la mateixa, la qual li arribà de mans de Jaime Millás, el besavi del qual fou Manuel Millás, autor teatral també vinculat a la Renaixença Valenciana. A tots dos els agraeisc la gentilesa d'haver-me deixat consultar l'esmentada còpia.

⁷⁶ *Lo Gay Saber*, 15 de març de 1882, «Lo Rat-Penat. Jochs Florals de Valencia», p. 63.

manifestat la necessitat de produir textos de majors pretensions que l'assolida fins aleshores per la producció sainetística, segurament volgué aprofitar aquella ocasió per a donar a conéixer aquest drama històric en un acte (Estrela 2013b, 84).

Ara bé, com ha destacat Escartí, Llobart també era plenament conscient de la capacitat del teatre per a la transmissió ideològica. I des d'aquest punt de vista *Lo darrer agermanat* no era un producte «neutre». Potser animat per les expectatives que havien sorgit a partir del tímid aperturisme respecte de les llibertats d'expressió promogut pel nou govern liberal, considerà que era oportú oferir al públic un escrit que si bé partia d'un rerefons històric, també podia ser considerat «reivindicatiu». Ho destaca d'aquesta manera Escartí:

En definitiva, doncs, malgrat totes les limitacions que la crítica moderna ha vist a l'obra teatral de Llobart i que la producció dramàtica d'aquell cappare de la Renaixença sembla que no va arribar a transcendir més enllà deels ambients més populars (Sansano 2005: 197-198), caldria destacar també que *Lo darrer agermanat* és un text d'ambicions literàries relativament cultes i això es pot notar tant en l'ús del metre (decasíl·lab) com en la presència de freqüents arcaïsmes a la llengua emprada. Per altra banda, hi ha una clara pretensió de reivindicar un episodi històric nacional entre els valencians del moment, no sols presentant l'agermanat Vicent Peris com un defensor de les classes populars i d'un cert republicanisme *avant la lettre*, sinó també com un defensor dels furs i de les lleis valencianes contra la presència dels castellans, que són clarament considerats com «estrangers» en diferents passatges de l'obra. Una actitud clarament romàntica. Encara, el remarcable vessant d'agitador cultural i reivindicatiu de Llobart pot veure's en l'evident voluntat de recuperació que proposa de l'espai real on es va desenvolupar el seu drama per a la memòria col·lectiva dels valencians. Tot plegat, en aquest text es pot veure el millor Llobart: conjugà erudició —dins els límits de l'autor—, creació —amb clara voluntat literària— i reivindicació política —des de l'òptica cultural de la Renaixença que ell proposava—, per tal d'aconseguir un producte digne com és *Lo darrer agermanat* (Escartí 2010, 38).

I, probablement, una lectura semblant pogué fer el consistori d'aquell certamen, el qual, en aquella edició, comptà, entre d'altres, amb Rafael Ferrer i Bigné —que ja havia presidit anteriorment aquella entitat— i que, com assenyala Roca, en el discurs amb què inicià la sessió dels Jocs Florals de Lo Rat Penat d'aquell any, tractà de destacar allò que diferenciava la Renaixença valenciana respecte de la catalana, «amb tota probabilitat, pel caràcter explícitament polític que per aquell temps ja havia adquirit la reivindicació literària a Barcelona, i que segurament incrementava la necessitat dels valencians de marcar-ne distàncies» (Roca Ricart 2011a, 109). I, també en termes semblants s'expressà un altre membre del consistori, el llavors president de l'entitat, Félix Pizcueta

que —novament i com ja havia fet Ferrer i Bigné— es dedicà a glossar l'objectiu i l'ideari de la Renaixença valenciana, ocupada a enrobustir el sentiment provincial a través de la llengua, la literatura, els usos i costums i totes les parcel·les artístiques i científiques de la personalitat valenciana; que aquest impuls provincial, afirmà, afavoria el conjunt de la nació espanyola, i que

mai, ni per un sol moment, València havia deixat de ser filla amantíssima de la generosa i èpica Espanya (Roca Ricart 2011a, 111).

És curiós constatar que el premi al qual es presentà Llobart en la que fou la quarta edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat restà desert.⁷⁷ Només Manuel Millàs aconseguí un accèssit, amb el drama *Lo dit de Déu* (Llobart 1882c, 16). Potser, la veu del líder agermanat Vicent Peris -que Llobart considera un heroi nacional- defensant els interessos dels valencians, o l'exaltació patriòtica d'alguns personatges secundaris, com Ambròs, demanant que ixqueren els castellans fora de València (Escartí 2010, 36-38), eren manifestacions ideològiques massa explícites i «discordants» amb el discurs oficial apolític que preconitzaven els gestors d'aquella entitat.

Des d'aquesta perspectiva, cal tenir en compte que Llobart traduï dues tragèdies de Víctor Balaguer –encara que només se'n publicà una: *La muerte de Nerón*, el 1877. Les tragèdies d'aquest autor gaudiren d'una bona acollida entre la crítica de l'època per la novetat i la contribució a elevar el formalisme de les propostes escèniques escrites en català de l'època. Eren peces d'una escena, que tenien com a protagonista personatges històrics, en moments culminants de la seua vida, els quals el dramaturg de Vilanova i la Geltrú aprofitava per a esbossar la personalitat i caràcter històric d'aquells.

El que ens interessa destacar d'aquestes peces és la lectura ideològica que hom n'extrau. Si ens acostem a les *Tragèdies* de Balaguer, no costa gaire posar-les en relació amb l'actitud política de que l'autor mantenia en aquells anys, crítica amb el turbulent període posterior a la Revolució de Setembre de 1868. Balaguer, en essència, aprofità la literatura dramàtica amb ambientació historicista per a projectar, per a defensar també, la necessitat d'una regeneració de la societat del seu temps. Una regeneració que en clau literària era liderada per herois forts, lúcids i ambiciosos, i que contraposava a una societat i a uns antiherois –seria aquest el cas de Neró en la tragèdia traduïda per Llobart- que no feien sinó perpetuar un estat de degeneració, i que són dèspotes, corruptes i immorals (Estrela 2013a, 91-95).

Llobart –que no ho oblidem, mantingué una relació estreta amb Balaguer i estigué atent des de les planes del *Calendari Llemosí* a tot el que publicà en aquell període l'autor català- fou, en la mesura que el context i les seues possibilitats econòmiques li ho permeteren, un lletraferit doblat de polític –o un polític doblat de dramaturg. I la mateixa estratègia que emprà Balaguer per a les seues *Tragèdies*, la utilitzà Llobart a

⁷⁷ Així ho manifesta Josep Bodria, a la crònica publicada a *Lo Gay Saber*, 15 d'agost de 1882, «Correspondència», p. 151.

l' hora de redactar el drama històric *Lo darrer agermanat* que es publicà el 1882 (Estrela 2014, 71).

L'acció de l'obra comença en un moment crucial de les Germanies: l'enfrontament final en què, assatjat a la seua casa, morirà el líder agermanat Vicent Peris. És, per tant, el moment culminant d'aquell conflicte que, com hem vist, Llombart vinculava a la fi del període daurat de la pàtria valenciana, i que Llombart s'esforça que assoleisca instants de gran càrrega dramàtica.

Llombart sembla que concebé *Lo darrer agermanat* com una metàfora –i al mateix temps n'és conseqüència- de la personal concepció del republicanisme que ell professà (Escartí 2006a, 43)–de tall liberal i progressista. I no és agosarat defensar que el protagonista d'aquell drama històric –el líder agermanat Vicent Peris- se'ns presente com un patriota que, en definitiva, l'encarnava a ell mateix, tal com ho ha considerat també Escartí (2010, 32).

En l'obra, Vicent Peris mor d'un tret d'un soldat. I Llorenç, capità agermanat, exclama:

Tot s'ha perdut! La llibertat...! La pàtria.
I mentre la casa s'encén en flames amb els agermanats dintre, aquest personatge sentència:
Botxins del poble:
hi ha un tribunal de Déu on tot se paga!
Si haveu sacrificat a vostres ires
al que fon de València la esperança.
I ab ell lo pensament espant dels nobles,
ferestament esteu destruint ara.
La venjadora història dirà als segles
quan al poble vençut justícia faça:
“Caigué Peris i ab ell la Germania
morí traïdorament assassinada” (Llombart 2006a, 100).

Llombart, com es pot intuir atenent a aquest darrer paràgraf, atorgava a la història –i en el moment de literaturitzar-la també- un paper redemptor. El seu projecte de regeneració literària anava aparellat –i en aquest fragment ho podem comprovar- a una voluntat decidida d'atorgar als seus textos una significació moral i ideològica. Això, unit a una voluntat decidida de difondre i reelaborar literàriament materials o episodis històrics claus de la història del nostre país –fonamentalment d'origen medieval o del segle XVI- són elements de judici que al nostre entendre singularitzen aquest escriptor d'entre els seus contemporanis.

Per a Llombart, girar els ulls al passat, com ho feien bona part dels seus contemporanis, era una manera de projectar els seus ideals de regeneracionisme de la societat valenciana del darrer terç del segle XIX. Si Llombart prestà atenció a l'episodi

culminant de les Germanies, i, més concretament, al moment de l'assetjament del líder de la revolta, Vicent Peris, i el dotà de càrrega tràgica, fou per remarcar el caràcter heroic –el patriotisme– del personatge i per destacar el que als seus ulls era una insurrecció popular de caràcter democratitzador, que ben bé podia ser considerada com un antecedent legitimador de les diverses iniciatives que els sectors liberals i progressistes havien intentat dur a terme al llarg del segle XIX, sense èxit. En aquest sentit, no hem d'oblidar el context polític en què Llombart va escriure *Lo darrer agermanat*, al qual hem anat fent referència en les pàgines anteriors.

Per una altra banda, com assenyala Escartí:

cal dir que, sense dubte, de tota la producció llombartiana, aquest escrit és pràcticament el que millor ha resistit el pas del temps.[...] De fet, si el text encara atrau els lectors és perquè es tracta no sols d'una obra discreta, amb més voluntat que recursos, sinó d'un text amb la força suficient com per mantenir l'atenció de qui s'hi acosta. I també perquè, si contemplem aquell text dins el conjunt de la producció teatral llombartiana, es pot afirmar que ens trobem davant la peça teatral de major volada i de més maduresa artística de l'autor (Escartí 2010, 32 - 33).

Aquest episodi històric dramatitzat en un acte, es publicà estructurat en vint escenes. Però si comparem el manuscrit que presentà al certamen jocflorallesc amb el text publicat, constatem una preocupació de Llombart de «polir» el text, en el sentit de conferir-li més càrrega dramàtica i, d'aquesta manera, mantenir l'atenció de l'espectador. Una de les característiques de *Lo darrer agermanat* és, com ha assenyalat Escartí, la combinació de fragments «més populars i de regust més castís amb altres on destaca la tendresa dels seus personatges o fa ressaltar el dramatisme, les actituds heroiques dels protagonistes del drama a què es troben abocats sense remei» (Escartí 2010, 33). I, a fi de marcar distàncies respecte de les fòrmules sainetístiques, optà per un vers més llarg, com afirma Sansano, més propi de la narració històrica –el decasíl·lab– «un tipus de vers més elegant que en aquell moment estaven fent servir alguns poetes dramàtics, com el seu admirat Víctor Balaguer en les tragèdies romàntiques» (Sansano 2005, 192) que, com hem vist, també captaren l'atenció de Llombart.

Ara bé, en la primera versió del text –el que presentà als Jocs Florals– comprovem que l'escena IV és més extensa que la del text publicat. En ella, inicialment, Llombart fa aparèixer un personatge femení, de nom Cristiana, que -com es constatarà després a l'escena XVII- ens remet a la dona que, segons les cròniques, llança un test a Cenete i el fereix mortalment, provocant l'enfrontament final contra les tropes agermanades (Escolano 1611, 1623-1624). Com assenyala Escartí, Cristiana «és mostrada com una brava lluitadora del costat dels agermanats, en recontar episodis dels enfrontaments

armats de Xàtiva i d'Alzira, en un ambient de camaraderia de taverna, amb glops de vi i indirectes eròtiques cap a la dona». Concretament, el fragment del manuscrit que ha romàs inèdit es correspon al relat que fa aquest personatge de la presa del castell de Xàtiva i la defensa que hi feren les dones, capitanejades per ella, en absència d'una part important de la guarnició agermanada, la qual es trobava amb Vicent Peris a Corbera.⁷⁸ Segurament Llobart obvià aquest episodi per tal d'elevat el to dramàtic de la peça, ja que d'aquesta manera restava protagonisme a un personatge secundari –Cristiana– que en aquell punt de la història mantenia un diàleg amb un personatge inventat –Ambròs–, el qual feia alguns comentaris jocosos més pròxims al sànet que no al drama històric. Respecte a aquesta qüestió, la historicitat dels personatges, Llobart, en la primera nota al final del text, manifestà:

(1) Sabem que no és este un requisit esencial per al millor desarrollo d'una composició escènica, emperò no per això hem precindit en esta ocasió de la veritat històrica, y per esta rahó los personajes que figuren en aquest quadro dramàtic, molt distint, per cert, de com al principi l'imaginàrem, esceptuant lo Mestre Ambròs, tots són rigurosament històrics. Rònegament los noms que duen Àngela, Maria, Nofret y Cristiana, que la història no nos conserva, ha segut necessari qu'inventàrem. Tres fills, n-obstant, tenia Vicent Peris, y tres se'n representen; y encara les figures d'Ambròs y de Cristiana no són, com se vorà, completament imaginàries. Tampoch la de Llorens és una ficció, puix tingué Vicent Peris un cosí de dit nom, que fon chefe dels solters, durant les Germanies, en Alcira. S'ham cenyit en tot lo posible a la història (Llobart 1882b, 38).

I, més concretament, sobre el personatge de Cristina, Llobart explicita:

(9) No és històrica la figura de Cristiana, com dit queda, emperò, lo mateix en Xàtiva que n Alcira, tirant pedres y calderes d'oli brusent, defengueren-se les dones ab admirable bravura. Feen cap d'estes dones Llúcia Martín y Joana Segura, y res té d'estrany q'a Cristiana, una de ses valentes companyers, li mataren los nobles al Negre, lo seu nóvio, en Alcira, y se'n vingueren d'emprés a vengar la mort de son amant, matant dende lo porje de casa Vicent Peris al marqués de Zenete. La historia sols diu qu'una dona desconeguda li deixà caurer un test al pasar per baix d'una finestra, situada enfront de casa Peris, y que de no haber parat lo colp son casco d'ace, de fixo haguera posat fi a sa existència, n-obstant, banyat en sanch y sense sentit caigué, lo marqués en terra, y alguns aseguren que morí enseguida. Aquest personaje està, junt ab sa muller, soterrat en lo magnífich sepulcre qu'existix en la capella dita dels Reys, en lo suprimit convent de Sant Domingo (Llobart 1882b, 39-40).

El que ens interessa destacar ara és, tanmateix, el fet que Llobart es preocupà per arrodonir aquell text. Com hem comentat, eliminà un fragment que no era essencial per al desenvolupament de la trama. I n'afegí un altre més extens –concretament, el que abraça des de les escenes XI al XVI–, que no estava al manuscrit. És curiós constatar, com destaca Escartí, que aquestes escenes noves coincideixen, pràcticament, amb aquelles en què Llobart és «molt més dramàtic i, en alguns punts, fins i tot

⁷⁸ Aquest fragment inèdit de *Lo darrer agermanat* l'hem transcrit a l'Apèndix III.

sentimental» (Escartí 2010, 33). A l'escena XI apareix la dona de Vicent Peris, per animar-lo a resistir. El marquès de Los Vélez envia un missatge que indigna a Vicent Peris, perquè els tracta de malfactors, i és motiu del següent comentari d'Ambròs, el qual, referint-se al virrei i a les tropes castellanes que el segueixen, demana:

Un soldat..., si valent fóra
lo primer que faria, sens tardança,
seria d'un balcó aforçar en l'hora
al que del jabalí ha portat la carta,
y extrangular demprés, una per una,
eixes goles de llop, plenes de ràbia,
que d'extranjer país sols a tragar-se
vénen la llibertat de nostra pàtria (Llombart 1882b, 25-26).

Les escenes posteriors que Llombart afegí

són dos moments en què Llombart aprofita per mostrar l'adhesió a la causa agermanada d'Ambròs i d'Àngela que, en aquest darrer cas, assoleix pinzellades de romanticisme i heroïcitats que esdevindran profètiques. Mentre Peris pretén que l'esposa i els fills se'n vagin, ella preferirà restar-hi i afrontar la mateixa sort que el marit, el qual, en acomiadar-se de la seua dona, només li dóna «un petit bolsillo», que és «mon únic tresor», cosa que aprofita Llombart per a remarcar l'honestat de Vicent Peris, el qual es queixa, dient en aquell moment que «encara alguns de lladre me motetgen!» (Escartí 2010, 36)

A partir d'aquest punt, que és en el que es precipita el final tràgic del bàndol agermanat, Llombart es mantingué fidel a la primera versió d'aquell drama, amb algunes lleus modificacions. Algunes d'elles tenen com a objectiu, dinamitzar l'acció, com és el cas de l'acotació que, en l'escena XVI, indica que Peris acompanya la seua filla, abans d'abandonar l'escena, per acomiadar-la; o responen, simplement, a una voluntat de fer una modificació estilística, com és el cas de l'acotació anterior a l'escena XVII. Però altres variacions, poden tenir una lectura «ideològica». En l'escena X, en què Peris manté un diàleg amb el Pare Galcerà i aquest li pregunta si accepten les condicions que els ha presentat Cenete, Peris respon que no; aleshores el Pare Galceran li pregunta:

P. Galcerà: ¿Per què es rejaza?
Peris: Perquè se mos desterra com si fórem
alguns vils criminals.

Després, el Pare Galceran retrau l'actitud dels agermanats que acristianaren per la força els vassalls musulmans dels nobles i Peris, en la primera versió respon:

Peris: Renegue de tal casta.

I en el text publicat

Peris: Renegue de tal infàmia (Llombart 1882b, 20).

Més avant, en la mateixa escena, comentant l'actuació del monarca, que donà suport als nobles, però mantingué contactes amb els agermanats, a la primer versió són els nobles els qui decideixen pel monarca:

P. Galcerà: Lo Rey decidirà
Peris: No ho voldrà masa
a son favor decidiran el nobles.

Al text editat, aquest fragment és modificat:

Peris: No ho voldrà masa
sempre a favor s'inclinarà dels nobles (Llombart 1882b, 20-21).

I també hi ha variacions en la intervenció en què Peris, en la mateixa escena, critica les actuacions del Virrei. A la primera versió llegim:

Peris: Perquè·n contra
dels nostres prevengut, dispot estava,
perquè·n València als ciutadans tractar-nos
volgué com en Castella al poble es tracta.

Mentre que al text editat, aquest fragment apareix de la següent manera:

Peris: Perquè·n contra
dels nostres prevengut lo rei estava,
perquè·n València als ciutadans tractar-nos
volgué com de Castella al poble tracta (Llombart 1882b, 21).

El mateix s'esdevé quan el Pare Galcerà nomena els agermanats castigats:

Pare Galcerà: No, senyor Peris, no; ni tan sols una.
Senyalada ab lo dit serà allà ahon vaja.
Dinguen-ho, sí, Sorolla, qu·a sa mare
pergué, puix, fou vilment asasinada...
Bremón, Estellés y altres qu·aforcaren
Guillem Crespi, l'hereu d'una fortuna,
Diego Manrique d'un modo horrible.

Aquest fragment, a la versió editada apareix així:

Pare Galcerà: No, senyor Peris, no. Ni tan sols una.
Senyalada ab lo dit serà allà on vaja.
Vejau, si no, Sorolla, que a sa mare
pergué, per los feluts assessinada...
Bremón, Estellés i altres que aforcaren...
Monsenyor que caigué en l'alta desgràcia...
Guillem Crespi, l'hereu d'una fortuna... (Llombart 1882b, 21-22).

Aquestes modificacions, en essència, atorguen un paper més «decisori» al rei, per una banda, cosa que Llombart buscava per fer més patent el seu ideari antimonàrquic. Per altra banda, tot i mostrar el desafecte a l'episodi del bateig forçat dels vassalls dels nobles, per part dels agermanats, aquest episodi apareix «tamisat» en l'edició definitiva. En essència, totes aquestes modificacions, revisions, afegits i elisions, el que vénen a corroborar és fins a quin punt, per a un autor com Llombart -el qual, fins aleshores, en l'àmbit del teatre, havia emprat la llengua materna per a confeir productes «popularistes»- la redacció d'un text més exigent des del punt de vista qualitatiu podia resultar difícil. A més a més, la falta de referents era una rèmorra difícil de superar (Escartí 2010, 30-32) i, tal vegada, també, per aquesta mateixa raó, el premi al qual presentà *Lo darrer agermanat* quedà desert.

No obstant això, el que sí que podem afirmar és que Llombart es preocupà per millorar aquell text abans de dur-lo a la impremta. Potser, no tingué temps suficient per a deixar enllestida aquesta peça teatral abans que acabàs el termini per a presentar-la als Jocs Florals –si es tractava del drama que havia d'estrenar-se en la sessió que Lo Rat Penat destinà al teatre valencià en juny, sabem que no l'havia finalitzat encara. O, tal vegada, no es mostrà satisfet amb el resultat final i amb el fet que cap obra hagués sigut mereixedora del premi convocat per Lo Rat Penat. Des d'aquesta perspectiva, potser hauria estat la manca de models dramàtics que superassen el sainet, la raó que podria haver-lo impulsat a editar-la aquell mateix any.

Ara bé, el problema que volia subsanar Llombart amb aquesta contribució literària era més complex. Sembla que el públic –gens acostumat a la posada en escena d'un text amb unes pretensions relativament cultes com el que ens ocupa- no respongué com Llombart hauria volgut. Segons Sansano:

Malgrat tots els ideals renaixentistes que Llombart hi posava en joc, a pesar del protagonista, l'heroi valencià Vicent Peris, a despit de les preocupacions que els prohoms de la Renaixença mostraven per la situació de l'escena valenciana, cal dir que fins un any després de la publicació, l'any 1884, l'obra no va trobar un espai on ser posada en escena. Aquest local no fou altre que l'habitual Teatre-café del carrer Russafa. L'autor no trobà cap altre espai més digne per al seu episodi dramàtic i per als valors que hi defensava (Sansano 2005, 194),

En tot cas, malgrat el poc interès del públic valencià de l'últim terç del segle XIX per aquell tipus de teatre històric i reivindicatiu que propugnava Llombart (Sansano 2005, 197), el que sí podem afirmar és que ens trobem davant l'obra teatral més madura i més valuosa des del punt de vista literari, de les que va escriure.

I, encara, amb la descoberta del manuscrit llombartian, el que demana ara aquest text és una edició crítica que contemple les variacions significatives entre la versió redactada en primer lloc per Llombart i l'edició que es va fer. Un aspecte que, per haver estat il·localitzable el manuscrit, no va poder incorporar Escartí (Llombart 2006a) a la seua edició, ni tampoc, alguna altra edició de principis del XXI (Llombart 2000).

5. Un mestre amb fe apostòlica

5.1 L'inici de l'amistat amb Blasco Ibáñez.

Per altra banda, si atenem a la informació que ens reporta el *Calendari Llemosí* per al 1883, que es publicà el 1882, constatem dos aspectes que semblen rellevants per a perfilar la trajectòria vital de Llombart a partir d'aquell any. El primer d'ells és explicitat per Puig i Torralva a la secció «Revista de l'any passat»:

Nostre benvolgut amich y company Sr. Llombart, l'iniciador de nostre renaiximent en València, comprenent la necessitat qu'existix de un verdader *Diccionari llemosino-castellà* y viceversa, fa ja molt temps trevall en escriurer un meditat *Proyecte, Pla de redacció y Estatus* per què deuran regir-se les competents persones que n la confecció de tan importantíssima obra han de ocupar-se. És un ensaig fet a consciència, segons les exigències de la crítica moderna, que son autor, de acort ab lo Sr. Pueyo y Ariño, actual president de Lo Rat Penat, sometrà enguany, punt per punt, a la més escrupulosa discussió en aquella societat, a hon aprovat que siga ab les millores que en ell s'introduïxquen, començaran a funcionar les il·lustrades persones elegides per a dur a cap tan trascendental empresa. La reunió de estes, segons lo proyecte del Sr. Llombart, constituirà un respectable cos acadèmich, encarregat de cuidar perennement de la conservació y perfeccionament de nostra llengua. ¡Vullga Déu que pronte tan lloable pensament se porte a efecte! (Puig i Torralva 1882, 15).

Com ha assenyalat Martí, Llombart «era, doncs, conscient d'un dels principals problemes que venia afectant la codificació lingüística del català, la manca de referents institucionals que permetessen que aquesta es fes extensiva entre tots els usuaris de la llengua» (Martí Mestre 2005, 208). Aquell projecte de diccionari esdevendria, tanmateix, un projecte personal de Llombart, com veurem després, atés que ell dugué a terme la tercera edició, corregida i ampliada, del *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig (1887).

Altrament, en el mateix volum del *Calendari Llemosí* corresponent al 1883, es publicà el primer text narratiu –una llegenda– d'un joveníssim deixeble de Llombart el qual, amb el temps, gaudiria de gran popularitat dins i fora de València, com a escriptor i polític: Vicent Blasco Ibáñez. El text en qüestió es titula *La Torre de la Boatella*

(Blasco 1882) i al *Calendari Llemosí* corresponent a l'any següent, també en publicà una altra, de llegenda històrica, titulada *Fàtimah* (Blasco Ibanyez 1883). Amb aquests temptejos literaris l'autor mostrava una predilecció per l'estètica romàntica i l'historicisme, atés que els seus textos estan farcits de notes explicatives i descripcions detallistes (Estrela 2005, 182, Estrela 2013b, 117). D'elles, Francesc Almela i Vives destacà també que signifiquen «una dada irrefutable per demostrar com eren ja arrelades en el seu temperament les fortes facultats literàries que havia de palesar en l'esdevenidor», (Almela i Vives 1927, 357). I en el mateix sentit, són ben interessants les consideracions de Martí Domínguez:

Las primeras cuartillas de Blasco que salen a la luz pública se titulan *La torre de la Boatella*; y están escritas en idioma valenciano. Se publican en el “Almanaque de Lo Rat Penat”, que Constantino Llombart dirige, en unión de Josep Maria Puig Torralva. Su autor las ha escrito a los quince o dieciséis años. Emociona ver esta breve narración de Blasco adolescente entre otras firmas de la Renaixença valenciana y catalana (Domínguez 1962 v. III, 103).

La primera referència que hem trobat sobre els inicis de l'amistat de Blasco Ibáñez i Llombart prové de la informació que reporta Juli Just. Blasco, en el temps d'estudiant a l'Institut

Pensava publicar un periòdic en companyia d'altres amics, com Sorní, Verge, el poeta Josep Maria de la Torre, amb el qual tingué sempre una estreta i fraternal amistat. S'havia de titular *La Revolució* i havia de defensar el programa republicà de don Francesc Pi i Margall. [...] Però per a aquesta empresa mancaven els diners. ¿Com els havien de trobar? Ningú d'ells era ric, ni ho era tampoc Rafel Altamira que s'havia unit a ells, ni altres amics que foren augmentant el grup. Tots eren fills de família que havien d'amagar els seus entusiasmes polítics i fins les seues aficions literàries en casa dels seus pares per a no rebre bascollades i sermons severos. Pensaren en vendre els llibres de text i en empenyorar les seues joies de fills mimats -anells, cadenetes, penjolls, que recordaven el primer pantaló llarg, la comunió amb el tratge de seda blanc, o el primer examen triomfador-. Alguns vacil·laven. Altres pensaven que primer que res caldria averiguar quant podia costar el tiratge del periodiquet. S'acorda açò darrer i decidiren realitzar les averiguacions necessàries (Just 1990, 72-73).

I continua així, el text de Juli Just:

Blasco i els seus amics fracassaren en el seu intent. Encara que el pressupost que els havien fet en la impremta de la plaça de Santa Irene era prou reduït, es trobaren amb què continuaven no tenint diners. Ningú no s'atrevia a realitzar un esforç. Blasco pensà anticipar allò necessari per a tirar quatre o cinc números i traure-li-ho a son pare amb algun pretext, però fon innecessari perquè per aquells dies féu coneixença amb Constantí Llombart, poeta de singulars mèrits, de vida rara i pintoresca en la seua joventut, encara que notablement corregida aleshores, autor d'uns quants llibres d'erudició i de sàtira i d'una valuosa història de l'alçament cantonal de l'any 73, del qual vingué a ser cronista com ho havia estat Amali Gimeno de la sublevació de les milícies de l'any 69. Llombart era, a més, el fundador de "Lo Rat Penat", societat destinada a desvetllar entre els valencians l'amor intel·ligent a les coses de la seua terra, a la seua llengua, a la seua història i als hòmens que l'havien enaltit.

Llombart anava a publicar llavors un setmanari titulat *El Turia*.⁷⁹ Oferí a Blasco i a Sorní la col·laboració en aquest periòdic, a on escrivien també, a banda de Llombart, Josep Maria de la Torre, Pere B. Alcantarilla, Samper Miralles, Joan Granell, Josep Vayà, Manuel Xicola i altres. Era un periòdic petitet, de caràcter literari, publicat en castellà i valencià i en el qual abundaven les poesies de caràcter elegíac. El trimestre de subscripció valia cinc reals i el número solt deu cèntims. Realment no era cosa que poguera despertar un fort interès. Abundava la prosa pàl·lida i sense nervi, el vers fluix, molt somiador, com les rames pèndules d'un salze. Però té l'interès d'haver estat el primer periòdic en què Blasco publica escrits seus (Just 1990, 75).

Rafael Roca (2007, 125-170), ha estudiat la relació entre Blasco Ibáñez i Llorente i, en conseqüència, l'etapa de joventut d'aquest autor en la qual es vinculà al moviment literari valencianista de la mà de Llombart, tot fent-se ressò també d'altres estudiosos que s'han ocupat de la biografia de Blasco Ibáñez -com Miquel Duran de València (1933) i Leon Roca (Leon Roca 1970)-, els quals coincideixen a afirmar, en primer lloc, que la vinculació de Blasco Ibáñez al republicanisme federal valencià li vingué de la mà de Llombart, i, per altra, que aquest -tan atent com estava a buscar joves adeptes a la causa renaixencista- l'introduí en Lo Rat Penat, entitat en la qual participà Blasco Ibáñez de manera activa durant pràcticament una dècada, concretament fins poc abans de morir Llombart.

Blasco Ibáñez, en una entrevista publicada a la revista madrilenya *Por esos mundos*, el 1911, fent referència a la seua etapa d'estudiant, confirma en primera persona la consideració que li mereixia el seu mestre:

Invertía las mañanas en paseos por nuestra hermosa huerta, o en excursiones al mar... En estos novillos que yo hacía, me acompañaban José María de Latorre, Trilles, Constantino Llombart, fundador de la literatura lemosina, y otros poetas y artistas que luego conquistaron una reputación. Llombart era el maestro de todos. Era más viejo que nosotros, pero nos acompañaba porque su espíritu siempre joven, se avenía muy bien con el nuestro. Era pobre, y algunas veces su alimentación consistía únicamente en los almuerzos a que nosotros le invitábamos... Nos deteníamos en todas las tabernas de la vuelta, y en ellas, leíamos los grandes poemas de la Humanidad: La Ilíada, La Odisea, La Divina Comedia, todos, todos los grandes poemas. Quince días antes de los exámenes, apretaba y me empollaba las asignaturas..., y alguna veces, inútilmente porque me suspendían... Pero yo no perdí ningún curso, porque últimamente, en Septiembre aprobaba las asignaturas (El Bachiller Corchuelo 1911, 310).

Com ha destacat Leon Roca, també:

Este hombre, que llevaba en sí como única misión de su vida el reclutar a todos los jóvenes literatos para infundirles el amor a las letras vernáculas, debía ejercer una primera y tenaz influencia sobre Blasco Ibáñez. Y no es extraño que en sus primeros balbuceos literarios, buscarse la amistad, el consejo y la protección de Llombart (Leon Roca 1978, 88).

⁷⁹ Cal advertir, que, com assenyalen Martínez & Bordería (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 115, nota 21) -citant a Antonio Laguna (Laguna Platero 1998)- finalment, no va ser Llombart el director del diari *El Turia*, sinó Blasco Ibáñez. El primer número d'aquest setmanari va eixir l'11 de febrer de 1883 i s'anuncià com a continuador de *El Miguelete*, en el qual, com veurem tot seguit, també col·laborà Llombart.

Per altra banda, el biògraf de l'autor de *La Barraca*, a l'hora de redactar l'estudi *Blasco Ibáñez y la Valencia de su tiempo* (1978), consultà unes notes inèdites sobre Llombart, del també deixeble seu Ramon Andrés Cabrelles -de les quals se n'ha ocupat Artur Ahuir (2005)- i en elles afirma sobre el mestre de Blasco Ibáñez:

Llombart, el hombre que llevaba siempre unas gafas negras con las que trataba de esconder unos ojos rabiosamente enrojecidos –“platerets de foc”, como le llamaba Blasco Ibáñez- se convirtió en el maestro de la juventud. En torno a él se agrupan José Mª de la Torre, Constantino Gómez, Francisco Barber y Bas, Trilles, Bonet Alcantarilla, Joaquín Gadea Mir y Ramón Andrés Cabrelles, su discípulo predilecto, quien había de evocar a Llombart en este hermoso parlamento, todavía inédito: "Si me conoces, es que tú haces versos. Es preciso que me los enseñes y yo haré que los publiquen. Pero tú escribes en castellano, y has de escribir también en valenciano. Y lo harás mejor, porque nuestra lengua es la más dulce y hermosa de todas las lenguas del mundo y la más rica y expresiva. En ella expresarás mejor tus sentimientos, porque es la tuya, en la que lloras y ríes, en la que pides y das. Nuestra lengua es el alma de Valencia, y Valencia es el país más bello, más rico y más glorioso de todos los países de la tierra. Valencia es nuestra madre. Yo te enseñaré a quererla."

Lo que Llombart le dijo a Cabrelles, se lo dijo a todos los demás. Y también a Blasco Ibáñez. Éste no debió vacilar mucho. Escribió, según la influencia del momento y su modelo Walter Scott, una leyenda valenciana titulada "La torre de la Boatella", en donde los elementos románticos predominan sobre cualquiera otro valor literario. El heroísmo de los árabes defendiendo la torre se funde con la ingenua trama de la hija del viejo Ali-Yusef, deshonrada por un guerrero cristiano. El asedio a la ciudad por las tropas de don Jaime está descrito con todo el ardor de un entusiasmo juvenil.

"La Torre de la Boatella" es el primer escrito publicado por Vicente Blasco Ibáñez. Está fechado en noviembre de 1882. Constantino Llombart lo imprimió en el *Almanaque* de lo Rat Penat para el año 1883. Era la prueba más evidente de la fe y la confianza que el poeta valenciano tenía del porvenir literario de un joven que se iniciaba en el mundo de las letras (Leon Roca 1978, 100).

També Juli Just destacà l'estima que Blasco professà sempre per Llombart, i en parlar-ne ens retrata d'una manera gràfica el seu aspecte físic i el seu tarannà, així com també testimonia la popularitat que gaudia en la València d'aquells anys i el respecte que li professava gairebé tothom en aquell període:

Llombart endevinà prompte, com ho havia fet don Josep Asensi, les condicions extraordinàries del talent de Blasco.

-Té -solia dir als seus amics- el cap quadrat i la mandíbula dura, com Napoleó. Eixe xic arribarà alt. Llombart volgué aficionar-lo a les coses de la terra. En realitat, no era necessari perquè Blasco es sentia atret per una irresistible força interior a l'estudi de tot aquell món que es movia a l'entorn seu, tan ric de color, tan variat, amb perfils tan entrecruats. De totes maneres, aquell intent el porta a freqüentar el tracte d'hòmens estudiosos, coneixedors de València i el seu caràcter, plens de saviesa, i de xics que, com ell, havien començat amb animosa voluntat un aprenentatge que és com tots els aprenentatges, cosa dura i llarga i en el que s'aprén a conèixer la fortalesa del caràcter. (Just 1990, 75-76)

I a partir d'aquest punt, descriu amb detall a Llombart:

Llombart tenia al seu voltant un grup de deixebles. Era un home que inspirava una tendra simpatia des dels primers moments de tractar-lo. Tenia un gran coneixement del món i es veia prompte que havia patit grans infortunis. Anava generalment vestit d'una manera pobra amb els pantalons

apedaçats i les botes trencades. En hivern s'embolicava en una capeta descolorida i donava llargs passeigs pel camp aprofitant les hores de sol. Era més bé baix que alt, ample d'esquena, amb la barba i el bigot frondosos, no molt curats. Portava sempre, muntades sobre el nas -un nas gros i curt- i ben subjectes de les orelles, unes gafes negres amb les quals tractava d'amagar uns ulls rabiosament enrogats, per la qual cosa Blasco solia dir a Llombart "platerets de foc". Era conegudíssim en la ciutat. El seu pas pels carrers suscitava una continua salutació. Uns s'acostaven per a donar-li les mans i parlar-li d'uns llibres que acabaven de rebre, o d'unes pedres amb llegendes romanes que havien trobat en unes excavacions; altres, gent jove, amb el cabell llarg i els ulls brillants, vestits deixadament, li parlaven d'uns versos que havien escrit o d'un llibre que tenien entre mans i li demanaven amb veu emocionada un consell, un espai en el seu periòdic, una cita en la seua casa o en un cafè per a llegir-li l'obra. Llombart acollia a tots amb bondadós somriure. Faria lo que poguera –solia dir-. I continuava el seu camí, per a tornar de nou a saludar, aixecant la mà fins els polsos, llevant-se el capell. Era com un capellà de les Roques (famós en tota la ciutat perquè el seu lloc en la processó del Corpus l'obligava a saludar constantment). Algunes voltes, al passar per davant d'una taverna, sentia que algú el cridava amb grans veus:

-Llombart! Llombart!. .. ¿Ens bevem un tragueta?

Llombart refusava amb paraules corteses, però accelerava el pas temorenc de l'apegalosa obsequiositat dels borratxos -mosquits de tenda- antics coneguts seus de repoca de bohemia i joventut, els quals, sabedors de la seua fama, no volien renunciar als vincles d'una amistat que tant els honorava.

-Eixe és Llombart, el poeta, que escriu llibres i en els papers -solien dir ells al vore's desairats, per a cohonestar amb aquestes informacions, que revelaven un tracte amistós, el fet que l'altre no admetera el convit-. Deu anar a algun negoci important -explicaven-. Va sempre arnb el cap calent. És republicà, però les autoritats el consideren molt. Era un home del poble, que com ells passava treballs i misèries sense que el talent li valguera de res. Li sobrava cor. (Just 1990, 76-77)

I, encara, feia referència als orígens humils del mestre de Blasco Ibáñez:

Llombart, en efecte, era d'humilíssim origen. El seu pare havia estat guarda dels jardins de Serrans. Moltes voltes havia menjat amb ell, assentat en un dels bancs d'allí, com si anara a cavall, bufant-se les mans i procurant estar en l'hivern baix un raig de sol, o en l'estiu a l'ombra fresca dels arbres amb una brillant cassoleta de fang, no molt plena d'arròs, sense més mescla ni postres.

Mentrestant sentia dins de la seua ànima el somrient germinar d'un nou món del qual li donaven vagues notícies llibres i històries llegits amb treball, durant els ocis curts, en casa d' algun amic o allí mateix, en els jardins aquells.

Blasco volgué sempre a Llombart (Just 1990, 77-78).

Com podem comprovar, Llombart, a inicis de la dècada dels huitanta del segle XIX, era un personatge respectat en els cercles culturals valencians i sembla que també per les «autoritats». I la seua força d'esperit propiciava que els joves talents congraciaren ràpidament amb ell. Aquesta virtut, unida –sembla- a una predisposició natural a incentivar entre aquests l'interés per la història, la literatura o «les coses de la pàtria» poden explicar com es nodrí aviat d'un grup d'amics i col·laboradors la majoria dels quals tenia menys edat que ell, i en alguns casos amb un futur prometedor, com Blasco Ibáñez, i també el d'un jove pintor que assoliria renom internacional: Ignasi Pinazo (Pérez Rojas & Alcaide 2001, Pérez Rojas 2006).

5.2 Llombart, ferm defensor d'Ignasi Pinazo

A tenor de l'assaig biogràfic que Llombart publicà sobre aquest pintor al *Calendari Llemosí* corresponent al 1883, sembla que Llombart conegué Pinazo abans de 1870, atés que hi podem llegir que després d'aquest any, en què va rebre l'encàrrec de pintar el quadre *Santa Mònica exercitant la caritat*

ateses les poc ventajoses condicions en què treballava, va influir moltíssim en què per de pronte Pinazo no poguera continuar sa carrera, entretenant-se tot aquell temps en fer alguns quadrets de poca importància, com foren los retratos del malhaurat pintor en Antoni Marín, lo de son respectable avi, lo de En Joseph Martínez, pare de la simpàtica y bella senyoreta Na Teresa Martínez, que anant lo temps habia de ser sa digníssima esposa, lo seu propi además, lo de l'autor de aquestes ratlles (Llombart 1882a, 128).

I aquesta dada sembla confirmar-la l'article que aparegué publicat al diari alacantí *El Luchador* el 3 d'agost de 1928, signat per R. Ballester, titular «Un segundo monumento al poeta Constantino Llombart», redactat amb l'objectiu de rememorar la figura del fundador de Lo Rat Penat, en el cinquanté aniversari de la seua fundació, en el qual hom llegeix:

A los veinte años, en 1868, empezó su vida política formando parte de la Juventud Republicana, en la cual figuraban los después afamados doctores, Luis Simarro, José M. Escuder, A. Gimerno (el hoy conde de Gimeno y en aquel entonces ciudadano federal Amalio Gimeno), el abogado Segura, el pintor Richart, los Senent, Mencheta, Pinazo, T. Salvador, Ortiz, Fermín y Pedro Soto, Roca y otros.

Per tant, tot sembla indicar que l'inici de la relació entre Llombart i Pinazo tingué lloc en els cercles republicans de València, i al voltant del 1870 Pinazo sembla que retratà Llombart per primera vegada, cosa que ens pot portar a considerar que aquest quadre és, o bé anterior als tres que tenim constància que Pinazo féu de Llombart, o bé es tracta del retrat de Constantí Llombart vestit d'època, però que, tot i estar sense datar, Armando Pilato situa al voltant de 1878 (Pilato Iranzo 2005) –quasi una dècada més tard que la referència que ens dona Llombart del retrat esmentat al *Calendari Llemosí*–, cosa que evidencia, en qualsevol cas, l'estreta amistat que mantingueren des que es conegueren. Altrament, Llombart aviat es va convertir en un ferm defensor del pintor valencià, i va reconèixer públicament les seues aptituds, atés que:

No ja pera dir, del quadre de Santa Mònica, que més tart, en 1873, quan Pinazo estava en Roma, fon premiat y adquirit per la Ajuntament de Barcelona, mereixen l'aprovació dels intel·ligents y los elogis de la premsa, puix patents se feen en éll la insparició y lo geni de son jove autor, y encara recordem els entusiastes versos castellans, que llavors de nostra mal tallada ploma ixqueren en l'il·lustrat periòdich lliterari *El Panorama*. Dien aixina:

A UN ARTISTA

SONETO

Tú, en cuya mente inquieta arde la llama
que inspiró al inmortal pintor de Urbino,
y haces brotar de tu pincel divino,
fúlgida luz que espéndido derrama:
tú oyes la voz de un génio que te llama
de la gloria mostrándote el camino,
y sin cesar te dice: -¡Es tu destino
en el mundo gozar de eterna fama!
Cultiva el arte, pues, de día en día,
ya que según el genio te lo abona,
tesoro es tu pincel de gran valía;
pues las sacras vecinas de Helicon,
harán, Pinazo, para tí a porfía
de inmarcible laurel digna corona (Llombart 1882a, 128-129).

En aquest sentit, també cal tenir en consideració que a iniciativa de Llombart –sembla Pinazo fou nomenat soci numerari de Lo Rat Penat (Gantes García 2005, 424), entitat en la qual dugué a terme una tasca activa al front de la secció de Pintura els anys 1883, 1887 i 1891 (Sala Giner 2000, 89, 95, 99). A més a més, per acord de la Junta d'aquesta entitat, el 1885 pintà un retrat –en realitat dos (Pilato Iranzo 2005, 422)- del fundador de la mateixa, com apareix consignat a *La Correspondencia de Valencia* del 21 de novembre de 1885:

En cumplimiento de un acuerdo de la Junta de “Lo Rat Penat”, el distinguido artista Don Ignacio Pinazo, ha pintado un perfectísimo retrato del fundador de la misma, el conocido escritor D. Constantino Llombart.

Dicha obra se halla expuesta en el acreditado comercio de la Isla de Cuba.

Aquest és el retrat que es troba a la seu de l'entitat ratpenatista. L'altre quadre, com podem llegir a *La Esfera* del 10 de novembre de 1917, sembla que Pinazo el conservà fins el moment de la seua mort, i la família el donà al Cercle de Belles Arts de València:

hace unos días, los hijos del maestro, José e Ignacio, por encargo de su madre, visitaron el Círculo e hicieron entrega -al conservador del mismo y notabilísimo aficionado D. José María Roig, de una importante donación de obras de Pinazo. El donativo ha tenido importancia, no sólo por el mismo, sino por la calidad de las obras cedidas [...]

Los retratos de Richart [...] y el del gran poeta valenciano Constantino Llombart son obras de distinto carácter pero que ofrecen gran interés [...] la segunda un alarde de técnica sorprendente, pues a través de la gafas negras se ve la mirada incisiva de aquel gran hombre, cuya modestia fué tan proverbial com su talento é inspiración.

Per una altra banda, per valorar com cal l'amistat que unia Pinazo a Llombart, cal dir que el trobem al costat d'aquest –junt a Blasco Ibáñez, també, entre d'altres- en la junta

de L'Oronella, l'entitat excursionista que Llobart crearia el 1888 al si de Lo Rat Penat (Roca Ricart 2007, 89), com veurem després. I, encara, poc abans de morir –com informa *La veu de Catalunya* de 17 d'abril de 1892, en la secció «Moviment Regionalista»- ambdós formaren part del consistori que havia de jutjar les obres presentades als Jocs Florals de Lo Rat Penat aquell any, al costat de Lluís Cebrián, Joaquim Rubió i Ors, Joaquim Balader, Jacint Labaila i Antoni Chabret.

Pinazo, com Llobart i gran part del seu cercle de col·laboradors, era un home d'extracció humil, però sembla que el punt de contacte entre el literat i el pintor l'hem de buscar en el fet que Llobart, si bé ha passat a la posteritat per ser una activista cultural que s'esforçà per dinamitzar el món de les lletres valencianes, també és cert que el seu projecte abraçava altres àmbits d'expressió intel·lectual i artística. Potser, en aquest sentit els exponents més emblemàtics són Lo Rat Penat –on, entre d'altres iniciatives culturals, es dedicaren sessions a comentar la biografia i la producció d'artistes valencians- i el *Calendari Llemosí*, on no només es publicaren textos literaris, històrics i erudits, sinó també –encara que en menor mesura- assajos biogràfics, com el de Pinazo, fet per Llobart, o el dedicat per Martí Grajales a Antoni Muñoz Degrain (Martí Grajales 1882); o, fins i tot, assajos sobre art, com és el cas dels *Una plomada més. Apunts per a l'art (Julià Cabrera 1874)* en el qual, com hem destacat:

En aquest breu però interessant assaig –de base vitalista i hereu del sistema de pensament anomenat “sociologisme positivista” reflexiona sobre el caràcter i la utilitat de l'art, i manifesta que “*es hóra que l'art aplegue a la epoca del renaixement, del mateix modo que lo progrés mos porta a disfrutar de tots los coneiximents humans que-l perfeccionament de'ls estudis cinetífichs mos proporciona.*” Julià Cabrera defén un concepte regenerador de l'art, el qual afecta a la dignitat de l'home:

L'art deu representar idees propies, y estes, resultats de la filosofia que'ls estudis de la societat donen de sí, aplicatives baix tots conceptes a les necessitats socials: d'altra manera no admitim l'art. Ell ha de ser social, filosófic, moral; en una paraula, científic.

Si bé des de mitjan segle XIX es produí una renovació en el panorama pictòric valencià, amb la pintura d'història i el costumisme, hi hagueren pocs casos de propostes que tingueren en compte els avanços científics, la qual cosa li confereix un interès afegit a aquest assaig, el qual defén des de postulats teòrics està alternativa, així com també la necessitat d'uns criteris estètics, per sancionar què és -o no- bell, però es mostra reticent a imposicions en aquest àmbit. Segons ell:

La dificultat está en saber apreciar la naturaleza, del modo que dega pendres, y despues desarrollar sobre el llens, pedra o altra materia, una creació que satisfaga les aspiracions materials, intellectuals y morals que la societat per mig de lo matjor número de coneiximents, ha anat adquirint de dia en dia, qu'alimenten la seua tranquil·litat moral y material, que-s lo que constituïx la felicitat d'els pobles

El paral·lelisme entre les afirmacions d'aquest autor –tot i que aplicades a l'àmbit de les arts plàtiques-, amb el discurs que guià el projecte renaixencista de Constantí Llobart, dissenyat al nostre entendre des d'una voluntat decidida de confegir-li una significació moral, amb l'objectiu de contribuir al progrés de la seua pàtria –com ho testimonien, per exemple, els apunts biogràfics inserits al *Calendari Llemosí*, o el conjunt del qual formen part: *Los fills de la morta-viva-* resulta al nostres ulls suggerent (Estrela 2013b, 138-139)

Encara, reprenent els apunts biogràfics que Llombart dedicà a Ignasi Pinazo –el qual, a tenor del que el biògraf hi manifestà, havia de ser-hi el primer d’una successió d’articles sobre pintors valencians (Llombart 1882a, 126), però que no tingué continuïtat-, a més de descriure els durs inicis i l’itinerari artístic del pintor valencià a Itàlia –el seu pensionat a Roma i l’estada a Venècia i Nàpols-, Llombart ens sorprén amb uns comentaris sobre tres pintures que evidencien una sensibilitat i una intuïció analítica envers els motius i la tècnica pictòrica de Pinazo que rarament hem trobat explicitada en la resta de la seua producció escrita. Es tracta dels comentaris dels següents llenços historicistes: *En Jaume el Conquistador, moribund, lliurant l’espasa a l’infant en Pere; Testament d’Isabel la Catòlica i Les filles del Cid*.

En 1876 se presentà Pinazo a noves oposicions per a la plaça de pensionat en Roma, conseguint lo primer lloch tant en los eixercisis, com en lo quadro, que representaba a *Francisco I desembarcando en el Grao de Valencia*; [...] en lo tercer any escomençà son hui ja famós quadro de *Don Jaime el Conquistador, moribundo, entregando la espada al infante Don Pedro*. L’asunt no pot ser millor: lo gloriós Conqueridor, postrat per la enfermetat, cubert ab l’hàbit del Císter, sobreposant-se a la mort, per a infundir son esperit y sa heroica fe a qui ha de ser lo continuador de son obra, és una de eixes figures grandioses que tenten als verdaders artistes, y proposat tal asunt per la Diputació, l’acceptà Pinazo pera completar los deures reglamentaris a que s’subjecta lo pensionat de Roma.[...]

Fet demprés en major tamany, destinà lo referit quadro a la Exposició Nacional (1881) a hon causà gran sensació entr’els inteligents, perquè son nom encara no se cotiçaba en aquest mercat de l’art; y si bé es notaren en l’obra incorreccions de dibuix, a causa de la precipitació ab què tingué qu’acabar-lo, tots en cambi se veren obligats a declarar que Pinazo és un dels astres de primera magnitud qu’apareixen en l’horizont artístich. La escena de la mort del rey Conquaridor, és severa y grandiosa. L’autor provà en ella qu’és hàbil eixecutant y excel·lent coloriste, a pesar, d’haber sacrificat, segons dia l’entés crítich de la *Revista de Valencia*, en Aureli Querol, los contrastes abigarrats a una entonació nacrada e igual, que dóna al conjunt lo suau y misteriós aspecte qu’allà en lo fons de nostra imaginació, sospitem que deu de presidir a eixos moments solemnes en què pareix decidir-se per la mort l’esvenidor d’un poderós reyne.

I, tot seguit, descriu l’esmentat quadro:

Aquest magnífich llenç, és una magnífica pàgina històrica: és gran lo quadro y també grandios, que supon molt més encara. L’artiste fugué en éll de tota afectació dramàtica: la escena és solemne, reposada, natural com en lo famós *Testamento de Isabel la Católica* l’héroie moribundo està incorporat en l’ample llit, alçant ab bastant seguritat les mans, en les que sosté la espasa de ses haçanyes. L’infant qu’està agenollat junt al llit, y afligit, però seré com cal als ànims varonils, reb ab respecte aquell emblema de la lluyta y la victòria. Los que assistixen a la escena, estan mantenguts a certa distància per lo respecte a aquella magestat gloriosa en son ocàs. És, per fi, una pintura que quant més se mira, més té que admirar, y obtingué mereixcudísimament lo segon premi en la Exposició referida.

També *Las hijas del Cid*, quadro que demostra un profundo coneiximent del dibuix, fent-se d’admirar per la solideç y transparència del color, entonació vigorosa y valentia en la composició, obtingué la medalla d’or en la Exposició celebrada en la Llonja de la Seda, demprés de haber mereixcut los més entusiastes elogis de la premsa espanyola y extranjera, especialment *L’Italia artística* y la *Gazzetta d’Italia*, periòdichs de Firenze, que lo mateix *Las hijas del Cid*, que *l’Idilio*,

quadret que representa un giquet gitat en terra y tocant unes túbies, oren *due bellissime tele dell'egregio pittore spagnolo Ignacio Pinazo, che sono state molto ammirate dagli artisti piú intelligenti* (Llombart 1882a, 130-132).

Com hom pot constatar, Llombart valorava ben positivament la trajectòria ascendent de Pinazo. I per tant –i aquest text n'és testimoni- va assitir al canvi que, durant la segona meitat del segle XIX, es produí també en les relacions entre la societat i els artistes. La relativament puixant burgesia que liderà la revolució liberal, es convertí en una potencial consumidora d'art –ella i les institucions públiques que dirigia- i, en conseqüència, es modificaren les connexions entre creadors i compradors: aparegueren els concursos públics, les exposicions, les figures dels marxants. En aquest context, també, nasqué la crítica d'art –fruit d'una necessitat bàsica d'orientar els clients i valorar i opinar públicament sobre el treball dels artistes (Baldó 1990a, 216). Amb el temps, concretament a finals del segle XIX –quan els valors de la cultura burgesa començarien a entrar en crisi com a conseqüència del creixement capitalista, alguns d'aquells teòrics serien els primers a explicitar els canvis estètics deguts a l'emergència d'una nova consciència (Baldó 1990b, 383). Llombart, si bé tingué una vida curta, encara pogué viure aquell procés des de la proximitat, gràcies, entre d'altres raons, a l'amistat amb Pinazo, un autor que si bé representa la ruptura amb la pintura acadèmica del segle XIX, enllaça en l'ideari de Llombart en el sentit que el seu discurs estètic cal considerar-lo com una solució de progrés que mai deixà de banda les tradicions de l'entorn.

La prova més feaent de la profunda relació d'amistat i respecte que Llombart sentí sempre per Pinazo, es troba al darrer paràgraf dels apunts biogràfics que li dedicà:

Actualment, l'aventajadíssim èmul d'Apeles, s'ocupa en acabar lo quadro que s titola *Cazando mariposas*, al que dend·ara no dubtem en augurar-li lo excelent resultat que les obres de Pinazo han alcançat sempre, y ab les quals, com al escomençar sa brillant carrera artística, en nostres amunt citats versos li prediguérem, *es lo seu destí gojar en lo món de eterna fama*. ¡Dijós ell, qu·ab la sehua no comuna intel·ligència, ha sabut conquerir-se tan distinguit lloch entre·ls il·lustres genis, que mentres lo món siga món, enorgulliran ab son immortal renom la història pàtria! (Llombart 1882a, 133)

En gener de 1883 trobem Llombart col·laborant en una revista, en castellà, que es deia *El Miguelete. Semanario de Literatura*. El primer número eixí el 14 de gener d'aquell any, i es dirigia així al públic:

La cuna de Ausiàs March y de Gil Polo, la madre de tantos hombres ilustres que forman el más rico joyel de su corona, la deliciosa Valencia, necesitaba en gran manera de un periódico como el que hoy ve la luz pública. En esta época en que la prensa parece haberse entregado exclusivamente en

brazos de la política, de ese monstruo que absorbe por completo las cloumnas de mayor parte de los periódicos, es cuando nosotros, empuñando nuestras mal cortadas plumas, nos apresuramos a llenar el vacío de que se resiente más que otra nuestra apreciada ciudad. Ofrecer al público una Revista dedicada exclusivamente a la amena literatura y al elogio de los ilustres hijos de Valencia, que fueron o son fúlgidos astros en el cielo de las artes, tal es la empresa que motiva nuestra publicación. Vacilan nuestras plumas al presentarnos por primera vez en los estadios de la prensa; pero nos alienta en gran manera el amor que a Valencia profesamos, y esto nos basta para no cejar en nuestro propósito.

Que la prensa en general nos acepte como hermanos, que el público acoja favorablemente nuestra publicación, y así podremos tocar al término de nuestra empresa, llevando escrito en nuestra bandera el lema ¡*Todo por Valencia, todo para Valencia!*.

En opinió de Martínez & Bordería, al respecte d'aquesta publicació, si bé no es tractava d'una iniciativa política, sembla que era producte d'un compromís –un acostament– entre les forces liberals-demòcrates i els republicans federals:

Al primer número d'*El Miguelete* la redacció anunciava el seu lema: “¡*Todo por Valencia, todo para Valencia!*”. Una expressió sens dubte grata als republicans federalistes de Llombart. Tota la primera pàgina de la publicació es dedicava a biografiar a Feliu Pizcueta, posant èmfasi en la seua vinculació al progressisme democràtica. Tot seguit, apareixien una sèrie de col·laboracions literàries i, entre elles, trobem un sonet de Constantí Llombart i un conte d'un jove deixeble seu, Vicent Blasco Ibáñez (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 132)

En aquesta revista, de vida breu, Llombart publicà un sonet, titulat *Amorosa Idolatría*.⁸⁰ El setmanari *El Turia* –impulsat per Llombart i dirigit pel jove Vicent Blasco Ibáñez– en seria el continuador, tot i que només tragué, com hem comentat adés, tres números, de l'11 de febrer al 4 de març. Ara bé, com hem pogut comprovar, no és correcta l'afirmació de Juli Just, que Blasco Ibáñez conegué Llombart quan anava a eixir a la llum aquest setmanari (Just 1990, 75), atés que al *Calendari Llemosí* corresponent al 1883, publicat el 1882, ja hi col·laborà, amb el text, *La Torre de la Boatella*.

5.3 L'íntima amistat amb Ramon Andrés Cabrelles

Constantí Llombart, al llarg d'aquell any 1883, també coneixiria un jove que acabaria sent el seu deixeble i col·laborador més pròxim: Ramon Andrés Cabrelles. Artur Ahuir s'ha aproximat a unes notes biogràfiques sobre Llombart –ara com ara inèdites en la seua versió original,⁸¹ en castellà–, que el mateix Cabrelles redactà i presentà a un premi extraordinari dels Jocs Florals de Lo Rat Penat, el 1952, que concedia la Diputació de

⁸⁰ En el número corresponent al 14 de gener de 1883.

⁸¹ Existeix una traducció -a un particular valencià- a cura de Juli A Àrias (Andrés Cabrelles 2006).

València a la millor biografia d'un fill il·lustre de València. Ahuir en transcriu els fragments més interessants (Ahuir 2005, 257-303), i, entre ells, trobem com Andrés Cabrelles va conèixer el seu mestre:

Una fría tarde de invierno se acercó al puesto [la parada de libros del pare de Cabrelles] y se puso a escudriñar los libros un hombre envuelto en una capa en más que mediano uso y con el hongo calado hasta las orejas. Una barba negra y espesa acompañada de un frondoso bigote y unas gafas tan oscuras que ocultaban sus ojos por completo, no dejaban ver de su rostro más que la nariz, los pómulos y la frente (Ahuir 2005, 270)

Llombart pegarà una mirada a la paradeta i es decidirà per demanar el preu d'una obra de teatre que ell mateix havia escrit: el drama *Justicia contra Justicia*. El real que aquell xiquet de 14 anys li va demanar, a canvi del llibre, no podia pagar-lo Llombart en eixe moment. En demanar-li Llombart que li'l guardara, la resposta volguda arribà als seus oïts: el xiquet el coneixia, n'havia sentit parlar... que no passava res, que se l'enduguera, que ja li'l pagaria. I d'ahí, la conversa animada, els versos, l'immediat predicament per a que els escriguera en valencià, ... i l'impacte i la commoció del jove Ramonet.

Adiviné que se iba contento, sin duda, con la alegría que debe sentir el apóstol que acaba de traer a su doctrina un nuevo catecúmeno. Le vi marchar envuelto en su pobre capita y creí ver su cabeza circundada de un halo de luz tenue y vaga con la que parecía un santo cuya aureola era sólo visible para mí (Ahuir 2005, 270).

I continua així Andrés Cabrelles:

Así conocí a aquel hombre con quien por secreto del Destino había yo de convivir estrechamente hasta su muerte y me quedé triste sintiendo, quizá sin darme cuenta, que aquel poeta cuya fama alcanzaba los honores de la popularidad más simpática y noble, aquel hombre que regalaba sueños de plata y derrochaba el oro sacro del amor a la patria nativa hasta llenar de él los corazones, aquel potentado de bellos pensamientos, tan rico de ilusiones, aquel hombre... no tenía un real (Ahuir 2005, 274)

Com podem comprovar, les notes d'Andrés Cabrelles contenen valoracions personals en relació a «alguns punts sobre la pobra i difícil vida quotidiana de l'escriptor en els seus anys darrers, sense recursos i envoltat d'un ambient hostil, però buscant encara una manera d'assegurar-se el futur» (Pérez Moragon 2005, 37).

En aquells anys, Llombart vivia al carrer del Pare Jofré i Andrés Cabrelles ens reporta la impressió que li suscità la primera visita al seu domicili:

La primera vez que entré en casa de Llombart –un entresuelo en la calle del Padre Jofré, esquina a la de Jesús-, quedé absorto a la vista del marmágnun de libros y papeles que sin orden ni concierto había en el aposento donde trabajaba el poeta. Una mesa cuyo tablero circular era tan grande que ocupaba la mayor parte de la habitación y cuatro sillas de enea constituían todo el moblaje de aquella sala de paredes desnudas. Pero la mesa estaba llena de periódicos dejados al azar, amontonados, con mezcla de folletos y otras publicaciones que asomaban por entre aquella balumba de papeles; las sillas, menos las que usaba para sentarse, sustentaban sendas pilas de libros que continuaban por el suelo, aquí y allá, propincuos a los muros (Ahuir 2005, 271).

Trenta-cinc anys abans d'escriure aquest paràgraf, en un article publicat a *La Esfera*, en el número corresponent al 21 de juliol de 1917, publicava Andrés Cabrelles un article titulat «La literatura valenciana» en el qual reflexionava sobre els referents i el caràcter de la Renaixença. En ell també recordava aquell temps de deixeble llobbartià, amb aquestes paraules, que són ben interessants, perquè expliciten les esperances que Llobbart dipositava en el ressorgiment literari valencià:

El renacimiento literario valenciano es un fenómeno reflejo del de Cataluña y no ha llegado al pueblo todavía. El cuerpo de esta literatura, que es trabajo de los poetas principalmente, puede afirmarse que constituye una inacabable letanía en que se dicen a Valencia todas las ternezas y se la ofrece, como en un incensario, el amor de todas las almas.

Los vates valencianos presentan en conjunto la misma faceta.

Y es que este renacimiento, por causas difíciles de remediar, continúa en la infancia.

El espíritu de Constantino Llobbart flota sobre las aguas quietas de este movimiento, y se oye siempre su voz que predica valencianismo y que exhorta a amar a la patria chica, que para él era la patria principal.

¡Pobre maestro! El fué el alma de este resurgimiento. Él solo adivinó el camino que habían emprendido los catalanes con su renacimiento literario, y sabía que el grito de Aribau, repercutido en Rubió y Ors, había de hacer surgir, más o menos pronto, un Prat de la Riba (Andrés Cabrelles 1917, 22).

Aquestes valoracions –com les següents- són importantíssimes, perquè atorguen un sentit afegit al projecte renaixencista llobbartià:

Por la senda de la literatura pensaba él que Valencia llegaría también al regionalismo, y con fe verdaderamente apostólica predicó el valencianismo en la calle y en el libro, en el periódico y en la tribuna. Todos los que pertenecemos a la pasada generación y hemos hecho versos, fuimos formados por él.

No puedo recordar sin emoción aquella época en que Pedro Bonet Alcantarilla, Vicente Blasco Ibáñez, Barber y Bas, Gadea Mira y algunos otros éramos aún casi niños y nos agrupábamos alrededor del hombre de las gafas, como llamábamos a Llobbart, para leerle nuestros trabajos, que él corregía y se encargaba de publicar.

Muchas veces, en los días de sol, organizábamos excursiones al campo con Llobbart, y allí, en plena naturaleza, entre los árboles que crecen a la orilla de las acequias, mientras devorábamos la frugal merienda y bebíamos, al *gallet*, el bravo vino de Pedralva, aquel hombre que, además de gran valenciano, era un excelente poeta, que lo mismo escribía en lengua del país que en el más correcto castellano, nos repetía las palabras con que Vinatea obligó al rey aragonés a guardar nuestros fueros, aquellos fueros que eran el cuerpo jurídico en que radicaban todas las libertades y la fuerza de este país; nos contaba cómo y dónde se instaló en Valencia la primera imprenta de España; nos explicaba por qué el mercedario Fr. Jofré fundó en nuestra ciudad el primer manicomio que se instaló en el mundo; nos hablaba de los grandes poetas valencianos y nos familiarizaba con Ausiàs March, Corella, Jaime Roig, Juan Martorell, Isabel de Villena, Carlos Ros y Villarroya (Andrés Cabrelles 1917, 22).

Però el seu mestre no parlava només de lletraferits, atés que, com ha hem dit més amunt, l'esfera d'actuació que anhelava Llobbart era molt més extensa:

Otros días nos hablaba del arte, y nos refería anécdotas de las vidas de nuestros grandes pintores. Cómo concibió Joanes su famosa Purísima, lo que hizo Ribera en Italia, cosas de Ribalta, de

Espinosa, de March, de Borrás, de Orrente, de López, y nos encomiaba las excelencias de la escuela valenciana de pintura, cuya gloria nos enseñaba a comprender.

Pero ninguna reunión terminaba sin que el maestro expresara su odio al asesino de los fueros valencianos; al que los mandó quemar, en Játiva, por mano del verdugo; al rey incendiario que después de vencer a los pueblos, los destruía por el fuego para castigar el delito de haberle opuesto resistencia; al que mató nuestra lengua prohibiendo su uso y nos ató a la carreta del centralismo como los generales antiguos ataban a los vencidos a sus carros de guerra para hacerlos esclavos de sus pueblos.

Claro es que, después de estas soflamas, cada uno de nosotros se marchaba a escribir unos versos en que ofrecía su amor a Valencia, o a componer un himno de odio a Felipe V; y claro es también que lo hacíamos todo en valenciano repleto de palabras arcaicas y con una ortografía en desuso, por lo que si el trabajo se publicaba, no lo leía nadie (Andrés Cabrelles 1917, 22).

Finalment, Andrés Cabrelles també destacava l'esforç del mestre per fundat Lo Rat Penat:

En Lo Rat-Penat había agrupado Llombart a los que nosotros llamábamos viejos, y allí concurrían el insigne Teodoro Llórente, honor y gloria de la moderna lírica valenciana; el ilustre Querol, que enriqueció con sus *Rimas* los tesoros de las letras castellanas y regionales; el tiernísimo Víctor Iranzo, el delicado Jacinto Labaila, el epigramático Sanmartín y Aguirre, el enamorado Bodria, el grandilocuente Félix Pízcua, el inspirado Pascual y Genís, el enérgico Cebrián Mezquita, el elegante Aguirre Matiol, el fecundo Badenes Dalmau y otros muchos poetas que compartían la labor de difundir el amor a las glorias valencianas con eruditos y literatos tan notables como Martínez Aloy, Serrano Morales, Vives Liern, barón de Alcahalí, Vives Ciscar, Tramoyeres, Martí Grajales y todos, en fin, los que tenían verdadero cariño a Valencia y hablaban valenciano.

Todos se llamaban valencianistas; pero eran muy contados los que comprendían la obra de Llombart, cuyos frutos, por esta razón, habían de ser escasos y tardíos. Porque se produjo el movimiento literario; pero lo que había de ser hoguera que iluminara el espacio, quedó convertido en modesta lámpara votiva, cuya luz apenas deja ver el rostro de la imagen que alumbraba (Andrés Cabrelles 1917, 22).

Aquests paràgrafs de Ramon Andrés Cabrelles ens poden ajudar a copsar la naturalitat amb què Llombart aconseguia «connectar» amb els joves i intentava promoure entre ells l'estima per la llengua, la literatura, la història i el patrimoni valencians. També és important destacar l'esperança que Llombart dipositava en aquells novells escriptors, entre els quals Llombart confiava –si atenem a les paraules de Cabralles- que tard o d'hora sorgís un «Prat de la Riba», és a dir, un jove amb esperit emprenedor que pogués atorgar a aquell moviment essencialment cultural, un caire més reivindicatiu, i aconseguís despertar una consciència valencianista entre els seus contemporanis.

Per una altra banda, a tall de curiositat, també cal destacar que la fama de Llombart com a promotor d'autors joves ultrapassava el cap i casal, com assenyala l'escriptor de

Quatretonda Estanislau Alberola i Serra,⁸² en una entrevista publicada a *La Estampa*, en el número corresponent al 29 d'octubre de 1932:

—Yo conocía mucho al insigne poeta Constantino Llombart, el fundador de Lo Rat Penat. Aunque se ha desmentido, Llombart había sido encuadernador, y a trabajar de este oficio iba con frecuencia a mi pueblo, en el que tenía un gran amigo, amigo, también poeta excelente, el maestro don Andrés Codoñer, natural de Masanasa. Para demostrar que yo tengo razón, puede usted decir que los libros del facistol de la iglesia de Cuatretonda los encuadernó Llombart.

Yo, que también quería ser poeta—añade Alberola—, hice lo posible por intimar con don Constantino. Con este exclusivo objeto fijé mi residencia en Valencia, y fui un inseparable de Llombart, que me hizo socio de Lo Ral Penat y me inició en las memorables tertulias literarias, a las que acudían Teodoro Llorente, Sanmartín y Aguirre, Aguirre Matiol, Espían Bellveser, Palanca y Roca, Palanca y Hueso, Cabrelles, etc. Allí hablábamos de todo: de arte, de poesía, de política, de religión, y armábamos unas trifulcas épicas. Ahora bien; en lo que todos coincidíamos era cuando de exaltar a la "terreta" se trataba. Aquellas reuniones se verificaban en la calle de Pelayo, en un pisito que adquirió con sus ahorros Constantino Llombart y que legó al morir a otro poeta, a su fiel discípulo Ramón Cabrelles.

—¿Blasco Ibáñez quiso también ser poeta?

—Sí, señor. Vicente solía acudir alguna vez, y nos leía versos. Recuerdo de una composición suya muy inspirada, que se publicó en un almanaque de "Las Provincias"; pero desistió de las rimas, tal vez porque Llombart le dijera un día:

"Mira, Blasquet. Tú serás un maravillós noveliste; pero te falta afició p-a ser poeta".

5.4 *Nelina, l'amor impossible de Llombart*

Cal assenyalar per altra banda, que Llombart continuava involucrat en la dinamització de Lo Rat Penat. Com anunciava *Lo Gay Saber* en el número corresponent a l'1 de març de 1883, en la secció «Novas», el consistori dels Jocs Florals de Lo Rat Penat estava format per Josep Cristòfor Sorní –en qualitat de president-, Joaquim Serrano i Cañete, Joan Reig i Garcia, Salvador Giner, Joaquim Agrasot i Constantí Llombart –que hi actuà com a secretari.

En aquell certamen –que ja, en la seua cinquena edició, era conegut com «la festa de la poesia valenciana» (Roca Ricart 2011a, 112)- entre els guanyadors trobem Blasco Ibáñez, que aconseguí «un segon accèssit per una llegenda en prosa sobre fets de la història de València; Manuela Agnès Rausell –l'altra poetessa de la Renaixença valenciana- per una llegenda sobre l'origen i la troballa de la imatge de la Mare de Déu dels Àngels en el Puig» (Roca Ricart 2011a, 113).

Com ha destacat Roca, aquesta poetessa «ha sigut identificada com l'amor impossible que s'amagava rere el sobrenom de Nelina hipocorístic, realment: Manuela > Nela > Nelina, la dama a qui Llombart dedicà diverses composicions líriques» (Roca Ricart

⁸² Hom pot consultar telemàticament bibliografia de i sobre aquest escriptor a: <http://www.quatretondadigital.es/?p=2167>

2011a, 119). Si més no, sembla que Llombart expressà públicament -de manera tàcita, també- l'estima per aquesta escriptora, per primera vegada, en el següent sonet que aparegué al diari alacantí *La Unión Democrática. Diario político, literario y de intereses materiales*, en el número corresponent al 24 de maig de 1883:

MUDA ELOCUENCIA.

SONETO.

Cuando tu aliento embriagador respiro,
cuando en tus labios bebo la ambrosía,
y preguntas "si te amo" y de alegría
no sé qué responder... gozo ... deliro.
Tú me miras, yo, estático, te miro,
Siento en el corazón melancolía
y al repetir "si te amo" prenda mía,
brotada de mi alma abrasador suspiro.
Mas si el amor, Nelina, en que me inflamo,
demostrarte pretendo y, balbuciente,
se me anuda la lengua... ¡No te asombres!
Es que, para expresarte cuánto te amo,
no hallo palabra alguna suficiente
en el mezquino idioma de l[o]s hombres.

Constantino Llombart

Constantí Llombart, en *Los fills de la morta viva*, dedicà un espai a comentar la trajectòria literària de Manuela Agnés Rausell. D'ella destacà que era una escriptora precoç que «no ha volgut dende sa més tendra infantesa consentir en parlar l'idioma castellà entre sa família, sofrint per tal idea enèrgichs correctius de sos pares, los quals, com sol succehir, tenien gran empenyo en que sa filla no parlara may en valencià» (Llombart 1879b, 580); i també que era la «primera poetisa valenciana que demprés que va lo renaiximent de nostra parla, ha escrit en llemosí y també col·laborat en lo calendari *Lo Rat Penat*» (Llombart 1879b, 581).

En aquesta revista –com hem destacat ja (Estrela 2013b, 165-168)- aquesta escriptora publicà sis composicions poètiques i dos textos en prosa. De temàtica patriòtica són els poemes *A ma patria*⁸³ i *la Joya de Valencia*.⁸⁴ En el primer –la primera col·laboració de Manuela Agnés Rausell al *Calendari Llemosí*, també detectem referències a la diglòssia que en aquell temps condicionava l'ús culte de la nostra llengua, i que l'escriptora, segons reporta Llombart, havia patit personalment en l'àmbit familiar:

Volén qu-un llenguatje intrús

⁸³ Publicat al *Calendari Llemosí* corresponent a l'any 1879, pp. 187-189.

⁸⁴ Publicat al *Calendari Llemosí* corresponent a l'any 1881, pp. 19-22. Aquesta composició Llombart la tornà a reproduir a *Los fills de la morta-viva*, pp. 577-579.

use la ciutat del Cit,
 deixant lo seu en desús,
 y és intolerable abús
 fer-la parlar com Madrit.
 Mare hi a, ab certa jactància,
 qu·a sos fill lo castellà
 amostrant des de la infància,
 crehuen donar-se importància,
 suprimint lo valencià.
 Cap de província en Espanya
 vol matar lo seu dialecte;
 sols así per moda estranya
 qu·al seus naturals enganya,
 cabre pogué tal projecte.
 Que·s té así per un no-res
 al que parla en son idioma;
 y exigir-nos asò és,
 com si volgueren que·n Roma
 s'expresaren en anglés.
 ¿Per què, puix, tal confusió,
 entre la gent ignorant?
 Perquè nengú, en conclusió,
 ha tengut de saber tant
 en sa vida obligació
 que·s deprenge el castellà;
 que s'escriga en hora bona;
 propi és de gent il·lustrà,
 mes molt bé·l valencià sona
 en boca del valencià (Llombart 1878c, 187-188).

A més, l'escriptora valenciana publicà al *Calendari Llemosí* dues llegendes històriques ambientades en l'època de les bandositats nobiliàries a la València medieval (Estrela 2013b, 108). En *La mort d'en Ramon Boil* (Llombart & Puig Torralva 1882, 135-144) literaturitza l'assassinat del Governador de València -senyor de les baronies de Boil i Bétera-, més conegut com el Governador Vell, perpetrat el 1406, per ordre del noble Joan de Pertusa. Manuela Agnès Rausell versionà aquella efemèride de tal manera que el que en realitat fou el desenllaç horrible entre dos nobles -partidaris de dos bàndols enfrontats- que competien pels favors d'una barragana, es converteix en una narració curta que conta una història de gelosia entre enamorats, amb un final moralitzant.

L'altra composició, *Centelles y Solers o un amor entre dos odis* (Llombart 1883, 25-37), va ser premiada amb un accèssit al Medalló d'Argent las Jocs Florals celebrats a València el 1883. La cita amb què comença el relat –«Los pares qu·obcecats sacrifiquen la felicitat de sos fills a ses enrònies o capritjos, comiten un verdader parricidi»- potser siga un indicatiu que la història narrada en aquest relat d'un amor impossible entre dos

amants pertanyents a famílies nobles enfrontades, amagava un paral·lelisme en la vida real. Manuela Agnès Rausell era vídua, i, segons ens reporta Andrés Cabrelles, sembla que el seu pare era contrari a la relació amorosa entre ella i Llombart:

Entre los versos de Llombart había yo leído algunas composiciones amorosas dedicadas a “Nelina”; y un día me leyó otra que acababa de escribir contándole sus cuitas de amor a la misma musa.

El maestro estaba enamorado y tenía novia. Me dijo quién era: la poetisa Manuela Inés Rausell. Se querían desde hace mucho tiempo, pero el padre de ella se oponía a estos amores y tenían acordado aplazar su unión hasta que Dios dispusiese que ella quedara libre de la tutela paterna, pues no quería disgustar al autor de sus días.

El poeta la eligió Reina de los Juegos Florales cuando se llevó la Flor Natural. No se veían nunca.

Ella, Nelina, era de complexión robusta y de carácter serio: había publicado en periódicos y revistas versos de temas religiosos y algunos artículos en castellano. En valenciano escribió también, bajo el influjo del maestro, algunos versos que también se publicaron. Su nombre, Manuela, Nela en valenciano, lo había convertido Llombart en un diminutivo cariñoso: Nelina (Ahuir 2005, 293).

Potser, el *Constanci* de la narració *Centelles* y *Solers* faça referència a l'amor impossible de l'escriptora –*Constantí?*. Encara, el fet que Manuela Agnès Rausell fos escollida pel poeta guardonat amb la flor natural en l'edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat l'any 1886 –Constantí Llombart- com a regina, ben bé que suposà un fet sense precedents en aquell acte social on es reunia el bo i millor de la societat benestant de l'època. I de ben segur aquella agosarada decisió de Llombart fou motiu de comentari general entre el públic assistent i no (Roca Ricart 2011a, 119). En tot cas, Manuela Agnès Rausell deixà una producció literària interessant i meritòria, a la qual, al marge dels textos citats, publicats al *Calendari Llemosí*, caldria afegir les composicions poètiques: *La plasa de la Mare de Deu* (Llombart 1879a, 67-69), *La traició d'Alaçrach. Romans històrich* (Puig Torralva 1881, 95-99), *La flor del taronger* (Llombart & Puig Torralva 1882, 36-37) i *Cent y un cantars*.(Llombart 1883, 162-166). Aquesta darrera composició forma part d'una col·lecció de poesies amb què fou premiada en els Jocs Florals de 1883 i, ja en el seu moment Ricard Blasco, (1989, 60, nota 65) hi parà esment per la inclusió de la següent lloança de la llengua:

És de totes les llengües
la llemosina,
sol, que, demprés de pondre-s,
encara brilla;
y, d'ell, llum prenen,
mil ingenis que donen
glòria a les lletres

Per una altra part, reproduïm tot seguit uns comentaris personals que el mateix Constantí Llombart posà per escrit en els apunts biogràfics sobre Manuela Agnès Rausell, esmentats adés. A banda de proporcionar-nos una idea concreta del seu tarannà

–o, millor dit, quines peculiaritats reconeixia Llombart en la seua estimada-, també són un exemple concret dels judicis de valor que es barallaven a l'hora d'exalçar les virtuts d'una dona escriptora en la València del segle XIX:

Apicadísima sempre, sols ha dedicat sos ratos d'oci al cultiu de les belles lletres, sens descuidar en lo més mínim les faenes del seu sexo, que·s exactísima en desempeñar; y, molt metòdica en elles, sobreix per son esmerat aseó y economia domèstica. Pensadora, de caràcter honrat a l'emsemps que complacient, és estimada de quants la tracten, admirant-se en ella una verdadera natural filosofia, y en totes ocasions un sa criteri y una intenció recta (Llombart 1879b, 580).

Ara bé, de la producció escrita que ens ha llegat Manuela Agnés Rausell, Llombart destacaria, especialment, que era producte de «son amor a sa pàtria» (Llombart 1879b, 580). Els darrers poemes de Llombart, dedicats a Nelina, que hem trobat, aparegueren a *Las Provincias. Almanaque para 1884*. Es tracta de dos sonets, titulats *A mi musa* i *Grato Perfume*. En el primer d'ells, en nota, apareix el següent text: «Lo es de un libro, compuesto de mil y un sonetos, que con el título *Nelina (Páginas amorosas)*, está el autor escribiendo». Aquesta és l'única referència que tenim sobre aquesta publicació que tot sembla indicar que no arribà a la impremta (1883, 149) i de la qual, entre altres coses, hem de remarcar que Llombart no optà per la llengua tan cara a la seua estimada, sinó, estranyament, perl castellà.

6. Demostrant l'estima per la literatura i els escriptors contemporanis

6.1 Una contribució innegable a la dignificació de la Renaixença: Los fills de la morta-viva

Tal com s'indica a la notícia publicada a *La Época*, en el número corresponent a l'1 de desembre de 1883, en la secció «Movimiento Bibliogràfico»

Este movimiento literario de Renaixensa lemosina, ha encontrado un diligente cronista en el modesto e incansable escritor D. Constantino Llombart, que con el título *Los fills de la Morta-Viva* ha publicado un extenso catálogo bio-bibliográfico de todos los valencianos que han cultivado el antiguo idioma del país en el presente siglo. Esta obra fue premiada en los juegos florales del Rat-Penat, y hace tiempo comenzó a publicarse, quedando ahora terminada

Llombart, després de quatre anys, pogué finalitzar la publicació del treball amb el qual guanyà un brot d'argent a l'autor del millor estudi sobre «lo moviment lliterari llemosí» en la ciutat de València, durant el segle XIX, en l'edició de 1879 dels Jocs Florals de Lo Rat Penat: *Los fills de la morta-viva* (Llombart 1879b).

Aquest aplec d'assajos biobibliogràfics d'autors valencians de finals del XVIII i del XIX, Llombart el dedicà a «L'eminent publiciste, indisputable glòria de nostra moderna lliteratura Exim. Sr. En Víctor Balaguer» (Llombart 1879b, III), com a testimoni de l'admiració i respecte que sentia cap a ell. El text introductorí és obra de Lluís Tramoyeres, del qual, Llombart, en l'assaig que li dedicà en la mateixa obra, diu que formava part del

grupo dels que'n València fomenten los estudis històrichs conforme als principis de la crítica moderna, com són los Senyors Vives Ciscar, Torres (En Josep M.), Martínez Aloy, Martí (En Joan de la Creu) y alguns altres[...]

Significat lo Sr. Tramoyeres en nostre renaiximent, ha contribuït a son adelant traén a llum vârios treballs sobre lliteratura, història y belles arts en València (Llombart 1879b, 617).

El text de Tramoyeres es titula «La lliteratura llemosina dins lo progrés provincial», amb el qual obtingué una ploma d'argent, obsequi de la Societat Econòmica d'Amics del País, en el mateix certamen jocfloralesc en què fou guardonat *Los fills de la morta-viva* (Llombart 1879b, IX-XX). En aquest text, Tramoyeres es preocupava de destacar el paper que la restauració de la literatura valenciana podia desenvolupar en el progrés provincial «sens perjudí del nacional» (Llombart 1879b, IX, nota 2). A l'igual que Llombart, Tramoyeres també recolzaria el seu treball en la figura de Víctor Balaguer, al qual dedicà igualment el seu assaig. Aquesta coincidència no és gratuïta, atés que, com assenyalen Ferran Archilés i Josep Ramon Segarra, tots tres autors coincideixen en què «eren partidaris de la recuperació de la llengua, i això ja era molt, però entenent que la recuperació “provincial” que això representava havia de ser un estímul per a la recuperació d'Espanya, i no contra ella» (Archilés & Segarra 2005, 65)

Tramoyeres ho expressaria en els següents termes:

Al parlar del renaiximent del llemosí, són molts, y certament que no perteneixen al número dels llechs, els que miren-lo ab desconfiança, atribuint-li alcanços y mires estranyes al fi que's proposa; almenys en la nostra província, a hon tot va cap a l'unitat y armonia, contribuint al progrés nacional y duent a l'obra comuna els ideals y nobles aspiracions de la raça valenciana (Llombart 1879b, XIV).

Llombart, però, explicitaria abans de tot que aquell treball era un exercici de patriotisme: «per amor a la pàtria tinguérem la flaquea d'acometre tan dificultosa empresa», diria, concretament. *Los fills de la morta-viva* és, en essència, un diccionari biogràfic dels escriptors valencians, el qual s'ocupa des de Carles Ros i alguns altres autors del XVIII, fins als contemporanis de Llombart. Per tant, amb aquesta obra Llombart s'unia a la tradició valenciana de bibliògrafs, com Josep Rodríguez, Vicent

Ximeno, Gregori Maians i Just Pastor Fuster, autors que, en molts casos, tingué en consideració a l'hora de redactar la seua obra, com tot seguit comprovaren.

Així, per exemple, en l'assaig biogràfic dedicat a Carles Ros, Llombart afirmaria que:

ni en Vicent Ximeno, al nomenar-lo en lo tomo II pàg. 261, ni l'*Sepecimen Bibliot Mayansianae*, pág. 168, ni tampoch l'erudit y llaboriós En Just Pastor Fuster, en la seua *Biblioteca Valenciana*, marquen lo dia de son naiximent, feja important pera la història de la moderna lliteratura llemosina, ni posen los noms dels seus pares, ni quin fon lo seu orige (Llombart 1879b, 31).

Llombart, a l'hora de redactar les notes dedicades a l'erudit, historiador, lingüista i polígraf valencià Gregori Maians, cita Ximeno i Fuster (Llombart 1879b, 86), i encara, destacaria del primer que «és lo més universal dels escript[or]s espanyols de l'època», i que si no hagués sigut per la Societat Econòmica de València, que oferí «en lo programa de premis de l'any 1827 una joia a l'autor de l'elogi més digne d'En Gregori Mayans, encara no tindríem una simple notícia històrica y lliterària d'este home enciclopèdich, qual oblit vergonyós seria no sols per a València, sinó també per a la Espanya» (Llombart 1879b, 90-91).

Encara, en l'assaig biogràfic que Llombart publicà a *Los fills de la morta-viva* de Just Pastor Fuster, Llombart destacà d'aquest bibliògraf que:

Vàries són les obres qu'escrigué nostre il·lustrat y diligent llibrer, emperò sols dues ne coneixem impreses; sa famosa *Biblioteca Valenciana*, dos volums en fòlio, dels quals ham tengut principalment que valdre-nos per a la redacció del present llibre en sa primera part; y un *Vocabulario lemosino-valenciano*» (Llombart 1879b, 202-203).

Evidentment la «primera part» del treball de Llombart, fa referència a aquells autors les dades dels quals va extraure, fonamentalment, de la *Biblioteca Valenciana* de Just Pastor Fuster, que són els que apareixen en la taula de biografies des de Carles Ros fins el frare franciscà Antonino Diago, és a dir, des de la pàgina 29 fins la 193, excepte les de Lluís Martín Malo (Llombart 1879b, 98) i Vicent Martínez Colomer (Llombart 1879b, 148-150) que no apareixen als volums de Just Pastor Fuster. A partir d'aquest punt, Llombart tractaria d'establir la nòmina d'autors contemporanis que tenien el comú denominador d'haver conreat la llengua pròpia en els seus treballs.

Llombart, per tal de nodrir-se de documentació o d'informació relativa als autors biografiats també va recórrer a informacions de diversos col·laboradors, com és el cas de Josep d'Orga (Llombart 1879b, 155, 179) o Fèlix Pizcueta (Llombart 1879b, 185). En altres casos, posseïa fonts de primera mà, com documentació inèdita, com ara en el cas de Mossén Bertomeu Tormo

Entre altres treballs qu'existixen inèdits, posehírem nosaltres un joguet còmich en un acte y en vers, nominat *La Fira d'Albayda*, y un poemeta imitació de Lope de Vega, titolat *La Gatomàquia Valenciana*, que teníem amanit per a donar-lo a llum, com habíem ja anunciat, en la Biblioteca

Valentina que fundàrem, y que per especials circumstàncies, agenes a nostra voluntat, recientment s'ha encarregat de donar a la estampa l'entusiasta jove llemosiniste en Josep Puig (Llombart 1879b, 170).

En altres ocasions, també aprofità textos d'altres col·laboradors. En el cas dels apunts de Just Pastor Fuster, tot i que Llombart consignà que tenia l'encàrrec de redactar una «extensa y formal *Biografia de D. Justo Pastor Fuster* per part del seu fill, Josep Gregori Fuster, aprofità unes notes biogràfiques que d'aquest bibliògraf valencià confegí Lluís Tramoyeres (Llombart 1879b, 203). Per altra part, cal indicar que també extractà informació de la biografia que Vicent Boix redactà de Pasqual Pérez (Llombart 1879b, 276), publicada com «Advertencia» en el volum *Obras en prosa y en verso de D. Pascual Pérez Rodríguez*, editada a València, el 1869 (Boix 1869). Per als apunts de Joan Arolas, aprofità l'article que Rafael de Carvajal publicà al *Semanario Pintoresco Español*, en el número 27, corresponent al 7 de juliol de 1850 i també la necrològica que publicà *Las Provincias* (Llombart 1879b, 350).

Llombart, en alguns assajos, intentava millorar la informació que havia consultat, per exemple, fent correccions en transcripcions, com és el cas de la del col·loqui de Pasqual Martínez García, *Coloqui de Nelo El Tripero*, sobre la qual comenta:

L'hem insertat así tot lo més conforme qu·habem pogut ab l'original de son autor, original qu·obra en poder nostre, admitint, n·obstant, algunes variants y correccions en ell posteriorment introduhides, y que·n nostre concepte, ans li donen que li lleven nengun mèrit. Entre les modificacions qu·habem admitit, se conta la divisió del romans en dues parts, que·n l'original no se troba y que per sa llarga extensió de versos se fa necessària (Llombart 1879b).

Per altra banda, l'objectiu de Llombart, a l'hora confegir l'aplec d'apunts biogràfics, era bastir un material eminentment divulgatiu, tal com explicita en l'espai dedicat al poeta Vicent W. Querol:

Molt lluny de nosaltres preténdrer fer así sa biografia, ni sixquera intentar formar juhí crítich sobres ses bellísimes inspiracions poètiques, acabats modelos de llírica poesia. Tarea és esta destinada a plomes més ben tallades que la nostra (Llombart 1879b, 396).

Així i tot, Llombart, en alguns casos feia gala de la seua tasca de recerca, afegint informació complementària –de vegades, a manera de curiositat. El cas més significatiu potser siga el de Benet Altet i Rualte, del qual Llombart destaca que en 1871 obtingué el títol de membre de l'acadèmia romana dels Arcades «baix lo nom de Uldreno Timenio, per son cant escrit en nostra nativa llengua, que dedicat al Sant Pare, formà part del *Gran álbum del Jubileo pontificio de S. S. el Papa Pio IX, año 1871*, ofert per

l'esmentada Academia». I tot seguit transcriu la «curiosa nota», escrita en italià, que en l'esmentada publicació acompanyava la composició poètica d'Altet i Ruate:

Quest Ude é scritta nella lingua Limosina, che, l'Etnografia riduce al ramo delle *Celto-Latine*, é propriamente al *Románico Ibérico*. Essa é parlata nel territorio che un tempo formava il regno de Valenza, nelle Catalogna é in tutte les provincie Basche spagnole é francesi fino a Perpignano. La letteretura limosina é ricchíssima ed antichíssima, avéndola resa célebre i *Trovadors* coi *Provenzals*; é in essa sono scritte tutte le croniche é le memorie degli archivi riferentesi alle guerre cogli Arabi. Mantiensi ancor viva, quatumque non sia piu apoderata negli atti nazionali; é in essa l'Arcade autote di quest'Ude ha scritto un poemeto intitolato *Dio é il mondo*, adoperandovi soltanto parole monosilabe, senzache nel lavoro apparisca stento o durezza di sorta: il che é argomento di quanto sia ricco il linguaggio *Limosino*. (Llombart 1879b, 357).

En altres casos Llombart manifestava el seu bagatge intel·lectual, fent comentaris bibliogràfics, com, per exemple, els que dedica a la *Historia de Valencia* d'Escolano, la qual

anotada y continuada per lo Sr. Perales, és, en resumen, la més completa y recomanable, no sols de quantes coneixem fins al present, sinó també de les primeres, com no siga la única, de les diferents províncies d'Espanya. La edició de la mateixa, dignament duta a cap per los esforços de l'acreditada casa editorial dels Sres. Tarraza, Aliena y Companyia, està esmeradament impresa en l'establiment tipogràfic d'En Carlos Verdejo, y va il·lustrada ab dibuixos, làmines y cromos deguts als reputats artistes valencians Srs. Franch, Cortés, Peyró Arnanz, Pérez (Teodoro), Pla y Valor, Pablo (Salvador) y alguns altres. És un treball que ls honra (Llombart 1879b, 543).

Però per als nostres objectius, potser, els comentaris que ens poden resultar més interessants són aquells en què manifestava opinions personals sobre iniciatives seues o l'abast del moviment renaixencista. És el cas del comentari que li suscita, per exemple, el poema *Lucrècia profanada*, de Ramon Lladró i Mallí:⁸⁵

La llectura d'este poemeta, en l'Ateneu Casino Obrer, donà motiu a que l'autor de aquest llibre prenguera peu per a fundar la Societat llemosinista Lo Rat-Penat, a la que lo Sr. Lladró tingué la galanteria de dedicar-lo, y de la que es u dels més entusiastes sócios (Llombart 1879b, 364).

I també és digne d'esmentar el comentari que, amb motiu de ressenyar la producció poètica de Rafael Ferrer i Bigné, destacava els recels que el moviment restaurador –que Llombart reconeixia que havia estat impulsat des del Nord– havien sorgit ja, a València, quasi vint anys abans que Llombart hagués publicat *Los fills de la morta-viva*:

En Catalunya y Mallorca tingué lloch d'apreciar de prop lo renaiximent lliterari, y recort de la estància en eixes terrers y reminiscència de son llenguaje fon la poesia titolada «Les tres germanes», publicada en 1866. [...]

A l'any sigüent publicà «La Crehuada dels poetes» ab que ja se manifestaba per a alçar la bandera del Renaixement valencià certa disidència ab l'exclusivisme català, més clarament indicada en algun

⁸⁵ Lladró Mallí, Ramon. 1878. *Lucrècia profanada. Poema semi-sério, semi-còmich, y tractat també en bufo algunes vegades*. València: Imp. de Joseph Peidró. L'autor dedicà aquest poema a la junta directiva de Lo Rat Penat, i per la seua significació i temàtica caldria disposar d'una edició moderna d'aquest text.

article crítich publicat per lo Sr. Ferrer en lo *Museo Literario*. En València, y per obra de la naturaleça, que coincidència igual oferia en vâries regions espanyoles y extranjerès, germinaba ja la llabor llemosina, refrescada per los vents restauradors de Catalunya y Mallorca (Llombart 1879b, 406-407).

Tanmateix, tot i revaloritzar la producció en la llengua pròpia d'autors que l'havien precedit, o l'acompanyaven en la tasca de dinamitzar el moviment renaixencista, Llombart, en diverses ocasions es reivindicarà com l'iniciador del mateix. En l'assaig biogràfic dedicat a Jaume Peyró i Dauder, Llombart afirma:

Emperò no terminarem aquests apunts, sense manifestar abans lo patri amor de que Peyró y Dauder estava posehit, y lo molt que, per ell inspirat, contribuir fàcil li fóra si existit haguera, quant en València s'inicià per nosaltres lo renaiximent de nostra llengua y lliteratura (Llombart 1879b, 509).

També, en l'estudi dedicat al seu amic i fidel col·laborador Josep Bodria, aprofitaria per manifestar la mateixa opinió. Josep Bodria, segons Llombart,

ab major entusiasme y decidida afició ve cultivant la poesia llemosina, dende lo punt mateix en què comunicàrem ab ell lo pensament de dur a cap la restauració de l'abandonat idioma dels Marchs y dels Corelles, puix acàs lo Sr. Bodria fon lo primer que s'adherí al projecte, y per lo mateix un dels socis que contribuïren en primer lloch a la creació de *Lo Rat Penat*, societat d'amadors de les glòries valencianes (Llombart 1879b, 646).

I, com no podia ser d'altra manera, també es preocupà per fer palesa la seua qualitat de fundador de *Lo Rat Penat*. En parlar de la producció de Manuel Torres i Orive, hi destaca:

Quant fundàrem Lo Rat Penat, ell fon també un dels escriptors qu'ab més entusiasme aculliren la idea, contribuint als primers treballs que s realitzaren, y per esta rahó l'honrà la societat nomenant-lo Vicepresident de la Secció de lliteratura (Llombart 1879b, 735).

Com hem pogut comprovar, Llombart, des de les pàgines de *Los fills de la morta-viva*, es considerava apte per atribuir-se un paper destacat en la dinamització de la Renaixença a València. Ara bé, l'assumpció d'aquesta responsabilitat des dels escrits de *Los fills de la morta-viva* no sembla que anàs destinada a desbancar cap competidor. Una prova fefaent n'és l'assaig biogràfic del patriarca de la Renaixença valenciana, Teodor Llorente (Llombart 1879b, 38-387). Cal assenyalar que Llombart aprofità alguns materials publicats al *Calendari Llemosí* per a redactar *Los fills de la morta-viva*. És el cas dels textos dedicats a Jaume Peyró i Dauder, Vicent Boix, Joaquim Balader, Eduard Escalante, Josep d'Orga, Cristòfol Pascual i Genís, i també el dedicat a Teodor Llorente (Roca Ricart 2005, 85-86, Estrela 2013b, 124-136).

A banda del seu contingut informatiu, les valoracions personals de Llombart respecte de Llorente ens poden servir com indicis de la consideració que li meresqué la trajectòria intel·lectual i la producció literària del director de *Las Provincias*. El que ara cal posar de relleu és que Llombart comença la semblança de Llorente destacant la «innegable importància» d'aquest dins el moviment renaixencista (Llombart 1879b, 380). I que tenia informació de primera mà sobre els inicis de la seua participació activa en el renaixement literari i en la participació dels primers Jocs Florals de 1859, a València, que no obvià:

En l'any 1857, la casualitat d'haver caigut en ses mans un eixemplar de les poesies catalanes del renombrat *Gayter de Llobregat*, lo Mestre en *Gay saber* en Jogim Rubió y Ors, fon la causa de que acullint ab entusiaste ardor aquell renaixement lliterari, escomençara a escriure versos en *llemosina parla*, que publicà, per cert, lo malhaurat y sabi escriptor En Pasqual Pérez en un periòdich polítich que dirigia, anomenat *El Conciliador*.

En 1858, unit al eminent poeta En Vicent W. Querol, son inseparable company d'estudis lliteraris, juntà en lo Liceu d'esta ciutat a tots los conreadors de les lletres, y, d'acort ab En Mariano Aguiló, respectable lliterat qu'estaba a la sahó de bibliotecari de nostra Universitat, proyectaren-se uns *Jochs Florals*, que·s realiaçaren en 1859, habent obtengut los dos primers premis que·s concediren a la lliteratura en nostra llengua, l'u En Víctor Balaguer y l'altre lo poeta de qui es tracta (Llombart 1879b, 381).

Llombart també destacà la merescuda reputació de Llorente com a traductor i com a periodista, i, respecte al diari que fundà, *Las Provincias* l'encasella com un

periòdich d'idees lliberals un tant conservadores, emperò independent de tot partit, al que s'ha consagrat lo Sr. Llorente en cos y ànima, és dir, ab tal asiduitat y perseverància, qu'ha llograt inductablement, convertir-lo en u dels millors diaris d'Espanya (Llombart 1879b, 382).

Com a poeta, deixà patent les «fraternals relacions ab los poetes mallorquins y catalans, valent-se del periodisme pera exténdrer y propagar l'actual renaixement de nostra lliteratura y així mateix, l'amor a les glòries de nostra volguda pàtria» (Llombart 1879b, 382). I tornant a fer gala de la seua perspectiva per a dimensionar projectes editorials, li expressava aquest desig:

més prone volguérem nosaltres vórer escullides y col·leccionades en un llibre ses bellíssimes poesies originals, en nostra llengua, que ningun altra mena de treballs lliteraris, per molt y molt que estos puguen vàdrer, ja que sens dubte, ab sa publicació habia de fer-los un inapreciable servici a nostres llemosines lletres (Llombart 1879b, 383-384).

I, si aquestes paraules no evidencien a bastament el respecte que, si més no en el moment de publicar aquells papers, Llombart sentia per Llorente, potser l'admiració que emprà com a colofó ens en traurà de dubtes: «¡Envanida, en veritat, pot estar la pàtria

d'haber tingut en lo Sr. Llorente un fill tan eminent y tan insigne» (Llombart 1879b, 388).

No obstant això, el que sí que es fa evident, amb la publicació de *Los fills de la morta-viva*, fou la vocació de lideratge en el procés de dinamització del moviment renaixencista, i com podrem comprovar, mesos després, la calidesa dels comentaris anteriors brillaria per la seua absència en els referències públiques entre ambdós autors (Roca Ricart 2005, 87). Tanmateix, el que ens interessa destacar és que a través de *Los fills de la morta-viva*, queda palesa la vocació integradora del projecte llombartià i el valor secundari que atorgava a les posicions ideològiques dels autors, de qui va fer ressenyes biogràfiques. Tot apunta que, per a Llombart, a l'hora de redactar *Los fills de la morta-viva*, allò que vertaderament era prioritari era difondre i dignificar les contribucions literàries d'aquells escriptors i escriptores que, al seu parer, havien contribuït o contribuïen al renaixement literari valencià, deixant de banda la seua ideologia política, i per aquesta mateixa raó, en cada semblança s'inseria un text literari –o un fragment- de cada autor, per tal que el lector pogués comprovar –potser seria més adequat dir «descobrir»- les seues qualitats. El projecte de Renaixença de Llombart, com hem apuntat, estava concebut en termes de poble i, com ja afirmà Fuster –que posà èmfasi en la intuïció de Llombart per a dinamitzar aquell moviment cultural (Fuster 1996 [1962], 110-111)-, cal aproximar-se a *Los fills de la morta viva* amb la idea de trobar una resposta a la pregunta de quin era l'origen de la Renaixença; perquè, per a Llombart, resulta prou evident que existia una tradició anterior que tingué un trencament concret: la Guerra de Successió.

En aquest sentit, cal prendre en consideració el següent paràgraf de Llombart, que apareix en l'assaig del primer autor biografiat en *Los fills de la morta-viva*, Carles Ros:

Ja en plena decadència aquella gloriosa parla que tant y tant havia en los pasats segles honrat ab son cultiu a nostres avis, a consecució de la tirànica lley qu'al derogar lo monarca Felip V, en 29 de juny de l'any 1707, los magnífics furs y privilegis, els obligava a renegar de sa materna llengua en benefici de la castellana que es trataba de imposar per força (Llombart 1879b, 29).

Justament, la tria de Carles Ros com el primer dels escriptors estudiats sembla motivada perquè, en paraules de Llombart, ell fou

u dels més distinguits lliterats que en Valencia a mitjans del segle passat (XVIII) prengueren la lloable iniciativa de fer renàixer a La Morta-Viva, de restaurar y tornar a son primitiu lluíment nostra materna llengua, tan llastimosa y tirànicament de mort ferida pel rey en Felip V, al decretar en 29 de juny de 1707 la despòtica abolicó de nostres venerables furs y privilegis (Llombart 1879b, 23-24).

Per a Llobart, l'abandó i el decandiment literari de la nostra llengua tenia una data i un causant concrets: 1707 i el rei Felip V; i, entre d'altres coses, dels seus comentaris podem extraure que, per al nostre autor, aquella època de decandiment començà a revertir a penes unes dècades després, amb la figura del notari Carles Ros. No obstant això, com afirma Escartí, el que cal ponderar en última instància és que per a Llobart existia una època de «Decadència» que conceptualment també, justificava l'existència d'una «Renaixença» (Escartí 1993).

Tanmateix, la relació d'autors que recollí al seu diccionari biogràfic *Los fills de la morta-viva* semblen basar-se en l'afirmació d'una tradició literària que es projecta des del present sobre el passat, amb una funció legitimadora i apologetica indubtable (Estrela 2014, 74). En la línia de Josep Segarra, considerem que el patriotisme literari, del qual és conseqüència una obra tan representativa de la Renaixença valenciana com és *Los Fills de la Morta-Viva*, es troba estretament associat al que podríem definir com el relat històric sobre el regne foral (Segarra 2006). El «renaixement» de la llengua, per a Llobart, només pren sentit després que fou «tan llastimosa y tirànicament de mort ferida pel rey En Felip V, al decretar en 29 de Juny de 1707, la despòtica abolicció de nostres venerables furs y privilegis» (Llobart 1879b, XXIII-XXIV). Per això no és estrany que el repertori d'autors que formen *Los Fills de la Morta-Viva* comence en el segle XVIII i no abans. És a dir, la valoració de la llengua i de tot l'elenc literari que podia ser considerat com un referent, que podia formar part de la tradició per als homes i les dones de la Renaixença, se superposava a una història tramada com un relat de decadència culminat amb la pèrdua dels furs. De fet, el mateix concepte de «renaixement» depèn d'aquest relat històric.

Per a Llobart, en la línia de la narrativa historiogràfica liberal iniciada a principis del segle XIX, tota l'explicació descansava en el supòsit d'una eterna dialèctica entre la llibertat i el despotisme. Ho hem vist en el cas de *Lo darrer agermanat* i, com podem comprovar, en *Los fills de la morta-viva*, també. En el fons, la tradició que Llobart aspirava a restaurar era d'una índole superior i havia estat suplantada per la monarquia absoluta: era la tradició del primer liberalisme del segle XIX, i de les idees morals que aquest prengué de la Il·lustració (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 113). Aquesta és, la clau que ens ajuda a interpretar l'elecció de la dedicatòria de *Los fills de la morta-viva* a un autor tan admirat per ell com Víctor Balaguer –gran part de la producció escrita del qual parteix de la idea que la història i la literatura podien propugnar un patriotisme alternatiu a les opcions autoritaristes- i també ens ajuda a

entendre el fet que incloguera la següent cita de l'historiador italià César Cantú, el més representatiu de l'escola historicista italiana, el qual, en la seua *Història Universal* (Cantú 1854), de 35 volums, tractà des d'una perspectiva filosòfica el desenvolupament dels pobles civilitzats: «Tot moviment lliterari enclou una significació moral» (Llombart 1879b, I).

Constantí Llombart, com també farien autors pròxims a ell, com Josep Maria Puig i Torralva i Francesc Martí Grajales (Puig i Torralva & Martí Grajales 1883), contribuí a augmentar el coneixement que els valencians del darrer terç del segle XIX tenien de la seua història literària. I la seua producció aconseguí aportar unes dades i uns materials que confegiren un discurs històric i cultural legitimat per una tradició literària que, com la llengua, tenia una funció d'autoreconeixement del poble que la parlava. Unes dades i uns materials que temps a venir ultrapassarien aquests àmbits i provocarien una tensió identitària.

6.2 *Un pas decidit en la promoció de la Renaixença: Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*

Disposem de poca informació sobre Llombart l'any 1884. Cal advertir que una epidèmia de còlera assotà la ciutat de València aquell any, motiu pel qual, per exemple, els Jocs Florals de Lo Rat Penat d'aquell any es van suspendre i se celebraren en març de 1885 (Roca Ricart 2011a, 115), i a l'igual que aquesta trobada literària, suposem, es detindria la resta de l'activitat cultural del cap i casal. Tanmateix, Llombart aconseguiria, a finals d'aquell any, un dels objectius que explicità en el primer volum de *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*: una publicació que –si bé no aparegué amb una periodicitat setmanal, com ell desitjava– (Llombart 1874, 9), podia arribar a mans dels lectors cada quinze dies: *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*. Com assenyala Ricard Blasco, aquest periòdic serà «el primer òrgan oficial de la nova corporació; no pas més enllà d'uns quants mesos: els que s'escolen del 15 de desembre de 1884 al 15 d'abril de 1885» (Blasco 1985, 9). Llombart n'era el director i en ell col·laboraren gran part dels escriptors que trobem al *Calendari Llemosí*. De fet, Blasco destaca la continuïtat que significava l'aparició d'aquest periòdic, respecte de la revista anual que Llombart i Puig i Torralva publicaren des del 1874 al 1883, amb aquestes paraules:

«n'heretà l'orientació culturalista i el sentit d'integració nacional palés en les seues pàgines» (Blasco 1985, 10).

Segons reporta el mateix Blasco, sabem que Llombart, en octubre de 1884, havia sol·licitat permís a la Junta de Govern de l'entitat ratpenatista per a traure a la llum una publicació que fos «orgue oficial» de la mateixa. Petició que li fou concedida en la sessió de 31 d'octubre. (Blasco 1985, 29). Lo Rat Penat, des de juliol de 1884 estava presidit per Fèlix Pizcueta, el qual suposem que accedí al càrrec –a l'igual que el seu equip de col·laboradors, entre els qual trobem un «director de publicacions», Estanislau Torres- amb la voluntat de dinamitzar l'activitat al si de la corporació, cosa que desitjava públicament també Llorente, des de les pàgines del *Almanaque para 1885 de Las Provincias* (Blasco 1985, 28). Per aquesta raó, potser, la iniciativa de Llombart fou acceptada sense cap reserva i poques setmanes després, concretament el 15 de desembre de 1884, apareixeria el primer número del *Periòdich Lliterari Quincenal*.

De fet, si la iniciativa no havia pogut arribar a rams de beneir abans, sembla que fou per motius econòmics. Llombart, en els apunts biogràfics que publicà a *Los fills de la morta-viva* sobre Pizcueta –de qui cal recordar que fou el primer president de Lo Rat Penat- refereix els càrrecs que aquest ocupava dins l'entitat esmentada, i, entre ells, hi trobem el de «President de lliteratura, Director del *Boletí* (que per l'estat econòmic de la societat no ha pogut encara publicar-se)» (Llombart 1879b, 437).

La redacció del *Periòdich lliterari quincenal* destinà les primeres dues pàgines del primer número, que eixí al carrer el 15 de desembre de 1884, a un article titulat *Propòsits i aspiracions*, el qual intuïm que és obra de Llombart, atés que el sentit de l'article sembla una reivindicació de la seua contribució a la Renaixença, en la mateixa línia que ja ho havia fet a *Los fills de la morta-viva*:

Fa un ramat d'anys, a l'iniciar en València lo renaiximent lliterari llemosí, quat ja nostres germans de Catalunya habien donat un gran impuls a la gloriosa restauració de nostra olvidada llengua y lliteratura, volguérem respóndrer, com era del cas, a aquell patriòtich moviment, que a la volta d'algun temps tan asahonats fruyts tenia que produhir; y proyectàrem la publicació d'un periòdich a hon nostre esperit de valencianisme, sixquiera quincenal o semanalment fóra es reflectara, ab lo lloable fi de despertar y mantíndrer viu ab ell l'entusiasta amor que sempre, dende la infantesa, sentírem per les coses de nostra benvolguda pàtria.

I continua en els següents termes:

Asò, que tan fàcil y sencill a la simple vista pareixia, oferí llavors tal cúmulo d'inconvenients per a dur-ho a terme, que sent-nos poch menys qu'insuperables, ab greu sentiment de nostre cor, altre recurs no hagué que deixar-ho, y desistir, com en efecte desistirem, d'aquella dificultosa empresa. Mes no perquè llavors topàrem ab semblants obstacles, renunciàrem per complet a nostre bell ideal, y ja que no decenal ni quincenalment, com desijàvem fer lo periòdich, conseguírem tràurer a pública

Illum, per primera vegada en 1875 l'almanach llemosí *Lo Rat-Penat*, en lo qual anyalment apareixen estimables treballs, en vers y en prosa, qu'han vingut senyalant lo curs de nostra propaganda, deguts a la ploma dels més aventatjats poetes de Catalunya, de València y de les illes Mallorques.

A més, Llombart aprofitava per fer un balanç dels aconseguiments a l'hora de promoure el moviment renaixencista:

La febra contínua -diu l'adage valencià- és la que mata, y deu o dotze anys de llaboriosíssima predicació llemosinista, encara que no may tan activa com nosaltres volguérem, han donat per fi excelents resultats; y en un asunt de tanta trascendència com és aquest per a nostre país, si bé un poch lluny, pareix vesllumar-se ja lo sol esplendorós d'un bell pervídrer.

Tot, efectivament, ha pres distint aspecte, y en l'actualitat, gràcies a la fundació de la *Societat de Amadors de les glòries valencianes*, nomenada *Lo Rat-Penat* -quals nobilíssimes aspiracions, ab desinteresada ajuda dels verdaders patricis que la componen, sustentarem y defendrem ab tot l'ardor de nostres ànimes- València dispon millor que'n l'esmentada època de suficients y valiosos mijos, per a dur a cap l'acariciada idea.

I conclouïa emprant una expressió ben seua:

Pel fil -diguérem llavors- *traurem lo capdell*, y puix qu'a força de treballs y benedictina paciència, ham conseguit formar un numerós eixèrcit de decidits campeons defensors de nostra bona causa; hora és ja que per mig de la premsa periòdica, demostrem al món sancer lo molt que sempre ha valgut, y encara, a despit de la enveja, pot y ha de vàldrer, perquè tal sense dubte és son destí, la rica y bella sultana del Guadalaviar, dues vegades ab lo valent Campejador y l'invite rey en Jaume desposada.

Aquestes declaracions, sembla que no foren ben rebudes per part de Teodor Llorente, en el sentit que l'autoreconeixement que Llombart -suposadament- s'atorgava, d'haver iniciat el moviment renaixencista a València no era mèrit exclusiu seu. I el dia abans de sortir a la llum el *Periòdic lliterari quincenal*, és a dir, el 14 de desembre de 1884, a *Las Provincias*, el diari dirigit per Llorente, el qual de ben segur era ja coneixedor del contingut de l'esmentat article estampat al primer número de la publicació oficial de l'entitat ratpenatista, va aparéixer la següent ressenya:

Ayer apareció un nuevo periódico literario, quincenal y escrito en lengua valenciana, titulado *Lo Rat-Penat*. Está dirigido por D. Constantino Llombart, y según consta por el oficio que publica, la junta de gobierno de la Sociedad de aquel nombre le ha concedido el carácter de órgano oficial de la misma.

Al consignar sus propósitos y aspiraciones el nuevo periódico expresa el deseo de impulsar el movimiento de amor y estudio hacia las cosas de Valencia, comenzando por su lengua nativa, su literatura, su historia, sus leyes, sus costumbres y tradiciones, todo lo cual nos parece muy bien y merece nuestras simpatías. Lo que no podemos dejar pasar sin rectificación es la vanagloria de haber sido el director de esta nueva publicación quien inició en Valencia el renacimiento literario lemosín: permítanos el señor Llombart que le recordemos que antes de que pensase él en tal cosa, otros habían promovido e impulsado ese renacimiento: *suum quique*, pues.⁸⁶

⁸⁶ Citem a partir de la transcripció que ofereix Ricard Blasco (1985, 31).

Llombart, tanmateix, no es mantingué indiferent davant aquell escrit reivindicatiu i en el següent número –el segon- del *Periòdich lliterari*, de data 1 de gener de 1885, publicà, en la secció «Noves», el següent article:

Agrahim a nostres estimats colegues, de dins y fora de València, la carinyosa acullida qua nostra modesta publicació li han otorgat, ja que fins *Las Provincias* s'ha dignat dir «que li pareix molt bé y enreixem les seues simpaties». Com lo gamell de la falla a donya pusa, nos contentarem per ara en dir-li al decà de la premsa valenciana: «Gràcies, senyor elefant».

En quant a si cap o no a nostre director la vanaglòria d'haber segut en València l'iniciador del renaixement llemosí, en la consciència està del públich valencià, y per tota contestació al senyor Llorente, que no debia consentir als seus gacetillers semblants afirmacions, li asegurem que pronte apareixerà en nostres colunes referida, punt per agulla, la història de nostra renaixensa; y llavors se sabrà qu'és lo que cada qual en este asunto ha fet, y quals puguen ser los servicis que dit senyor, indubtablement, li ha prestat a nostra causa. Aprofitarà a l'ensemps nostre treball, per a rectificar a les moltes inexactituts que l'acadèmich en Francesch Maria Tubino, atés a les particulars indicacions de qui no creem precís nomenar en este moment, cometé en sa *Historia del renacimiento literario lemosín en Cataluña, Valencia y las Baleares*. Per a tot arriba l'hora!

El mateix Ricard Blasco es lamentava perquè Llombart no arribàs a publicar aquella «història de nostra renaixensa», perquè d'aquesta manera podríem haver conegut si al marge d'aquell zel per erigir-se en líder del moviment renaixencista a València, hi havia cap altra causa que pogués substanciar el distanciament que existia entre ambdós escriptors en aquella època, i que, com hem vist, es fa evident a les pàgines del *Periòdich lliterari* i *Las Provincias*. Fins que no apareguen noves dades, coincidim amb Roca en que, «en el fons, tot es reduïa a una qüestió de vanitat i de protagonisme» i com evidencien les paraules de Llombart, aquest semblava estar molest perquè Tubino hagués comés «*inexactituts*» atenent a les indicacions de Llorente, a l'hora de redactar la seua *Historia del renacimiento literario lemosín* (Roca Ricart 2005, 87-88). Potser Llombart, que llavors ja havia publicat nombroses col·laboracions d'escriptors contemporanis a les planes del *Calendari Llemosí* i s'havia preocupat per recollir i redactar assajos biogràfics dels mateixos –que publicà a *Los fills de la morta-viva*, com hem vist-, i després dels «deu o dotze anys de llaboriosíssima predicació llemosinista» es considerava aleshores el més autoritzat per a aquell afer i reivindicava un espai més reconegut en el parnàs literari valencià.

A més a més, Tubino, en parlar de la poesia valenciana, afirmava que «el cultivo del lemosín para los escritores valencianos, ha sido siempre, un accidente de la vida literaria [...] Los poetas lemosines, desde Llorente hasta Llombart, no piensan, ni mucho ni poco, en perder el título de escritores españoles, esto es, nacionales» (Tubino 2003, 532-533). Per altra banda, Tubino no destacava el paper de Llombart com a ànima de Lo Rat

Penat, és més, hi destacava la qualitat d'entitat eminentment apolítica i, en citar les vindicacions anticastellanistes de Sanmartín i Ricard Cester, produïdes en la vetlada inaugural dels Jocs Florals de 1878 deia que eren idees «que en el pueblo valenciano carecían de legítimos precedentes», les quals només podien ser tolerades per «imaginaciones acaloradas y talentos inexpertos». I, encara, entre «los ilustres representantes del Parnaso lemosín» que participaren en aquell acte, hi esmentava: «Llorente, Pascual y Genís, Iranzo, Arroyo Almela, Bodria, Cester, Lladró [...], Orga, Sanmartín, Balader, Labaila y Pizcueta», però no Llombart (Tubino 2003, 403). Aquests comentaris i detalls, no passarien desapercebuts per a Llombart.

Ramon Andrés Cabrelles, en les memòries que redactà, recordava d'aquesta manera la percepció que Llombart tenia de Llorente:

Llombart creía encontrar en Llorente falta de afecto hacia él. En su campaña en pro del renacimiento de la literatura valenciana nunca se le había mostrado propicio; y aunque después de la creación de Lo Rat Penat había llegado a ser la figura más sobresaliente de aquel movimiento, el maestro le miraba con recelo. Bastaba que el *croniste* de *Las Provincias* al reseñar cualquier acto en que nuestro poeta hubiera tomado parte olvidase su nombre o que el cajista al componerlo lo desfigurase sin darse cuenta, para que estas faltas se las achacase al director del diario. Y decía:
-¡Ya está aquí el elefante: tiene marcada la línea hasta donde puede llegar cada uno y en cuanto intentes rebasarla, te pone la pata encima y te aplasta! (Ahuir 2005, 287).

Segurament produïts per aquesta susceptibilitat que ens reporta Andrés Cabrelles, els comentaris de Llombart publicats al *Periòdich Lliterari Quincenal* molestaren a Llorente, fins al punt que –com assenyala Roca- dos anys més tard, quan Llombart li proposà que prologàs la traducció de *Canigó* de Jacint Verdaguer que estava preparant, aquell s'hi negà inicialment (Roca Ricart 2005, 88).

Ara bé, és innegable que totes les iniciatives de Llombart responien a un propòsit ineludible: fomentar entre el poble valencià l'estima per aquells elements que configuren el seu caràcter. En l'article abans citat «Propòsits y aspiracions», publicat al primer número del *Periòdic Lliterari Quincenal*, que ja hem esmentat, Llombart ho explicaria així:

és de tot punt necessari que, si degenerar no vol y pédrer lo que verdaderament constituïx son ser y li dóna individualitat y fisonomia pròpia; és indispensable que, inspirant-se en son més alt patriotisme, y seguint ab fe l'eixemple de la societat valencianista Lo Rat Penat –de la qual és nostra modesta publicació orgue oficial- deprenha de huy en avant a estimar ses coses, començant per estudiar sa nativa llengua, sa lliteratura y sa història, ses lleys, ses costums y tradicions; y acabant per donar a tot lo seu, com los catalans saben fer-ho, tot lo valor, importància o mèrit que en sí tinga.

A aquesta finalitat, per tant, responia també el programa de l'entitat ratpenatista ideada per Llombart, el qual, al mateix article, sintetitzaria així: *Tot per València y per a*

València. I, com no podia ser d'altra manera, també, el nou periòdic que naixia al seu si.

Ricard Blasco, referint-se al *Periòdic Lliterari Quincenal* afirmarà:

El periòdic que Constantí Llobart feia sortir a llum era una resposta i un repte als atacs llançats contra la Renaixença i contra l'entitat durant sis anys des de diverses tribunes valencianes i foranes. Però era també un esperó posat als valencianistes. Decididament, quelcom començava a canviar en llur societat (Blasco 1985, 35).

Respecte del contingut del *Periòdic Lliterari Quincenal*, Ricard Blasco destaca, sobretot, el sentit d'integració nacional de la cultura –ja hem fet adés referència, i és una constant en les publicacions de Llobart- i la incessant preocupació per a posar a l'abast del lector textos que poguessen abrandar el su patriotisme: transcripcions de clàssics o de documents de la història, elogis a la llengua, o estudis històrics. Des d'aquesta perspectiva, un aspecte a tenir en compte és l'afany per convertir el quinquinari en un instrument de comunicació entre els renaixencistes i de difondre llurs tasques, reflectits en les seccions «Noves» i «Correspondències» (Blasco 1985, 36).

Aquell periòdic tenia punts de subscripció a València, Catalunya i les Illes Balears. El format era de 21 x 31 cm i cada número consta de 8 pàgines. En la primera pàgina, la meitat superior estava ocupada per la capçalera, on apareixen els escuts de les ciutats d'Alacant, Castelló i València i baix d'elles la llegenda: «Patria, Fides Amor». L'encapçalament és el següent: «Lo Rat-Penat/Periòdic Lliterari Quincenal / orgue oficial de la societat de amadors de les glòries valencianes / redactat per escriptors valencians, catalans y mallorquins / y dirigit per / En Constantí Llobart» (Blasco 1985, 42).

Respecte a la disposició dels continguts, Blasco la descriu així:

Per a la inserció de textos hom no segueix un ordre preconcebut, ni per matèries, ni per l'anomenada dels autors. La prosa i els versos són alternats, bé que de vegades es presenten seguides algunes composicions poètiques, que són agrupades per tractar un tema comú. L'única constant –fora la ja esmentada per al sumari- és la de relegar al final del número les correspondències, les noves, els anuncis i els reclams, que són les úniques seccions fixes. No hi ha il·lustracions (Blasco 1985, 43).

Pel que fa a les col·laboracions publicades al *Periòdic Lliterari Quincenal*, cal destacar que, en conjunt, anaven dirigides a «estimular el patriotisme i contribuir a l'estimació de la llengua i a la seua dignificació» (Blasco 1985, 62). En aquest sentit, com s'encarregà de destacar Blasco, en estudiar-les (Blasco 1985, 62-69), Llobart, com a director del periòdic, es preocupà per difondre estudis de caire històric, erudit, literari i lingüístic d'autors que ja havien col·laborat amb ell en el *Calendari Llemosí*; com és el cas, per exemple, de Josep Maria Puig i Torralva, que hi publicà el treball amb què fou premiat

als Jocs Florals el 1883 –titulat *Història gramatical de la llengua llemosino-valenciana*.⁸⁷ També hi publicà textos clàssics, com *La Brama dels llauradors*, de Gassull.⁸⁸ Tanmateix, el gros dels continguts són composicions d'autors contemporanis de tot el domini lingüístic –a l'igual com havia fet al *Calendari Llemosí*- i notícies o textos relacionats amb l'activitat de l'entitat ratpenatista -com, per exemple el discursos pronunciats i les composicions llegides amb motiu de l'obertura del curs acadèmic 1884-1885-⁸⁹ o vinculades a iniciatives culturals promogudes per altres entitats o l'aparició de noves publicacions, que apareixien en la secció titulada «Noves» en les planes finals del periòdic.

Per als nostres objectius, ens centrarem en aquelles notícies que tenen Constantí Llombart com a protagonista i els textos que al si d'aquest periòdic publicà. Respecte a aquests darrers, cal assenyalar que Llombart en publicà 4. En el primer número, corresponent al 15 de desembre de 1884 publicà el poema, dedicat a «Nelina», titulat *Dues oles*. En el número 5, corresponent al 15 de febrer de 1885, publica el poema *¡A soles!*. En el següent número, el 6, corresponent al 15 de març de 1885, publicà un poema que composà amb motiu de la vetlada apologètica que Lo Rat Penat celebrà en honor del compositor Joan Baptista Comes. El títol de la composició és *Al distinguit mestre de Capella en Joan Guzman ab motiu d'haber restaurat les obres de l'excellent compositor valencià Joan Baptista Comes. Sonet. I*, finalment, en el número 8 –el darrer que es publicà, del *Periòdich Lliterari Quincenal*-, corresponent al 15 d'abril de 1885, Llombart hi publicà el poema *Lo crit del Renaiximent*.

Per una altra banda, per la informació reportada en la secció «Noves» del *Periòdich Lliterari Quincenal*, podem constatar que Llombart, a més de l'esmentada anteriorment –que tingué lloc en març-, participava activament en les sessions literàries que es programaven a Lo Rat Penat. Així, tenim constància que també participà en les sessions celebrades el 19 de novembre de 1884,⁹⁰ l'11 de gener de 1885⁹¹ i 25 de gener de 1885.⁹²

A més a més, el *Periòdich Lliterari Quincenal* també ens informa d'algunes iniciatives en què Llombart, a títol personal, participà. Per exemple, en la secció «Noves»

⁸⁷ Es publicà en els números 4 (30-I-1885), 5 (15-II-1885) i 6 (15-III-1885).

⁸⁸ Es publicà en els números 1 (15-XII-1884), 3 (15-I-1885).

⁸⁹ Publicades al número 2 (1-I-1885).

⁹⁰ Busó, Benet: «Memòria del Secretario General en Benet Busó», *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*, núm. 2, (1-I-1885).

⁹¹ *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*, núm. 3 (15-I-1885), secció «Noves».

⁹² *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*, núm. 4 (30-I-1885), secció «Noves».

corresponent al número 5, de data 15 de febrer de 1885, llegim que Llombart féu una donació de corones per a la comparsa-cavalcada que Lo Rat Penat preparà per a la festivitat de Carnestoltes. I, així mateix, en el número 8, corresponent al 15 d'abril de 1885, la secció «Noves» ens reporta una notícia que constata que Constantí Llombart començava a tenir renom en altres àmbits que estrictament els literaris de fora de València. La Unión Obrera Balear –una associació cooperativa de socors mutus de Palma de Mallorca- nomenà Llombart soci corresponsal de l'esmentada entitat. De fet, Llombart, com veurem més endavant, era una persona preocupada per qüestions assistencials. Suposem que per aquesta raó, també, l'entitat mallorquina es dignà a admetre'l, ni que fos de manera honorífica.

Encara, tot i que no es cita explícitament l'autor, al *Periòdich Lliterari Quincenal* apareixieren dues notícies que ens remetien directament a Llombart i que demostraven la seua preocupació per la dignificació de la nostra llengua. Al número 5, corresponent al 15 de febrer de 1885, a la secció «Noves» apareix la següent notícia:

Podem anunciar a nostres il·lustrats llectors, que si no en lo següent, en l'altre número publicarem lo projecte d'Estatuts pera a la fundació e immediat establiment en esta ciutat de l'Acadèmia Ausiasmarchi[a]na, que de cascun dia es fa més necessària, y que destinada està a prestar molts bons servicis a nostra llengua y a nostra lliteratura.

L'objectiu d'aquesta entitat era la redacció d'una *Gramàtica* i un *Diccionari lemosino-valencià*. A l'efecte, la notícia esmentava que caldria formar un «cos acadèmic» format per «persones de reconeguda competència», els acords dels quals haurien de girar al voltant de «la escritura y pronunciació de nostra llengua». El redactor de la notícia, també indicava que les conclusions dels debats dels acadèmics haurien de ser públics, de manera que d'aquella manera es contribuiria a «el perfeccionament y unificació de nostra llengua». La idea, per tant, era dotar els valencians d'un ens acadèmic que aspirara a donar solucions convergents en matèria idiomàtica. Per aquesta raó, s'hi explicita que gràcies a aquella acadèmia «aplegarà València a tindre per lo temps un respectable cos [acadèmic], que perenment s'ocupe del conreu y adelant de la llengua lemosino-valenciana, y s'interese a l'ensemper per tot quant ab nostre Petraca valencià se relacione.» I dipositava la confiança en els membres de Lo Rat Penat, perquè aquella iniciativa arribàs a bon port: «Lo Rat-Penat, com és consegüent, obrirà ses protectores ales, y baix d'elles, aixina és d'esperar, pendrà vol aquesta idea».

Tanmateix sembla que aquesta entitat acadèmica, finalment, es veié reduïda a ben pocs individus. Com ha constatat Ahuir (2005, 280-281), a partir de les memòries inèdites de

Ramon Andrés Cabrelles i la informació reportada en una carta que Llombart envià a Jacint Verdaguer, de data 3 de gener de 1888 –que reproduïm en l'apèndix IV.7–, sols tenim constància que Francesc Barber i el biògraf de Llombart col·laboraren activament en una de les iniciatives que havia d'impulsar aquella acadèmia: la redacció d'un diccionari. Una iniciativa de la qual també se'n féu ressò el *Periòdich Lliterari Quincenal*, atés que fou encarregada nominalment al director del mateix periòdic, per part de l'editor Pasqual Aguilar. Així, en la secció «Noves» del número 7 del *Periòdich Lliterari Quincenal*, corresponent a l'1 d'abril de 1885, apareix la següent notícia:

Saben nostres llectors, puix la premsa local ho va anunciar, que l'actiu e intel·ligent editor en Pasqual Aguilar, agotada la segona edició del *Diccionario Valenciano-Castellano* d'en Joseph Escrig, ha determinat publicar-ne una tercera, corregida y aumentada ab un considerable cabal de veus, frases locucions, modismes, adagis y refranys, de què les dues anteriors careixien, precedida además d'un nou pròlech, la biografia de son autor y un *Ensaig de ortografia llemosino-valenciana*, composta per lo director de la present revista.

L'obra, que huy per huy, podrà omplir bastant satisfactòriament lo buit que d'ella en nostra lliteratura es nota, ha segut encarregada per lo citat editor a una societat d'escriptors, dirigida per en Constantí Llombart, y encontrant-se los treballs de sa redacció prou adelantats, en l'acreditat establiment tipogràfic d'en Ramon Ortega, va immediatament a procedir-se a sa impressió, per a la qual s'extrenarà una hermosa fundició, exprofesament encarregada per a la mateixa. Termetat aquest *Diccionari*, se procedirà a la redacció del viceversa.

La tercera edició del diccionari d'Escrig, confegida per Llombart, amb l'ajut inicial de Barber i de Ramon Andrés Cabrelles, veuria la llum dos anys després, el 1887, i el darrer col·laborador citat aporta algunes dades de com inicià aquella empresa. Llombart

Tenía mucho trabajo preparado y yo [Andrés Cabrelles] le había de ayudar. [...] La parte lexicográfica habíamos de emprenderla enseguida entre los dos. Él dictaría y yo llenaría las papeletas. [...]

–Mira! –me dijo señalando a una nueva mesa con varios libros y papeles encima y dos infolios abiertos sobre atriles.- Ya lo tenemos todo dispuesto para empezar. El *Diccionario* de Escrig y el de la Academia Española. Ellos, con el de Carlos Ros, el de Pere Lavernia y estos vocabularios que ves aquí, serán nuestros elementos de trabajo (Ahuir 2005, 280).

Per un altre costat, seguint la línia de les informacions publicades al *Periòdich Lliterari Quincenal* sobre Llombart, sabem que el mateix Francesc Barber Bas va redactar una versió castellana de *Lo darrer agermanat*. A la secció «Noves» del primer número de l'esmentat periòdich llegim el següent:

Lo Darrer Agermanat, primer drama històric escrit en nostra llengua, ha segut fidelment traduït en vers castellà per lo jove y conegut poeta en Francesc Barber y Bas, segons notícies, serà en breu donat a la estampa, y ja que per causes que no estem en lo cas de dir ara, escrit en llemosí no continuà representant-se, s'alegraríem qu'almenys en castellà fóra posat en escena.

Per nostra part li enviem al senyor Barber nostres més espresives gràcies.

A banda d'aquesta, l'única referència que hem trobat sobre aquesta versió castellana de *Lo darrer agermanat* és la que aparegué en la necrològica de Barber i Bas que es publicà a *El Nuevo Alicantino* el 17 d'octubre de 1897, on s'especifica que «también escribió para el teatro algunas obritas que alcanzaron gran éxito, entre las que recordamos: *De Valencia al Grau, Dos marruecos un diner, El que mencha de baldraga, El último agermanado* (traducción en verso castellano de un drama de D. Constantino Llombart».

Testimoni de l'amistat que mantingueren Llombart i Barber i Bas és, per exemple, la selecció de *Cantars valencians* –amb els quals aquest darrer guanyà un premi en el certamen jocfloralesc de Lo Rat Penat en l'edició de 1883-, els quals foren publicats al *Periòdich Lliterari Quincenal* i que en dedicà al director, així: «A mon volgut mestre y entusiasta valencianista, en Constantí Llombart».⁹³

Autors com Ricard Blasco, Martínez Gallego i Enrique Bordería consideren que amb l'accés de Fèlix Pizcueta a la presidència de Lo Rat Penat i la direcció de l'òrgan oficial en mans de Constantí Llombart, s'inicià un període al si de l'entitat que anava més enllà de la dinamització cultural, i que buscava la movilització dels sectors liberals-progressistes valencians contra la ideologia dominant (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 132-133, Blasco 1985, 32). Com a fonament d'aquesta tesi, aquests autors addueixen, per exemple, el fet que Llombart publicàs íntegre a les planes del *Periòdich Lliterari Quincenal* el discurs amb què el nou president de Lo Rat Penat inaugurà el curs acadèmic 1884-1885. En ell, el president de l'entitat, féu una defensa abrandada dels ideals que movien les activitats que tenia lloc al seu si, que havien estat qualificades per alguns crítics d'«oscurantistes». I després de justificar que el conreu de la llengua pròpia no significava de cap de les maneres qüestionar la unitat nacional, ans al contrari, féu una contundent reivindicació d'un símbol tradicional del liberalisme de tall progressista: el moviment agermanat; tot contestant –segons s'indica en les paraules preliminars que acompanyen la transcripció del discurs, que segurament són del mateix Llombart- a la tesi defensada per l'historiador i polític conservador Manuel Danvila, en el seu estudi *La Germanía de Valencia* (Danvila Collado 1884), per al qual, entre les causes que motivaren l'esclat d'aquell moviment hi havia el fet que «para un pueblo trabajado por la inmoralidad y el odio de clase, y que guarda en su seno tantos elementos disolventes, poderoso estímulo era la doble idea de venganza y del reparto de bienes que le infundían sus inspiradores» (Danvila Collado 1884, 43).

⁹³ *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*, núm. 6 (15-III-1885).

I davant aquesta interpretació particular d'un dels episodis històrics més destacats de l'època moderna al País Valencià, la resposta de l'entitat ratpenatista –de Pizcueta i Llombart- fou contundent i concisa:

no pogué pasar nostre cronista [Pizcueta] en silenci l'afronte que sobre la història de sa *giqueta pàtria* recentment ha llançat, tal vegada per impremeditació científica, nostre paysà, lo senyor Danvila, en son llibre titolat *La Germania de Valencia*. No: ni lo croniste ni Lo Rat-Penat podien callar, ocupant-se de les *glòries valencianes*; y efectivament, no han callat.

I tot seguit Llombart reproduïx el discurs de Fèlix Pizcueta, llegit el 18 de desembre, amb motiu de la inauguració del curs acadèmic, en la nova seu de l'entitat ratpenatista, ubicada al carrer del Torn de Sant Cristòfol. I, en ell, hi trobem la rèplica a Danvila:

sent la tentació irresistible de dir alguna cosa respecte al fet tan gloriós com desgraciat de les Germanies, qu'ell, Joan Lorenço, més que nengun altre, representa genuïnament. [...] Aquells valents de les Germanies no foren furiosos revolucionaris y demagògichs, sinó Batistes precursors de de la moderna revolució; lo seu moviment ofegat en sanch fon l'esforç primer, fora si se vol de temps y de saó, per a l'adveniment de la vida pública del quart estat, com ara se diria. Si se'ls acusa de haber donat ocasió a desòrdrens y violències, digau-me quina és la revolució, però, més encara, la reacció, que no ha adolit dels mateixos defectes. La tempesta, en quals núbols se forja lo raig que destrosa y mata, dóna també la pluja que asahona la terra. Si la mà d'aquells homes s'atreví a la propietat no justificada, ¿eren per asò partidaris de la liquidació social? ¿Que seran, puix, los hòmens nostres de 1812 a 1814, del 20 al 23 y del 33 al 40, los quals realicaren ab fundaments de dret lo qu'aquells desgraciats patricis intentaren no més?.

És evident que amb aquelles paraules –i també llur difusió- es pretenia no només reparar un error històric, sinó també «la honra ultrajada del poble valencià», com s'explicita al mateix discurs. Martínez Gallero i Borderia Ortiz, ho interpreten en els següents termes:

Les Germanies, com el moviment del[s] Comeners de Castella, pertanyien a la mitologia liberal que havia *construït* els seus herois per tal de dotar-se de símbols movilitzadors. Pizcueta vindicava la revolució. Una revolució ja feta, de la qual el sector no volia ni enrecordar-se'n, tot i que també l'havia protagonitzada. Pizcueta parlava de l'emergència del quart estat: d'eixes classes populars que, durant la revolució, nodriren les files de la democràcia i del republicanisme i per a les quals Llombart significava un cap visible. Ricard Blasco, en una nota a peu de pàgina –que, al nostre parer, deuria figurar en el text com element explicatiu de primer ordre- planteja el pacte tàcit entre els federalistes i els liberals-demòcrates al qual fent esment: “Un bell record per a la burgesia pairalista valenciana de la Restauració [el de la Germania, el de la revolució liberal], que amb fonament podia preguntar-se si els federalistes amics de Llombart i els demòcrates seguidors de Pizcueta no estaven preparant-se per emular els agermanats amb un nou alçament popular, ara enlairant la Senyera.”⁹⁴

Més enllà de la llengua emprada per a dir-ho, eixa era la qüestió: Lo Rat Penat podia estar convertint-se, a partir de 1884, en un front per a tornar a donar la batalla cultural contra la ideologia dominant, per a tornar a posar en l'agenda política la qüestió federal (Martínez Gallego & Borderia Ortiz 2005, 133).

⁹⁴ La referència en qüestió es troba a Blasco (1985, 35, nota 60).

És evident que les manifestacions de Pizcueta emeses al si de Lo Rat Penat, podien abonar les tesis d'aquells que consideraven que darrere el moviment renaixencista hi havia quelcom més que inquietuds de caràcter cultural. Però també és cert que, com el mateix Ricard Blasco destaca, el *Periòdich Lliterari Quincenal* fou ben mesurat davant aquells que podien acusar-los d'*obscurantistes* (Blasco 1985, 67). De fet, l'únic al·legat contra aquesta imputació fou el discurs de Pizcueta, del qual hem fet esment ara mateix. Sembla ser que per qüestions econòmiques, fonamentalment, el *Periòdich Lliterari Quincenal* deixà de publicar-se (Blasco 1986, 36), quan només s'havien publicat 8 números. El darrer és el corresponent al 15 d'abril de 1885. Tanmateix, el tancament del mitjà de comunicació oficial de l'entitat ratpenatista potser també era un indicatiu que al seu si no existia un consens absolut sobre quines línies de treball calia prioritzar. Com han analitzat Martínez Gallego i Bordería Ortiz, durant el període que es publicà el *Periòdich Lliterari Quincenal* Llombart també col·laborà en dos diaris satírics. En un d'ells, *El Diablo Cojuelo* –del qual només se'n conserva un número, el 3, corresponent al 4 de febrer de 1885–, hi participaren alguns escriptors d'adscripció republicana pròxims a Llombart –com Josep Maria de la Torre i Blasco Ibáñez–, cosa que indica que Llombart es mantenia fidel al plantejament de seguir imbuït entre els seus deixebles la seua ideologia, i una manera d'aconseguir-ho era col·laborant amb ells en projectes destinats a les classes populars (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 133). L'altre setmanari en què participà llavors Llombart fou *La Moma*. Dirigit pel popular autor dramàtic Rafael M. Liern, que com ja destacà el mateix Llombart, a *Los fills de la Morta-viva*, havia demostrat

no comuns disposicions per a la premsa periòdica, publicant en València lo jocós semanari titolat *El Saltamartí*, mereixent gran aceptació del públich qu'encara recorda ab fruïció sos gistes, col·laborant además en altres periòdichs, així humorístichs com sérios, y sent per fi, redactor de la Gaceta oficial, baix la direcció de nostre il·lustre paísà lo Sr. Baró de Corts (Llombart 1879b, 395)

6.3 Les conseqüències de la fidelitat a la causa republicana: les col·laboracions a La Moma i els «oblits» del Almanaque de Las Provincias para 1887.

La Moma, que tenia el subtítol de «Periòdich ballador y batallador», tenia una tirada de 8.000 exemplars i la raó del nom apareix al *Prospecte*⁹⁵ que anunciava la seua aparició:

⁹⁵ Es troba servat a l'hemeroteca de València, signatura: 95 / 604.

La Moma ha pres este nom después de pensar-o molt, per una rahó que salta a la vista. Ya sabem que la Moma és la representació de la virtut, a la que perseguixen a mort els set pecats capitals. Pues bueno, mosatros, *LA MOMA* periòdic, som la representació dels hòmens de bé, perseguits per els polítics de pacotilla que tenen perduda a la España

El nom, com veiem, tenia unes connotacions moralitzadores i pretenia representar

a tots els espanyols que patim baix el poder de eixa chentoleta de los Madriles, que se figuren que les provínsies estan fetes per a el seu regal y mos traurien hasta el ñitols si mos descuidàrem un rato; así està *LA MOMA*, prevenguda y blindà, particularment contra eixa chunta del trull que hui té la paella pel mànec, lliberals rebordonits y carlistes renegats, mereixedors que Déu Nostre Señor se'ls emporte al sel vestits y calats, però que siga pronte, molt pronte, per a que no acaben de consumir-mos la sanc y la pasència.

Dit asò, ya saben vostés poc més o manco lo que va a ser *LA MOMA*: un remey contra el mal humor; un asot constant contra els polítics sinse virtuts, ni honra ni vergoña (y d'estos hi à un fum).

En aquest setmanari, Llombart col·laborà publicant al llarg de cinc setmanes –entre el 19 de setembre i el 17 d'octubre de 1885-, en plecs de vuit pàgines, l'obra dramàtica *L'Agüela Puala* -escrita amb col·laboració de Ricard Cester i música del mestre Cortina-, la qual, junt amb totes les obres dramàtiques que es publicaren a *La Moma*, van ser recollides en un volum que duia per títol *Biblioteca de La Moma* (Llombart & Cester 1886). Malauradament aquesta sarsuela còmica d'un acte que, segons indica Sansano, parodiava una peça ben popular a la València de l'època –*La sonàmbula* de Bellini- (Sansano 2005, 195), no tenim constància que es representàs.

En qualsevol cas, Llombart col·laborava de nou en una iniciativa periodística que s'adreçava al planter del republicanisme a València i és curiós constatar com, en el primer número de *La Moma*, de data 4 d'abril de 1885, apareix la següent informació, atribuïda a Manuel Torres Orive (Blasco 1985, 38), un altre ratpenatista pròxim a Llombart (Llombart 1879b, 731-735):

Llombart, el fundador del Rat-Penat
vol fundar ara una altra societat
per l'estil d'aquella,
en el dolsísim nom de L'Oronella.
En esta seran dos
les sosietats de l'*ab* y del *flairós*

Autors com Alfons Cucó (1999 [1971], 32), Ricard Blasco (Blasco 1984, 32, 1985, 38-39), Francesc-Andreu Martínez i Enrique Bordería (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 133) han observat que la informació reportada en aquests versos –més encara, si atenem al fet que poc dies després el *Periòdich Lliterari Quincenal* desaparegué- podria ser un indicatiu que Llombart pretenia provocar una escissió en Lo Rat Penat. Aquesta tesi

també sembla que es va plantejar en la premsa periòdica de l'època, com es testimonia al periòdic dirigit per Llombart, en el qual s'aprofità per desmentir-la:

Al donar la notícia *El Mercantil Valenciano*, de que nostre director ha sol·licitat autorització per a fundar una nova societat d'excursions valencianistes, nomenada *L'Oronella*, maliciosament preguntà *¿Hay cisma?*

No, estimat colega, no hi à entre els valencianistes nengun cisma; may com ara, ha hagut en nostra societat unitat de mires y bona harmonia. ¡Alguns, acàs, volgueren lo contrari!⁹⁶

Llombart encara tardaria tres anys en fundar aquella «societat d'excursions valencianistes», però com ha destacat Roca (2005, 93)—tot recolzant-se en les afirmacions d'Igual Úbeda (1959, 78-79)—, no cal perdre de vista que *L'Oronella* es crearia, com veurem després, no «al marge» de *Lo Rat Penat*, sinó dins d'ella. Una altra cosa és que Llombart, inicialment, projectàs la creació d'aquella entitat amb la intenció de cohesionar i imbuir entre el seu grup de joves col·laboradors l'estima al país i al patrimoni cultural valencià i, d'aquesta manera, també, poder relativitzar el protagonisme dels qui les organitzaven al si de *Lo Rat Penat* —al capdavant dels quals estava Llorente. Ara bé, el ben cert és que el protagonista d'aquella iniciativa acabaria sent Llombart —si atenem als versos publicats a *La Moma* -i, de fet, al primer número del *Periòdich Lliterari Quincenal*, en la secció «Noves» apareix una informació que sembla confirmar aquests propòsits:

Segons tenim entés, alguns entusiastes joves valencianistes treballen pera la organització d'un nou centre excursionista, en lo qual, seguint la senda per la societat *Lo Rat-Penat* traçada, y sempre secundant los nobles propòsits que l'animen, menudejaran les profitoses excursions a les ciutats, viles y pobles de nostre antich reyne, recullint en elles interessants notícies artístiques, històriques y lliteràries.

Pareix qu'asó és un fet, y que dintre d'uns quants dies serà presentat lo Reglament a l'aprovació del senyor Gobernador de la província, elegint-se enseguida la Junta Directiva, per la qual la nova societat ha de regir-se.

Aplaudim de tot cor lo pensament y sentiríem que, com sol succehir, quedara reduït a fum de bojes.

Cal no oblidar que Llombart era el soci fundador de l'entitat rapenatista, i costa creure que ell emprengués una iniciativa que d'alguna manera anàs en detriment seu. Tanmateix, d'on sí que provenien els atacs, era de fora de l'entitat, com ho testimonia la següent informació publicada també a *La Moma* i que transcriví Ricard Blasco:

L'agost de 1885, el govern de Cánovas topà amb el de Bismarck per la qüestió de les Illes Carolines, un plet que s'arrossegava entre els dos estats de deu anys ençà i que ara feia crisi. Feliu Pizcueta promogué, com a president del *Rat-Penat* una manifestació a València per a secundar la manifestació que havia tingut lloc a Madrid. Qui ho havia de pensar! Pizcueta redactà en castellà la convocatòria i en castellà s'adreçà als assistents de la manifestació.

⁹⁶ *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*, núm. 7, 1 d'abril 1885, secció «Noves».

«Lo Rat Penat –escrivia *La Moma*, i potser no sense un punt burlaner- al dirigir-se a València en la llengua de Cervantes, ha demostrat gran entendiment, porque aprovechando la oportunidad de un acto solemnísimos, borra de su escudo el dictado de *separatista* que los liberales le atribuyen» (Blasco 1985, 35, nota 60).⁹⁷

Com podem inferir d'aquestes paraules, la vindicació de l'ús de l'idioma i el foment del coneixement de la història i la cultura pròpies eren susceptibles de provocar llavors manifestacions més transcendents des d'un punt de vista polític; eren susceptibles de provocar reaccions discursives sobre la dialèctica de quins materials calia fer servir per bastir un sentiment patriòtic.

Per una altra banda, en l'àmbit personal, la freda relació entre el president de Lo Rat Penat durant el curs acadèmic 1885-1886 –Pizcueta- i Constantí Llombart amb el director de *Las Provincias* es féu evident també en la ressenya que es publicà a l'*Almanaque de Las Provincias* –sota el títol «Lo Rat-Penat». En ella, brillen per la seua absència diverses notícies que no passarien desapercebudes a Llombart. La primera d'elles, no s'esmenta el *Periòdic Lliterari Quincenal*. Tampoc el fet que Llombart guanyàs –com veurem- la Flor Natural, amb *La Copa d'Argent* (Roca Ricart 2011a, 119) en l'edició del certamen jocflorallesc d'aquell any –acte al qual es dedica gairebé exclusivament la notícia. I, encara, la valoració sobre les activitats dutes a terme durant aquell any a l'entitat ratpenatista i sobre l'entusiàstic discurs inaugural que llegí el president -al qual hem anat fent referència en pàgines precedents- es reduí a les següents paraules:

La Sociedad del Rat-Penat ha estado anémica este año; fuera de los Juegos Florales, no ha hecho casi nada. Sentiríamos que se hubiese apagado el entusiasmo de los *Amadores de las glòries valencianes*.

El curso de 1885-86 se abrió muy tarde: el día 23 de diciembre de aquel año. En la sesión de apertura, el presidente de la Sociedad, Sr. D. Fèlix Pizcueta, leyó un discurso, en el cual se encomiaba a Valencia bajo el punto de vista de sus sentimientos caritativos. Acudió al acto una comisión del ayuntamiento, patrono y potrector del Rat-Penat, y el teniente de Alcalde, Sr. Testor, hizo manifestaciones muy honrosas para la Sociedad (1886, 331).

Potser també, amb aquesta estratègia de minimitzar el protagonisme de Pizcueta i Llombart, evitant d'aquesta manera comentaris entusiàstics, Llorente pretenia ubicar de cara a l'opinió pública l'activitat de Lo Rat Penat en una neutralitat que la mantingués al marge dels «crítics». Ara bé, l'oblit del guanyador de la Flor Natural dels Jocs Florals, a l'*Almanaque de Las Provincias* de segur que no passaria inadvertit per a Llombart: més encara si atenem als comentaris transcrits adés del seu deixeble Andrés Cabrelles, sobre

⁹⁷ El fragment transcrit per Blasco, prové de *La Moma*, núm. 22(2XII-1885).

la tèbia consideració que, a parer de Llombart, li dispensava el director d'aquest diari valencià.

6.4. El lloable propòsit de difondre bons models literaris: Jacint Verdaguer

Per altra banda, Llombart, continuava manifestant interès en difondre l'activitat literària que tenia lloc al Principat, la qual, com hem comprovat a les planes del *Calendari Llemosí* i el *Periòdich Lliterari Quincenal*, seguia de ben a prop. A finals de 1885, tot i que el volum apareix l'any 1886, es publicà *Canigó* (Roca Ricart 2007, 253) de Jacint Verdaguer (1886). Tal com li reporta per mitjà d'una carta que Llombart li envià al sacerdot català –de data 27 de gener de 1886–, en llegir-los, admirat per la força emotiva i la qualitat literària d'aquells versos, començà a traduir-los al castellà i li demanà permís per dur a terme aquell ambiciós projecte:

Mon ilustre amich: no tinch paraules en qu'expresar-vos com volguera l'inmens agrahiment de qu'està mon cor posehit respecte a vós, ab motiu d'haber rebut l'eixemplar de vostre gran poema *Canigó*, digne germà de *L'Atlàntida*, famós ja en tota Europa, que vos hebeu complagut en dedicar-me.

Si conquerits no tinguéreu vós altres títols per a ser considerat lo primer dels poetes espanyols, haber creat lo *Canigó* vos bastaria. Ben sabut és que sols a alguns genis privilejats, com vós, per la Divina Providència, els ha segut, és y probablement serà concedit alçar lo vol per les sublimes regions de la poesia èpica; y atesa, per una part, la parquetat en què Dèu allumena los camins de l'humà progrés ab tals antorxes, y per altra, la meçquinesa dels asunts poètics a que dóna lloch lo present segle fins a huy, no sens fonament, s'ha negat per molts la possibilitat de què tan grandioses epopeyes tornaren a concebir-se. ¡Cumplidament hebeu demostrat vós lo contrari! ¿Qui haguera enjamay cregut, insigne vat, que baix l'humil hàbit del sacerdot de Jesucrist s'amagaba un home de l'admirable pasta que·s feren els Milton, Dante, Tasso y altres dels escasos genis que la divinitat, de tart en tart, envia a la terra?

I Llombart, continuava prodigant-se en elogis, envers l'escriptor català:

¡Encara, afortunadament, no s'ha extingit la raça dels Homers y dels Virgilis! ¡Dijosa Catalunya, dijosa Espanya, dijós lo món, perquè vós pertenezu al món sancer, quant justament ab tan egregis varons pot envanir-se!

Asò n-obstant, sens fixar-se en la distància que separa la nit del dia, la foscor de la llum, lo colós de la intel·ligència, ni en aquesta ni en cap altra ocasió, ha tengut a menys dedicar-li son afectuós recort al desconegut pigmeu qu'encara que petit, sempre des de lluny, vos ha contemplat absort com lo més brillant astre de nostra moderna lliteratura.

I producte d'aquella sincera admiració, li expressava l'objectiu d'aquelles lletres:

No estranyeu, puix, qu'animat per vostra noble conducta, al llegir lo *Canigó*, haje pres ales per a intentar una empresa superior a mes reduhides forces, ¡Perdoneu-me l'atreviment! Casi sense adonar-me'n de lo que fea, he començat a traduir en versos castellans vostre magnífich poema y

seria pera mi un immens honor poder dur aqueix treball a terme. ¿No serà masa ambicionar que m'autoriseu per a realitzar tan dificultós projecte?

De fet, Llombart, ja s'havia avançat a la decisió de Verdaguer:

Tinch ja traduïts vârios fragments, y per a que vós pugau jutjar, dintre poch dies vos remetré los cants denominats *Flordeneu y Nuviatge*. Lo final també està ja traduït. Si em concedíreu lo permís, que desije de tot cor, consultaré a vós quants duptes m'ocurrirquen, ab lo fi de que l'obra no desmereixca masa al traduir-la. Volguera además precedir-la de vostra biografia y retrato. En quant a la part material, vós fixareu les condicions que cregau oportunes y que jo sabré respectar sempre. L'amich Fayos, si vos pareix bé, poguera servir de intermediari entre nosaltres y l'editor que-s busque per a l'obra.⁹⁸

A més a més, com ja li havia anunciat Llombart a Verdaguer, Lo Rat Penat tenia la intenció de celebrar una solemne sessió en homenatge a l' eminent poeta de Folgueroles (Roca Ricart 2005, 96), la qual sembla que fou gestionada directament per ell, atés que en la mateixa carta que Llombart li envià a Verdaguer, li demanava una fotografia per a realitzar un retrat seu que presidiria la sessió i després es quedaria al saló d'actes de Lo Rat Penat. De fet, signada pel president –Fèlix Pizcueta- i 56 membres més de Lo Rat Penat, entre els quals es troba Llombart, li enviaren una carta per relatar-li de primera mà com d'exitosa fou la iniciativa.⁹⁹ En aquella magnífica vetlada, també hi participà Llombart, llegint una composició poètica, titulada *A mossén Jacinto Verdaguer*.¹⁰⁰ De fet, com ha afirmat Roca, *Canigó* tingué una grata rebuda entre el públic valencià i en la consecució d'aquest fet també cal considerar la impagable aportació que hi féu Teodor Llorente publicant a les planes de *Las Provincias* una llarga ressenya del poema èpic verdaguerià, que aparegué en sis lliuraments (Roca Ricart 2007, 253).

A més a més, la premsa catalana també es féu ressò d'aquella sessió literària.¹⁰¹ En el setmanari *La Veu de Montserrat*, en el número 8, corresponent al 20 de febrer de 1886, en la secció «Dietari del Principat» es publicà una crònica de la vetlada:

LO RAT PENAT DE VALENCIA.

VETLLADA EN HONOR DE MOSSÉN JACINTO VERDAGUER.

València, representada per la entussiasista corporació de amadors de las glòrias pàtries, rendí anit justíssim tribut a l' eminent poeta català, autor de *L'Atlàntida* y del *Canigó*, extrenyent d'esta manera los llassos fraternals que unexen als partidaris de la renaixensa, en las riberas del Túria y del Llobregat.

La sessió fou presidida per lo governador de la província, D. Pere A. Torres, que uneix a est títol lo de aplaudit poeta y valent paladí de aquest renaxement literari.

⁹⁸ La carta es troba transcrita íntegrament a l'Apèndix IV.1.

⁹⁹ Vegeu Apèndix V.

¹⁰⁰ La qual fou reproduïda per Llorente a *Las Provincias* 13-II-1886) i *L'Almanaque «Las Provincias» para 1887* (1886, 51). Sobre aquesta vetlada, vegeu Roca (2005, 96-97).

¹⁰¹ Sobre la recepció immediata de *Canigó* per la premsa de l'època, vegeu (Paré 1987).

Lo President de la Societat, D. Félix Pizcueta, comensà ab un eloqüent y calurós discurs, en lo qual féu un entussiasa elogi del poeta Verdaguer, considerant-lo com lo més eminent que existeix avuy a Espanya, y potser fora d'ella, y-s congratula de que València y Catalunya brillen tant en las lletras, las cièncias y las arts, figurant en tots los rams al devant de la cultura espanyola. Est discurs, que fou breu, lo reberen els socis del Rat Penat ab grans aplausos. Després se llegiren fragments del *Canigó*, que foren rebuts ab gran entussiasme, y poesias en honor del poeta català. Proba de lo molt que l'estiman los escriptors valencians, és la part que estos han pres en la sessió apologètica de anit. Se llegiren en ella poesias, algunas notables, de la senyoreta Dª Magdalena Garcia Bravo, la senyora Dª Manela Ignés Rausell, y-ls senyors Llorente, Labaila, Arroyo y Alaiela, Llombart, Palanca, Martí (D. Joan de la Creu) Algarra y Barber.

Tot seguit, *La Veu de Montserrat* reproduí la composició titulada *A mossén Jacinto Verdaguer*, que Teodor Llorente redactà per a l'ocasió:¹⁰²

A MOSSÉN JACINTO VERDAGUER.

Li vaig dir: «Oh tu, que cantes
visions tan belles y santes
com ningú pogué ensomiar;
tu, que lo món dels Atlantes
tragues del fons del mar;

tu, que entre boscanes roses,
en jardins quallats de neu,
ab tonades misterioses
fas ballar, gentils y airoses,
les fades del Pirineu;

y espantant y llasant fora
llur bandada enganyadora
ab la mística oració.
Plantes la creu redentora
en lo cim del Canigó;

digues: ¿quin geni te inspira?
¿Quina és la ardenta guspira
que encengué ton esperit?
Eixos canta, que-l món admira,
¿En quin lloch els has sentit?

¿Quin àngel tos pasos mena?
¿Quin sol tosjorns illumena?
¿Qui obrí a tos ulls brilladors
la terra, de avismes plena,

¹⁰² Aquest poema el va publicar Llorente dies abans, concretament el 13 de febrer de 1886, a *Las Provincias*, amb unes variacions respecte a la publicada a *La Veu de Montserrat*: al vers 24, a la penúltima estrofa, llegim «abismes». Però, és a l'estrofa final, on trobem divergències, per la qual cosa la transcrivim tot seguit:

Aquesta cuestió confusa
aclara'm». Ell respongué:
-«La pàtria és la meua musa;
l'amor, lo foch que l'abrusa;
y son llumenar, la fe. (Llorente Olivares 2013, 381).

y els cels, plens de resplandors?

Este ducte que me abrasa
la imaginació confusa,
aclara'm.» Ell respongué:
—«Pàtria's diu la meuha musa
y el foch que la inflama, Fe.»

I la notícia finalitza d'aquesta manera:

Amenisaren la vetllada, tocant en lo piano y armònim pessas molt selectas, los senyors Espí, Benavent, Bellver y Gómez.

Tancà la sessió·l senyor Gobernador, que improvisà ab molta facilitat un discurs molt afectuós y oportú. Digué que havia anat a aquell acte molt content y que·n quedava molt agrahit. Expressà la gran satisfacció que li havian causat los elogis tributats a l'insigne Verdaguer y a Catalunya, y la estreta germandat entre esta y València, a quals poetas tenia que tornar iguals alabanças. Recordà la fetxa, que ja·s va allunyant, en què·ls poetas de Catalunya, estant ell entre ells, abressavan al bell cim de Montserrat als poetas valencians, representats per Querol, Llorente y Ferrer y Bigné y oferí portar avuy de nou a Barcelona la penyora de aquella unió fraternal, comunicant a l'autor del *Canigó* los aplausos y enhorabonas de València. Tan carinyosas paraulas foren acullidas ab verdader enlussiasme, y s'axecà la sessió.

En la presidència s'hi veyà·l retrato de Verdaguer bastant parecut, obra del jove artista Sr. Gamon, que l'ha copiat d'una fotografia.

Abans de centrar-nos en la relació epistolar entre Constantí Llombart i Jacint Verdaguer, cal assenyalar que Llombart ja havia «descobert» el poeta català anys enrere. A les pàgines del *Calendari Llemosí*, el 1877, Llombart destacava que Verdaguer havia sigut guardonat als jocs florals de Barcelona, per un esplèndid poema èpic: *L'Atlàntida*

En los passats Jochs florals de Barcelona, tan solemnement celebrats com allí s'acostuma, foren premiats lo següents poetes: En Àngel Guimerà, que hi féu regna de la festa a la Sra. Na Josepha Sabater d'Aldavert; En n'A. Pagé; en P. Pi y Perera; en J. Martí Folguera; en n'E. Coca, y en Jascinto Verdaguer. Quedaren per adjudicar los premis de la Deputació d'Alacant, de l'Ateneu y de *La Renaixensa*.

L'Atlàntida n'és un treball tal vegada dels més importants duts a efecte per nostre renaiximent, donchs res menys se tracta que d'un valent y galano poema èpich, referent als temps de la Espanya primitiva. Ha segut lo gran succés de la poètica festa en la ciutat dels comtes, mereixent son eminent autor lo sr. Verdeguer [sic], los més entusiastes eologis. ¡Salut, per nostra part, al gran poeta! (Llombart 1877b, 15-16)

En volums successius, Llombart, atret segurament pel reconeixement de la qualitat de les composicions del poeta català entre els mateixos renaixencistes, li sol·licità que col·laboràs en la revista que publicava anualment, i en els volums del *Calendari*

Lle mosí editats entre els anys 1878 i 1883, hi publicà un total de cinc poemes.¹⁰³ L'últim d'ells, *L'oda a Barcelona*, amb què Mossén Cinto guanyà els XXV Jocs Florals barcelonins, i que hom ha considerat punt culminant de la poesia civil d'aquest poeta i exponent indiscutible del seu virtuosisme retòric i la seua capacitat de conjugar una singular visió panoràmica del paisatge –en aquest cas urbà- amb l'enyorança per un passat gloriós i l'esperança en una nova societat industrial, cantades en aquest cas per tres veus que representen la tríade jocfloralesca -la pàtria, la fe i l'amor (Molas Batllori 1985, 268). Altrament, com s'ha encarregat d'estudiar Roca (2007, 250-252), al *Periòdich Lliterari Quincenal* dirigit per Llombart, també es publicaren composicions de Verdaguer¹⁰⁴ i diverses notícies relacionades amb ell –com l'aparició de *Caritat* o un traducció italiana de *L'Atlàntida*.

Tornant a la petició de Llombart, de traduir *Canigó*, com es constata a partir de la documentació epistolar que ens ha pervingut,¹⁰⁵ Verdaguer sembla que prengué ràpidament la decisió d'accedir a la petició de Llombart, atés que aquest, sis dies després d'haver-li enviat la primera carta –el 2 de febrer de 1886- li n'envià una altra agraint-li-ho, en la qual aprofitava per adjuntar-li alguns fragments traduïts-¹⁰⁶ i li avançava que tenia la intenció de publicar a *La Veu de Montserrat* el poema que li dedicà en la sessió apologètica organitzada al si de Lo Rat Penat. Aquest poema es publicà en el número corresponent al 6 de març de 1886 del setmanari vigatà. Potser, una de les raons per les quals Llombart publicà el poema en aquest setmanari estiga relacionada amb què *La Veu de Montserrat* mostrà interès per la sessió apologètica que Lo Rat Penat havia organitzat, com ho testimonia la reproducció de la ressenya que publicà la redacció de *Las Provincias* amb la transcripció del poema de Llorente.¹⁰⁷

¹⁰³ Concretament les composicions publicades al *Calendari Lle mosí* per Jacint Verdaguer són: *A una rosa mústiga* (1878, 69); *Quan encara les aygues no sabia...* (1880, 128); *A la benedicció de la capella del Cor de Jesús erigida per l'excelentíssim Sr. D. Antoni López* (1881: 34-37); *En Comillas* (1882, 17-18); *Oda a Barcelona* (1883, 17-24).

¹⁰⁴ Es publicaren dues poesies: «La mort del rossinyol», en el número 5, corresponent al 15 de febrer de 1885, i «La cegueta», en el número 8, corresponent al 15 d'abril de 1885.

¹⁰⁵ Aquesta forma un conjunt d'onze cartes i diversos retalls de premsa amb fragments de la traducció al castellà de *Canigó*. La documentació epistolar abraça el període temporal del 27 de gener de 1886, al 5 d'agost de 1889. Una part d'ella es troba publicada als volums V, VI i VII de *L'Epistolari de Jacint Verdaguer* publicats per l'editorial Barcino, a cura de J. M. Casacuberta i J. Torrent Fàbregas Verdaguer. La resta es troba servada a l'Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Tota aquesta documentació la reproduïm íntegrament en l'apèndix IV

¹⁰⁶ En l'apèndix IV.12 hem transcrit els retalls de premsa servats a l'Arxiu Nacional de Catalunya, amb fragments de la traducció de *Canigó* de Llombart.

¹⁰⁷ *La Veu del Montserrat* de 13 febrer, també es feu ressò d'una nota de *Las Provincias*, en la qual deia que Llombart havia estat autoritzat a traduir-lo *Canigó* pel seu autor. Vegeu, en nota, la carta 526 del volum V de *l'Epistolari Jacint Verdaguer* (Verdaguer 1977, 125, nota 7).

D'aquesta manera Llobart –com a dinamitzador d'aquell homenatge literari- potser es proposà manifestar la consideració que li mereixia Verdaguer, publicant en aquell mateix mitjà la composició que ell havia escrit per a l'ocasió. I qui sap si, de retruc, també intentava guanyar protagonisme entre el públic català -com suposadament l'havia obtés abans-, en veure publicat el seu poema, en el número corresponent al 20 de febrer de 1886 de *La Veu de Montserrat*, que reproduïm més avall. I també cal assenyalar que a l'any següent, el 1887, aquest poema encara es publicaria –en la que es creia que era l'única publicació fins ara- a les planes del *L'Almanaque para Las Provincias*¹⁰⁸ :

A MOSSÉN JACINTO VERDAGUER.
POESIA LLEGIDA EN LA SESSIÓ QUE «LO RAT-PENAT»
DE VALÈNCIA
DEDICÀ A L'EMINENT FILL DE CATALUNYA.
S'hi posarà,
¡màgich poder del geni!, tot quant toca
ab la ploma, l'escarpre o lo pincell,
tot quant la dura mà del temps derroca,
Moisés que, ab l'art, treu l'aygua d'una roca,
sortir ho fa com per encant, més bell.

Y assedegat de més bellesa encara,
rublert lo seny de llum, lo pit d'amor.
Colon de l'esperit, son vol no para,
fins que'l món ideal qu'ell ensomiara
com xispa en sa ment brota, y és creador.

Y aixina tu, rey de la gaya ciència,
insigne hereu dels Balmes y Fortunys,
aixina de ton geni ab la potència,
creant nous mons, com altra Providència,
tu nostres cors a ton arbitre junys.

Tu, qu'a l'ensem de prodigar auxilis
propis de ton caràcter y missió,
saps entonar tos místichs *Cants* o *Idilis*,
y al nivell dels Homers y dels Virgilis
L'Atlàntida has posat y'l *Canigó*.

Àliga que de Vich en les montanyes,
un jorn vares tes ales desplegar,
com lo bussó, desafiant ses sanyes,
baixares de la mar a les entranyes
lo tresor de *L'Atlàntida* a buscar.

Y després d'haber tret del fondo abisme
de la mar son cadavre gegantí,

¹⁰⁸ Concretament a *L'Almanaque «Las Provincias» para 1888*, València, Imp. Domènech, 1887, pp. 135-137. (Llobart 2006b, 373)

despulls d'un món tragat pel cataclisme,
les boires a desfer del paganisme
al *Canigó* ton vol remuntes hui.

Y del Pirene als peus allà en la plana,
y al ressò de ta llira, qu'escoltem,
voltejant en fantàstica sardana,
a la jove Griselda, flor boscana,
enamorada de Gentil veem.

Y en son corcer, sajeta voladora,
a Gentil serra amunt veem pujar,
quant fer felís pensant a sa pastora,
entre la neu, lo talismà qu'anyora
lo prodijós mantell vola a alcançar.

Son cristal·lí palau li obri una fada,
y, encisat y pres d'ull lo cavaller,
ab Flordeneu son ànima extasiada,
dins d'una nau, per fades agrunsada,
s'abandona en los braços del plaher.

Lo compte Guifré·l busca·l, troba·l compte
qual trovador pulsant son arpa d'or,
y de sa pàtria al creure allò un afronte,
aïrat l'empeny son oncle, y cau de pronte
rodant Gentil montanya aball y es mor.

Y a Guifré veem lluytar ab la morisma,
càurer vençut y véncer·la demprés,
y al Canigó enfilant·se'n, a hon s'abisma,
desesperat voler ròmprer la crisma,
per lo crim aterrat qu·habia comés.

Mort a son fill mirant y ansiant venjar·se,
ab l'homicida al pare veem renyir,
y a Oliva, lo sant bisbe, interposar·se,
y a Griselda, cantant, folla tornar·se,
y a Tallaferro ab son cavall perir.

Y a Guifré veem fundar un monasteri,
y a Oliva ser en ell primer abat
y dels alts Pirineus deixant l'imperi,
tristes fogir d'allí a altre hemisferi
les fades que·ls habían habitat.

Admirable poema! En ell s'afonen,
al cristianisme obrint ample horiçó,
vells mons, per a que·ls nous les mans se donen,
y mentres chors, àngels y sants, entonen
la Creu s'alça en lo cim del Canigó.

Y, puix, trono lo geni en ell té digne,

ple de goig, per son triüf; oh, Rat-Penat!
Homenaje rendeix al poeta insigne,
que colcant tan alt lo sagrat signe
son nom més alt encara ha colcat.

Màgich poder del geni! Tot quant toca
ab la ploma, l'escarpre o lo pincell,
tot quant la dura mà del temps derroca,
Moisés que, ab l'art, treu l'aigua d'una roca,
sortir ho fa, com per encant, més bell.

Glòria a son nom! En tant qu'un cor sensible
bega a dolls en sos versos dolsa mel,
Verdaguer, ab corona inmarcehible,
astre radiant serà que inextinguible
de nostra pàtria brillará en lo cel.

Mentres, eterns en lo mundà desterro,
sers que immortals son sacre numen feu,
sa desgràcia uns cantant y altres son erro,
vindran, entre nosaltres, Tallaferro,
Guifré, Gentil, Griselda y Flordeneu.

Creacions sublims! Ja l'èpica espanyola
ab *L'Atlántida* s'omplí d'explendor,
y es *Canigó*, qual fama pel món vola,
estrella de claríssima aurèola
que-s posará en lo front de son autor.

CONSTANTÍ LLOMBART.

D'aquesta manera, Llobart manifestava la gran consideració que li mereixia el gran poeta de la Renaixença catalana i creia oportú dur a terme un dels projectes més ambiciosos que es proposà: la publicació de la primera versió al castellà d'una de les composicions poètiques més singulars i rellevants de Jacint Verdaguer. Potser per aquesta raó, aquest punt de la biografia llobbartiana ha estat el que, a banda de la creació de *Lo Rat Penat* i la publicació del *Calendari Llemosí*, més ha interessat fins ara als investigadors.¹⁰⁹ També, per aquesta mateixa raó, oferim, en Apèndix, ordenada cronològicament, tota la correspondència entre Constantí Llobart i Verdaguer que en

¹⁰⁹ De fet, el primer autor que s'interessà per les traduccions llobbartianes de Verdaguer fou Casacuberta (1951); Recentment, Rafael Roca, en estudiar la vida i obra de Teodor Llorente, ha aprofundit en la relació entre aquest autor i Llobart, i més concretament, en l'episodi relacionat en la traducció de *Canigó* (Roca Ricart 2005, 94-95, 2007, 97-99) i, encara, Laura Vilardell Domènech, en la seua tesi doctoral –inèdita–, titulada *La recepció de Canigó, de Jacint Verdaguer, a Barcelona, València, Mallorca i Madrid (1886-1936)* s'ha centrat en la recerca i anàlisi traductològica dels fragments de la traducció de *Canigó* que Llobart publicà en la premsa de l'època (Vilardell Domènech 2013, 42-65).

aquests moments està al nostre abast¹¹⁰ i també transcrivim els fragments de la versió Castellana de *Canigó* que Llobart publicà a la premsa valenciana, que han estat brillantment analitzats des del punt de vista traductològic per Laura Vilardell (Vilardell Domènech 2013), i n'ofereim, encara, un altre fragment, que es creia perdut.¹¹¹

Des de febrer fins a juny de 1886, en què Jacint Verdaguer finalitzà un viatge a Terra Santa, no tornem a tenir notícies de cap contacte entre ambdós autors. En aquest cas, per mitjà d'una carta de data 12 de juny de 1886,¹¹² Llobart es limitava a donar la benvinguda al poeta català. I no serà fins uns mesos després que Verdaguer tornaria a tenir notícies de Llobart. En una carta de data 30 de setembre de 1886,¹¹³ Llobart li manifestà una sèrie de dificultats amb què estava trobant-se per dur endavant la seua versió de *Canigó*. Unes eren tècniques, vinculades a la mètrica que estava emprant, i a l'esforç intel·lectual que vessar *Canigó* en llengua castellana exigia, i li presentava alguns dubtes lèxics. Així mateix, li comunicava també que tenia ja vuit cants traduïts dels dotze de què consta l'obra i diversos fragments de la resta¹¹⁴ –li enviava també la traducció d'un dels cants- i li anunciava que l'editor encarregat d'imprimir la seua versió seria Aguilar, el qual sembla que li suggerí si Llorente podria encarregar-se del pròleg. I heus ací una informació important sobre en quin estat estaven en aquell moment les relacions entre els dos escriptors valencians:

En una gacetilla que voreu a l'envés del folletí que vos envie, llegireu que l'editor senyor Aguilar s'encarrega de la publicació de vostre poema, del qual pense fer una edició digna ab un excelent retrat vostre, y fins m'ha indicat si encarregaria al S. Llorente un pròlech, cossa en què jo he de intervindre, per que, huy per huy, medien diferències entre aquest senyor y un servidor vostre.

En tot cas, lo Sr. Aguilar és qui té que arreglar aquest asunto ab lo Sr. Llorente.

Per tant, perduraven encara «diferències» entre Llobart i Llorente. I el fet que no se n'explícite les causes, fa pensar que deuria de tractar-se dels mateixos motius personals que provocaren llurs manifestacions en premsa mesos enrere, sobre qui podia erigir-se com a iniciador del moviment renaixencista a València, com hem constatat adés. A més a més, com ha estat estudiat per Rafael Roca, Llorente també havia mostrat la intenció de traduir *Canigó* al castellà –petició que Verdaguer sembla que oblidà atendre (Casacuberta 1951, 143)- i segurament, per aquesta raó, d'entrada, sembla que Llorente es negà a participar en l'edició de Llobart (Roca Ricart 2007, 98). La carta en qüestió,

¹¹⁰ Apèndix IV.

¹¹¹ Es tracta de la segona meitat del cant XII, publicada al número corresponent al 14 d'agost de 1887 d'*Aparisi* i que es troba servat a la Biblioteca Central de València. Apèndix IV.12.4.b

¹¹² Apèndix IV.3.

¹¹³ Apèndix IV.4.

¹¹⁴ Sobre els fragments de la traducció llobartiana de *Canigó*, veieu el text en nota a l'apèndix IV.12.

finalitzava deixant en mans de Verdaguer la concreció de la gestió dels drets que a ambdós –autor i traductor- els pertanyien.

No serà fins vuit mesos després que tornem a tenir documentació epistolar de Llombart adreçada a Verdaguer. Mentre –tal com apareix en una carta de Verdaguer a Llorente de data 7 de febrer de 1887-¹¹⁵ Constantí Llombart sembla que tornà a insistir a Verdaguer perquè intentàs convèncer Llorente a que prologàs la seua traducció, i així li ho manifestà a aquest l'autor de *Canigó*:

Lo que m dol és que Llombart no estiga bé ab V., lo que ns priva del plaher de veure reproduhits davant de la obra castellana, com a pròlech, los sis magnífichs articles publicats en *Las Provincias*. Llombart m'ha escrit per segona vegada que li demane a V., com per iniciativa meva, dient-me y tot que li'n parlarà també l'editor, D. Pascual Aguilar.

I sembla que la gestió de Verdaguer obtingué, aquesta vegada, el resultat esperat per Llombart, atés que en una carta que Llombart li envià a Verdaguer, de data 26 de maig de 1887,¹¹⁶ li agraià la seua intervenció per restablir les bones relacions amb Llorente, amb aquests termes:

Mon ilustre amich: he estat algun temps malalt y per aquesta causa no he escrit, encara que només haguera segut pera donar-vos les gràcies per vostres bons oficis respecte al Sr. Llorente, ab qui aleshores, merced a vós, estich ja ab les mateixes bones relacions de sempre. Ja llegírem, segons en la vostra me diguéreu, que posarà dit senyor com pròlech a vostre poema los articles que féu per a *Las Provincias*, ab les consegüents modificacions, afegint al final alguns nous pàrrafos sobre la traducció castellana.

Per tant, sembla que gràcies a la intervenció de Verdaguer, Llombart tornà a mantenir amb Llorente «les mateixes bones relacions de sempre». D'aquesta manera, constatem de pròpia mà de Llombart que, les relacions entre ell i Llorente –sense dubtar que no foren especialment afectuoses-, tampoc es pot afirmar que van estar marcades per l'enfrontament. Coincidim amb Roca en què ambdós escriptors tenien vocació de lideratge, però «més que personatges contradictoris, foren líders complementaris» (Roca Ricart 2007, 69), com ho demostra el projecte literari de la traducció de *Canigó*, sobre el qual ambdós autors mostraren interès.

En l'anterior carta esmentada, Llombart també informava Verdaguer que tenia la seua versió de *Canigó* a punt d'enllestir -«se pot dir que la tinch acabada», dirà concretament Llombart-, però tot seguit tornava a demanar-li ajut; aquesta vegada per dinamitzar el procés d'estampació, el qual, a parer seu, estava costant «Déu y ajuda». Encara,

¹¹⁵ Es tracta de la carta 205 del primer volum de *L'Espistolari Llorente* (Llorente Olivares 1928, 188-189).

¹¹⁶ Apèndix IV.5.

l'informava que havia rebut *Lo somni de Sant Joan* (Verdaguer 1887b) i en agraïment, Llombart li enviava un exemplar de *Valencia Antingua y Moderna* (Llombart 1887b), que Llombart definiria com «treball engorrós y de poc lluïment». A més a més, Llombart evidenciava l'interés perquè en el certamen jocfloralesc convocat per Lo Rat Penat, cada any hi hagués una «representació oficial» dels poetes de Catalunya. Sembla que li demanà a Verdaguer una proposta de diversos autors que podrien formar part del consistori dels Jocs Florals valencians, i el primer candidat era Àngel Guimerà, el qual finalment no va poder assistir-hi.

Tres mesos més tard, concretament el 21 d'agost de 1887, Llombart tornava a escriure a Verdaguer.¹¹⁷ Aquesta vegada per a sol·licitar-li permís per a escriure una versió dramaticolírica de *Canigó* –la qual, en aquell moment ja tenia avançada- i que aniria musicada pel compositor Martínez Imbert. Aquesta obra, era descrita així:

L'obra, que conservarà lo seu títol y durà consignat, com és just, en la primera de ses pàgines lo nom de qui la inspira, constarà de tres actes y un pròlech. En ell se desenrollaran les més interessants escenes del poema, figurant-ne los principals personatjes que'n ell juguen, com són, Tallaferro, Guifré, Griselda, Flordeneu, Gentil, Guisla, Oliva y chors de fades, monjos, fallayres, doncelles, àngels, sants, etc., procurant per ma part que l'asunt no desmereixca, contribuint aixina, si és que acerte, a popularitzar més y més son sublim poema entre els que no acostumen a llegir les obres d'aquest gènere.

Com veurem després, Verdaguer també accedí a aquesta petició de Llombart. Així mateix, confiava que aviat començaria a estampar-se la traducció de *Canigó*.

Quatre mesos més tard, el 3 de gener de 1888,¹¹⁸ Llombart tornaria a escriure a Verdaguer per informar-li que estava acabant de redactar el drama líric a què hem fet referència i que, quan a la versió castellana del poema èpic, no estava impresa pel retard en lliurar el pròleg Llorente –el qual adduïa estar «sumament ocupat». Així mateix, Llombart li envià a Verdaguer, junt a aquesta carta, un exemplar del poema amb què fou guardonat en els Jocs Florals de Lo Rat Penat el 1886, *La copa d'argent* (Llombart 1887a) i un prospecte anunciant la reedició del diccionari d'Escrig en què estava treballant aleshores.

Llombart, com ell mateix reconeix, s'esforçava molt per poder dur endavant tots aquests projectes i es lamentava de tenir-hi poca col·laboració:

Dins l'exemplar de ma llegendeta [*La Copa d'Argent*] trobareu també lo prospecte del *Diccionario Valenciano-Castellano*, que he començat a publicar, y que li encarregaré a l'editor que vos envie. Per eixigència de dit senyor, voreu que dita obra apareix treballada per una «Sociedad de literatos»; però en realitat no consta aquesta més que de mon insignificant individuó y u dels meus deixebles

¹¹⁷ Apèndix IV.6.

¹¹⁸ Apèndix IV.7.

que m'hauxilia en tan engorrosa tasca; y ja vós comprendreu quant apurat he de vore'm per a eixir un poch airós en tan dificultosa empresa. Confio solaments en què vós y algunes altres persones de tan profons coneixements en nostra llengua, se dignaran ilustrar-me en moltíssims dels punts en què ha de troçar ma insuficiència.

El 29 de març de 1888,¹¹⁹ Llobart tornava a informar a Verdaguer sobre el procés d'edició de la traducció de castellana de *Canigó*. Li anunciava que, per fi, començaria a imprimir-se i que aviat li podria enviar els primers tres o quatre fulls. Però Llorente no n'havia finalitzat encara el pròleg i Llobart es mostrava sincerament preocupat per la dilació que el projecte anava patint. Així i tot, aprofitava per donar l'enhorabona a Verdaguer perquè havia aparegut la versió italiana del poema i que suposem que es tracta de la versió en prosa del cant IV de Luigi Bussi (Verdaguer 1889b):

Vos done una coral enhorabona per la traducció italiana de vostre magnífich poema. Està sent vergonyós per a mi que s'fasen avans versions estrangeres que la castellana, quant esta fa ja temps que podia estar publicada. Pero, gràcies a Déu, no deu tardar ja molt a vórer la llum pública.

Fins més d'un any més tard, concretament el 27 de maig de 1889,¹²⁰ Llobart no tornaria a escriure a Verdaguer. La causa del retard, segons ell mateix addueix, fou la mort de la seua mare i el trasllat a un nou domicili –al carrer Pelayo de València. L'informava que al certamen ratpenatista d'aquell any s'havia convocat un premi a qui millor glossàs els seus èxits literaris. També li donava les gràcies perquè, per mitjà del seu amic Josep Bodria, havia rebut un exemplar dels *Idilis y Cants místichs* (Verdaguer 1879). Quant al pròleg de Llorente per a la seua versió de *Canigó*, la preocupació ja s'havia convertit en vergonya. Tanmateix, Llobart seguia confiant que Llorente no tardaria a lliurar-li'l. La impressió semblava iniciada perquè, concretament, Llobart manifestava que, en rebre el text introductori «terminarem la impressió del llibre».¹²¹

El 6 de juliol de 1889 Llobart tornaria a escriure a Verdaguer, agraint-li de cor les paraules d'ànim que li havia dedicat, amb motiu de la mort de la seua mare. El to d'aquesta lletra ja és més personal:

¡Molts eren ja els favors que vos debia, pero és de tal vàlua per a mi vostre últim benefici, que, la veritat, no sé ja a qui dech en vos més agrahiment, a l'home amable y virtuós al digníssim sacerdot de Jesucrist, o a l'insigne poeta que tants dies de glòria ha donat y té que donar encara a son afortunada pàtria!

¡Plaguera a Déu que tinguera jo la inspiració de vostre admirable numen pera expresar-vos d'algun modo la gratitud de que respecte a vós està mon ànima posseïda!

¹¹⁹ Apèndix IV.8

¹²⁰ Apèndix IV. 9

¹²¹ En aquest mateix sentit, Casacuberta manifesta que l'estampació es trobava en vies de realització (Casacuberta 1951, 145).

¡Segur estich, de que ma bona mare (q. e. p. d.), si, com crech, Déu ha premiat ses virtuts en la glòria, des de ella estarà pregant al Senyor que vos colme de gràcies y bendicions! Mon cor de fill, sols llàgrimes d'agrahiment podrà oferir-vos mentres vixca.

Llombart, al final d'aquesta carta, donava l'enhorabona a Verdaguer per la traducció al francès de *Canigó* (Tolrà de Bordas 1889). I li manifestava que el poc temps lliure que li deixava la preparació de la reedició del diccionari d'Escriu, l'estava dedicant al drama líric *Canigó* –del qual llavors es trobava redactant el tercer acte.

La darrera carta que tenim documentada, de Llombart a Verdaguer, és del 22 de març de 1890. En ella Llombart l'informava que el llarg silenci havia estat ocasionat per una malaltia. Aprofitava l'ocasió per donar-li l'enhorabona per l'edició de *Nazaret* –un exemplar del qual Verdaguer havia fet arribat a Llombart- i li remetia una còpia d'una poesia que obtingué en la darrera edició dels Jocs Florals –que fou la de 1889, en 1890 no es celebraren, a causa de l'epidèmia del còlera-, de Francesc Pastor Aicart¹²² (Roca Ricart 2011a, 132), dedicada a ell. Respecte a la impressió de la seua versió de *Canigó*, el projecte continuava en la mateixa situació: Llorente encara no li havia lliurat el pròleg i l'impressor adduïa que se li havia acabat el paper. Llombart manifestava que el seu desig de subsanar el més aviat possible aquell contratemps, però li demanava que compregués que no n'era completament culpable. A més, també l'informava que la versió dramàtica de *Canigó* ja l'havia redactat i estava en mans del mestre Martínez Imbert, perquè composàs millor la música. Casacuberta, al respecte d'aquest drama líric, afirmà, en revisar la documentació que Llombart llegà a Ramon Andrés Cabrelles:

No he aclarit si aquest drama fou publicat i representat. Tant sols he pogut veure, entre els papers de Llombart avui en poder del Sr. Andrés Cabrelles, l'original complet del tercer acte (posat en net per mà de l'autor) i un petit fragment del segon. [...]Comparant aquest original amb el poema de Verdaguer, veiem que l'adaptador pren d'aquest els episodis cabdals i posa en escena els seus principals personatges; però sol modificar força aquells episodis, la qual cosa es tradueix en una notable diferència entre ambdós arguments (Casacuberta 1951, 147-148)

Tornant, però, a la versió castellana del poema èpic *Canigó* de Llombart, tot sembla indicar que, si bé el projecte de la traducció estava avançat -com hem pogut comprovar-, inesperadament la mort va sobrevindre a Constantí Llombart, privant-lo, d'aquesta manera, de l'honor de ser el primer traductor del *Canigó* –honor que sí que tindria, cinc anys més tard, en 1898, el comte de Cedillo (Verdaguer 1898). Encara així, sabem que Constantí Llombart, abans de morir, va encomanar al seu deixeble Ramon Andreu Cabrelles la conclusió de la seua versió d'aquell poema èpic, tot i que l'encàrrec, per

¹²² La poesia es titula: *A Mossén Jacinto Verdaguer. Cant*. Vegeu Apèndix IV.11.

raons que desconeixem, no es va dur a terme. La dada, concretament, apareix en un article necrològic que Cabrelles publicà a *La Il·lustració Catalana*, en el número corresponent al 15 de maig de 1893, titulat «Constantí Llombart», en el qual afirma que Llombart:

Dexà sens acabar lo *Diccionari valencià-castellà*, la *Gramàtica llemosino-valenciana*, la traducció del poema *Canigó*, de mossén Jacinto Verdaguer y algunes altres obres, qual terminació nos encarregá al entregar-nos son testament literari.

Amb tot, i com assenyala Casacuberta, Verdaguer no degué quedar descontent del treball inacabat de Llombart, en el qual va procurar emprar un lèxic acurat i un estil fluïd, encara que no exempt d'algunes interpretacions dubtoses puntuals. D'una altra manera, Verdaguer difícilment l'hauria autoritzat a publicar la seua composició, ni tampoc li hauria permés adaptar-la al teatre (Casacuberta 1951, 147).

D'altra banda, Llombart sembla que també va deixar inacabada una traducció de *Excursions i viatges* (Casacuberta 1951, 148) de Verdaguer, editat per primera vegada en català a Barcelona, en 1887 (Verdaguer 1887a). En canvi sí que va publicar la versió castellana de *Dietari d'un pelegrí a terra Santa* (Verdaguer 1889a), el qual apareixeria amb el títol de *Diario de un peregrino a Tierra Santa*, a València, poc abans de morir (Verdaguer 1892).

En definitiva, tots aquests treballs, vistos en conjunt, testimonien fefaentment la intenció i la voluntat decidida de l'autor valencià de divulgar la producció de Verdaguer en la llengua de Cervantes i també «indica prou el seu lloable propòsit de difondre entre els seus compatricis els bons models literaris» (Casacuberta 1951, 150).

7. Un ciutadà, escriptor, amb un nivell d'exigència ascendent

7.1 Una llegenda amb sabor d'època i aspectes biogràfics: La copa d'argent

Com hem esmentat adés, Llombart, en l'edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de l'any 1886 –que tingué lloc el 7 de maig–, guanyà el guardó més preuat –la «flor natural»– amb *La copa d'argent*, que es publicaria l'any següent (Llombart 1887a). Com reporta Rafael Roca, Llombart, com a guanyador d'aquell premi, escollí reina de la festa la poetessa Manuel Agnès Raussell, la seua «Nelina» (Llombart 2006b, 60). «La tria d'una vídua, amb totes les connotacions morals que a l'època comportava, com a Reina de la Festa –lloc habitualment reservat a dones joves i fadrines– degué generar

gran quantitat de xafarderies, ja que es tractava d'un fet que no tenia precedent en la història dels Jocs Florals» (Roca Ricart 2011a, 119). A més, en aquella edició del certamen Llombart també aconseguí un altre premi: un escut d'argent i or, patrocinat per Emili Pascual, per a la millor obra destinada a popularitzar la història de València. Llombart guanyà aquell premi amb l'obra *Sucesos memorables de la història de València*, que es troba inèdit i il·localitzable (Llombart 2006b, 62).

La Copa d'Argent s'edità a finals de 1887 –concretament, el 7 de desembre (Llombart 1887a, 60)- en les pàgines introductòries apareix reproduït el dictamen del jurat que guardonà l'obra –constituït per Fèlix Pizcueta, Eduard Pérez Pujol, Joaquim Balader, Joan de la Creu Martí, Carmelo Calvo, Josep Espí i Julio Cebrián-, el qual, per unanimitat, declarà guanyadora la composició de Llombart per

la originalitat de l'asunt, les imàgens y pensaments enèrgichs unes vegades y delicats altres, que l'avaloren; la bella y correcta forma dels seus versos, lo sabor d'època, coneiximents històrichs que l'autor revela y, sobretot, l'entusiasme y esperit de valencianisme que n'ella resplandixen (Llombart 1887a, 6).

El volum s'obri amb una *Invocació* (Llombart 1887a, 7-9), alguns fragments de la qual foren reproduïts en la notícia que *El Mercantil Valenciano* publicà sobre el certament jocflorallesc, el 8 de maig de 1886, i també a *Las Provincias* (Roca Ricart 2007, 92-93). Tot seguit hi trobem les quatre parts en què està dividida la composició: «Lo Centenar de la Ploma», «Festes Seculars», «La Filla de l'Argenter» i «Tirant a la Joya». Li segueixen les notes històriques que complementen el text literari.

Cal assenyalar que la premsa catalana també es féu ressò de l'aparició d'aquesta publicació. En la secció «Novas» de *Lo Catalanista*, la redacció informava que acabava d'imprimir-se aquell text llombartià. I uns mesos més tard, concretament en el número corresponent al 15 d'agost de 1888, a la secció «Llibres rebuts» de *La Il·lustració Catalana*, n'apareixia una breu recensió

La Copa d'argent, llegenda del segle XVI, per Constantí Llombart. Fama molt justificada ha guanyat aquesta llegenda, que valgué a son autor la Flor natural, en los Jochs florals de València de l'any 1886. La delicadessa de l'asumpte ve exornada ab una preciosa versificació; y completan l'interés de tan escollit treball, las numerosas notas históricas triadas ab molt criteri y cabal esclariment, de molts conceptes y alusions fets en lo cos de la poesia.

Aquest, però no seria l'únic comentari encomiàstic que provindria de Barcelona. Sis anys més tard, Sánchez Pérez, publicà *Glorias Republicanas de España y América* (Sánchez Pérez 1893). Aquest autor, en referir-se a Constantí Llombart, afirmava:

Enumerar lo mucho que escribió en verso nuestro amigo sería tarea larga. Nos limitaremos a mencionar la leyenda que, con el título de *La Copa d'Argent*, compuso el año 1886, composición

premiada en los Juegos florales. Es una leyenda bellísima, notable tanto por los sentimientos que despierta, como por las animadas descripciones que contiene de las fiestas y costumbres de otra época. Figuran en ella un platero, una hija suya, candorosa y bella, uno de sus oficiales, tan hábil en su oficio como en el manejo del arco, y un conde lleno de orgullo.

El conde y el oficial aman a la encantadora Nelina, y llega hora en que el conde, recurriendo a la astucia, logra quedar con ella a solas. Acude el conde a la violencia, y habría de seguro conseguido su mal propósito, a no haber llegado a tiempo el enamorado oficial que, rompiendo por todo, salva a su novia. (Sánchez Pérez 1893, 298-299)

Existeix una errada en la sinopsi de Sánchez: qui sorprén al comte de Pallars volent forçar Nelina no fou Martí –el ballester enamorat d’ella- sinó Benet, patge de Martí. Tot seguit, per tal que el lector pogués comprovar les qualitats poètiques de Llombart, l’autor de las *Glorias Republicanas* reproduceix un fragment del poema, de la part «La filla de l’argenter», concretament aquell en què el comte de Pallars pretenia forçar a Nelina. I després de la transcripció, afirma: «Hay aquí brevedad, rapidez, animación, vida; hay mucho de lo que caracteriza, así en Valencia como en Cataluña, antiguos cantos populares, cantos severos y sombríos que embargan el ánimo del que los lee o los recuerda» (Sánchez Pérez 1893, 299).

Hem comentat adés que *La Copa d’Argent* conté una sèrie de referències vinculades a la vida de Llombart. Els protagonistes de la història són: Martí –un jove ballester del Centenar de la Ploma- i Nelina –la seua enamorada, nom amb què Llombart havia designat en diverses composicions la seua estimada, Manuela Agnès Rausell. El pare de Nelina, Guinart, era l’argenter que havia llaurat la copa d’argent que havia d’endur-se el guanyador del torneig de ballesta que, amb motiu de la celebració del tercer centenar de la conquesta –per tant la llegenda tindria lloc el 9 d’octubre de 1538- es convocà, en el qual participaven els membres del Centenar de la Ploma. El pare de Nelina s’oposava al matrimoni. Aquesta circumstància era una trasposició en clau literària del que a Llombart li ocorria en la vida real: el pare de Manuela Agnès Rausell sembla que no tenia intencions que la seua filla –vídua- contraigués matrimoni amb un literat amb fama de bohemí. I aquests versos, vistos des d’aquesta perspectiva, en són reveladors:

Encara hi à Nelines que a son amor no vénen;
encara hi à caràcters com lo del jove arquer;
encara hi à alguns nobles que mal son deure entenen;
y alguns pares hi à encara, que, cegos, no comprenen
lo dany qu· ab l’egoisme als fills els poden fer (Llombart 1887a, 42).

Per un altre costat, també cal destacar que en aquesta llegenda en vers, Llombart deixà constància –una altra vegada- del contrast entre l’admiració que sentia envers la figura del rei Jaume I i el desencantament que li provocava la de Felip V:

Era de la conquesta poch's anys demprés,
 quant demostrant al poble lo seu voler,
 aquell, que·n tot estava, monarca excels,
 de sa invicta senyera gloriós trofeu
 may vençut en les lluytes contra'ls infels,
 llegat a son amada ciutat li féu,
 comanant sa custòdia a cent arquers,
 als quals digué, entregant-la, l'insigne rey:
 «¡Tingau, fills d'esta terra, guardeu-la bé!
 ¡Ella és de vostra pàtria lo fonament!
 Defengau-la y ameu-la com nós la amem,
 qu·ella, de nostres glòries símbol perfet,
 vos durà a la victòria ¡ per a hon aneu!
 Valencians, ella escude vostres pits fermes, (Llombart 1887a, 11-12)
 [...]

¡Acàs ja no tenia l'abús remey!
 Lo cel, tal volta, al vore-u, ¡càstich de Déu!,
 un Felip Quint eviant-nos, Borbó funest,
 cremà lliberticida, Pàtria, Amor, Fe,
 y en Xàtiva acabaren les nostres lleys.
 ¡Valenciana Senyera, passà aquell temps!
 Ditjós de qui·t va vórer, y..., ¡ay, de qui et veu!
 ¿Què feren per defendre't los ballesters?
 Nous saguntins, deguera l'incendi aquell
 haber-los servit d'hatjes, quant cendra fets,
 dalt son trono de runes, los vera Asfeld,
 mortallats de ses glòries ab lo trofeu.
 ¿Per què aixina no ho feren? ¡Qui sap per qué!
 ¡Malehit qui ab sa corona de foch ardent,
 dogal per a la pobra València féu! (Llombart 1887a, 14).

7.2 Una guia per a forasters i una mostra més d'estima a la ciutat: Valencia antiga y moderna

Com hem comprovat anteriorment, en l'apartat dedicat a la correspondència entre Llombart i Verdaguer, junt amb una carta datada a 26 de maig de 1887, Llombart adjuntava un exemplar de *Valencia Antigua y Moderna*, que també publicà aquell any (Llombart 1887b). Llombart dedicava aquesta guia a la ciutat de València i, com a ens representatiu d'aquesta, als membres de l'ajuntament d'aquesta ciutat, amb aquestes paraules, datades el dia de Nadal de 1886:

Respetuosamente dedica estas, si bien humildes por la modesta forma de una guía de forasteros en que se le ofrecen, gloriosas páginas, por serlo del imperecedero libro de su brillante historia, el último, sí, pero también el más entusiasta de los verdaderos valencianos (Llombart 1887b, VI).

Llombart, al pròleg de *Valencia Antigua y Moderna*, manifestava que si bé aquesta contribució responia a l'estima a la seua ciutat natal, també responia a una necessitat d'omplir un buit bibliogràfic d'una guia urbana que concentràs, d'una banda les principals efemèrides històriques i, d'altra, successos contemporanis:

nosotros que no cejamos ni cejaremos nunca en el propósito de enaltecer, por cuantos medios nos sea dable, a nuestra idolatrada patria; impulsados nos hemos sentido a llenar en la medida de nuestras escasas fuerzas, el hondo vacío ocasionado, sin género alguno de duda, de una parte por hallarse diseminados en varios libros de la índole del que nos ocupa, los más importantes datos referentes a épocas y sucesos anteriores, lo cual motiva que separadamente todos sean incompletos; y de otra parte, por el inmenso lago producido con la falta que se nota en ellos, de aquellas nuevas noticias que, en la natural sucesión de los acontecimientos, perennemente el tiempo aporta a la historia de los pueblos y naciones (Llombart 1887b, VIII-IX).

Com ha destacat Pérez Moragon (Pérez Moragon 2005, 50) –i també reconeix el mateix Llombart-, aquest treball tenia poc d'original i era deutor en bona mesura d'un text homònim de Marc Antoni d'Orellana –que no es publicaria fins el 1923- i altres erudits i historiadors valencians del passat:

El Padre Teixidor, Pradas, Antist, Falcó, Esclapés, Ortiz, Sales, Colomer, Orellana, Escorihuela, Lamarca, Zacarés, la Sociedad Económica, Garulo, Boix, el Conde de Ripalda, Arolas (D. Francisco de P.), Orga, A.belardo Díaz, Blasco, Settier, el Marqués de Cruilles, Alcayne, Carboneres, Cañizares, Navarro y Reverter (don Carmelo), y Ramón y Gilavert, amén de algunos otros que omitimos, han sido los autores en cuyas obras principalmente hemos recogido los materiales para esta, que si como pretendemos, no asume lo mejor de todas ellas, falta de discreción y habilidad en la eleccion y el orden que se sigue, carencia o falta de método y buen gusto acusará en nosotros.

Tal al menos ha sido nuestra creencia, y bajo este supuesto hemos procurado recopilar en un solo volumen, aunque grueso, de regular tamaño, todo cuanto de más curioso y de más útil se encuentra esparcido en las obras que con idéntico objeto hasta la actualidad se han escrito; completándolo con aquellos datos, ciertamente interesantes, que por ser de cosas y sucesos acaecidos con posterioridad, no pudieron tan ilustrados autores incluirlos en sus apreciables trabajos. Nuestro pensamiento, como se ve, no ha sido en esta ocasion producir una obra original, sino componer con los muchos elementos de que hemos podido disponer, un libro lo más detallado y completo posible en su clase, y por satisfechos nos daríamos si lo hubiésemos conseguido. Nuestra modesta aspiración en *Valencia antigua y moderna*, sencillamente se ha reducido a confeccionar con los más curiosos e interesantes documentos que hemos adquirido, el selecto ramillete que ofrecemos al público, ramillete formado, a la verdad, con las más hermosas flores y frutos escogidos en el amenísimo jardín de nuestra literatura y de nuestra historia (Llombart 1887b, IX-X).

Així i tot, Llombart, al final del llibre, manifestava el caràcter provisional d'aquest treball, considerat per ell com un esbós d'un treball més elaborat i rigorós:

La heterogénea multitud de materias que, aunque sucintamente, se tratan en: este libro, nos ha hecho incurrir en numerosas omisiones, erratas y equivocaciones, más o menos graves, y nos ha impedido además darles mayor extensión a los articulejos que, por la importancia de los asuntos a que se refieren, lo requerían. Lejos, pues, estamos de creer que hemos conseguido realizar nuestro propósito.

Solo consideramos este humilde trabajo como un esbozo de la Guía de forasteros que ya hace tiempo tenemos imaginada, obra a la cual *Valencia antigua y moderna* ha de servir de base, y que en su día, paulatinamente corregida y aumentada, podrá llegar a ser una publicación tan perfeccionada y completa como la tercera capital de España se merece. Entre tanto, confiamos que el ilustrado público valenciano acogerá benévolutamente nuestro modesto ensayo, alentándonos de este modo a proseguir la proyectada empresa. (Llombart 1887b, 837) .

Cal assenyalar que aquesta guia està estructurada en sis parts: l'obrin unes consideracions preliminars de caràcter eminentment geogràfic i històric; la segona està dedicada al nomenclàtor de carrers i places; la tercera als edificis religiosos; la quarta abraça edificacions singulars, fortificacions i inscripcions; la cinquena descriu, entre altres, els arxius i biblioteques, entitats culturals i institucions benèfiques –i es tanca amb un paràgraf dedicat a «noticias útiles y curiosas»- i la sisena és un indicador alfabètic dels principals comerços de la ciutat.

Des de la nostra òptica, potser la part més interessant és la primera, atés que recull una breu ressenya històrica de València la qual, si bé comença amb la fundació de València, també recull els successos més destacables que són contemporanis a Llombart – d'alguns dels quals ell mateix ja n'havia estat ja cronista, amb *Trece días de sitio* -i també en deixa constància, en aquest volum:-

La historia del gobierno provisional, del reinado de D. Amadeo de Saboya, del advenimiento y desaparicion de la república, de la triple guerra civil que reportó a España la multiplicación de aquellos sucesos, los dos horrosos sitios que sufrió nuestra ciudad de Valencia en los años 1869 y 1873, descritos minuciosamente el primero por el distinguido literato Dr. D. Amalio Gimeno y el segundo por el autor de este libro, así como el pronunciamiento de Jovellar y Martínez Campos en Sagunto, proclamando la restauración de la monarquía, la venida a esta capital de D. Alfonso XII que actualmente ocupa el trono de sus mayores, son hechos muy recientes y conocidos, y por lo mismo no pertenecen aún al dominio del narrador (Llombart 1887b, 139).

Per altra part, també resulta interessant l'apologia de l'idioma que Llombart hi publicà, en la qual, a banda d'exposar el seu llemosinisme –que implícitament admetia la unitat de l'idioma entre valencians, catalans i mallorquins- també aprofità per atorgar-se –a través de la creació de Lo Rat Penat, entitat a la qual també prestà atenció a *Valencia antigua y moderna* (Llombart 1887b, 732-733)- l'espai destacat que ocupava dins el moviment renaixencista i, també, per a reconèixer la seua admiració per Víctor Balaguer:

Nuestra lengua, hija como la catalana y mallorquina del provenzal, no es sustancialmente diferente más que en el dialecto, pronunciacion, conjunto de voces, vocablos árabes vulgares y romanos. Con el heredamiento y asiento que hicieron en nuestra capital los castellanos, navarros , portugueses, provenzales, romanos, aragoneses y catalanes, agregáronse a la lengua de Oc varias voces, con que se formó un nuevo dialecto o romance provincial, según lo declaró el mismo rey Conquistador, al

ordenar que «los jutjes en romanç diguen les sentències que donaran» en cuyo romance también D. Jaime II redactó sus fueros (Llombart 1887b, 64).

[...]

El lenguaje lemosín era el hijo primogénito de los idiomas de Europa; y sensible es que después de ocho siglos de uso brillante comenzara a perderse, cuando Valencia vió desaparecer bajo el cetro de Felipe V a un tiempo sus fueros y su libertad, sus recuerdos y sus glorias literarias (Llombart 1887b, 65).

[...]

En nuestros días había llegado la lengua lemosina a tal extremo de decadencia, que apenas si algunas personas eruditas la entendían; empero gracias a algunos buenos patricios amantes de las glorias de su país, con cuya cooperación fundamos la Sociedad denominada Lo Rat- penat, que tiene por principal objeto despertar el cariño de los valencianos a su olvidada lengua materna, parece haber sonado la hora de su renacimiento, lo cual nos hace creer que todavía alcanzará su antiguo esplendor el lemosín, y veremos reflorar esta pomposa rama de la literatura nacional, que, según la frase del eminente literato D. Victor Balaguer, «sólo debe el no ser más estimada a ser por lo general muy poco conocida» (Llombart 1887b, 66-67).

7.3 Indignat per la qüestió assistencial. La Cruz Blanca

Altrament, a la segona edició de *Folletos Católicos. Primero. Canto a la Cruz por don Miguel Amat y Mestre*, publicada a Alacant el 1892, ens apareix la següent informació:

El autor de este romance está terminando una obra titulada también *La Cruz*, la cual contiene las siguientes partes: [...] 5ª Noticia de la fundación y reglamentos de las instituciones de la Cruz Roja y de la Cruz Blanca; la primera para prestar auxilio en las guerras y la segunda para prestarlos en toda clase de epidemias, y sobre todo durante las invasiones del cólera morbo asiático, para cuyo fin fué fundada en la ciudad de Valencia el 22 de Junio de 1887, por iniciativa del inspirado poeta lemosín y celoso patricio D. Constantino Llombart (Amat Mestre 1892, 17-18).

Cal advertir, per tant, que ens trobem davant una faceta de Llombart que sovint ha passat a un segon pla i que des del punt de vista de l'estudi de les mentalitats és ben destacable: la de persona solidaritzada amb els més necessitats i preocupada per la qüestió assistencial. Si atenem a les referències que Andrés Cabrelles deixà al seu assaig biogràfic, Llombart sembla que tardà dos anys en poder instituir aquella entitat:

Debo hablar de Llombart y de su altruísmo. El cólera del 85 azotó con tal furor a los valencianos que hubo día en que se registraron más de seiscientas defunciones en la ciudad (...) A Llombart se le inundó el alma de piedad y, rugiendo de indignación, se lanzó a formar un grupo de almas valerosas y abnegadas capaces de asistir a los coléricos sin amparo (Ahuir 2005, 95).

Inicialment ell en fou el president i Cabrelles el secretari. Ara bé els següents versos de Francesc Barber i Bas, publicats en la darrera obra teatral que Llombart donà a llum, la qual es titula, curiosament, igual que l'organització que ell havia fundat, *La Cruz Blanca* (Llombart & Andrés Cabrelles 1890) -de la qual parlarem tot seguit-, semblen

indicar que la seua constitució no fou ni tan fàcil ni tan ràpida com Cabrelles reporta en les seues memòries:

LA CREU BLANCA

Poesia llechida en el benefisi de la sosietat humanitària d'este títul

¿Que qui és l'héroe? Els ho diré:
és un esprit ple de fe,
un escritor... hasta allà,
y el home valencià
que esta terra, actualment, té.
¿Atinen?... Tinguen pasència;
no pasaré el temps de baes.
Saber qui és no té gran sència.
¡Si hasta les rates penaes
el coneixen en València!
¿Encara no? Pues así
el problema se resol:
és Llombart, només així;
eixe poeta llemosí
que té més fama que vol.
¿Què més va fer? ¡Chens de bé!
Cansat dels versos digué:
-Faré prosa.- Al punt s'arranca
per la prosa y al fi ixqué
tot un poema: ¡*La Creu Blanca*!
Fon un rasgo extraordinari;
mes no faltà enemic seu
que diguera en son desvari:
-Per a plantar eixa *Creu*
has de puchar un Calvari!
Resultà allò per allò;
¡Li varen donar uns ratos!
Escomensà la *Pasió*,
y d'Herodes a Pilatos,
va anar en sa institusió.
Ell va fer esforsos grans,
pregà un dia y altre dia,
però per més que insistia,
tots se llavaven les mans.
Actuaben tots de sayons,
cada vegà entropesons;
¡Si vostés l'hagueren vist!
¡Anaba, com Chesucrist,
en la *Creu* a redolons!
Vinagre y fel li donaren,
mil Chudes se li brindaren
¡Mes no encontrà un Sirineu!
¿Llombart portava una *Creu*?
¡Prou per a què l'asotaren!
Per a hon anà, sols trovà
chent en ànima molt dura,

però enchamay desmayà.
 ¡Les vegaes qu-ell pasà
 el carrer de l'Amargura!
 La envecha li clavà-l dart;
 no va sosegar un quart
 y pogué més que la envecha.
 ¡Si no és un héroe Llombart,
 que vinga Déu y que ho vecha!
 Aplegà a vénsen per fi,
 costà, però, ho conseguí.
 ¡Ningú eixa glòria li arranca!
 ¿No és virtud la de ser hui
 màrtir per una *Creu... Blanca*?
 ¡Beneïda eixa institusió,
 de l'apestat salvació,
 que ha inspirat el patriotisme,
 y que aplega a l'heroisme,
 d'exposar per el tu, el yo!
 Un grapat d'hòmens valents,
 rics en tendres sentiments,
 li han servit d'apostolat,
 y la Creu han ondechat,
 gallarda, pels quatre vents.
 Y en la casa més malsana,
 en lo lloc de més perill,
 a hon l'apestat els demana,
 sens témer la mort insana
 del Bé els voreu ser l'espill.
 Ahí teniu la Sosietat,
 tota amor y caritat,
 que a nostra pàtria honra hui.
 ¡Les llàgrimes que ha eixugat!
 ¡El bé que ha fet per ahí!
 ...
 Llombart, com Cristo, en sa *Creu*
 redimix al poble seu;
 si llunt de passions mesquines
 una corona li feu:
 ¡No li la doneu d'espines!
 ¡Paisans, no el crusifiqueu!

F. Barber y Bas

València, 23 de octubre de 1890 (Llombart & Andrés Cabrelles 1890, 29-30).

Com constatem de nou, l'animositat i la insistència foren el secret de Llombart per dur a bon port el projecte de La Creu Blanca. Els versos de Barber i Bas foren publicats junt amb una peça teatral breu –d'un acte, en castellà– titulada *La Cruz Blanca*, la qual fou representada, en una sessió a benefici de la mateixa entitat, el 23 d'octubre de 1890, al

teatre Russafa, i en un altre espai escènic anomenat Teatro Peral (Sansano 2005, 195-196). Segons s'indica a la mateixa portada, es tracta d'un «apropósito escrito en breves horas» per Llombart i Cabrelles. Com ha destacat Sansano:

L'obra s'emmarca en la crua realitat de la València d'aquelles anys i en el brot de còlera que en uns mesos s'emportà més de 700 persones. [...] L'obra dramàtica, amb el mateix nom de la societat, tenia una doble finalitat: primer, combatre els temors i els prejudicis dels familiars dels malalts i de la societat en general en contra de la medicina i dels metges, i segon, recaptar fons per a aquesta organització benèfica (Sansano 2005, 195).

No obstant això, respecte a aquest darrer aspecte, Ahuir afirma que «entre els voluntaris hi hagué un cas de contagi i que Cabrelles i Llombart, passada la infecció, organitzaren una funció a benefici de la família del fallit. Es tracta de l'apropòsit estrenat en el Teatro Ruzafa, dirigit per don Juan Colom» (Ahuir 2005, 295). En qualsevol cas, els autors, al seu torn, dedicaren el text al president d'aquella entitat, Luis Gil Sumbiela, com a mostra de gratitud (Llombart & Andrés Cabrelles 1890, 5). I respecte a l'argument de la mateixa, és reportat per Sansano:

planteja la situació angoixada de Teresa i Nicolás, pares d'Amparo, que està malalta a causa de l'epidèmia. Els pares tenen por de comunicar el cas a les autoritats sanitàries (com és obligatori) perquè no volen que vinga un metge, fet que representarà la mort segura de la filla –segons les supersticions populars- i ho fien tot a la voluntat de Déu. Valentín, que festeja Amparo, es debat entre la por a contagiar-se i el desig de fer qualsevol cosa per salvar la xica. Així, d'amagat dels pares d'ella, avisarà el metge que es presenta de seguida acompanyat de dos voluntaris de La Cruz Blanca. L'actuació del metge, que administrarà ràpidament la medicació precisa, més les atencions dels dos voluntaris faran que la malalta se salve. Llavors els pares donen gràcies a Valentín, el metge i a la Cruz Blanca, i fan una proclama en favor de la medicina i de l'acció humanitària dels voluntaris d'aquesta organització (Sansano 2005, 196).

Llombart, per tant, se'ns mostra, per mitjà d'aquesta breu peça teatral, com un ciutadà amb voluntat d'intervenir activament i positivament en la millora de la qualitat de vida dels més necessitats. I malgrat l'adversitat del context, sembla just destacar que aquesta iniciativa assistencial degué reportar més notorietat a Llombart entre els seus conveïns; o, si més no, entre aquells que, a l'igual com ell, integraven les capes més humils de la societat.

8. Un període fecund. L'«entronització literària» de Llombart

Si posem en relació la producció escrita de Llombart amb el seu periple vital, l'any 1888 és el més fecund i, també, com ha destacat Rafael Roca, el de la seua entronització literària ja que, com veurem després, va ser declarat Mestre en Gai Saber als Jocs Floral de Lo Rat Penat (Roca Ricart 2011a, 128). A més, Llombart aquell any es mostrà notablement actiu en la seua faceta de dinamitzador cultural. Al diari *El Mercantil Valenciano*, el 5 de gener de 1889, apareixia la següent notícia:

Según el aviso que en el lugar correspondiente publicamos, la sociedad de excursiones valencianista L'Oronella celebrará hoy, a las ocho de la noche, junta general, en la que tomará posesión la directiva y se tratarán asuntos del mayor interés para la mejor marcha de la misma. Este acto tendrá lugar en los salones de Lo Rat-Penat

8.1 Fomentant l'excursionisme cultural i les aptituds filològiques: L'Oronella

Rafael Roca, tot fent-se ressò de l'opinió de Ricard Blasco, en aproximar-se a l'activitat d'aquesta entitat, apunta que la raó per la qual Llombart considerà oportú crear-la fou perquè calculà el «profit prosetilista» que en podia traure. I, de fet, el següent comentari –publicat, però, més de trenta anys després de mort Llombart– sembla confirmar aquesta hipòtesi. Amb motiu de la celebració del cinquantenari de Lo Rat Penat, l'any 1928, la junta de Lo Rat Penat acordà celebrar una sèrie d'actes en memòria del soci fundador. El diari republicà alacantí *El Luchador*, el 3 d'agost d'aquell any, recordant aquesta efemèride, per mitjà d'un article titulat «Un segundo monumento al poeta Constantino Llombart», signat per R. Ballester, es queixava del pobre tractament que havia tingut en la premsa valenciana. A més, aprofitava per publicar una breu ressenya biogràfica de Constantí Llombart, i, entre els seus mèrits, destacava que, «después de fundada la sociedad Lo Rat Penat, constituyete otra nueva, L'Oronella, sociedad de excursiones artísticas, con ánimo de que todos sus discípulos conozcan los monumentos de la región valenciana».

Més pròxim en el temps és, però, un altre comentari de Miguel Amat, el qual ve a confirmar la tesi defensada per Roca (2007, 88), que L'Oronella no va ser creada al marge de Lo Rat Penat, sinó al seu si. Dins el volum *Rimas*, que publicà Amat a Alacant, el 1892, hi dedicà un espai a una «Breve Reseña histórica del actual renacimiento literario lemosín en Valencia», i, en ocupar-se de L'Oronella, assenyala

que «esa Sociedad excursionista, especie de hermana menor de Lo Rat-Penat, creada por el Sr. Llobart en 1887, ha sido y es digna compañera del indicado Centro» (Amat Mestre 1892, 288-289).

De fet, com ja ha estudiat Roca, el fet que ambdues entitats –Lo Rat Penat i L’Oronella– participassen activament a Xàtiva, en els actes de commemoració del tercer centenari del naixement de Josep Ribera –llavors es creia que havia nascut el 12 de gener de 1888 (Ramírez Aledón 1991, 45)-, visitant aquella ciutat, evidencia que no existia, aparentment, cap secessió (Roca Ricart 2007, 88, 2011c, 240-242).

I és més, la premsa valenciana, en comentar aquella efemèride, ens en trau de dubtes, atés que remarcava l’«entusiasta recibimiento que se hizo a las comisiones de Lo Rat-Penat y L’Oronella, que fueron portadoras de una corona y una lápida conmemorativa del tercer centenario de Ribera».¹²³ Concretament, en la processó cívica que tingué lloc el diumenge 15 de gener a Xàtiva, en la qual hi hagué una nombrosíssima participació d’entitats, darrere del carruatge que conduïa l’esmentada làpida i una corona anava «la bandera de la sociedad valencianista, llevada por su secretario y tras ella los individuos del Rat Penat y L’Oronella, presididos por el señor barón de Cortes y el señor Llobart». Per tant, si hi hagués hagut cap mena de conflicte entre ambdues entitats, de segur que aquesta disposició protocol·lària s’hauria vist alterada.

Cal dir, respecte a la visita dels membres de L’Oronella i Lo Rat Penat a Xàtiva, que en aquesta ciutat, el 12 de gener havia tingut lloc, entre altres actes fets en commemoració de l’insigne pintor, una vetlada literària que tingué lloc en al teatre del Círculo Obrero d’aquella ciutat, que era recollida d’aquesta manera pel diari *El Mercantil Valenciano*, el 14 de gener de 1881:

Ocupaban la presidencia el Sr. Alcalde y los Sres. Pizcueta y barón de Cortes. A la izquierda del escenario veíase un busto en yeso de Ribera, obra del joven setabense Sr. Soler y entrelazado el estandarte de la ciudad con la bandera del Rat-Penat.

Abierta la sesión por el señor presidente a las nueve de la noche, usó de la palabra el señor Pizcueta, quien hizo una excursión por el campo de la historia, recordando las vicisitudes sufridas por Valencia y Játiva, a quienes consideró como dos hermanas.

Al presentarse D. Antonino Chocomeli para dar lectura a una improvisación dedicada al Rat-Penat y L’Oronella fue saludado con estrepitosos aplausos, como igualmente al terminar la lectura.

El secretario de dicha ciudad, sr. Bonet, leyó una valiente composición suya, titulada «Desfalliment», y otra balada lemosina de don Víctor Iranzo, que tituló «Xàtiva».

El Sr. Llobart leyó una poesia lemosina, y el sr. Cebrian otra que se titulaba «Lo toc del caragol».

¹²³ «Homenaje a Ribera en Játiva». *El Mercantil Valenciano* (17-I-1888).

En aquell acte que, com hem pogut comprovar, Llobart hi participà activament, també participaren llegint composicions, entre altres, Josep Bodria, Puig Torralva, Fèlix Pizcueta i Blasco Ibáñez. I segons constatem en una notícia que segueix a la ressenya que ens ocupa, sembla que els dos últims escriptors esmentats també aprofitaren aquell viatge per a alguna cosa més que a fer proselitisme cultural:

Habiendo invitado el Círculo democrático a D. Félix Pizcueta y otros republicanos para que visitaran aquella sociedad, lo verificaron en el corto intervalo que medió entre la terminación de la procesión cívica y el comienzo de la velada literaria.

Dicha sociedad recibió a todos afectuosamente, y en aquella reunión pronunciaron discursos los Sres. Blasco Ibáñez, Cebrián y Pizcueta, abogando el primero y el último por la coalición del gran partido republicano, como único medio para la consecución del ideal que persiguen

No sabem si entre aquells «otros republicanos» es trobaria Llobart, però la notícia ens serveix per confirmar, si més no, l'aproximació entre el republicanisme federal –a les files del qual militava Llobart- i els demòcrates de tradició progressista per tornar a posar –en paraules de Martínez & Bordería (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 132-133)- la «qüestió federal» en l'agenda política. Ara bé, no hi ha testimonis documentals que, ara com ara, indiquen si la pugna ideològica entre demòcrates progressistes i conservadors pogué afectar poc o molt la dinamització de l'activitat cultural de Lo Rat Penat. Sí, però, hem trobat alguns indicis que semblen apuntar que a principis de 1888, algunes coses podien canviar en aquella entitat. En primer lloc, a *El Mercantil Valenciano* de 8 de gener de 1888 llegim que

El viernes por la mañana tuvo lugar en la sociedad valencianista Lo Rat Penat la junta general para tratar la dimisión presentada por la de gobierno, de que ya dimos cuenta a nuestros lectores.

Después de acordar la concesión de un voto de confianza a la junta directiva, esta ha retirado su dimisión, quedando, por lo tanto, al frente de la sociedad, en la que es de esperar continuará prestando los buenos servicios que hasta el presente ha prestado.

Aquesta notícia, tal vegada estiga relacionada amb una altra, publicada a *El Mercantil Valenciano* el 14 de gener de 1888

Esta noche, a las ocho y media, se verificará en la casa social de Lo Rat-Penat la solemne sesión en que quedará constituida la Academia lemosina-valenciana, compuesta de los más distinguidos literatos y personas eruditas que tienen acreditada esta clase de estudios y que, a la manera de Real Academia Española, se consagrarán a la conservación y perfeccionamiento de nuestra lengua nativa. Constituído permanentemente este cuerpo académico, con toda la asiduidad compatible con la calma que semejantes estudios requieren, podrá llegarse un día a llenar el notable vacío de obras didácticas referentes a filología que en nuestra restaurada literatura se experimente.

Hay que advertir que a pesar de la indisputable competencia de las individualidades que por de pronto han de formar la Academia, solo se denominarán los *elets* (electos) pues según los Estatutos por los cuales deberán regirse, tendrán después que reunirse algunas otras circunstancias para adquirir el título de académico numerario.

Tot i que no s'esmenta, sembla obvi que Llombart estigué directament vinculat a aquesta iniciativa, atés que anteriorment –com hem vist- en diverses ocasions, havia expressat la necessitat de l'existència d'un ens acadèmic que dignificàs el conreu la llengua i la literatura pròpies. I és una altra vegada el text d'Amat Maestre, publicat el 1892, el que ens trau de dubtes, i fins i tot presenta una relació dels membres:

El renacimiento avanza, y otro de los signos que indican su marcha feliz es la fundación de la Academia Lemosino-Valenciana, pensamiento también del sr. Llombart, y que si bien está constituida, no ha podido inaugurar sus trabajos por la sensible pérdida de los inolvidables Vicente Wenceslao Querol, Félix Pizcueta, Víctor Iranzo y Simón, Serrano Cañete, Vives y Ciscar, Ferrer y Bigné y Juan de la Cruz, que de ella formaban parte (Amat Maestre 1892, 289).

Gràcies a aquesta notícia i als comentaris d'Andrés Cabrelles (Ahuir 2005, 280), sabem que Llombart, si bé pogué constituir l'ens acadèmic que tan necessari considerava, finalment només quedà reduïda al seu deixeble i a ell mateix. Però, reprenent el fil argumental, potser aquell conat de dimissió dels membres de la Junta de Govern de l'entitat –presidida aleshores per Pasqual Frígola Ahis Xacmar i Beltran, Baró de Cortes- estigués vinculada al fet que existiren divergències en la manera de gestionar algun aspecte vinculat a l'entitat. En aquella època Llombart i altres personalitats pròximes a ell, com Puig i Torralva i Ignasi Pinazo, eren responsables de diverses seccions al si de l'entitat ratpenatista (Igual Úbeda 1959, 78-80) i com reporta Andrés Cabrelles, sovint es mostrava crític davant el que ell considerava la «passivitat» dels ratpenatistes:

Cuando yo conocí al maestro Lo Rat Penat gozaba de vida próspera, pero su fundador no estaba satisfecho. La revisión del *Diccionario* d'Escrig y la confección de la Gramática no se harían nunca, Así lo colegía de la falta de interés que notaba en los más conspicuos ratpenatistas para construir la soñada Academia. Y se dispuso a hacerlo todo él: si le ayudaban bien, y si no, solo. [...] Y ya de regreso a la capital solía desatarse con cierta excitación, en censuras contra los hombres que regían el Rat Penat de manera distinta a la que según él debía ser.

Si pasáis alguna vez por debajo de los balcones de Lo Rat Penat en un día de Junta y oís una voz que grita descompuesta y clama contra los malos valencianos por su des[a]pego y poco cariño por su tierra y habla de amor a la patria, de regionalismo, de progreso, de gloriosas y venerandas tradiciones, de poesía, de nobles y grandes proyectos que honren y benefician a Valencia, podéis decir sin temor a equivocarnos: “Ese es Llombart que se incomoda”(Ahuir 2005, 294).

Si més no, totes aquestes referències –la creació de l'acadèmia, la creació de L'Oronella-, ens informen de l'interés de Llombart de dotar la marxa de l'entitat ratpenatista d'un caràcter personal, marcat per un zel incansable de contribuir al coneixement i dignificació de la llengua, la literatura i el patrimoni històric, cultural i literari dels valencians. Respecte a L'Oronella, cal assenyalar que sembla que realitzà

diverses activitats, i no només les dues visites que teníem constància fins ara –una a Xàtiva, de la qual hem parlat, i una altra a l'antiga cartoixa de Portaceli, que tingué lloc el 8 i 9 de setembre d'aquell any (Roca Ricart 2007, 88). Segons apareix al diari *La Crónica Meridional* de 21 de novembre de 1888:

En Valencia se reunieron el Domingo en los salones del Rat Penat la sociedad de excursiones valencianistas L'Oronella, ultimando los preparativos para el viaje proyectado a Liria y Benisané [sic] que se celebrará los días 8 y 9 de diciembre

Si es realitzà o no, finalment, aquesta visita cultural, a hores d'ara no es pot confirmar només que amb aquesta dada. A l'igual que s'esdevé amb la següent notícia, d'una altra visita –aquesta vegada a Bétera- prevista per a principis de 1890, la qual es publicà a *Lo Catalanista*, el 12 de gener de 1890, i que semblava organitzada en memòria de l'escriptor Vicent W. Querol:

La Societat valenciana de excursions L'Oronella ha acordat efectuar la primera excursió del pròxim any, visitant lo pintoresch poble de Bétera, y colocar una làpida recordatòria en la casa en la cual morí l'ilustre poeta valencià don Vicens Wenceslao Querol

Altrament, en una carta que Llombart envià a Marià Aguiló el 30 de juny de 1890 – sobre el contingut de la qual ens ocuparem més endavant- testimoniava que aquella entitat encara romania viva:

En una de mes próximas cartes tindrè també la satisfacció d'enviar-vos los títols de Soci de Mèrit de Lo Rat-Penat y de L'Oronella, societats de què sóch fundador y per a els quals he tingut l'honra de proposar-vos.¹²⁴

Si més no, L'Oronella sembla que dugué a terme viatges culturals per la geografia valenciana de manera intermitent, però si donem crèdit al següent comentari d'Andrés Cabrelles, la seua activitat, si bé inicialment hom pretenia que fos «diferenciada» de la resta d'activitats i excursions que organitzava Lo Rat Penat, finalment sembla que acabà integrant-s'hi de manera natural:

Considerando que era conveniente que los poetas y escritores encargados de purificar el lenguaje tan adulterado de la capital lo estudiasen de viva voz en los pueblos alejados de ella donde se ha conservado mejor, fundó La Oronella (la golondrina) sociedad excursionista cuyos afiliados lo tomaron con calor pues de camino que aprendían voces y giros podían conocer monumentos, paisajes y obras de arte que les eran ignorados. Pero como esta sociedad era filial de Lo Rat Penat, acabó por convertirse en una más de sus secciones, dejando de actuar con independencia y perdiendo el título. A Llombart le era igual, lo importante era que el trabajo se hiciese (Ahuir 2005, 288).

¹²⁴ Vegeu Apèndix VI.2

Com reporta Roca, entre aquells «afiliados», hi trobem els qui foren els seus col·laboradors més pròxims i notables: Ignasi Pinazo –que n’era el director-, Francesc Barber Bas, Ramon Andrés Cabrelles, Vicent Blasco Ibáñez i Francesc Badenes Dalmau, entre d’altres (Roca Ricart 2007, 89). I, encara, sembla que gràcies a un treball escrit amb motiu d’una d’aquelles excursions, Llombart pogué presentar-se a un dels premis convocats per a l’edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat d’aquell any, i en resultà guanyador, com tot seguit veurem.

8.2 *Un reconeixement merescut i esperat. Llombart, mestre en Gai Saber*

Com ja hem avançat adés, la convocatòria dels Jocs Florals de Lo Rat Penat per a l’any 1888 degué ser especialment recordada per Constantí Llombart, ja que suposà, en termes literaris, el seu reconeixement; és a dir, l’obtenció del màxim guardó al qual podien optar els lletraferits que participaven en aquells certàmens: la proclamació com a Mestre en Gai Saber. Com indica Roca (2011a, 127-130, 2007, 94) Llombart guanyà en aquella ocasió quatre premis, tres dels quals eren ordinaris: un accèssit a la Flor Natural, amb la poesia *L’albat* -una de les composicions més populars del poeta (Llombart 2006b, 378-383) i que hem documentat que també es publicà a Catalunya¹²⁵-; un objecte d’art, per un esbós biogràfic d’Ausiàs March, i una joia al·legòrica d’argent per la composició lírica *La mort del Conqueridor*. L’extraordinari fou oferit per la Societat Econòmica d’Amics del País, i consistia en dos “jarróns acerats”, i el guanyà amb una història de la Cartoixa de Porta Coeli, un text que, segurament, sorgí a partir de la visita que Llombart féu junt amb els membres de L’Oronella, en setembre de 1888, com hem comentat més amunt.

8.2.1 *Noves dades sobre un poema polèmic: La mort del Conqueridor*

Com assenyala també Roca (2011a, 128), l’estudi biogràfic d’Ausiàs March, la història de la Cartoixa de Porta Coeli i *La mort del Conqueridor* semblava que estaven il·localitzats i havien romàs inèdits; però no totalment, atés que Llombart, amb la col·laboració de Francesc Tarín, sí que publicà un compendi, en dues parts, de la

¹²⁵ Concretament a *La Renaixensa. Revista catalana*. Barcelona, 1888, pp. 273-277.

història de la cartoixa de Porta Coeli a *El Archivo* (Llombart & Tarín 1889a, b) i un fragment de *La mort del Conqueridor* en la revista cultural catalana *La Renaixensa*, el 1888 (Llombart 1888a, 297-304). En concret es tracta de la part cinquena, de les sis en què estava dividit aquell poema -o llegenda en vers-, que tot seguit transcrivim, per la seua importància innegable i pel fet que ha estat considerat perdut fins ara mateix pràcticament:

LA MORT DEL CONQUERIDOR

LLEGENDA DEL SEGLE XIII

L'ÚLTIMA VICTORIA (1)¹²⁶

Consternada està València:

¿Què té la joia del Cit?

Tancats los alberchs se vehuen,

tothom pels carrers va trist;

¡diria's que·n cementeri

la ciutat s'ha convertit!

Quedes, les fonts no mormolen,

ni entonen les aus sos trins,

ni un remor per maravella,

lo silenci interrompix,

puix ni encara en les esglésies,

a hon se resa dia y nit,

resonen de les campanes

los acostumats repichs.

Pàlit lo sol va ponent-se,

com quant lo Senyor morí,

y, com si dol se posara,

lo cel de núbols se vist;

puix tal com si la natura

capaç fora de sentir,

sembla que angoixa sofrisca,

sembla qu'estiga patint.

Joves, vells, homes y dones,

pel conflicte esbalaïts,

a un mateix punt s'encaminen,

capficats y pensatius.

Tots al real palau s'endressen,

Y, en quant se troben allí,

uns als altres se pregunten,

desitjosos d'inquirir

notícies qu'al poble en pesa

tenen l'ànima en un fil,

puix per igual interessen

als més grans qu'als més petits,

ja que tots, branques d'un arbre

al qu'una sàvia nodrix,

¹²⁶ En nota a peu de pàgina: (1) Aquesta inspirada poesia forma la quinta part de la hermosa llegenda *La mort del Conqueridor*, escrita per D. Constantí Llombart, y premiada en los últims Jochs Florals celebrats per Lo Rat Penat de València.

un mateix cor deuen tindre,
y tindre un mateix esprit.
Mes, ¿què ocorreix en València?
¿Qu·és lo que a son poble aflix?
Cap al vespre es ja, y la plassa
del real palau se va omplint
de ciutadans, duenyas, patjes,
frases, soldats y morischs
que, bregant, se despernegan,
demostrant son afany viu
per saber dins de la règia
morada lo que occurix;
y en tant que·n l'alcàcer vehuen
als magnats entrar y eixir,
plens d' impaciència y d'envetja,
llevar volgueren del mig
a la guàrdia d'almugàvers,
qu·a ells lo pas els impedix.
Mes, esperant saber noves,
passaran allí la nit,
tal com si muts estigueren,
sense llançar ni un sospir,
puix lo poble de València
qu·algo sap y s'estremix,
no per temor, per respecte,
ni a dir *xut* s'ha d' atrevir.
¡Pobra València! ¿A ton poble
qu·és lo que·n lo cor l'aflix?
¡Tan malalt lo rey En Jaume
aplegà d'Alcira ahir,
que ja sols de Déu salvar-lo
pot lo poder infinit!
¡Tan malalt y vell s'encontra,
que, segons tot lo món diu,
dubten los físichs que puga
la enfermetat resistir!
Fort l'ancià fon com un roure,
coluna fon de granit;
mes sixanta-nou anys conta,
y tot lo temps ho rendix.
València, que·n ell delira,
creu que ja no'l vorà viu.
Y entorn del palau, sancera
la nit passarà sofrint,
o derramant en los temples
ses llàgrimes fil a fil,
per a què Déu al monarca
la salut li torne al fi.
Y entre tant sens una estrela,
pahorosa avança la nit,
y altra claror en la fosca
plaça no se distingix,
que la dels llantions encesos

que·s divisen allà dins,
y de les cambres reflecten
pels cristalls de colorins,
a hon, de quant en quant, les ombres
dibuixen ab sos perfils,
personatges qu·entren o ixen,
y ab sos moviments distints,
per los finestrals revelen
que la mort ha entrat allí.
¡València! ¡Pobra València!
¿Què tens? ¿Què te succeheix?
¿Qu·és lo que tant t'acongoixa?
¿Qu·és lo que·n lo cor t'aflix?
Ton poble en la plaça vetla
a altes hores de la nit,
y acàs sens donar-se conte,
per intuïció o per instint,
vagament és qu·endivina,
o millor dit, presentix,
eixos moments misteriosos
en qu·al Suprem obedint,
la mort, que tot ho capgira,
la mort, cumplint son destí,
solemnement del pervíndrer
d' un gran reyne decidix.
Era de joliol una nit fosca,
fea d' estiu caliginosa basca,
negres y espessos núbols endolaben
de l' ample firmament la volta blava.

Lo viver de la gent per punts creixia
ja estreta per a tants era la plaça,
y era en l'inmens concurs cosa admirable
que la quietut no haguera qui torbara.

Tots ab curiositat, plens d' ànsia, esperen
saber dins lo palau qu·és lo que passa;
¡quant imponent, conmovedora escena
la qu·entre tant lloch té en la règia cambra!

Baix los plechs de vellut dels cortinatjes,
lo rey, assossegat, la mort aguarda,
y ja ni pendre's vol les medicines
que pròximament hi ha sobre una taula.

Donan[t] tètrica llum al daurat tetjo,
del rich artesonat penja una llàntia,
que, ab sos groguenchs fulgors, trista, allumena
lo cadavèrich rostre del monarca.

Sobre un reclinatori, dins d'un tríptich,
gòtich treball de primorosa talla,
hi ha una devota imatge de Maria

ab dues virolles d'òr allumenada.

¡És la Verge del Puig! La santa Verge
qu'un feliç jorn del rey fon encontralla,
y a qui prostrat lo bisbe de València,
per a l' august malalt salut demana.

Muts, al pacient los circumstants oviren;
l'ancià, de quant en quant tus y pantaixa;
prop té a son confesor, prop té a sos metjes
qu'han perdut de salvar-lo la esperança.

Sos fills, los dos infants, gens no abandonen
lo puesto a hon lo seu déurer els reclama,
y els dos, junt al capsal, tant l'un com l' altre,
atents estan a fer lo que l rey mana.

A fills, filles y néts, qu'entorn d'ell mira,
reposat, dirigint-los la paraula,
evangèlichs consells, màximes santes,
com la millor herència, els recomana.

L' august malalt serva en ses darrerries
cabal lo seny, la intel·ligència clara.
Y en son destí, pensant de l'altra vida
la mort ràpidament veu com avança.

Seré l'ha vist de prop tantes vegades
qu'indiferent, mirant com l'amenança,
ple de resignació, sembla que jugue
ab lo gelat acer de sa guadanya.

Ja, resollant, ha entrat en l'agonia,
ja tot se li enfosqueix, ja lo llit palpa
y beneix a tots y els braços creuha,
y algo pareix que vullga dir encara.

Alça la vista al cel y obrint los llabis,
com Jesús en la creu, tranquil, exclama:
*-¡Tingau, Deu y Senyor , misericòrdia!
¡En vostres mans comane la meu ánima!-*

Dobla suaument lo cap com si dormira,
ronca son pit, que febles gemechs llança,
ert estira lo cos, minven ses ànsies,
y un sospir exhalant, sos blaus ulls tanca.

Sembla que, de l'Empir àngels puríssims,
en quant l'últim alé lo rey exhala,
himnes baixen cantant, chors d'alegria,
y al cel volant se'n puguen la seva ánima.

Los cèlichs cants de glòria s'extingueixen,

plena d' aroma y llum deixen la estança,
y, a l'anar-se'n, tot queda en lo misteri
com quant lo sol en l'horisont s' apaga.

Dames y caballers, agenollant-se,
llavors resen pel mort una pregària.
¡Tots lo fúnebre llit plorant, rodetjen!
¡Dormit sembla qu'està! ¡Ja en pau descansa!

¡Ha mort lo rey en Jaume! Ha mort l'insigne
conqueridor qu'als moros aterraba;
aquell que destroçant la mitja lluna¹²⁷,
per tot arreu alçà la Creu sagrada.

¡Ha mort lo rey En Jaume! A[qu]ell invicte
rey qu'ab l'acer flamíger de sa espasa,
per son bras arrancar sabé tres regnes
a la invilida raça musulmana.

Valent guerrer, guanyà trenta batalles,
croniste fon, com Cèsar, de sa fama,
fundà, pietós cristià, dues mil esglésies,
y sàbies lleys y furs dictà a la pàtria.

Magnànim, generós, misericorde,
y de gentil presència lo monarca,
perfecte caballer, fon radiant astre
que allumenà esplendent la Etat Mitjana.

Per çò l'inafaust succés en quant conega
València, la ciutat que l'idolatra,
plorarà, sens conhort a aquell que dia:
-«Als reys que als pobles amen, Déu los ama.»

¡Ha mort En Jaume en sa ciutat volguda!
¡Tínga-lo Déu en sa divina gràcia!
¡Cristianament guanyà la glòria eterna!
¡Sols ja aquesta victòria li mancaba!

Altra millor no n' alcançà en sa vida,
triomfà, per fi, del món en la batalla,
y entre·ls benavirats, ja per a sempre
viurà del cel en la regió més alta.

¡Ha mort lo rey! La desgràcia
pronte entre·l poble cundix,
y per tot arreu s'escolten
plors, gemechs, clamors y crits,
que ben clarament expresen
lo dolor qu'està sentint,
al mancar-li lo monarca

¹²⁷ A l'original: Mit Ilna.

a qui tant té qu·agrair.
Mentrestant, lo real cadavre,
com si estiguera dormint,
la servidum, silenciosa,
estés ovira en son llit,
ab son argentada barba
y son rosat cabell fi,
que·n daurades llargues clenjes.
sos amples muscles cobrix,
com si la mare natura,
qui era en Jaume comprenint,
rich mantell d'or, ans de nàixer,
ja li haguera concedit.
Hi ha en sos llabis dols mig ríurer,
hi ha algo en son semblant sublim,
y en son front certa unció mística,
pur reflet del paradís,
que, ab sa santitat, respecte
y veneració infundix.
¡No·s coneix que finit haja!
¡Més que mort, sembla estar viu!
Caballers, dames y patjes,
nafrats pel dolor, transits,
la pèrdua del rey llamenten
com la d' un bon pare els fills
y a sa família aconsolen,
y fins la trahuen d' allí,
ab los conorts enfortida,
que per als cors afligits,
són en tan terribles casos
un calmant, un lenitiu.
Rodejat de sa mesnada,
y en l'apariència tranquil,
solament l'infant En Pere
no vol de la cambra eixir.
Son fons sentiment domina,
son dolor mal comprimix;
mes a lo millor la pena
no podent ja resistir,
mira al difunt y, la cara
girant, com avergonyit,
ab ses llàgrimes demostra
que també los reys són fills.
Un confús remor, de sobte,
baix en la plaça s'ha ohit,
al qu·espantosa cridòria
de la multitud seguix,
com de pròxima tempesta
los atronadors rugits:
y en quant l'infant se n'adona,
son sítial deixant d' un brinch,
per un finestral aguaita,
y apenes si descobrix,

al mateix peu de l'alcàcer,
 lo monstre bellugadiç,
 qu·envolt entre les tenebres,
 ab sos udols y bramits,
 amenaçant, ròmprer osa
 lo silenci de la nit.
 ¡Que més monstre, ni més fera
 qu·un poble quant s'embravix!
 En Pere allò no s'explica;
 mes, prompte aplega l' avís
 de que Montesa¹²⁸ s'encontra
 en poder dels enemichs
 y que·n son castell y vila
 los moros s'han establít,
 gràcies als traïdors qu·ajuden,
 mals cristians, als sarrahins.
 Furiós l'infant, tirant xispes,
 al dormitori es dirig,
 a hon ja, entre blandons encesos,
 y ab lo blanch hàbit que vist,
 gelat està, de son pare,
 lo cadavre gegantí.
 Davant d'ell un moment resa,
 mentalment se despedix,
 un bes en lo front li dóna,
 bull sa sanch, glatix son pít,
 y ab solemne veu exclama:
 -¡Pare y rey! Me'n vaig; partixch;
 mes vostres preceptes jure
 religiosament cumplir!-
 Y de la Seu de València,
 que Santa Maria·s diu,
 soterrar mana a son pare
 en un sepulcre interí,
 a hont sos despulls se conserven
 mentres tant ell combatix,
 y en son regne, per a mostra,
 no deixa ni un serrahí.
 Llavors, empunyant l'espasa,
 que l'espant fon dels muslims,
 y que va rebre en Alcira
 de son pare benehit,
 coratjós l'infant En Pere,
 l'acerat *Tiçó* brandint,
 als caballers y rics hòmens
 -¡Llamp de Déu!¹²⁹-, cridant els diu,
 -¡Ara ..., al castell de Montesa!
 ¡Ara.... a véncer o a morir!—

CONSTANTÍ LLOMBART

¹²⁸ A l'original: Mentesa.

¹²⁹ A l'original: Den.

La mort del Conqueridor optà al següent tema, proposat pel consistori jocfloralesc:

poema o leyenda en verso, de regulares dimensiones, en que se cantasen o describieran los principales hechos de la vida del rey D. Jaime el Conquistador; rigurosamente ceñidos a la verdad histórica y justificados con los correspondientes testimonios de los historiadores (Campanar 1888, 53).

I la composició en qüestió, com n'informa el títol, situava el rei Jaume I en els postrers moments de la seua vida, cosa que atorga al poema un grau d'originalitat, ja que no se centrava –en contrast amb gran part de la producció literaria jocfloralesca de caire patriòtic d'aquella època- en les gestes que dugué a terme, sinó que posava l'accent en la humanitat del monarca, tot exalçant el seu caràcter de rei savi, just i religiós, assolint moments de gran dramatisme.

Malgrat que ens ha pervingut de manera fragmentària, sí que coneixem el contingut de la totalitat del poema, gràcies al sumari que publicà Ramon de Campanar –que possiblement es tracta d'un pseudònim (Belenguer Cebrià, 229)- a la revista que dirigia Roc Chabàs, l'historiògraf més destacat de la Renaixença valenciana (Furió 2001), *El Archivo* (Campanar 1888, 55-56):

La Mort del Conqueridor

LEYENDA DEL SIGLO XVI.

I

Lo real del eixèrcit

Viejo y enfermo El rey D. Jaime, contra su voluntad, por prescripción facultativa no puede ponerse al frente de su ejército, que se halla en Játiva, para combatir la insurrección de los moros sublevados en las inmediaciones del Valle de Albaida, acaudillados por el famoso Alzadrach o Alazarch. -La acción principia al amanecer con la celebración de una misa de campaña, la cual, sentado en un sillón oye el rey desde una de las ventanas de su palacio, frente a la que se ha colocado el altar, donde se efectua el sagrado sacrificio.-Terminada la ceremonia, y despues de haber comulgado los principales caballeros que van a partir a la guerra, acaudillados por el infante D. Pedro suben éstos a despedirse del rey, el cual les manifiesta su profundo sentimiento de no poder marchar en busca del enemigo.-Partida del ejército.

II.

La febra del rey

El rey se encuentra postrado en el lecho; a su cabecera el judío Jahuda está escribiendo la Crónica que dicta el monarca, con cuyo motivo el poeta dá a conocer varios de los principales hechos de la vida del Conquistador, hasta que la calentura priva a éste de los sentidos.- En los momentos de fiebre el rey delira, y el Sr. Llombart indica suscitadamente y de un modo admirable algunos de los amoríos y hechos de armas del ínclito monarca, hasta que queda este adormecido. En tal estado, llega un mensajero del campo de batalla a anunciar al rey que ésta es desastrosa y que los cristianos van a quedar vencidos.- Los que con el rey se encuentran, conociendo el carácter impetuoso de D. Jaime, dudan entre darle esta fatal noticia teniendo en cuenta el grave estado de su salud y aguardar a que se decida la victoria. Pero el rey que vuelto ya en sí de su aletargamiento ha podido comprender el peligro en que su ejército se halla, se incorpora y salta del lecho, cayendo al suelo

débil y sin fuerzas.- Levántanlo y procuran acostarle, pero llevado de su enérgico carácter manda disponer la silla de manos donde se hace colocar, y con el pendón real parte precipitadamente al campo de la lucha.

III.

Lo dimats malavirat.

Descripción de la desastrosa batalla de Lluchente.- Los moros llevan en la lucha gran ventaja a los cristianos.- El rey D. Jaime llega en el momento en que más encarnizada está la pelea; distinguen la sarracenos el pendón real, suena entre ellos el nombre del rey, se apodera la confusión; cunde el pánico, y todavía resulta vencedora la cristiana hueste.- Muerte del caudillo Alazarch.- Victorioso el infante D. Pedro dirígese a donde el rey su padre se encuentra, el cual lleno de entusiasmo le abraza y besa en la frente.- Recogidos los despojos de la batalla y con los moros prisioneros, regresa el ejército a Játiva.

IV.

La jornada de la mort

Hácese trasladar el rey a Alcira, con objeto de vigilar mejor los víveres para el ejército, a cuyo frente continua el infante D. Pedro en Játiva.- En Alcira siéntese tan mal el monarca que hace llamar a su hijo D. Pedro, otorga testamento abdicando el reino de Valencia en éste, a quien entrega su espada, y el de Mallorca en D. Jaime.- Viste el hábito de la orden del Cister, a cuyo monasterio de Poblet quiere retirarse,

si Dios concede aún algunos años de vida, encarga a D. Pedro, después de darle admirables consejos, que si muere antes de llegar al indicado monasterio, deposite su cadáver en la Seo de Valencia, y que no se preocupe en celebrar sus exequias hasta dejar completamente pacificado el reino.-Ordena a D. Pedro que regrese a Játiva, y creyendo encontrarse más aliviado, dispone la marcha para Valencia.

V.

L'última victòria.

Aspecto de Valencia.- El pueblo a las puertas del palacio real, espera impaciente y consternado nuevas de la salud del rey; éste, que ha llegado de Alcira en gravísimo estado, se encuentra moribundo en el lecho, rodeado de la real familia.- Muerte del Conquistador.- Retíranse todos de la mortuoria estancia, permaneciendo en ella D. Pedro que no quiere abandonar el cadáver de su padre.- Tumulto en la plaza.- Noticia de que los moros se han apoderado del castillo de Montesa. Jura el infante D. Pedro ante el regio cadáver, cumplir sus mandatos, ordena que le sepulte en la Seo de Valencia interinamente, y parte con los caballeros y ricos-hombres a Montesa a sofocar la insurrección.

VI.

Dos anys demprés.

Sitio de Montesa por las tropas cristianas.- Batalla con los moros.- Asalto del castillo.- Vencedores los cristianos, enarbolan el pendón aragonés en la atalaya.- Pacificación del reino. Partida de D. Pedro a Valencia a cumplir la última voluntad del rey su padre.-Exhumación de los restos del rey D. Jaime.- D. Pedro pasa la noche velando el cadáver.-Visión del infante. - Amanece.- Solemnes exequias a las que asiste la real familia, la corte y el consejo.- Terminan las exequias.- Recorre el cortejo fúnebre las calles de Valencia, desde la cual es conducido el cadáver del monarca al monasterio de Poblet, concluyendo el poeta con un enérgico apóstrofe contra los que en en nuestro siglo destruyen aquel grandioso y artístico monumento.

I també, gràcies a Ramon Campanar, coneixem el veredict del jurat, atés que en aquella mateixa revista, en gener de 1889, el va transcriure:

La Mort del Conqueridor.- "És una important llegenda del segle XIII, que aixina la califica l'autor, però que n sentir del Consistori poguera molt bé denominar-se poema. Consta de sis hermosos cants, escrits en diversitat de metros, en los que, de una manera interesant, se celebren los principals fets de la gloriosa vida del rey En Jaume I d'Aragó, per a lo qual l'autor se val de son art y son ingeni, conseguint per aquest mig condensar en tan breu espay la llarga y accidentada història de tan invicte monarca. Ab la riquesa de detalls de què-l poeta es servix, no solaments ha demostrat sa erudició, sinó que també ha conseguit donar-los vida als personages de l'obra, animació als aconteiximents que n ella es referixen, y fins lo savor y colorit de l'època en què-s verificaren. L' abundància de notes que al final de l'obra se lligen, clarament demosta l'estudi fet per l'autor d'aquest treball, y fins a quin punt s' ha cenyit a la veritat històrica (Campanar 1889, 141).

Les raons per les quals Campanar havia transcrit la decisió del jurat obeïen al fet que aquell tema del certamen havia generat una polèmica a les pàgines d'*El Archivo*, en la qual participaren Campanar, Valentí Claret –que Belenguer suggereix que es tracta de Llorente, sota pseudònim (Belenguer Cebriá, 230), pels coneixements que manifesta del funcionament de l'entitat ratpenatista als seus articles-, Roc Chabàs i el mateix Constantí Llobart.

Ramon Campanar, en un article titulat «Poesia e Historia» publicat en el número corresponent a octubre de 1888 d'*El Archivo* s'oposava, a l'opinió de Claret, el qual considerava –en un article publicat en la mateixa revista, en juliol, i titulat «Historia o poesia» (Claret 1889a)- que el tema d'aquell guardó no era adequat perquè era impossible satisfer l'exigència dels gèneres poètic i històric «sino a condició de absorberse uno al otro, resultando un pastel, una mescolanza, ni hermosa, ni verdadera» (Campanar 1888, 53).

Cal assenyalar al respecte que en aquell moment, la introducció del positivisme en els estudis històrics, començava a posar en tela de judici la metodologia emprada pels historiògrafs romàntics, que atorgava gran relleu als judicis de valor, expressats amb un estil literari i, en contrast, propugnava el recolzament de documentació com a condició indispensable per a plantejar una interpretació d'un fet, o defensar una tesi, amb rigor (Escartí & Estrela 2001, Belenguer Cebriá, 229-231). En aquest sentit, un dels exponents més clars d'aquella evolució metodològica són els nombrosos treballs de caire històric i erudit que es publicaven a *El Archivo* i també en altres revistes culturals de l'època, com *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, on arribà a col·laborar Chabàs (Estrela 2013b, 184).

Tot i això, Campanar era de l'opinió que era possible fer poesia històrica, ajustant-se al rigor històric, sense caure en les idealitzacions. El secret era, al seu parer, fer una combinació harmònica del fets històrics. En conseqüència, defensava la iniciativa de l'entitat ratpenatista, perquè, al cap i a la fi, del que es tractava era d'omplir un buit, una qüestió que preocupà de manera especial als renaixencistes (Estrela 2005):

Tal vez así, Lo Rat Penat quiera fomentar el conocimiento de la historia patria y difundirla entre todas las clases, pues V. que tan al corriente muestra estar de las cosas de Valencia, no debe ignorar el deplorable estado de ignorancia en que la generalidad, y hasta algunas personas que pasan por conocedoras de la materia, se encuentran respecto a este punto (Campanar 1888, 57).

No obstant això, Campanar també acudí a demanar l'opinió de l'autor de l'obra guanyadora, el qual manifestà que l'article de Claret havia estat «escrito de prisa, sin meditación y sin mirar las consecuencias» (Campanar 1888, 54).

Davant aquella resposta de Campanar, Valentí Claret sembla que considerà que l'àmbit de la disputa excedia el de l'adequació del tema proposat pel consistori dels Jocs Florals i l'àmbit de la polèmica s'eixamplava, abraçant un element més concret: la composició guanyadora.

En el número següent d'*El Archivo*, el corresponent a novembre de 1888, Valentí Claret publicà una crítica loquaç de l'article de Campanar i també de la composició de Llombart. Respecte a la manera en què aquest havia presentat al rei en Jaume en *La mort del Conqueridor*, Claret afirmava:

aqueel genio activo y astuto, aqueel carácter viril que desde su niñez comenzó a lucha a brazo partido con la nobleza revoltosa, para darle a entender que llevaba en sus sienes la gloriosa corona de los reyes de Aragón; que pasó los años de su larga y accidentada vida en movimiento continuo por ensanchar los dominios de su reino, y conservar lo adquirido, le presenta de repente, y sin más preparación, viejo, inválido y enfermo de aquella enfermedad que al poco tiempo ha de acabar con él. La musa poética no tendrá qua escandalizarse de la perspectiva de ese cuadro, pero la historia no consiente en su rigor que hombre tal comienze sus proezas metiéndose en la cama para morirse (Claret 1888, 101).

I també criticava l'ús de fonts no fiables i l'existència d'anacronismes:

A los principios de la narración parece dejarse llevar de lo que cuenta Muntaner, o al menos de los que le han copiado, precisamente en la parte que se halla en contradicción con lo que reza la misma crónica de D. Jaime; motivo porque los críticos y biógrafos, por muy simpático testigo que sea Muntaner, no le creen (Claret 1888, 102).

A més a més, Claret no exonerava de responsabilitat els mantenidors del certamen, per haver oferit un guardó amb unes característiques impossibles d'acomplir -un poema que

fóra a la vegada història documentada- i que s'haguera de compondre en un període relativament curt i, encara, per haver atorgat el guardó seguint uns criteris, al seu parer, poc objectius:

Pero nada me ha dado mas placer que el considerar, como atendieron los mantenedores el ruego; que con sinceridad les dirigimos. No han hecho caso del rigorismo histórico para premiar la leyenda, y han acudido caritativamente a socorrer al apurado vate cuando le vieron frotarse las manos con arena y hacerse sangre por subir a la cucaña, cometiendo la ficción legal de darle el título de maestría en Gay saber, por el procedimiento que los estudiantes de derecho llaman *longa manu*, es decir, sin necesidad de que tomase posesión de la joya que se ostentaba en la inaccesible cima de la cucaña. Conocieron la buena voluntad del poeta en materias de historia y lo dieron por cumplido. Lo que no puede darse, no debía en prudencia haberse exigido, y aplaudo la resolución de los mantenedores con la misma ingenuidad con que me atreví a rogarles en aquella ocasión, que usasen de benevolencia. Pedir un fruto madurado en tres meses, era exponerse a premiar una producción tres-mesina (Claret 1888, 103).

La polèmica entrava, finalment, en l'àmbit personal. I en el número de gener de 1889, el director de la revista Roc Chabàs, exposava de manera sumària els episodis de la discussió entre Vicent Claret i Ramon Campanar. I no s'estava d'expressar la seua sorpresa, en rebre també un comunicat personal del mateix Constantí Llombart. No obstant això, Chabàs, conscient que la intervenció de l'autor del poema guardonat no anava a deixar indiferent a ningú, feia palesa la neutralitat de la revista:

Aquí no hay vencidos ni vencedores: se combate el error y se desea alcanzar la verdad. El que más pronto consigue la luz y fija los términos de la cuestión, cree haber puesto una piedra en el templo de la verdad, y ninguna contienda hay tan estéril en estas luchas en que por ambas partes no se deje el campo sembrado con preciosas semillas. Luchen, pues, aquí en hora buena nuestros literatos. No se crea ofendido el señor Llombart, pues sabemos los sentimientos que abriga para con él Valentín Claret y nos consta que es su amigo (Chabàs, 130).

El comunicat de Llombart, que tot seguit transcrivim, no està exempt d'una àcida ironia i en ell es confirma que no va ser publicat en la seua totalitat:

Sr. Director de EL ARCHIVO:

Muy distinguido amigo mío: Sin sospechar, ni remotamente, que al facilitarle la lectura de mi leyenda histórica en verso, titulada *La mort del Conqueridor*, al Sr. de Campanar, que con esta objeto se me dirigió para conocer la obra, que solo en parte se ha publicado, y de la cual, a la manera de los libretos de ópera, hizo un compendiado resumen para contestar mejor a su contrincante, había de envolverme en la cuestión suscitada por el Sr. Claret, acerca de si son o no compatibles la poesía y la historia, en plena luna de miel de *mi Mestrage en gay saber*, heme encontrado con el disgusto de ver cuán inútilmente se emborronan las páginas de EL ARCHIVO, destinadas hasta ahora a más interesante lectura.

Siempre había creído yo, porque así lo afirman los más doctos preceptistas, que en las literaturas constituía un género la *poesía* histórica, del cual innecesario juzgo mencionar los innumerables ejemplos que pudieran citarse, y por esta razón, al fijarme en el tema propuesto por *Lo Rat-Penat*; a que el señor Claret se refiere, en mal hora, pecador de mí, caí en la tentación de aspirar al premio ofrecido, sobretodo después de conocida la autorizadísima opinión del autor de *Poesía o historia*; que el inexperto Jurado debía haber tenido en cuenta, no concediendo a mi trabajo el honor a que

aspiraba, a menos que yo no hubiese retirado las notas que le acompañan, ya que en él, cuando tanto abundan en nuestro país ilustraciones como la del Sr. Claret, seguramente huelgan por completo (Chabás 1889, 130).

I tot seguit, el següent paràgraf fa palés com de molest acabà per resultar-li, a Llombart, aquell episodi:

Confieso, pues, el craso error en que hasta el presente he vivido, y en vista de las novísimas teorías del Sr. Claret, cuyos profundos conocimientos soy el primero en reconocer y admirar, aprovecharé en breve la ocasión para dar a la estampa el monstruoso engendro de mi escaso numen, para que, al caer de lleno bajo la férula de tan entendido crítico, nos haga la merced de distraernos alegremente con sus, origina[p. 131]-les y graciosos chascarrillos, y encuentre a su vez motivos para divertirse, no solo a mis expensas, sino también a costa del mal parado Consistorio, que cometió la insigne torpeza de premiarme.

Hasta entonces que volveré, probablemente, a tener ocasión ele aplaudir, como mero espectador, las habilidades del Sr. Claret, rogando a V., Sr. Director, y a los pacientísimos suscriptores de EL ARCHIVO me perdonen la molestia que con tan fútil motivo necesariamente les he de haber causado, en muestra de gratitud a las *correctas enseñanzas* que le debo, dé V. un estrecho abrazo de mi parte al Sr. Claret, a quien deseo tantos años de buen humor para referirnos intencionados cuentecillos, como yo he de tardar en replicarle.

Sabe V., que siempre está dispuesto a servirle su afectísimo S. S. q. b. s. m. (Chabás, 130-131)

També, al mateix número de *El Archivo*, Ramon Campanar refutava el segon article de Claret. El seu article duu per títol: «Poesía é historia, o historia y poesía, como quiera. Réplica al Sr. Claret», i en ell lamenta que Claret haguera adoptat un punt de vista personalista contra Llombart, per raó que la poesia guanyadora en el certamen -que era el tema de discussió- era seua. I no amb certa sorna, li retrau la seua faceta d'arrogant polemista:

Se conoce que V. ha tomado por modelo al singular polemista, que de mano maestra nos traza el célebre Larra, y ya digo, no lo hace V. mal en cuanto a ésto; pero en lo tocante al tema que planteó, se lo deja. incólume y se marcha por los cerros do Ubeda y se entusiasma llenando cuartillas y más cuartillas para desplegar esa vasta erudición que posee, la cual sazona con un sin fin de tonterías que no vienen a pelo, y en las cuales parece traslucirse algo que trasciende a pretendida superioridad, lo cual le hace aparecer a la faz del público ora blandiendo ridículamente la palmeta del dómine, ora como presuntuoso aspirante a inventor de nuevas teorías literarias, que como en olla de grillos deben bullir en su caletre, pugnando en él por salir al mundo exterior, donde sin duda V. sueña que van a conquistarle la inmortalidad, y que de cien leguas están oliendo a pedantería, de que su conciencia le acusa, y procura achacar al prógimo antes de que éste se aperciba y le eche a V. en cara su defecto (Campanar 1889, 138).

I tot seguit, Campanar, comença a citar diverses autoritats per a defensar que art i rigorositat històrica podien conviure en una composició poètica, malgrat que manifesta algunes llicències poc defensables des del punt de vista de l'historiador:

Pasando ahora al capítulo de cargos contra los supuestos anacronismos, el de hacer morir a Alazarach en la desastrosa batalla de Luchente, cuando ya hacia algún tiempo que había dejado de

existir en las inmediaciones de Alcoy, lo acomete el Sr. Llombart a sabiendas y con toda intención, pues un personaje de esta magnitud, al cual hace figurar el autor en los primeros cantos de su obra, le parece bien hacerle morir en dicha batalla, tanto más, cuanto que no desvirtúa gran cosa la historia y en último caso, para eso son las notas (3) para los que no la conozcan, puesto que los que su ilustración poseen, no la necesitan para nada (Campanar 1889, 139).

Evidentment, davant aquella argumentació, Valentí Claret no adoptà una actitud passiva. En el número corresponent a març de 1889 a *El Archivo*, publica un article titulat «Historia o Poesía (Artículo que puede entenderse dirigido a Lo Rat Penat)» i en ell, a banda de posar en antecedents els lectors -la mala redacció d'un punt del cartell dels Jocs Florals-, insistia en deixar patent la seua opinió: la impossibilitat de compondre un poema rigorosament cenyit a la veritat històrica; però la crítica aviat se centra en els protagonistes de la polèmica

El Sr. Llombart sabía perfectamente lo del rigor, el señor Llombart sabe que no lo cumple, el señor Llombart sabe que a pesar de ello Vds. le premiaron y el señor Llombart sabe que esto se publica por su amigo; luego el señor Llombart a sabiendas y con intención se recrea, señalando a Vds. con el dedo, como si hubiesen hecho una plancha. Por mi parte sigo creyendo que fué exceso de benevolencia, por no haber atendido mi consejo de la primera carta.

Ser parcos en el pedir y severos en el juzgar, me parece obra de prudencia y ejercicio saludable; anima a los medrosos y retraídos y estimula al estudio. Exigir con mucho rigor y premiar con laxitud conduce a que nos infatemos y creamos matar elefantes al pisar hormigas (Claret 1889b, 154).

Encara, Claret, demanava que Lo Rat Penat fos més primmirat en l'elecció dels mantenidors, i els exigia imparcialitat i que hom els respectàs llur autoritat. I amb aquests precis la polèmica sembla que finalitzà, si més no, en la premsa.

Potser, la raó per la qual Llombart no publicà completament *La mort del Conqueridor* tinga a veure en el fet que aquella composició havia suscitat un debat acalorat en què el rigor històric del tractament del tema havia estat qüestionat; o tal volta perquè hom havia posat èmfasi en què es tractava d'una composició produïda amb unes limitacions temporals gens recomanables. Tot i això, el ben cert és que amb aquesta llegenda en vers Llombart contribuí a engrandir la nòmina de textos renaixencistes que honraven la memòria del rei Jaume I, en tant que fundador de la pàtria dels valencians i model de governant honest i íntegre. Una opció factible per a gran part dels protagonistes de la Renaixença, si d'aportar materials per a imaginar una pàtria ideal es tractava (Archilés & Segarra, Roca Ricart 2011b).

8.3 L'esforçada edició del Diccionario Valenciano - Castellano de Josep Escrig

Paral·lelament a la redacció dels textos que Llombart presentà al certamen valencià del 1888, continuava duent a terme l'exigent tasca de preparar la tercera edició del diccionari d'Escrig. Roc Chabàs, a *El Archivo*, en el número corresponent a octubre de 1887, se'n feia ressò del projecte, amb una percepció semblant:

Además el Sr. D. José Maria Puig Torralva ha escrito una Ortografía valenciana, que no sabemos haya publicado y D. Constantino Llombart otra Ortografía, que también ha quedado inédita. Este último tiene empezada la publicación de un gran diccionario valenciano. Empresa es esta superior a las fuerzas de un hombre y tememos que las exigencias de la edición le corten los vuelos.

El que esto suscribe tiene publicados unos artículos en el primer tomo de *El Archivo* sobre la enseñanza del castellano en las escuelas de este reino y demostrada allí la necesidad de una gramática comparada del castellano y valenciano para el adelanto en nuestras escuelas, de la cual tiene escritos algunos capítulos y preparado el estudio de otros. Algo se podría hacer *viribus unitis*; creemos haber dado el ejemplo¹³⁰

Llombart era coneixedor de la necessitat d'un diccionari general del valencià i la falta d'aquest recurs en el mercat editorial –que posen de manifest implícitament les paraules anteriors de Chabàs-, sembla que impulsaren l'editor Pasqual Aguilar a invertir en aquell projecte, que es publicà en fascicles des d'aquell any, però que Llombart no va veure finalitzat, atés que, el darrer es distribuí el 1895, dos anys després del seu decés (Guardiola Savall 2005, 235).

La primera referència personal de Llombart en relació amb aquest projecte que hem trobat, és del 3 de gener de 1888, data en què li envia una carta a Verdaguer, amb el prospecte del diccionari, i on aprofita per demanar-li ajut:

Dins l'exemplar de ma llegendeta trobareu també lo prospecte del *Diccionario Valenciano-Castellano*, que he començat a publicar, y que li encarregaré a l'editor que vos envie. Per eixigència de dit senyor, voreu que dita obra apareix treballada per una «Sociedad de literatos»; però en realitat no consta aquest» més que de mon insignificant individu y u dels meus deixebles que m'hauxilia en tan engorrosa tasca; y ja vós comprendreu quant apurat he de vore'm per a eixir un poch airós en tan dificultosa empresa. Confio solament en què vós y algunes altres persones de tan profons coneixements en nostra llengua, se dignaran ilustrar-me en moltíssims dels punts en què ha de tropeçar ma insuficiència.¹³¹

La creació de la «Sociedad de literatos» que aspirava crear Llombart, com hem vist adés, però, no arribaria a rams de beneir.

La següent referència a aquest projecte editorial té el mateix receptor i és de data del 6 de juliol de 1889, en què li manifestava Llombart la gran quantitat de temps que dedicava a aquella tasca:

¹³⁰ *El Archivo*, octubre de 1887, p. 91.

¹³¹ Vegeu Apèndix IV.7.

Mon ilustre amich y company de lletres: han pasat uns quants dies, per consecució del poch temps que-n deixa lliure pera res la publicació del Diccionari Valencia-Castellá, des de que tinguí lo goig de rébrer vostra molt estimada y aquesta és l'hora qu'encara no s'ha esborrat la gratíssima impresió per ella en mon cor produhida.¹³²

8.3.1 Un col·laborador no documentat: Marià Aguiló

I quasi un any després, el 30 de juny de 1890, Llobart li envià una carta a Marià Aguiló –evidenciant una relació epistolar que fins ara havia passat desapercebuda als ulls dels investigadors-, la qual era la resposta a una altra anterior –de data 27 de maig de 1890- en què l'escriptor mallorquí li referia unes nocions bàsiques de mètrica i retòrica referides a la poesia medieval –suposem que a petició de Llobart-,¹³³ en la qual hi podem llegir:

Temps fa que li volia escriure y enviar-li les obres antigues que fiu estampar per cooperar a l'estudi de nostre idioma, del *Tirant lo Blanc* &. Quant tinga conducte segur per traméter-les-hi, diga-m'ho. Com a bibliotecari y com a colector, me dol no trobar en eixa un corresponsal per adquirir per mon compte tot quant se publica en valenciá.

¿Sab si se ha imprés cap cançó popular narrativa recullida de la tradició oral? Ara les estig imprimint y les hi enviaré ab la doble impotència de la malaltia y de la vellesa. La mort me insta a ordenar y completar mes notes bibliogràfiques y tot m'interessa fins les fulles soltes insignificants.¹³⁴

A més de constatar que Llobart, com hem anant podent comprovar al llarg d'aquestes pàgines, mostrà interès per relacionar-se amb els membres més destacats de la Renaixença de tot el domini lingüístic –com Balaguer, Verdaguer i Aguiló-, per als nostres objectius, el que ens interessa destacar ara és, també, la informació reportada en la contestació de Llobart a l'anterior lletra, en la qual, a més d'agrair a Marià Aguiló l'enviament de la seua edició del *Tirant lo Blanch*, li comentava que:

És un obsequi que vos agrahiré en l'ànima, puix en son dia, és dir, quant acabe la publicació del *Diccionari Castellá-Valenciá* y viceversa, que com sabeu tinch en prempsa, ha de servir-me molt per a la Història general de la nostra lliteratura, quals materials vinch reunint fa ja alguns anys, esperant que arribe l'hora de poder dur a cap mon atrevida empresa. ¡Gràcies, puix, ilustre mestre, y Déu vos concedisca encara llarga vida per a què ab vostres sabis consells pugau llavors guiar-me, y logre jo portar a bon terme l'esmentat projecte!

Com en ma lletra anterior vos dia, tindré especial plaer de reméter-vos poch a poch eixemplars, no solament de mes insignificants obretes, de les quals voldria saber si en teniu alguna per no repetir-la, sinó també de les altres que-s publiquen en València referents a nostra lliteratura o a nostra història.

¹³² Vegeu Apèndix IV.10.

¹³³ Ambdues cartes es conserven a la Biblioteca de Catalunya. Secció de Manuscrits. Fons Marià Aguiló. Correspondència. Marià Aguiló caixa 49/4, camisa 5 i transcrivim en Apèndix VI.1 i VI.2.

¹³⁴ Vegeu Apèndix VI.1.

En una de mes pròximes cartes tindrè també la satisfacció d'enviar-vos los títols de *Soci de Mèrit de Lo Rat-Penat* y de *L'Oronella*, societats de què soch fundador y per a els quals he tingut l'honra de proposar-vos.

Adjuntament van impreses les dues veus que tingueru l'amabilitat de propoporcionar-me y que estant ya compost lo full a hon debien encloure'rs no em fon posible més que copiar casi literalment les vostres notes.

Aquests paràgrafs ens informen que Llombart aleshores continuava tenint en ment el projecte de confegir una història general de la nostra literatura. També, que accedia a la petició d'Aguiló de convertir-se en una mena de «corresponsal» personal seu a València. Que Llombart aprofità les entitats que creà per dispensar atencions protocol·làries als seus col·laboradors no valencians –fent-los socis de mèrit en Lo Rat Penat i L'Oronella- i, encara, més concretament, i tornant al cas del diccionari d'Escrig, que a l'igual com li sol·licità ajuda a Verdaguer, també ho féu a Aguiló –com ho demostren les dues «veus» que sembla que acompanyaven la carta que envià a Aguiló, i que Llombart, per la rapidesa amb què sembla que devia de confegir el contingut del diccionari, tot fa pensar que no tenia massa temps per a la seua revisió.

8.3.2 La recepció del *Diccionari* d'Escrig entre els seus contemporanis. El cas de Roc Chabàs

Aquestes són, ara com ara, les referències al diccionari d'Escrig que hem trobat en l'àmbit «privat». En el «públic» i contemporànies al procés d'edició, fins la mort de Llombart, en són diverses. No es circumscriuen només a l'àmbit estrictament valencià i, encara, tenen un protagonista notable: Roc Chabàs, que com hem vist adés, fou el primer a donar notícia del projecte en la premsa de l'època. Aquest estudiós, en el número corresponent a setembre de 1888, d'*El Archivo*, tornaria a fer referència al projecte lexicogràfic de Llombart, de manera encomiàstica:

El diccionario valenciano-castellano

Falta hacía un trabajo de esta índole y de ella se lamentaban los buenos patricios. El Diccionario valenciano, tal como lo publicó Escrig, era poco menos que inútil, pero tanta era, la necesidad, que se agotaron dos ediciones. La empresa del Sr. Llombart es por lo tanto de inmenso valor. Su acendrado patriotismo,, su constancia romana, su erudición en esta especialidad le colocan en circunstancias excepcionales; la decidida protección del Sr. Aguilar conseguirá un fruto que hace siglos esperaban los valencianos, y que solo habían sabido dárnosle efímero, en forma de pequeños vocabularios. Los seis cuadernos que del nuevo Diccionario se han repartido nos demuestran, que es el primero que se ha de suponer escrito, pues los otros, o son insignificantes en su volumen y contenido, o son nulos en su estudio. A pesar de los informes del cronista Boix y sus hiperbólicas alabanzas, tenemos por no escrito el de Escrig; extrañeza nos ha causado el que el señor Llombart le ponga por base del suyo, cuando no lo es y sí solo una muestra de la humildad literaria del fundador de Lo Rat-Penat. El nuevo Diccionario será obra original de D. Constantino Llombart y no arreglo

del de Escrig. Si aquel no se atreve por modestia a decirlo, nosotros seremos más explícitos y pondremos las cosas en su punto.¹³⁵

Chabàs, tot i reconèixer el treball de Llombart, admetia que no era suficient, ni tasca d'un home sol:

No quiere decir esto, que estemos conformes en todos los detalles de la obra del Sr. Llombart; nos parece que toma demasiado por base el valenciano de la capital, y sabido es que no es el más puro. Otra falta encontramos, pero no de obrepción; no es tarea para el Sr. Llombart la que quisiéramos ver hecha y este no puede hacer, ni es fácil para otro, sino después de serias tentativas: intentamos hablar del Diccionario de voces anticuadas, que aun no se ha hecho y hace suma falta. Se requiere para ello gran caudal de conocimientos filológicos en primer lugar; el poseer perfectamente el latín, francés e italiano: facilidad en la paleografía de estos reinos; y con estos medios, largos años de investigaciones en archivos y bibliotecas. Algo, mucho ha hecho en este sentido el bibliotecario de Barcelona D. Mariano Aguiló, mucho tiene recogido, y tanto, que creemos que publicado en forma de *Glosario del lemosín antiguo* se haría un gran servicio a nuestras letras y a las de Catatuña y Mallorca. Desde que hace dos años nos enseñó el erudito bibliófilo su colección voluminosa y sabiamente dispuesta, y vimos la resolución que facilitaba de algunas dudas que teníamos, no hemos dejado un momento de acariciar la esperanza de su publicación.¹³⁶

Finalment, animava Llombart i destacava la seua perseverància:

Con más medios, el Sr. Llombart se hubiera aprovechado de todo esto; pero era menester que la empresa fuera más lucrativa para el editor o protegida oficialmente de realidad. Adelante, pues, Sr. Llombart: V. se basta solo, y con su trabajo perseverante nos dará el primer diccionario valenciano, le pondrá en forma regular, ajustada a los cánones de las mejores obras similares, y facilitará el que otros, o V. mismo más adelante, coronen su obra, purgándola de los defectos que como todo engendro humano ha de tener, y la [sic enriqueciéndola con nuevos datos. El trabajo de cimentación que V. hace reportará a V. más gloria de los entendidos, que el de los adornos con que se la embellezca andando el tiempo.¹³⁷

Una altra vegada Roc Chabàs, però en aquesta ocasió en la premsa catalana – concretament en el número de *L'Avens* corresponent al 25 de desembre de 1889- tornà a fer-se'n ressò:

Continua també en la publicació del Diccionario valenciano-castellano de Escrig, molt corregit y aumentat, l'entussiate valencianiste En Constantí Llombart. Servirà molt més que'l primitiu per al comú de les gents; en tal concepte'l tinch com un adelant d'utilitat pràctica. Em dol, per altra part, que no siga un treball lliterari en regla, com el fet en França sobre les llengües provenvals; però tenim que desenganyar-mos y conèixer lo platònich dels nostres desitjos. ¿No mos tindrem que contentar en assò, quant los catalans, ab més mitjos, no han fet encara possible la publicació del tresor recullit per En Marian Aguiló? Els diccionaris vulgars han d'anar al davant dels científichs.¹³⁸

¹³⁵ *El Archivo*, setembre de 1888, p. 46.

¹³⁶ *El Archivo*, setembre de 1888, pp. 46 i 47.

¹³⁷ *El Archivo*, setembre de 1888, p. 47.

¹³⁸ En un article titulat «Lo moviment lliterari artístich y arqueològich a Valencia», *L'Avens*, núm. 12, 25 desembre 1889, pp. 202-206. La cita correspon a la pàgina 203. Aquest mateix article es publicà a *El Archivo*, en el número corresponent a febrer de 1890, pp. 39-42. La cita al diccionari de Llombart, en la pàgina 40.

Roc Chabàs destacava que el treball de Llombart suposava un progrés filològic – insuficient, a parer seu, com també ho manifestaria Francesc Barber i Bas al pròleg del diccionari.¹³⁹ Però igualment era conscient que el context no podia propiciar el que el seu intel·lecte considerava més adient des d'un punt de vista científic. De fet, Chabàs, en el número corresponent a febrer de 1891 d'*El Archivo*, en una altra ressenya, titulada «Diccionario general Valenciano-Castellano» -que es tracta d'una ressenya del diccionari que estava preparant Joaquín Martí Gadea- tornava a insistir-hi:

Falta hace un buen léxico del idioma valenciano, y son de alabar todos los esfuerzos que se hagan en este sentido, pues el de Escrig no llena ni con mucho nuestros deseos. El del Sr. Llombart está ya muy adelantado en su publicación, pues llega ya hasta la M. y resultará un grueso tomo en folio (0,27 X 0,19) y el del señor Martí otro tomo en 4º (0, 22 x 0,16). Lo que hubiéramos deseado en el Sr. Martí o en otro cualquiera, hubiera sido una idea totalmente diferente.

No hay necesidad de ocuparse de aquella parte de diccionario que tenemos en común con los castellanos con sólo la inflexión gramatical ordinaria. Pero sí nos hace falta un diccionario de todas aquellas palabras que se separan del castellano: no sólo de las que están en uso, sino de las que han caído en desuso: que justamente para ellas recurrimos al diccionario.¹⁴⁰

Però les referències al diccionari de Llombart no serien només producte de l'interés del canonge de la seu. El periòdic humorístic barceloní *La Honorata* –en una referència que després reproduïrem-, el 29 de maig de 1892, comentava com Llombart estava finalitzant la redacció del diccionari. I als exemplars de la revista madrilenya *La Ilustración española y americana* del 22 de març de 1880, de 8 de setembre del mateix any i de 22 de setembre de 1890, trobem també breus referències a la recepció dels quaderns corresponents. Però, com ja hem avançat, la mort privà Llombart de veure totalment imprès el seu diccionari, com constatà el mateix Ramon Andrés Cabrelles, en la necrològica que publicà a *La Ilustració Catalana*, el 15 de maig de 1893.

8.3.3 Una de les aportacions lexicogràfiques més meritòries del segle XIX

No obstant això, la part lexicogràfica, sembla que estava el suficientment elaborada com per poder anar a les premses; de manera que, finalment, hom pogué tenir a l'abast la que

¹³⁹ «Todavía habrá de transcurrir muchísimo tiempo antes que la lengua y la literatura lemosinas consigan poseer un perfeccionado y completo diccionario. Con todo, aun así, atendida la inestabilidad del lenguaje, necesitará de los constantes estudios de los filólogos valencianos, si se quiere evitar que otra vez torne a su decadencia (Escrig Martínez & Llombart 1887, LXI)

¹⁴⁰ La cita correspon a la pàgina 131.

fou una de les aportacions lexicogràfiques més meritòries del segle XIX. Llombart, com ha assenyalat Guardiola i Savall –que ha posat en relació la lexicografia valenciana i el diccionari d’Escrig, el que ens estalvia de detindre’ns-hi -, ha destacat que la tasca d’aquell «no es limità a la d’un simple copista i esporgador de treballs ja fets», sinó que es proposà reelaborar formalment i estructural el treball anterior d’Escrig (Guardiola Savall 2005, 240), tot configurant un diccionari «diferent i innovador», fins al punt que hom el considera el primer diccionari general del valencià, malgrat les limitacions que podem detectar (Guardiola Savall 2005, 254).

8.3.3.1 Un complement «estratègic» al diccionari d’Escrig: «Ensayo de ortografía lemosino-valenciana»

Segurament Llombart, conscient del desconeixement generalitzat quant a l’ús de l’idioma i la falta de referències que propiciassen llur normativització, acompanyà el diccionari amb «Ensayo de ortografía lemosino-valenciana» (Escrig Martínez & Llombart 1887, XV-XXXII), que era la traducció d’un treball guardonat en els Jocs Florals de 1880 –i que fins llavors restava inèdit. Aquelles normes, segons ell, es basaven en allò més «acceptable» des de la perspectiva de l’ús, l’etimologia o la bona pronúncia –coincidint, d’aquesta manera, amb els criteris de l’admirat Carles Ros (Martí Mestre 2005, 209)- de les paraules d’una llengua que convindria a denominar «lemosín», que abraça «las tres diversas ramas del árbol de nuestra lengua, que son el catalán, el mallorquín y el valenciano», amb l’objectiu d’obtenir «las consiguientes ventajas de facilitar en mucho la unificación de nuestra lengua, pudiendo, por otra parte, desarrollar-se autónómicamente cada una de por sí, evitándose quizás mezquinos celos o antagonismos que entre sus cultivadores pudieran algún día suscitarse» (Escrig Martínez & Llombart 1887, XVII).

Constatem, per tant, com també ha destacat Martí –que s’ha encarregat d’analitzar les propostes lingüístiques de Llombart (Martí Mestre 2005)-, que per al mestre renaixencista el terme «llemosí» tenia una funció unificadora fonamental (Martí Mestre 2005, 210), i considerava «avantatjós per a la unificació de la llengua l’ús d’aquests tres noms regionals (*lemosino-catalán, lemosino-mallorquín i lemosino-valenciano*)» (Escrig Martínez & Llombart 1887, XVII, Martí Mestre 2005, 209). El que indica, al nostre entendre –tot coincidint amb aquest estudiós- que Llombart, si bé es mostrava a favor d’un nom de la llengua «confusionari» -el de «llemosí»-, «la raó fonamental per a

defensar aquest nom segurament era, com en Llorente, de caràcter estratègic, per tal d'evitar susceptibilitats i recels entre els valencians, o almenys entre certs sectors valencians» (Martí Mestre 2005, 210).

Més encara, també cal constatar que Llobart, des del punt de vista cronològic, distingia tres varietats lingüístiques que funcionaven com a tres registres diferents en l'àmbit literari: el *lemosín arcaico*, el *lemosín literario* i *dialecto valenciano*:

siempre hemos creído lo más conducente a nuestro fin establecer una doble división de lugar y tiempo en nuestra lengua que, sin duda, para su porvenir daría excelentes resultados prácticos. [...] Respecto a la división de tiempo, bueno fuera atenerse al pasado, al presente y aun al porvenir, y establecer tres diferentes géneros de lenguaje: uno correspondiente al pasado, o sea, el *lemosín arcaico*; otro al presente, que podría llamarse *lemosín literario*, y ha de ser el que con el actual renacimiento se forme; y por último, el *dialecto valenciano*, especie de *caló*, corruptela de nuestra antigua lengua valenciana.

Aceptadas estas divisiones, tendríamos entonces tres diversos modos de leer y escribir nuestro lenguaje: uno de ellos, a propósito para ostentar los literatos sus eruditos conocimientos sobre el mismo, destinado a reproducir la fraseología de las lejanas épocas [...]; otro que, tomando por base el castellanizado dialecto que en la actualidad se habla, huyendo siempre en su escritura de las ajenas influencias que hoy lo afean, y por norma lo selectos clásicos lemosines, cuidando de evitar al propio tiempo los arcaísmos del antiguo, que los barbarismos del moderno lenguaje, a fin de que ni peque de antiliterario ni resulte tampoco un idioma ininteligible para el público, creándose de e este modo a vuelta de algunos años, como en Cataluña ha sucedido, un lenguaje lemosín culto, que podría utilizarse para todo género de composiciones literarias; y otro, en resumen, que els en el día se gasta, y que respecto a nuestra literatura ocuparía un lugar análogo al del andaluz en la castellana, y que ciertamente nada tiene que envidiarle a aquel cuando se emplea en composiciones cómicas o festivas, como sucede con las aplaudidas piezas del popular Escalante, las de Palanca, Liern, Ovara, Millás y otros, y que por su peculiar y característico gracejo se cultiva y debe conservarse en nuestra literatura (Escrig Martínez & Llobart 1887, XVII-XVIII).

Com ha destacat Martí, segurament, el desig de Llobart de captar l'atenció de lectors acostumats a llegir o escoltar textos en un llenguatge castellanitzat, amb l'objectiu de «popularitzar la renaixença», l'impulsà a adoptar aquests criteris. Uns criteris que, després d'analitzar les seues propostes lingüístiques, constaten que, malgrat «la seua escassa formació lingüística, la mancança d'un referent normatiu en el valencià de l'època», sabé distingir les diferències existents en el llenguatge literari i el popular i, encara, tingué l'honestedat de reconèixer que les seues propostes no eren ni definitives ni concloents (Martí Mestre 2005, 229).

Finalment, assenyalarem ara, com es constata en el pròleg del diccionari, signat per Francesc Barber, que amb l'edició d'aquella obra, Llobart també pretenia aconseguir un altre objectiu, que és recurrent en la seua biografia: el mèrit de ser considerat el dinamitzador més actiu de la Renaixença a València i destacar les seues contribucions personals en aquest sentit:

Con la fundación de Lo Rat-Penat y la institución de los Juegos Florales, la afición al cultivo de la lengua lemosino-valenciana ha ido en aumento, y en su consecuencia hacía cada instante más sensible la necesidad de un buen diccionario valenciano-castellano, puesto que el más completo que existía de ellos, el de D. José Escrig, resultaba en muchos casos deficiente, y aún de este modo, tampoco se encontraban ejemplares. En estas circunstancias, pensó el inteligente editor D. Pasqual Aguilar reproducir por tercera vez la obra de Escrig, pero comprendiendo que, tal como se hallaba, no respondería satisfactoriamente a las exigencias de aquellos que la deseaban, acertado anduvo en encargar a varios escritores, idóneos para este género de trabajos, la revisión del mencionado libro. Constituída, pues, una *Sociedad de literatos*, bajo la dirección del más celoso cultivador de nuestra lengua, empezaron los trabajos que debían mejorar la obra del Sr. Escrig, hasta tal punto que, como podrá juzgarse, no como refundición, sino como original, sin escrúpulo alguno, la hubieran otros publicado (Escrig Martínez & Llombart 1887, LX).

8.4 Exercint de llorejat poeta, però no només

És obvi que Llombart, amb la consecució d'aquests projectes -i amb l'autoritat que podia conferir-li el títol de Mestre en Gai Saber- es guanyà un lloc destacat en els cenacles literaris de dins i de fora de València. Per aquesta raó, suposem, el trobem – segons indica *El Mercantil Valenciano* de 22 de novembre de 1888- a Sagunt, on assistí a la inauguració d'un bust dedicat al líder de la Guerra del Francés, Josep Romeu i, també, participà al saló de plenaris, llegint la següent composició -junt al seu amic Antoni Roig Civera i el seu deixeble, Ramon Andrés Cabrelles:¹⁴¹

Al màrtir de la pàtria
SONET
ab motiu d'erigir-se-li un Sagunt una estàtua
a l'ilustre guerriller
Joseph Romeu

De la guerra al francès entre-ls horrors,
a defendre la pàtria ell se llançà,
fins a que en Sot de Chera pres quedà
quant vilment fon venut als invasors.
Ja en la càrrec tancat dels malfactors,
mèrit de son valor fent lo tirà,
al rey intrús servir li proposà,
vida otorgant-li, dignitats y honors.
Mes altiu contestà l'heroich Romeu.
«¡Digau-li que espanyol y saguntí
està per dalt de tot lo déurer meu!
Màrtir del patri amor jamay cedí
a la forca Suchet portar-lo féu,

¹⁴¹ Aquestes composicions després serien publicades en un opuscle titulat *Homenaje al héroe de la independencia nacional D. José Romeu: relación de fiestas con que la ciudad de Sagunto celebró la inauguración de su monumento el día 21 de noviembre de 1888*. València: Imp. de Emilio Pascual, 1888. Aquesta notícia la reporta Òscar Pérez (Roig Civera 2007, 15, nota 22) i gràcies a ell oferim la transcripció de la composició de Llombart –no documentada-, la qual es publicà a la pàgina 27 de l'esmentat volum, cosa que li agraïm des d'aquesta nota a l'estudiós d'Eslida.

y en pedestal la forca es convertí.

Contantí Llombart

Segurament, també, per la notorietat creixent de Llombart, Llorente –com s’ha encarregat d’estudiar Roca (2007, 109)- li demanà que col·laboràs publicant a *L’Almanaque de Las Provincias* uns apunts autobiogràfics, destinats a explicar els motius pels quals el fundador de Lo Rat Penat decidí dedicar-se a la Literatura –els quals ja hem comentat en pàgines anteriors. Tanmateix, el que ens interessa destacar ara és que Llombart, amb un punt d’agredolça ironia, vestida de falsa modèstia –potser propiciades per desenganys anteriors-, declararia que no es considerava en deute amb ningú, amb les següents paraules:

Si, afortunadamente me equivocase, y algo consiguiera algún día en el trillado campo de las letras, a mí, exclusivamente a mí, me lo debería todo. ¡Pero, harto desconfiado vivo de poder llegar a envanecerme con legítimo orgullo! Entretanto, ya que no tengo otro remedio, continuaré emborronando cuartillas para quedarme, al fin y a la postre, como el gallo de Morón, es decir, sin pan y sin gloria (LLombart 1888b, 303).

No obstant això, també cal destacar que Llombart podia fer gala d’una qualitat digna d’encomi: la de veure’s envoltat d’un grup de joves fidels a la causa renaixencista, però no només. I en els darrers anys de la curta vida de Llombart, gran part de les dades biogràfiques que hem aconseguit recollir tenen com a protagonistes –o coprotagonistes- deixebles seus. En el viatge a Sagunt, anteriorment citat, entre altres membres de Lo Rat Penat que assistiren als actes d’homenatge a Josep Romeu, hi trobem Vicent Blasco Ibáñez, el qual feia poc que havia decidit abandonar l’exercici d’advocat, per dedicar-se a la política i la literatura:

Aprovechando la oportunidad que le brinda la celebración del centenario del héroe Romeu, Blasco escribe una novela. Las sociedades valencianas celebran con recitales y poesías este centenario. Proyectado está la inauguración de un monumento a Romeu en Sagunto. Y a Sagunto va Vicente Blasco Ibáñez el día 24 de noviembre, tal vez como delegado de la comisión representativa de "Lo Rat Penat". Y en la Glorieta de Sagunto, en el acto de inaugurar la estatua, después de la alocución del alcalde señor Chabret, «hizo un fogoso discurso el señor Blasco Ibáñez» (Leon Roca 1978, 153).

8.4.1 Un interès entusiasta pels avanços tècnics.

Pocs dies després tornem a trobar una notícia en premsa –concretament en *La Unión Católica*, de 18 de desembre de 1888-, que té com a protagonistes, una altra vegada, a més de Llombart, dos deixebles seus –entre d’altres. En ella s’informava que uns «entusiastas admiradores de Isaac Peral», en assabentar-se d’un sabotatge que havia

patit el prototip de submarí que estava construint, li enviaren un telegrama de suport, per mitjà del ministre de Marina:

Isaac Peral.- Ministerio de Marina, Madrid.

Los firmantes, entusiastas admiradores del genio de un compatriota y amantes de la gloria de España, protestan indignados del brutal atentado de que ha sido objeto vuestro invento y al mismo tiempo del abandono y desidia de un gobierno que debía atender ante todo a aquello que pueda redundar en prestigio de la patria.

Entre d'altres, signen aquest telegrama Cabrelles, Blasco Ibáñez i Constantí Llombart. La idea de progrés, en el cas de Llombart, potser era indissoluble a la de «modernització» tècnica, com veiem. I, de fet, hem trobat dues referències a la premsa de l'època, que constaten que els coneixements de Llombart no es limitaven a l'esfera erudita i literària. Al setmanari de Sabadell *Lo Catalanista*, apareixen, en el número corresponent al 28 de desembre de 1890, unes dades biogràfiques sobre Llombart en les quals la redacció es feia ressò que «hem sapigut que [Llombart] acaba de demanar patent per un aparato agrícola industrial, de què es inventor, y que segons nostras notícias, ha de ser de gran utilitat per a la indústria y la agricultura».¹⁴²

L'invent que patentà Llombart era, segons constatem per *El Heraldo de Madrid*, de l'11 de febrer de 1891, «un nuevo sistema de conducción de vinos, aceites y aguardientes, denominado *Veloz Transport*».¹⁴³ Per tant, documentem una altra faceta més de Llombart, amb la qual demostrava el seu compromís per aportar propostes de millora de qualitat de vida. Potser, a causa de la seua precària situació econòmica, mai no pogué invertir en la posada en funcionament d'aquest invent, atés que no coneixem a hores d'ara, cap altra referència al respecte.

No obstant això, aquesta mena de referències constaten que la popularitat de Llombart anava creixent dins i fora de les terres valencianes. L'any 1889, Llombart es mantindria fidel a la seua voluntat de col·laborar en certàmens culturals, convocats al cap i casal. Com consigna *La Provincia* –periòdic republicà federal gironí–, de data 3 de febrer de 1889, i el periòdic mallorquí *El Magisterio Balear*, de 9 de febrer d'aquell any, Llombart col·laborà en el concurs científic, literari i artístic que havia de tenir lloc el 13 de març de 1889, el qual estava convocat per la Junta d'Escoles d'Artesans de València. Per a l'ocasió, Llombart donà un «artístico centro de mesa de metal con adornos dorados, remitido por D. Constantino Llombart, al mejor Estudio historicocrítico sobre la arquitectura gótica valenciana». I, encara, sabem que Llombart també col·laboraria

¹⁴² Seccio '«Novas», pp. 12-13.

¹⁴³ La referència es troba a la pàgina 3.

com a jurat de la desena edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat (Roca Ricart 2011a, 131).

8.4.2 La visita a Barcelona. Les col·laboracions a *Lo Catalanista*

Per altra banda, Leon Roca –que també tingué accés a les memòries de Cabrelles– dedica un espai del seu assaig biogràfic de Llobart a comentar la que es considera l'única visita de Llobart a Barcelona (Leon Roca 1995, 194-195). Llobart –delegat per Ramir Ripollés, director del diari *El Correo de Valencia*– formava part de la comissió que havia de rebre a Barcelona l'enginyer Rodrigo Botet, que tornava d'Argentina com un triomfador i amb una valuosíssima col·lecció de fòssils, provinents de les terres americanes. Cabrelles, a través de Leon Roca, manifestava que Llobart –malgrat que mantenia «freqüent i afectuosa» correspondència– amb els lletraferits més notables de Catalunya –cosa que hem pogut constatar–, no va visitar ningú. Tanmateix no és del tot cert que la seua estada per terres catalanes fos un pas «en silenci, com una ombra» (Leon Roca 1995, 194).

Anteriorment, en fer referència a documentació epistolar d'Aguiló –transcrit en l'Apèndix VI– hem vist que aquest es lamentava de no haver pogut visitar a Llobart, quan estigué a Barcelona: «Una malaltia persistent, que m'obligà a ausentar-me, me privà del gust de saludar a V. quant visita Barcelona l'istiu passat», li dirà, concretament, Aguiló.¹⁴⁴ I, encara, el 18 d'agost de 1889, el diari *Lo Catalanista* publicaria el següent:

Los catalanistas de Barcelona reberen fa pochi dias la agradable visita dels entusiastas regionalistas valencians, don Constantí Llobart, fundador de la Associació Lo Rat Penat y conegut escriptor, y don Andreu Cabrelles, inspirat poeta, autor de la poesia (publicada fa pochi dias en aquest periòdich) dedicada a Mossén Jacinto Verdaguer, premiada en los darrers Jochs Florals de València. Rebin ab dós la entusiasta salutació dels catalanistas sabadellenchs.

Com constatem, la visita de Llobart fou rebuda des de la normalitat més absoluta i hom li reconeixia el seus mèrits literaris. Per tant, fins que no apareguen dades contradictòries, res fa pensar –com sembla apuntar León Roca– que aspectes polítics condicionaren la visita de Llobart a Barcelona. I, encara, es farien difícils les publicacions de textos llobartians en la premsa catalana de l'època, com per exemple, i sense haver de recórrer a un altre, al setmanari adés referit *Lo Catalanista* –el qual es

¹⁴⁴ Vegeu Apèndix VI.1

declarava «defensor dels interessos morals y materials de Catalunya». En el número corresponent al 6 de setembre de 1891 hi publicaria una de les poesies més conegudes *La cullita de seda* –una edició que no estava documentada fins ara-; la qual cosa evidència l'interés de Llombart per difondre la seua obra entre el públic català, d'una banda; i d'altra, que no defugia la col·laboració en publicacions catalanistes.¹⁴⁵ Per un altre costat, i per confirmar el fet que Llombart començava a ser considerat un referent entre els cercles renaixencistes principatins, aquell mateix any, el 1889, també publicaria una traducció al castellà d'un poema de Rubió i Ors al volum *Lo Gayter del Llobregat. Poesias Catalanas. 1839 a 1889*. Es tracta del poema *Tristesa d'una nina* (Rubí Ors 1889, II, 59-65).

Al marge de les notícies referides sobre la redacció del diccionari d'Escrig i la relació epistolar amb Verdaguer –gran part d'ella dedicada a la traducció de *Canigó*- i Marià Aguiló, el 1890 tenim poques referències sobre Llombart. Sí que sabem, per exemple, com apunten Martínez Gallego i Bordería, que col·laborà en el periòdic *La Degolla*, dirigit pel seu deixeble Francesc Barber, publicant epigrames.¹⁴⁶ També apareix com a col·laborador en la revista *Valencia cómica* –un setmanari que es definia *festivo, literario e ilustrado*-, imprès per Francisco Vives, i que es publicà de desembre de 1889 a desembre de 1890, amb col·laboracions, entre d'altres, d'autors pròxims a Llombart, com Barber Bas i Torromé. Com a curiositat, també cal assenyalar que Llombart havia estat, també, director d'un diari amb el mateix títol –però diferent subtítol-, com ho corrobora l'únic exemplar que es conserva a l'Hemeroteca de València –concretament, es tracta del número 2, de 6 d'octubre de 1884- de *Valencia Cómica. diario bilingüe con sorpresas*, imprès per M. Alcorisa.

També hem pogut documentar que Llombart participà al banquet literari que s'organitzà en honor de l'hispanista alemany Johannes Fastenrath a l'hotel Continental de València, i del qual es feren ressò *Las Provincias* i *Lo Catalanista*.¹⁴⁷ I a tall de curiositat cal destacar que un any més tard, *La Veu de Catalunya* publicaria una notícia que tindria com a protagonistes tots tres autors:

¹⁴⁵ De fet, el setmanari *Lo Catalanista*, en el primer número-prospecte publicat el 4 de setembre de 1887, es declara obertament catalanista, amb aquests termes: «És ben concret y ve indicat en lo mateix títol del periòdich. Defensar a la Regió Catalana en tot y per tot, vetllar per sa dignitat, per sos interessos y sos drets que considerem los més sagrats del món, propagar son expressiu y categòrich llenguatge que'ns sembla'l més armoniós que existeix, despertar sas gloriosas tradicions històricas que a tants héroes y sabis han immortalisat y enaltir finalment sa lleyislació en lo que té de característica y apropiada a sas morigeradas y patriarcals costums. Es a dir, fer catalanisme». La cita és de la pàgina 1.

¹⁴⁶ Vegeu el números: 3, de 12 de gener; 4, de 19 de gener i 5, de 26 de gener de 1890.

¹⁴⁷ *Lo Catalanista* (8-VI-1890).

La important Associació literaria de Noremburg (Alemanya), coneguda per «L'ordre de las flors» que compta mes de dos-cents anys d'existència, ha nomenat socis corresponsals a l'escriptor de Colònia D. Joan Fastenrath a qui tan deuen las lletres catalanas, y als coneguts poetes valencians D. Teodor Llorente y D. Constantí Llombart.¹⁴⁸

Aquell nomenament segurament seria rebut amb satisfacció per Llombart, atés que ben bé podia ésser considerat a ull de l'opinió pública com una mena de reconeixement «internacional» a la seua trajectòria literària. Mentre, a Lo Rat Penat, durant el curs acadèmic 1890-1891, ell continuaria encarregat de la secció de Literatura –de la qual cosa tenim constància per *Lo Catalanista*.¹⁴⁹ I a finals d'aquell any, testimoniant l'ascendent notorietat que l'escriptor valencià anava adquirint, tres publicacions –una valenciana, una catalana i una madrilenya- donaren a conèixer una semblança de Llombart –que veié la llum en versió castellana i catalana-¹⁵⁰ la qual, en poques línies, ens ofereix una imatge prou fidedigna del perfil biogràfic de Llombart, als quaranta-dos anys. Per una banda, hom destacava la seua faceta d'infatigable home de lletres i dinamitzador cultural, i el seu nom apareixia al costat del de dos líders de la Renaixença:

Hi ha tant que dir de l'apòstol del renaixement llemosí en València -com Balaguer l'anomena-, que la mera enumeració de sos fets y de sas obras ocuparia més espai del que podem disposar per a l'objecte.

Ab notòria justícia ha dit l'il·lustre Teodor Llorente, ocupant-se de Llombart, que en la actual república literària de València, hi ha pocas figuras de tan de relleu com la seva.

Efectivament; además d'escriurer las sevas numerosas y variadas produccions, ha fundat la famosa Societat «Lo Rat Penat»; ha instituït los Jochs Florals en València, en los quals, posteriorment, ha desempenyat vàrias vegadas l'honorós càrrech de jurat mantenedor; ha constituït la Societat d'excursions valencianas «L'Oronella», y últimament, després de cinch anys d'enutjoses contrarietats, ha conseguit fundar la «Creu Blanca», benèfica corporació que en la passada epidèmia colèrica ha prestat en València grans e importants serveys en la salut pública, y que en la actualitat s'ocupa en formar un plan de Beneficència domiciliària, que ha d' acabar ab tots los que demanan caritat en aquella hermosa ciutat llevantina.

Lo senyor Llombart és soci honorari y de mèrit d' infinitat de corporacions científicas y literàrias.

En los solemnes Jochs Florals de 1886 fou llorejat ab la flor natural, y en los de 1888 fou nomenat «mestre en gay saber», per sas obras en vers, y «honorable escriptor», per sos escrits en prosa, essent Llombart lo primer y fins l'únich que en València pogué ostentar-lo.

Actualment s'està ocupant en la redacció y publicació d'un entens *Diccionario valenciano castellano*, lo primer que com a tal deu considerar-se, y no sabem per quina rahó no figura-l seu nom com autor al davant de la obra, quan en justícia no deuria figurar-n'hi d'altre.

Però, no només s'exalçaven les seues qualitats vinculades a la lletra impresa:

¹⁴⁸ *La Veu de Catalunya* (18-I-1891).

¹⁴⁹ *Lo Catalanista* (20-VII-1890).

¹⁵⁰ Es tracta de *El Resumen* –la data no s'especifica a les altres dues referències, que ens informen només de la publicació-, *Las Provincias*, (8-XII-1890) (Roca Ricart 2007, 105), que reproduïx el text de *El Resumen*, i *Lo Catalanista*, (28-XII-1890). A *Lo Catalanista* va aparéixer publicada en català, a *Las Provincias* i a *El Resumen* en castellà.

Per a terminar, direm que aquest excelent patrici, il·lustre poeta y sabi publicista, ha manifestat recentment que sos coneixements no-s limitan a la esfera literària; per la premsa d'aquella localitat hem sapigut que acaba de demanar patent per un aparato agrícola industrial, de què és inventor, y que segons nostras notícias, ha de ser de gran utilitat per a la indústria y la agricultura.

I, encara, aquest text ens atorga una dada sobre a quin àmbit ideològic era adscrit

Llombart:

Llombart és entusiasta regionalista, tant amant de sa terra, que en los 42 anys d'edat ab què compta, no ha estat vuit dias seguits absent d'ella. Tota sa activitat, tota sa intel·ligència y tots sos esforços los ha dedicat a ennoblir-la y dignificar-la, y sembla predestinat per Déu a inspirar y presidir tot quant de gran y noble se desenrotlla en la privilegiada regió valenciana.¹⁵¹

D'aquest article biogràfic paga la pena destacar dues qüestions: el fet que l'autor remarcàs que Llorente el consideràs un lletraferit «rellevant», i, d'altra, que hom reconeixia l'«entusiasta regionalisme» de Llombart, dedicat completament a dignificar la seua terra natal.

El primer d'aquests aspectes esmentats, tornaria a fer-se en la convocatòria dels Jocs Florals de Lo Rat Penat l'any següent. Llombart tornaria a triomfar, guanyant tres guardons. El primer d'ells –encara que sembla una simpàtica paradoxa- fou un premi dotat per la reina regent al millor cantor de les glòries de València (Roca Ricart 2011a, 135), que Llombart guanyà amb *Lo compromís de Casp* –poema que roman, en gran part, il·localitzable-; una biografia d'un valencià il·lustre i el premi ofert per l'Ateneu Mercantil –una medalla d'argent (Roca Ricart 2005, 102)- a la millor poesia sobre costums populars, que Llombart guanyà amb la cèlebre composició «*La cullita de seda*», que es llegí en aquell acte, que tingué lloc la nit del 28 de juliol de 1891 al teatre Principal.

Com s'ha encarregat de destacar Roca, *Las Provincias* –suposem amb l'objectiu d'oferir als lectors una informació de primera mà del més notable esdevingut aquella nit, s'encarregà de donar difusió de les composicions premiades de Llombart. Si bé en el cas del poema històric *Lo Compromís de Casp* només publicaria la primera part, titulada «En lo castell de Xàtiva».¹⁵²

Segurament, també, per aquella mateixa raó –però destinades al públic català- a les pàgines de *La Renaixensa* es publicaren igualment aquelles dues composicions¹⁵³ I,

¹⁵¹ *Lo Catalanista* (28-XII-1890).

¹⁵² *La cullita de seda*, en *Las Provincias* (29-VII-1891). *Los compromís de Casp*. «En lo castell de Xàtiva» (8-VIII-1891) (Roca Ricart 2007, 105).

¹⁵³ *La Renaixensa. Revista catalana*. Barcelona. 1891. *La cullita de seda*, pp. 474-478, i *Lo compromís de Casp*. «En lo castell de Xàtiva», pp. 537-544.

encara, per constatar que la fama de poeta llorejat ultrapassava el domini lingüístic, cinc periòdics madrilenys es farien ressò dels guardons obtinguts pel poeta valencià.¹⁵⁴

9 La represa de l'activisme polític. La col·laboració amb Blasco Ibáñez

Una altra qualitat que hom havia reconegut públicament en Llombart, era la de professar un valencianisme entusiàstic, un sentiment d'estima a l'espai viscut que sempre que tenia ocasió volia conrear en l'esperit dels seu cercle de col·laboradors. L'any 1892 constatem que Llombart participà en diverses iniciatives culturals i polítiques al costat de Blasco Ibáñez. Aquest, el 1889 havia fundat el setmanari *La Bandera Republicana*, el qual, segons afirma Leon Roca, es convertí en baluard del federalisme valencià (Leon Roca 1978, 155). Des de la mort d'Alfons XII, en 1885, amb la regència de la seua esposa Maria Cristina d'Habsburg-Lorena, Cánovas i Sagasta intentaren consolidar el turnisme entre els partits Conservador i Lliberal, si bé hi hagueren alguns progressos de tall democratitzador amb l'aprovació el 1887 de la Llei d'Associacions -la qual legalitzava els sindicats i els partits polítics- i en 1890, any en què es restaurà el sufragi universal masculí. Aquest darrer fet afavorí que en grans ciutats, com és el cas de València, els partits d'arrel republicà obtingueren major representació –en detriment d'altres opcions més pròximes a pràctiques caciquils vigents fins aleshores.

A partir de 1890 i davant les perspectives obertes per l'ampliació del cens electoral, el federalisme tornà a emergir, bé que dins una coalició –Unió Republicana- que, finalment, aconseguí aglutinar totes les «famílies» republicanes del País Valencià (federals, progressistes de Ruiz Zorrilla, possibilistes) durant diverses convocatòries electorals. És en aquest ambient polític en el qual emergiria amb força el blasquisme (Garcia Moneris 1992, 261).

Hom ha intentat donar una explicació concisa a «la complexitat social del suport aconseguit pel blasquisme, que podia convertir-se en “l'expressió política de l'oposició de les classes populars valencianes a l'Estat sorgit de la Restauració” –en paraules d'Alfons Cucó- amb una combinació de reformisme social pragmàtic (plasmats en acció política concreta, per contradictòria i parcial que fos) i de retòrica populista» (Martí 1990, 159). L'ideari que propugnaria el jove Blasco Ibáñez, arribaria a quallar a València, en gran mesura, perquè aquest darrer aspecte –l'adopció d'un discurs en

¹⁵⁴ Concretament: *La libertad* (28-VII-1891); *La Ilustración española y americana* (30-VII-1891); *La Época* (29-VII-1891); *La Correspondencia de España* (29-VII-1891); *Heraldo de Madrid*(28-VII-1891).

defensa dels interessos del «poble»- seria percebut com relativament innovador, atés que anava orientat a potenciar una tensió mobilitzadora constant la qual, des d'una perspectiva social, acabà quallant en altres àmbits que tradicionalment havien girat fora de l'òrbita republicana. I segurament també, aquell èxit es degué perquè, entre d'altres raons, el blasquisme cobrà força a base de propugnar

elements d'obertura a les tendències modernes i confiança en el progrés, fe en la ciència, laïcisme i concepció de l'educació com a instrument de reforma social; en el pla de la política, el republicanisme insistia en l'exaltació de la llibertat i en la utilització de la idea de república com a expressió del sistema polític vigent i de les condicions socials que el feien possible (Martí 1990, 160).

Hem fet conscientment aquest excurs per tal de plantejar la hipòtesi que, segurament, fou aquest caràcter «renovador» que Blasco volia impregnar a la política valenciana, el que impulsà Llombart a col·laborar amb ell de manera activa, com tot seguit constatarem. I enara, cal observar que, són diverses les referències documentals que testimonien també la col·laboració literària entre ambdós escriptors i que evidencien, com veurem tot seguit, que a la València de finals del segle XIX política i literatura eren pràctiques difícils de destriar.

Possiblement, la referència més explícita a la col·laboració política –i literària- que interessava a Blasco de Llombart és la que reporta Andrés Cabrelles:

[Blasco Ibáñez] era, como Llombart, republicano federal y cuando este se apartaba de la política activa entraba en ella aquel muchacho que soñaba en llegar a ser Presidente de la República Española. El maestro se alegraba [*de les seues visites*] y le temía porque no era raro que la visita fuera para comprometerle a tomar parte en algún mitin que había de dar en algún barrio o pueblo cercano. Él hablaría con otros oradores pero necesitaba que entre discurso y discurso se recitasen o leyeran versos. (...) Leíamos nuestros versos cargados de entusiastas irreverencias, de los cuales por lo que a mí me toca aun estoy avergonzado y que eran aplaudidos con furor por aquellos públicos (Ahuir 2005, 289).

Cabrelles redactà aquests paràgrafs en la dècada dels 50 del segle XX i com podem comprovar, un dels objectius d'aquell escrit era «relativitzar» el seu passat republicà.

Tal com apareix a *El Nuevo Régimen* de 20 de febrer de 1892, en la secció «Gaceta», en una vetlada organitzada pel partit federal valencià a un local anomenat a El Tívoli, la qual fou presidida per Blasco, foren llegides composicions de Llombart. Els redactors d'aquella notícia posaven de relleu, amb les següents paraules, la importància que cobrava en aquells actes lúdicsreivindicatius la lectura de poemes:

Fiestas tales son siempre útiles para mantener vivo el entusiasmo de los partidos, sobre todo cuando en boca de los poetas y los oradores no es vacilante la palabra ni obscura y vaga la idea, cuando se acierta a pintar con verdaderos colores los males de la patria, cuando se inquiere e indica las causas que los producen y se da con decisión y valentía el remedio.

9.1 El contacte amb el Rexurdimento gallec: Aires de mi tierra.

Durant aquell any encara, Llombart continuaria la trajectòria com a traductor, en aquest cas d'una obra d'un autor gallec: Manuel Curros Enríquez (Estrela 2013a, 98-99), un dels referents del Rexurdimento, del qual va fer una versió en castellà titulada *Aires de mi tierra* –la qual va veure la llum amb el doble peu d'impremta de València i Madrid, per Bernardo Rico i Francisco Sempere. Aquell volum és un poemari escrit en gallec, que es va editar per primera vegada en 1880, encara que Llombart va prendre com a referència la segona edició, de 1881 (Ribera Llopis 2004, 440).

Com ja ha manifestat (Ribera Llopis 2004, 435-438), que s'ha aproximat a la traducció llombartiana que ens ocupa, la trajectòria personal i la producció poètica de Curros Enríquez manté diversos paral·lelismes amb la de Llombart, la qual cosa ja va estar posada de relleu per Blasco Ibáñez al pròleg d'aquella traducció:

Es imposible encontrar un poeta y un traductor que mejor puedan compenetrarse, y que más identidad presenten en sus facultades y en su vida literaria.

Curros Enríquez ha animado con su brillante estro la literatura regional de Galicia, y Llombart ha resucitado la hermosa literatura lemosina, dedicándose con su perseverancia sin ejemplo a su completa restauración; si el primero ha puesto a los pies de la imagen del siglo sus *Aires d'a miña terra*, el segundo ha compuesto sus *Cantos republicanos*, que, en épocas más felices para nuestra patria, entonaban las masas obreras, en la más poética de las provincias, como *De profundis* de la muerta tiranía y agonizante superstición; y el autor de *Mirando al suelo* bien puede ser comparado con el que escribió *La borrachera*, imitación también de Béranger, canción tan seductora como punzante que ridiculiza la soberbia de los Papas al declararse infalibles.

Son, pues, el autor y el traductor de *Aires d'a miña terra* dos seres ilustres que se complementan y ajustan naturalmente, y el resultado de tal maridaje literario es el presente libro (Curros Enríquez 1892, XXII).

Entre les similituds dels dos autors detaquen la predilecció per una temàtica patriòtica, històrica i pairal -molt del gust de l'època, per una altra part- però, sobretot, com en el cas que ens ocupa, l'elecció de temes i motius que expressen llur compromís cívic. És a dir, de denúncia social a favor de les classes més desfavorides, la qual cosa posa de manifest les connexions que a finals del segle XIX es van produir entre el moviment de ressorgiment literari valencià i gallec d'arrel liberal. Aquells moviments «socials» eren considerats perilosos fins i tot en les seuse manifestacions «literàries». Fins al punt que la primera edició d'*Aires da miña terra* va ser segrestada i l'autor condemnat i multat per blasfem a instàncies del bisbe d'Orense.

D'altra banda, també cal destacar d'aquest volum que, junt amb el sorprenent pròleg que l'encapçala, escrit com hem mencionat anteriorment per Blasco Ibáñez –llavors un

inflammat valencianista-, Llobart va publicar al final de llibre una «Advertència» que remarcava les dificultats que una persona com ell -amb unes competències bàsiques lingüístiques en la llengua de Curros Enríquez- va haver de salvar per a dur a bon port aquella iniciativa, i deixava constància de nombrosos defectes de traducció que no havia pogut esmenar una vegada preparats els motlles d'aquella publicació (Curros Enríquez 1892, 155-160).

Però, malgrat aquelles mancances, el treball de Llobart va tenir repercussió i bona acollida. Així sabem que, en un article titulat «Poetas españoles regionales» publicat a *España y América* es publicà un dels poemes de Curros Enríquez traduïts per Llobart, titulat ¡Ay...! (Curros Enríquez 1892, 83-84). Per una altra banda, a la revista barcelonina *La España Regional*, en un article titulat «Balance literario. Los escritores gallegos en 1892», l'autor, Eurico Nagere, dedicava els següents comentaris a la traducció de Llobart del poemari de Curros Enríquez:

Ya que de Curros me ocupo, citaré aquí la versión de su popular libro, uno de los que más se venden en Galicia, *Aires d'a miña terra*, y que tradujo en verso castellano el poeta valenciano Constantino Llobart. Aun cuando en la traducción no conserven toda su pureza las composiciones de Curros, siempre sirven para dar una idea de los sentimientos que animan al poeta, a todos aquellos que no pueden saborear en gallego los inspirados versos del primero de nuestros vates.

Digna portada de la traducción de Llobart, es el valiente e intencionado prólogo de Vicente Blasco Ibáñez, cuya lectura recomiendo a los lectores (Nagere 1893, 69-70).

Llobart, aquell any, també publicaria una altra traducció d'un text de Jacint Verdaguer *Diario de un peregrino a tierra santa* (Verdaguer 1892), cosa que evidencia que Verdaguer no degué quedar descontent de les traduccions anteriors (Casacuberta 1951, 147) el que vindria a confirmar, com ja hem assenyalat, que

En esencia, lo que indican en conjunto las diversas traducciones que Constantí Llobart llevó –o intentó llevar- a cabo y que hemos mencionado, manifiesta suficientemente el loable propósito de difundir entre un público más amplio las producciones de unos autores que tienen una característica común, salvando las diferencias estilísticas y la solidez de su trayectoria literaria, puesto que se tratan de modelos literarios de excelencia para la época.

Entre las obras que Llobart versionó, se encuentran títulos destacados del panorama literario catalán del último tercio del siglo XIX que emergieron de la mano de autores de la talla de Verdaguer, Balaguer y Llorente, pero no exclusivamente, como hemos comprobado en el caso de Curros Enríquez o el volumen titulado *Exóticas*, con diversos autores europeos.

Por otra parte, en cuanto a la selección de temas y autores, el caso de las traducciones de Víctor Balaguer y de Curros Enríquez parece responder al hecho de que también influyeron en Llobart las coincidencias ideológicas –en concreto, la adscripción a los postulados liberales- y la voluntad de aportar materiales para consolidar una imagen “plural” de la realidad literaria de su tiempo. Una consecuencia, en efecto, del “doble patriotismo” que profesó Llobart (Estrela 2013a, 100).

Com hem anat observant al llarg de les pàgines precedents, Llobart durant la seua trajectòria vital se'ns mostra fidel, d'una banda, al projecte de regeneració literària, el qual va anar desenvolupant sense renunciar a uns plantejaments ideològics concrets, si bé no aconseguí una gran «notorietat» en l'àmbit polític, tot i que no es dedicà a mantenir una resistència «passiva» en els anys inicials de la Restauració, com hem vist.

9.2. Llobart, candidat a diputat provincial

De fet, constatem que Llobart, aquell mateix any, donaria mostres del seu activisme polític presentant-se en representació dels republicans federals pel districte de Serrans de València amb motiu de les eleccions a diputats provincials, les quals se celebrarien l'11 de setembre d'aquell mateix any, segons podem comprovar al diari madrileny *La Época* de 7 de setembre, on apareix esmentat com a candidat. Probablement, a iniciativa de Blasco Ibáñez, Llobart decidí presentar-se a aquella cita electoral, com ho testimonia el fet que el diari dirigit per aquell *La Bandera Federal*, va publicar un número extraordinari «con el retrato y semblanza del excelente literaro y maestro en *gay saber*, D. Constantino Llobart, candidato por el distrito de Serranos».¹⁵⁵ És evident que Blasco era conscient que la figura de Llobart –la fama que gaudia entre els sectors populars i el renom assolit als cercles culturals del cap i casal- era susceptible de generar rèdit electoral. I Llobart, potser conscient que era el moment de donar un suport explícit a la causa republicana, davant les mostres de progrés de l'opció liderada per Blasco, decidís col·laborar-hi. Això, també, sembla corroborar-ho Andrés Cabrelles:

Una mañana vinieron a verle Blasco Ibáñez y Remigio Herrero para comunicarle que el partido había acordado presentarle candidato en las próximas elecciones de Diputados Provinciales. Se resistió a aceptar [...] Blasco se impuso [...]: haga un manifiesto para el cuerpo electoral y tú –dijo, dirigiéndose a mí- haz una semblanza del maestro poniendo de relieve sus méritos como hombre, como poeta y como político. Lo publicaremos todo en *La Bandera Federal* y servirá de propaganda: -Haremos un número extraordinario.- Dijo Remigio Herrero que era Director de aquel periódico. [...] Un número entero de *La Bandera Federal* ocuparon el manifiesto y la semblanza [...] La candidatura de Llobart fue derrotada en las elecciones. No lo sintió mucho. (Ahuir 2005, 297)

Si bé les paraules d'Andrés Cabrelles podrien evidenciar que per a Llobart, fer carrera política no suposà una prioritat, no cal menystenir el fet que, arribat el moment, acceptà formar part de la candidatura republicana. Més encara, si constatem que aquell

¹⁵⁵ Notícia apareguda *La Correspondencia de España* (12-XII-1892).

col·laboracionisme no va estar exempt de polèmiques que Llobart hagué de pagar, fins i tot, amb pena de presó.

9.3 Llobart, una altra vegada, al bell mig de la polèmica. El segon empresonament documentat

Segons recullen els diaris *El Mercantil Valenciano* i *Las Provincias* del 21 i del 22 de novembre de 1892, amb motiu de l'entrada a la ciutat del nou arquebisbe de la diòcesi, Ciriaco Sancha Hervás, el 20 de novembre,

al comenzar a pasar los clerics por la calle de las Barcas, en el balcón de *La Bandera Federal* fue puesta una colgadura blanca con un rótulo negro, en el que se leía:

Jesús iba descalzo, haraposo y hambriento. Comparad.

Parte del público comenzó a protestar y parte a aplaudir, promoviéndose gran confusión y las consiguientes carreras por las calles inmediatas.

Una pareja de la benemérita ordenó que se quitara la colgadura, y en vista de la negativa marchóse a dar parte, llegando poco después a la *Morera* una sección de Guardia Civil, que permaneció en aquel punto hasta después de haber pasado el arzobispo.

En tanto la policia, trepando por una reja, arrancó el lienzo.

Más tarde, cuantos se encontraban en la mencionada redacción fueron conducidos al gobierno civil y desde allí al juzgado.

En principi, hom parlava de 26 detinguts, que foren conduïts a la presó de Sant Agustí, i entre ells trobem que hi havia Blasco Ibáñez i Constantí Llobart, com reporta *Las Provincias* de 21 de novembre de 1892. Tanmateix, en la secció «Crónica General» de *El Mercantil Valenciano* del 22 de novembre de 1892, a l'endemà encara que hi havia cinc detinguts per provocar aldarulls al carrer. La resta –entre els quals es trobava Llobart i altres col·laboradors de la redacció de *La Bandera Federal*¹⁵⁶ foren posats en llibertat després de pagar una fiança. Tot i això, es trobaven subjectes a un procés, per un delictes de «gritos provocativos de rebelión o sedición en cualquiera reunión o asociación, o en lugar público, o ostentaren en los mismos sitios lemas o banderas que provocaren directamente a la alteración del orden público».

Com indica Juli Just, «aquella audàcia causà una emoció molt gran en la ciutat» (Just 1990, 124). Aquell seria, justament, l'efecte buscat per Blasco i la resta de col·laboradors seus. De fet, fins i tot la premsa de Madrid es feu ressò de la protesta política i de l'empresonament de Llobart, com ho testimonia *El Herado de Madrid* del 21 de novembre de 1892.

¹⁵⁶ Com reporta Ahuir, Llobart col·laborà en aquest mitjà, publicant-hi traduccions de poemes de Curros Enríquez (Ahuir 2005, 291).

9.4 Llombart «crític». Una obra desconeguda: Pullitas y Cuchufletas.

Paral·lelament a aquest activisme polític, que contribuïria, si més no, a augmentar les dimensions de la faceta «d'home públic» que, tot cal dir-ho, ja havia adquirit gràcies, sobretot, a la seua trajectòria literària, Llombart, durant aquell període final de la seua vida continuà donant mostres d'activisme cultural dins i fora de València.

En una notícia publicada a *La Honorata* –una revista catalanista de caràcter literari, polític i social, publicada a La Habana-, el 29 de maig de 1892, s'esmenta que Llombart era autor, entre d'altres, d'un «tomito de chispeantes epigramas titulado *Pullitas y Cuchufletas*». I, efectivament, gràcies a l'existència d'un exemplar servat a la Biblioteca Nacional de Madrid, hem pogut constatar que el 1892 Llombart publicà, amb peu d'impremta de Madrid –per Bernardo Rico- i de València –per Francisco Sempere- el volum *Pullitas y cuchufletas. Ramillete de ciento y un epigramas*.

Com hom pot comprovar, els editors eren els mateixos que havien tret a la llum *Aires de mi tierra* i segurament invertirien en aquesta nova publicació atenent a l'èxit que l'anterior traducció dels poemes de Curros Enríquez tingué, –com ha destacat Ahuir (2005, 291, nota 172). De fet, aquesta obra es publicita a la contraportada de *Pullitas y Cuchufletas*.

Llombart, aquesta vegada en castellà, es retrobava amb un subgènere poètic que dominava a la perfecció i del qual, com explicita al pròleg –que transcrivim completament tot seguit- valorava el component satíric i la polisèmia que permetia, així com la possibilitat de crítica social sense renunciar al virtuosisme tècnic i a imatges i situacions recurrents i susceptibles de provocar la hilaritat en el lector, però portadores en molts casos d'una notable càrrega de crítica social i moralitzadora. D'ahí que ell mateix valoràs els seus versos com «audaços».

OIDO A LA CAJA

Esta especie de advertencia, introducción, prólogo, exordio o como llamarle te plazca, pues de todas estas y aun de algunas otras maneras pudiera denominarse, tiene por objeto, oh, lector amable, y perdona que así te califique, aunque seas más arisco que gato receloso, tiene por objeto, repito, exponerte de un modo claro y terminante lo que es el epigrama, pues si bien es posible, y aun probable, que tú lo sepas, también pudiera darse el caso de que lo ignorases.

Siéntome, pues, en la cátedra del preceptista, y, poniendo cara de persona respetable, es decir, rostro grave y nariz de pimiento colorado, te digo con voz hueca y tono sentencioso: comencemos por citar la opinión de Marmontel, quien dice que este (el epigrama) es por su naturaleza el más corto de todos los poemas.

La mayor parte de los epigramas castellanos, añade otro retórico, Coll y Vehí, no exceden de ocho versos octosílabos; muchos constan de cuatro solamente, y algunos no tienen más que dos. Esto no

obstante, también hay sonetos epigramáticos, como aquel de Cervantes, *Voto a Dios, que me espanta*, y hasta cuentos epigramáticos, como la *Cena jocosa*, de Alcázar (Llombart 1892b, 9).

El text continua amb la finalitat d'aquestes breus però enginyoses composicions poètiques:

La burla, la malignidad, una simple chanza, una ocurrencia feliz, una oportuna salida, una necesidad dicha con intención, una antítesis, una hipérbole o un simple equívoco, constituyen, casi siempre, la gracia de los epigramas modernos. Aunque su principal objeto, y esto lo dice Mendoza, es ridiculizar los vicios, defectos y extravagancias personales que se refieren al alma y que en todo tiempo admiten corrección, también se puede aplicar la mordacidad del epigrama a las deformidades físicas; pero solo es tolerable, añade, de una manera inocente y por vía de expansiva jovialidad y gracejo (Llombart 1892b, 9-10).

Encara, l'autor aprofitava per deixar en segon pla l'originalitat de les seues composicions:

Y basta de cátedra y de retórica empalagosa. Réstame decir, oh, Fabio, que soy partidario de la doctrina, un si es no es sospechosa, del esclarecido autor de las *Doloras*, D. Ramón de Campoamor, imperecedera gloria de la literatura castellana, cuando sostiene con sus ingeniosos y amenos argumentos que es lícito al poeta asimilarse las ideas y pensamientos ajenos, siempre y cuando les dé forma mejor y más perfecta que la que les dio su dueño primitivo al emitirlos por vez primera. Y digo esto, porque muy bien pudiera ser que en este *ramillete*, donde tantos abrojos has de encontrar, sin duda, hallases algún chiste que no te pareciera del todo nuevo, pero yo te juro y perjuro, ilustrado lector, que tienen la culpa de ello esos entes fastidiosos, de los cuales tú conocerás muchos, porque la clase abunda como todo lo malo, que suelen decir alguna gracia entre mil necesidades; porque como la abeja para su colmena suele sacar la miel del cáliz de la flor borriquera, he recogido yo aquella gracia, y dándole forma literaria buena o mala, hela destinado a formar parte de este librejo; pero ¡ay! que, como estos empalagosos payasos tienen la fea costumbre de dar o decir como propios los chistes ajenos, después he visto que aquella gracia que yo creí nueva, y por consiguiente inédita, ya la había leído el tipo a quien se la oí. Nada, que me engañaron como a un chino. Mas, como no era del caso que yo inutilizase mi trabajo, heme dicho: «¡Bah, bah! Hagamos constar el hecho, y váyanse estos que, después de todo, no son muchos, por los que a ti te han *plagiado* y puesto en prosa villana, que son bastantes, sin hacer constar, amigo Constantino, que eran tuyos» (Llombart 1892b, 10-11)

I, així mateix, evidenciava el doble sentit que amagaven aquelles composicions satíriques:

Quizás alguien insista en tachar de audaces mi epigramas, por lo cual convendrá que reproduzcamos aquí lo que al principio de la otra colección valenciana dijimos; esto es, que haciendo estribar el chiste en el doble sentido del concepto o en el de la palabra, si el que lo lee es *inocente*, no ha de entenderlo, y si no lo es, nada nuevo hemos de enseñarle, ni bueno ni malo (Llombart 1892b, 11).

No procuré zaherir personalidad alguna en ninguno de mis epigramas; y si alguien pude encontrar digno de sátira, señalé el defecto, moral o físico, sin dejar traslucir la persona en quien lo había notado. Pues sé muy bien que, como decía el venerable poeta D. Juan Eugenio Hartzenbusch

Si al prójimo ha de ofender,
tilde poniendo en su fama,
solo es bueno el epigrama
que se queda sin hacer (Llombart 1892b, 11).

I el text finalitza amb una anècdota moralitzadora:

Tampoco ignoro, además, que eso de querer *epigramatizar* (con permiso sea dicho de los inmortales) y poner en ridículo a determinados sujetos, tiene también sus quiebras, funestas, siempre.

Permito, lector amigo (ya ves, esto de amigo no lo digo yo a todos), permite que, para terminar, y en apoyo de mi aserto, te refiera aquí la siguiente conocida anécdota romana:

Pasaba por medio del foro un cortejo fúnebre, y, uno de los mirones que la echaba de bufón y agudo, acercóse al muerto y le dijo unas palabras al oído. -¿Qué le has dicho?-preguntáronle sus compañeros.

-Nada; le he encargado dijera a Augusto, que Tiberio no ha otorgado a la plebe nada de lo que él dispuso al morir.

Súpolo Tiberio, llamó al bufón de la ocurrencia, le entregó la parte que le tocaba del legado de Augusto, y le intimó que se preparase a morir ajusticiado, añadiendo:

-Quiero que Augusto sepa por tu propio conducto que ya he empezado a cumplir sus mandas, Por su mala lengua y mordacidad epigramática, murió asesinado en las calles de Madrid el célebre conde de Villamediana.

Y no cito más casos por no aburrirte, lector paciente; pero ya dijo Lope en su *Laurel de Apolo*:

Que lengua que a las honras atropella
pocas veces se vio morir con ella.

Sabe, pues, que, por no meterme en Tiberios, he procurado tener siempre presentes las citadas anécdotas y supradichos consejos, y que, como dijo el otro:

A todos y a ninguno
mis advertencias tocan;
quien haga aplicaciones,
con su pan se lo coma.

Conque, adelante; entra en el libro, lee estos epigramas, que no ha faltado quien calificara de audaces, y... aquí paz y después gloria (Llombart 1892b, 9-12).

El volum consta de cent un epigrames, els quals contenen, entre d'altres, crítiques als poderosos, a la corrupció dels polítics, a la parcialitat dels qui imparteixen la justícia, a la doble moral dels religiosos, a la falta d'humanitat dels patrons, a la ignorància del poble; combinats amb epigrames que ridiculitzen aspectes vinculats a les relacions conjugals, als vicis i a l'enveja i, també, al mateix gremi al qual pertanyia l'autor –el dels poetes de certamen. Tots aquests són temes recurrents a *Pullitas y cuchufletas*. I per corroborar-ho, transcrivim una selecció del més destacables des d'aquesta perspectiva:

III

Al general Prim, su amigo,
le escribió un tal Caraceno:
«Envíame los retratos
de sus magestades regias.»

Y el general, conociéndole,
púsole con mucha flema:
«Este es el rey» al pie de uno
y al del otro «Esta es la reina». (Llombart
1892b, 14)

XVII

Dos baturros contemplaban
la estatua de la Justicia,
e interpretándola entrambos,
uno al otro se decían:

-«Con la balanza que lleva
de revendedora a guisa,
“Todo, españoles, se vende”
está diciendo esa chica.»

Y aun más malicioso el otro,
que la espada le veía:
-«¡Ca! –contéstole- esa moza,
la bolsa pide o la vida.» (Llombart 1892b, 18)

XVIII

Lucas, sacristán muy listo,
a un devoto le enseñaba
un cabello que guardaba...
Pues!..., del mismo Jesucristo.

-Para verlo hay que tener
gran fe... –el sacristán le decía,-
y ni con lentes podía
la reliquia el otro ver.

Mas entonces prorrumpió
el sotana: -¡Vano empeño!
¡Ha veinte años que lo enseño
y aun no lo he visto yo! (Llombart 1892b, 19)

XXX

Antes el juez de su distrito,
Ugarte, alguacil no bobo,
sin el cuerpo del delito,
fue a denunciar cierto robo.

Y el juez, que dio en la malicia,
díjole entonces a Ugarte:
-¡Otra vez no haré justicia,
como no me dé V. parte! (Llombart 1892b,
22)

LII

Coaligados los partidos
triunfaron contra el gobierno
y un municipio formaron
de colores muy diversos.

Mas, con intención *non sancta*,
cierto concejal travieso
un día en el consistorio
preguntó a sus compañeros:
-¿Sabéis por qué al municipio
se le llama *Ayuntamiento*?...
Porque, entre otras acepciones,
significa ¡*Contubernio*! (Llombart 1892b, 29)

LXII

Sabiendo que muy devota
la reina de España era,
Carrasco, el pintor de imágenes,
encarnóle una muy bella.
Y al preguntarle el ministro:
-¿Qué anheláis?- dijo el babieca:
-¡Nada! Ser..., encarnador
de Su Majestad la Reina (Llombart 1892b, 32)

LXXII

Hay en los Juegos Florales,
para juzgar a un pobrete,
siete jurados cabales...
¡Siete! –¿Sí?...¡También son siete
los pecado capitales! (Llombart 1892b, 35)

LXXIV

En eso del celibato,
curitas y sacristanes,
tan embrollados nos tienen,
que uno, a la verdad, no sabe
quiénes son los *padres curas*
ni quiénes los *curas padres*. (Llombart 1892b,
36)

LXXXVII

Hay comunista escritor
que la propiedad proscribire;
pero es chocante, lector,
que, a manera de: «¡Quién vive!»,
ponga en todo:
«Es propiedad del autor». (Llombart 1892b,
39)

LXXXVIII

Perdió el patrono un obrero
por cuestiones de trabajo.
Y en la calle, el mismo día,
encontróse un perro, en cambio.
Y -¡Aun he ganado en el trueque!

Pues perdí -dijo el taimado-
un animal de dos piernas...,
y me encuentro uno de cuatro. (Llombart
1892b, 40)

El volum es tanca amb una «Adehala», amb set composicions. La primera d'elles, titulada *¡Ya ves si soy amable!* (Llombart 1892b, 47) està dedicada «A mi estimado amigo Ramón Sanchis», al qual, al poema que obri el volum, Llombart el qualifica també de «excelente amigo» (Llombart 1892b, 5). Segueix a aquella *Vox in deserto*, un poema en què critica la falta d'honestedat i de vocació d'aquells que, en opinió de Llombart, semblava que més podien influir en la conducta del poble: els periodistes, els escriptors, els religiosos i els polítics.

VOX IN DESERTO.
LETRILLA.

Poetas y oradores,
y periodistas,
como unos loros cantan
cosas magníficas;
y es, por lo visto,
predicar en desierto
sermón perdido.

Si el padre mogigato
truená en el púlpito,
y condena en los de otros
los vicios suyos;
justo es decirlo,
predicar en desierto
sermón perdido.

Si el procaz periodista
su pluma vende
y al público aconseja
lo que no siente;
cierre su pico,
predicar en desierto
sermón perdido.

Si el orador fulmina
tremendos rayos,
y el café después toma
con su adversario;
no alce ya el grito,

predicar en desierto
sermón perdido.

Si el charlatán al pueblo
vendiendo drogas,
sabe en vez de sanarlas,
matar personas;
hable o no en gringo,
predicar en desierto
sermón perdido.

Y si al fin y a la postre
quiere el poeta,
corregir con letrillas
tales flaquezas;
Lo dicho, dicho,
predicar en desierto
sermón perdido (Llombart 1892b, 48-49).

Després d'aquesta composició, segueix el sonet *El anzuelo del diablo* i *¡Quién dijo miedo!*, una composició en primera persona en què Llombart assumia que si per manifestar literàriament les seues crítiques a corruptes, lladres, aprofitosos i insolidaris havia de partir-ne les conseqüències, això no li importava:

¡QUIÉN DIJO MIEDO!
LETRILLA.

Pues que el cielo nos lo envía,
fuera, en verdad, cobardía
no hacerle frente al trancazo;
lo acepto, no lo rechazo,
aunque nos lo envíe el mengue ...
¡Venga el *Dengue!*

Lo recibiré con calma;
tranquila tengo yo el alma,
y aunque diga una blasfemia,
no temo que esa epidemia
con su azote me derengue.
¡Venga el *Dengue!*

Si ha de herir con mano dura
al que, ejerciendo la usura,
sordo del triste al lamento
Busca que un ciento por ciento
su capital le devengue...
¡Venga el *Dengue!*

Si embiste y le rasga el manto
al que, con capa de santo,
dechado es de hipocritones,

y de moral con sermones
Evita que nos arengue...
¡Venga el *Dengue!*

Si ha de llevarse al infierno
a la que, en fandango eterno,
su honra revuelca en el fango
por lucir un ringo-rango
u ostentar un perendengue...
¡Venga el *Dengue!*

Si al traste da con la plaga
de chupópteros que traga
cuanto el noble pueblo hispano
produce, luchando en vano,
porque tal peste se aluengue...
¡Venga el *Dengue!*

Si acaba con el impío
que, avaro como un judío,
por más que todo le sobre,
el pan le sabe del pobre
a pastaflora y merengue...
¡Venga el *Dengue!*

En fin si el aire infectado
ha de ser purificado
por la tempestad que estalla,
y él, de la social canalla,
rayo ha de ser que nos vengue ...
¡Venga el *Dengue!* (Llombart 1892b, 51-53).

I el volum es tanca amb tres composicions més: un altre sonet -*Rasgo heroico*- i *Al número cien. Oda*, dedicada al director de *Barcelona Cómica* José Inglés. Finalment, *Sin pasaporte*, on Llombart insisteix davant aquells que administren la justícia amb parcialitat.

Com veiem, *Pullitas y cuchufletas* és un treball adreçat a un públic molt ampli, però gran part de les seues composicions tenen un component evident de crítica social i moralitzadora. Vist en conjunt, Llombart bastia, de nou, amb elles, el discurs que havia emprat en iniciatives anteriors –com *El Pare Mulet* o *El Bou Solt*–: un discurs que apuntava contra aquells que l'autor considerava els responsables d'uns desequilibris morals, socials i econòmics –responsables d'uns «dèficits democràtics», podríem dir, des d'una perspectiva contemporània- els quals, interessadament, repercutien en benefici exclusiu d'ells. La qual cosa confereix a aquesta obra pràcticament desconeguda de Llombart un claríssim valor afegit.

10 La inesperada fi d'una trajectòria literària ascendent

Per un altre costat, tal com reporten el periòdic mallorquí *El Isleño* de 9 d'agost de 1892 i *La Veu de Catalunya* de 14 d'agost, Llobart es mostrava interessat en oferir un altre text d'un altre autor renaixencista català al públic lector en la llengua de Cervantes. Aquests periòdics informaven que el poeta valencià tenia el vistiplau de l'autor barceloní Josep Maria Valls Vicens per a traduir l'obra *Maria de Montpeller*, la qual havia estat premiada als Jocs Florals de Lo Rat Penat aquell mateix any (Roca Ricart 2011a, 139) i es publicaria l'any següent en versió original, a Barcelona (Valls i Vicens 1893).

El escritor valenciano don Constantino Llobart ha obtenido autorización del escritor catalán don José María Valls Vicens para traducir al castellano el drama *Maria de Montpeller* premiado en los recientes Juegos Florales del Rat- Penat.

El asunto del drama está tomado de la menor edad del rey don Jaime el Conquistador, fingiendo el poeta a Simón de Monfort enamorado de la reina doña María, que rechaza el amor del matador de su esposo pero que no puede castigarle porque el miserable Simón tiene en su poder al príncipe, su hijo, y la amenaza con matarle si no satisface sus aspiraciones de amor y poderío.¹⁵⁷

Si més no, aquesta dada ve a confirmar la següent consideració que ja hem expressat anteriorment:

Para finalizar, conviene hacer otra reflexión: ¿a qué obedece esta dualidad de escritor/traductor que encontramos en Llobart?

Evidentemente en el perfil intervienen factores como la modernización del sector editorial, que en la época de la Restauración tuvo a Barcelona como epicentro. Un hecho que, además, hay que poner en relación con la voluntad de fidelizar a un público lector –un mercado- y la oportunidad que este contexto ofrece para alguien interesado en conseguir un estatus próximo al de escritor “profesional”.

Por consiguiente, se puede afirmar –en la línea de la tesis de Ramon Pinyol- que la figura del escritor/traductor en el ámbito lingüístico catalán de finales del siglo XIX no es rara, sino todo lo contrario –de hecho todos los autores citados en el presente estudio, podrían ser puestos como ejemplo.

Lo que sí que tal vez singularizaría el caso de Llobart –como el de Balaguer y Curros- es la fidelidad –a la hora de seleccionar textos, temas y autores- a su proyecto personal de regeneración literaria, que surgió o confluyó indefectiblemente junto con sus planteamientos políticos. Una cuestión que, en definitiva, iba a condicionar el carácter y los resultados de la *Renaixença* valenciana (Estrela 2013a, 100-101).

Encara, aquell mateix any, trobem quatre notícies vinculades a una altra vessant literària de Llobart: la de poeta. La més important als nostres ulls és que aquell any va veure publicada la composició amb què fou premiat al certamen celebrat a Castelló, el 7 de juliol de 1892 – potser es tracta de l'únic guardó que rebé fora de València- amb un romanç històric titulat *Patriotisme y llibertat*, el qual dedicà a «l'entusiasta regionaliste y distinguit patrici castellonench G. Gaetà Huguet» (Llobart 1892a, 5). En ell recull dos conteses bèliques que

¹⁵⁷ *El Isleño. Periódico de Intereses Materiales*. «Noticias» (9-VIII-1892).

havient tingut lloc durant la Guerra del Francès i les guerres carlines a la capital de la Plana, la qual és presentada com una ciutat lliberal i els seus veïns com progressistes modèlics.

Per altra banda, uns mesos abans de rebre aquest premi, *Las Provincias*, concretament el 24 de maig, publicava un sonet titulat *Lágrimas*, que segons hi consta, estava extret d'un volum inèdit que duia per títol *Trescientos sesenta y cinco sonetos*, la qual cosa testimonia la predilecció de Llombart pel conreu d'aquest tipus de composicions poètiques. Encara, sabem per *Las Provincias* del 28 de juliol de 1892, que Llombart participà en una sessió literària que tingué lloc el dia anterior a l'Ateneo Científico Literario, dedicada al poeta andalús Salvador Rueda, amb una «hermosa oda» que titulà *Al sol*. I a més, en memòria de la figura de Colom, la redacció del diari madrileny *La Correspondencia de España* convidà a «los principales escritores regionalistas, a fin de que en todos los idiomas y dialectos que en España existen, se canten hoy alabanzas al glorioso descubridor». En el número corresponent al 13 d'octubre d'aquell any, hi trobem col·laboracions de Curros Enríquez, Federic Soler, Constantí Llombart i Arzac. L'autor valencià hi publicà *Homenaje a Colon* –en versió valenciana i castellana. Aquells versos també van ser reproduïts tres dies després a *Las Provincias*.

Com comprovem, Llombart, el 1892, havia aconseguit ser considerat un dels «principals» escriptors valencians. Tanmateix, malahaurdament, en aquell moment en què la seua carrera literària començava a progressar i a ser reconeguda, la mort li sobrevingué, el Divendres Sant de 1893. Tres han estat, darrerament, els treballs que s'han ocupat de relatar el trist episodi del traspàs i el polèmic soterrar civil que va rebre. I, per aquesta raó considerem que paga la pena destacar abans de tot les paraules de qui visqué –i relatà– aquells fets en primera persona: Ramon Andrés Cabrelles, el qual, poc després de la mort del seu mestre, esdevinguda el 31 de març de l'any adés esmentat, després d'una afecció gàstrica que s'agreujà irremeiablement, publicà al periòdic quinzenal barceloní, dirigit per Francesc Mateu, *La Ilustració Catalana*¹⁵⁸ un article biogràfic titulat «Constantí Llombart», que començava amb aquestes paraules:

Diu en que quan assí en la terra mor un poeta, los àngels en lo cel tòcan a glòria. Lo dia en què Llombart morí era divendres sant (I); lo Fill de Déu jahia en son sepulcre y lo cel y la terra derramàvan llàgrimes. Quan demprés de nou dies de vint-i-quatre hores, passats al capsal del pobre mestre, lo vérem expirar en nostres brassos, sortírem al carrer ab lo cor endolat. Era precís avisar als amichs la trista nova y demanar-li a València set palms de terra per a guardar les cendres del poeta. Moria pobre y la fossa comú nos pareixia poca cosa per a aquell a qui desitjaríem los panteons més sumptuosos. La ciutat presentava un aspecte que acordava perfectament ab nostre estat de ànimo. Los carrers silenciosos, sense l'acostumat y aturador soroll de carruages; los comersos tancats; les cases particulars ab sols mija porta oberta; les dels temples,

¹⁵⁸En en la portada d'aquell número de *La Ilustració Catalana* hi ha una il·lustració amb el retrat de l'escriptor valencià, reproduïda a l'apèndix VIII.2.

covertes ab negres cortinages; los transeünts, callats y graves com si alguna desgracia·ls afligira. Tot respirava un no sé qué, paregut a l'ambient d'una cambra en què la mort s'ha aposentada.

La primera visita que férem fou la de Teodoro Llorente, hu dels millors amichs del difunt poeta. Era matí y encara l'insigne autor del *Llibret de versos* reposava afadigat de ses nocturnes tarees periodístiques. Al saber lo trist motiu que nos obligava a molestar-lo, saltà del llit y, profonament emocionat, nos prometé aydar-nos en nostres projectes de alcansar gratuïtament lo nitxo que pensàvem demanar al Municipi en lo cementeri catòlich.

Impossible nos sería recordar a quants amichs més vàrem anar a vore. Poch demprés, en totes les taules de redacció, se feen articles necrològichs per a la premsa de la vesprada.

Quant ja al finir lo dia tornàrem a la casa mortuòria, una comissió del partit federal de València nos demanà que se soterrara civilment lo cadavre del polítich, y un'altra comissió de *Lo Rat-Penat* volia que l'enterro del poeta fóra eclesiàstich. Atribulats com estàvem, y sense forses per a pensar sixquera, dexàrem que la família del pobre Llombart decidira en este assumpto.

Al dia següent els restos de l'ilustre fill de València entràven per les portes del cementeri civil. Més de mil persones havien despedit lo dol a les portes de la ciutat; alguns centenars se'n descubrien respetuoses davant la oberta fossa. Els oradors pronunciaren eloqüents discursos y, demprés, los soterradors feren son ofici. Els amichs polítichs pensen alsar un modest monument que senyali·l lloch a hont lo poeta descansa.

No es oportú ara posar-se a considerar si s'ha obrat bé o mal soterrant a Llombart fora del gremi de la Església. La memòria de l'insigne patrici deu ser honrada per tots, sens distinció de classes. ¿Quina culpa té·l mort dels desacerts dels vius?¹⁵⁹

A causa de la proximitat dels fets, les paraules d'Andrés Cabrelles resulten commovedores. Tanmateix, allò més important que caldria destacar, en primer lloch, és que evidenciava la relació d'amistat que unia Llombart i Llorente, si més no, en el període final de la vida de Llombart, dada que ens duu a qüestionar si les relacions entre els dos principals capitosts de la Renaixença valenciana foren tan difícils com hom podria pensar a priori, malgrat que, com ja hem esmentat en pàgines anteriors, ambdós tenien vocació de lideratge i indubtablement llur caràcter els impel·lí, més d'una vegada, a reivindicar el seu protagonisme en el procés de consolidació del moviment renaixencista a València.

10.1 Un acomiadament immerescut

Per una altra banda, tornant a l'article del deixeble de Llombart, Andrés Cabrelles donava per sabuts els «desacerts» que s'havien produït amb motiu del soterrar del seu mestre, els quals han estat estudiats i comentats per Roca (2005, 105-108, 2007, 113-121) i (Ahuir 2005). El ben cert és que pràcticament tota la premsa valenciana i no del moment es féu ressò del polèmic soterrar civil de les despulles de Constantí Llombart. Aquesta iniciativa, com no podia ser d'altra manera, sorgí d'un altre deixeble llombartià: Blasco Ibáñez, la intenció del qual era reivindicar per a les forces republicanes la «glòria» de donar sepultura al difunt i que

¹⁵⁹ Andrés Cabrelles, Ramon: «Constantí Llombart». *La Il·lustració Catalana* (15-V-1893), p. 13.

aquest fos acomiadat amb un soterrar laic –cosa a la qual accedí, la família. D’aquesta manera, de retruc –com ha destacat Roca (2007, 114)- es podria dur a terme en plena Setmana Santa una mostra pública d’anticlericalisme i, a més, menysprear públicament els membres de Lo Rat Penat.

I en honor a la veritat, en aquell acomiadament de l’escriptor hi hagueren moments tensos i ridículs:

Por la tarde, a la hora señalada para el entierro, la calle de Pelayo estaba llena de gente. La Junta de Lo Rat Penat, con su presidente el poeta Leopoldo Trénor, vino trayendo una monumental corona de flores naturales. Llegó el coche fúnebre, y una voz clamó: «Esa cruz», por la que había en lo alto de la carroza. Un robustón jayán que tenía un ojo de menos se encaramó ligero a lo alto del carruaje y quiso arrancar de su cubierta la enseña de Cristo; pero aquel energúmeno que era capaz de descuajar un roble no podía moverla. Todos sus esfuerzo resultaban vanos y comenzaba a estar en ridículo; se iniciaba el abucheo. «És de ferro!», gritaba. La gente se reía y él, no pudiendo romperla ni arrancarla, quiso abatirla; y empleando toda su fuerza, que debía ser mucha, consiguió dejarla medio doblada, con lo que consideró vencedor y dio por terminada su repugnante hazaña.

[...]

Mucha gente se retiró ante el brutal espectáculo. Lo Rat Penat se fue con su corona a ofrecérsela a la Virgen de los Desamparados. Bajaron el féretro envuelto en la bandera tricolor y lo pasearon a hombros por la ciudad, llegando hasta la plaza de Cajeros. Aquello, más que un entierro, fue una manifestación republicana (Ahuir 2005, 299).

Com hom destacaria a les planes de *L’Almanaque «Las Provincias» para 1894*¹⁶⁰, i hem comprovat en pàgines precedents i tot seguit constatarem també, Llobart havia pres part activa pel partit republicà en els últims anys de la seua vida. De fet, en la necrològica que publicà *Las Provincias* l’1 d’abril –que ben probablement eixí de la mà de Llorente-, esmentava diversos aspectes personals –entre ells l’activisme en les files republicanes en la darrera etapa de la seua vida-, per la qual cosa paga la pena reproduir-ne els fragments més interessants:

El popular escritor y entusiasta poeta, fundador de la Sociedad del Rat-Penat, y apóstol ferviente del renacimiento y el regionalismo literario valenciano, D. Constantino Llobart, falleció ayer, a las ocho de la mañana. Una afección gástrica que padecía hace tiempo, y que se había agravado últimamente, lo ha llevado al sepulcro.

Pobre nació, pobre vivió y pobre ha muerto. Con él desaparece una individualidad que tenía vivo relieve en la república literaria valenciana, uno de los últimos restos del tipo bohemio, que tuvo su poesía, y que ofrecerá siempre el interés de todo lo que se aparta de la normalidad.

[...] Dedicado exclusivamente a tareas literarias poco productivas entre nosotros, vivió siempre de una manera muy precaria, a pesar de que trabajaba mucho, lo cual agriaba su carácter, algo misantrópico. En estos últimos tiempos se había dedicado de nuevo a la política con el ardimiento de sus primeros años, figurando en el partido federal. Había sido candidato para diputado provincial por el distrito de la Vega en las últimas elecciones, y aspiraba a ser concejal, luchando al efecto a las elecciones próximas.

Sus amigos políticos y algunos discípulos literarios le han rodeado en sus últimos momentos. El cadáver, vestido de frac y con la insignia del Rat Penat, fue colocado ayer en uno de los departamentos de su

¹⁶⁰ «Lo Rat Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, Imp. Domènech, 1893, p. 129.

modesta morada, calle Pelayo, 84, siendo velado por aquellos compañeros, y esta tarde, a las dos, será conducido al cementerio.

¡Descanse en paz el entusiasta amante de Valencia!

10.2 Llobart en la memòria. El record dels contemporanis

Llobart s'havia convertit en una figura pública i els seus correligionaris, amb Blasco Ibáñez al capdavant, aprofitaren l'ocasió, com hem comentat, per fer notar la seua presència. La notícia, a més a més, ultrapassà les terres valencianes. Publicacions periòdiques catalanes i de Madrid se'n feren ressò, en dies posteriors, publicant necrològiques, cosa que evidencia fins a quin punt Llobart hi era conegut. Concretament, entre les primeres, hi hem trobat: *La Veu de Catalunya*, *Lo Catalanista*, *La Il·lustració Catalana*, *La Il·lustración artística* i entre la premsa madrilenya: *La Correspondencia de España*, *Las dominicales de libre pensamiento* i el diari d'ideologia republicana creat per Francesc Pi i Margall –un dels màxims exponents del federalisme–, *El Nuevo Régimen*, que el 8 d'abril de 1893, publicava un article, que començava així¹⁶¹:

CONSTANTINO LLOMBART

Ha muerto en Valencia Constantino Llobart, uno de nuestros mejores correligionarios. De sentir es que haya fallecido un hombre que reunía tan eminentes dotes. Fue político y poeta, cantor de lo pasado y de lo futuro, amante como pocos de la lengua lemosina, de la que fue uno de los restauradores. [...]

Amaba Llobart apasionadamente la región valenciana, esa región que embellecen a par de la naturaleza, la tradición y la poesía; mas por esto cayó nunca en las aberraciones del regionalismo, de ese regionalismo que, a trueque de la autonomía, acepta aun los más anacrónicos sistemas de gobierno. Fue federal, y no transigió nunca ni con la Monarquía ni con institución alguna que tendiese a menoscabar la nación o negase o amenguase la soberanía del pueblo.

Per la seua banda, el setmanari barceloní *La Veu de Catalunya*, el 9 d'abril de 1893, publicava també una altra necrològica, signada per l'escriptor i folklorista català Sebastià Farnés, la qual ens mostra la percepció que els renaixencistes catalans tenien de Constantí Llobart i de les conseqüències que aquesta pèrdua podia tenir per al futur del moviment renaixencista:

¹⁶¹ Per ordre cronològic, les necrològiques que hem trobat són les següents: (1-IV-1893): *El Mercantil Valenciano*, *Las Provincias*, *La Correspondencia de España*. (2-IV-1893): *Las Provincias*, *El Imparcial*. (8-IV-1893): *El Nuevo Régimen*. (9-IV-1893): *La Veu de Catalunya*, *El Alicantino*. (10-IV-1893): *La Il·lustración artística*. (15-IV-1893): *El Nuevo Régimen*. (21-IV-1893): *Las dominicales del libre pensamiento*. (12-V-1893): *El Mercantil Valenciano*. (14-V-1893): *Lo Catalanista*. (15-V-1893): *La Il·lustració Catalana*. (15-VI-1893): *La Il·lustració Catalana*.

EN CONSTANTÍ LLOMBART

Ha mort a València lo popular escriptor y entusiasta regionalista en Constantí Llobart, una de las figuras més de relleu de tot lo moviment de renaxensa literària y política de l'antich regne valencià.

Nasqué pobre, visqué dedicat febrósament al treball y ha mort pot dir-se en la misèria. Aquest darrer fet és sens dupte la més terrible acusació que pot llançar-se contra la nostra generació.

En Constantí Llobart nasqué a València al 8 de setembre de 1848. Los biógrafos li diran tal vegada inconstant, revoltós bohemí, y en fi, tots los calificatius que la burgesia panxa-contenta llança sobre'ls desheredats de fortuna, creyent que axís s'excusan d'allargar-los-hi la mà. Y no obstant sa constància en los innombrables contratemps de sa vida queda ben demostrada y, sobretot, en la fermesa ab què ha portat fins a la tomba las sevas conviccions polítiques en pro de la reivindicació de la nacionalitat catalana-aragonesa.

Ell fou qui posà la primera pedra en lo edifici de la renaxensa valenciana, fundant la associació *Lo Rat-Penat*. Los Jochs Florals de València són fills llegítims d'aquest bohemí revoltós y la florida que ha tret la literatura valenciana obra fou d'aquest *inconstant* poeta.

Quan los polítichs, allavors de la Gloriosa, se dedicavan exclusivament al conreu de la literatura de club, en Constantí Llobart se feya propagador de la bona literatura y publicava volums de poesias y l'anuari valencià a exemple de l'apòstol regionalista català en Pelay Briz.

I paga la pena destacar el següent paràgraf, perquè ens informa del sentit que els contemporanis de Llobart –i probablement Llobart també, segons s'hi indica- atorgaven a la literatura, o més en concret, al moviment de regeneració literària que intentaren consolidar els renaixencistes:

Y no és pas que no sentís la necessitat de fer una evolució o trànsit desde la literatura a la política. Al contrari, era dels que creuen que una literatura no té rahó d'existència quan no reposa sobre la base d'un poble lliure encarregat de donar-li vida. Per axò en Constantí Llobart sentia, o millor, pressentia la federació de las antigas nacionalitats de la banda de Llevant de la península restauradas o revifadas ab lo poderós alé regionalista que en la segona meytat de aquest segle se dexa sentir per tot Europa.

La colecció del calendari valencià comprén des de 1875 a 1883.

No volem posar aquí la llista de sas obras perquè faria interminable aquesta senzilla nota necrològica.

Reproduhí algunas obras d'autors antichs y además publicà alguns setmanaris humorístichs, sobressortint entre tots sos treballs lo titulat *Los fills de lo morta-viva*, rica font de notícias per al renaxement literari de València.

I hom tornava a qualificar-lo com un patriota de la seua regió, València, amb unes aspiracions més exigents, que intentà aconseguir quan el context polític li ho permeté:

Revisà y publicà de nou lo diccionari Valencià-castellà de Escrig, que ha dextat incomplet.

Mentres durava l'agitació promoguda pels disbarats lliurecambistas, mentres a Catalunya totas las poblacions obreras protestavan descubrint cert esperit de pur patriotisme regional, en Constantí Llobart cregué arribada la hora de la evolució política del regionalisme valencià, y des del Rat-penat, alçà coratjós la bandera regionalista. Mes son esforç resulta inútil o poch menys: al voltant seu no hi vejà sinó una dotzena de jovenets afanyosos de restaurar las glòrias valencianas y anar fins al fi que la Providència té senyalat a l'antich regne.

Davant d'aquella soletat y sentint-se impotent per a esparpillar als peresosos, se retirà de nou a la literatura y en los darrers temps se decidí a entrar en lo partit federal per a donar ab son criteri històrich y regionalista una forma pràctica a l'ideal de federació d'en Pi y Margall.

I aquella necrològica finalitzava amb una lamentació per tan sentida pèrdua:

Nostres lectors buscaran en va la inconstància d'aquest bohemí. En canvi llegiran entre ratlles quelcom de fúnebre per al renaixement valencià en aquesta nota necrològica d'en Llombart.

¡Qui sab si ab ell haurà mort la energia valenciana pera la reconstitució d'aquella nacionalitat que'l conqueridor cridà a la vida! Tan debó que asò no sia y que de més enllà de la tomba puga en Llombart mostrar sa inconstància en l'amor de sa estimada pàtria

Per una altra banda, com testimonia el setmanari *Lo Catalanista* de 14 de maig de 1893, en la ressenya publicada dels Jocs Florals de Barcelona, que havien tingut lloc el diumenge anterior, el 7 de maig, en aquell acte que aplegava anualment el bo i el millor de l'àmbit literari català, s'hi recordà la figura de l'escriptor valencià

Lo secretari, don Joseph Puig y Cadafalch, llegí lo veredict del Jurat. Dedicà un recort als ilustres regionalistas Constantí Llombart, Antoni de Bofarull, Joseph Borrell y Lluís Viader, morts durant l'any que acabava de passar, y seguidament se procedí a descloure·ls plechs dels autors premiats.

També, prevista per a pocs dies després, a Castelló, concretament per a l'11 de maig –com reporten *El Mercantil Valenciano* del 12 de maig de 1893 i *La Il·lustració Catalana* del 15 de juny de 1893–, potser a instàncies de l'entusiasta valencianista castellonenc Gaetà Huguet –el qual, segons Andrés Cabrelles, sempre que viatjava a València visitava Llombart (Ahuir 2005, 285)– s'intentà organitzar una sessió literària en homenatge de Llombart. Tanmateix, aquesta, per raons que no coneixem a hores d'ara, no es pogué dur a terme. Sí, però, que s'edità un fullet amb les composicions que Joan Esteve, Gaetà Huguet, Pere Bonet Alcantarilla i Carles Llinàs prepararen per al citat acte.

A València, tanmateix, el primer homenatge públic a Llombart no arribarí fins a 1896. Com ha reportat Rafael Roca, a l'igual que s'havia esdevingut a Barcelona, en els Jocs Florals de Lo Rat Penat, celebrats el 29 de juliol de 1893, hom dedicà en aquell acte unes paraules en record de Llombart (Roca Ricart 2011a, 141). Aquell any, també, un altre dels deixebles llombartians, Pere Bonet Alcantarilla, publicaria *Cant a la pàtria valenciana. En la mort de Constantí Llombart* (Bonet Alcantarilla 1893) en record del seu mestre.

El 1895 Lo Rat Penat publicà el *Llibre d'or dels Jochs Florals*, al prefaci hom recordaria el fundador de l'entitat com «aquell valencianista tan decidit y apassionat com insistent y tossut» (1895, 9). Aquell comentari tan breu, si més no, evidenciaria que parlar de Llombart aleshores encara significava recordar també la polèmica esdevinguda en ocasió del seu soterrar. I, de fet, el deute que aquesta entitat tenia amb Llombart no es veuria satisfet fins el 17 de desembre de 1896,¹⁶² data en què Lo Rat Penat organitzà una vetlada literària en record seu, en la qual Ramon Andrés Cabrelles llegí un text apològic sobre l'homenatjat i es

¹⁶² Com s'indica a l'article «Lo Rat Penat», publicat a *Almanque para Las Provincias para 1898*, València. Imp. Federico Domènech, p. 81.

llegiren composicions de Palanca i Roca, Palanca i Hueso, Trénor, Cebrian, Bodria, Puig, Carbonell, Gómez, Salvador, Roig, Espiau, Pérez i Andrés Cabrelles. (Roca Ricart 2007, 121-123).

Com hem pogut conèixer a través d'un article signat per Gil Aldudo Luciarrera, datat a Xest a 31 de març de 1903 i titulat «A la memoria del poeta librepensador Constantino Llobart», el qual fou publicat al setmanari madrileny *Las dominicales del libre pensamiento* del 24 d'abril de 1903, el de Lo Rat Penat no fou l'únic homenatge que els valencians reteren a Llobart els anys següents al seu traspàs, encara que tot sembla indicar que –a l'igual que s'havia esdevingut a Lo Rat Penat- el fet que no hagués rebut sepultura seguint els ritus catòlic fou un entrebanc a l'hora que la figura i l'obra d'aquest valencianista exemplar perduràs en la memòria dels valencians i les valencianes de finals del segle XIX i principis del XX. Per a documentar-ho, transcrivim l'article esmentat:

A la memoria del poeta librepensador CONSTANTINO LLOMBART

No han conseguido los reaccionarios de Valencia lo que so proponían. Quisieron borrar de la memoria de los valencianos el nombre de este popular poeta republicano y librepensador, porque murió fuera de la religión católica y cada día es más vivo su recuerdo.

El martes 31 Marzo, y en el espacioso local de la Escuela Laica de Cheste, que dirige D. Eduardo Guillar, celebróse una velada apologética, en conmemoración del décimo año del fallecimiento de aquel cantor sencillo e inspirado que si era popular por sus obras, más lo era aun por su carácter y su modestia. Constantino Llobart fue el maestro del joven y conocido propagandista Guillar, y esto todos los años organiza veladas y manifestaciones en honor del ilustre valencianista y consecuente republicano.

La velada estuvo muy concurrida y la presidió el mencionado D. Eduardo Guillar, quien recordó todas las que había organizado en honor de su maestro: la del 31 Marzo 1894, celebrada en el Conservatorio de Música, la del 31 Marzo 1895, verificada en la Juventud Republicana Propagandista. La que presidió el 1 Abril 1897 en el Casino Federal Histórico de Ruzafa. La del 31 de Marzo 1900 llevada a cabo por *El Independiente* y la Juventud Republicana Propagandista en el local de esta, la del 31 de Marzo 1901, que tuvo lugar en la casa social del grupo librepensador *El Independiente* en la que pronunció el discurso apologético; y la última que presidió el 31 Marzo 1902, celebrada por *El Cabàs*.

Varios discípulos del Sr. Guillar leyeron inspiradas poesías dedicadas al popular vate lemosín por los Señores Díaz, Epila, La Torre, Gascón, Serrano, Clavero, Morata, Montagut; Trilles y otros conocidos escritores, siendo muy aplaudidos.

El Sr. Vizcaya leyó varias adhesiones al acto, firmadas por correligionarios y admiradores del que fue el iniciador de Lo Rat Penat y fundador de L'Oronella.

D. Claudio Gil, dedicó un cariñoso recuerdo a la memoria del poeta Llobart y lamentóse de que *El Pueblo* y *El Mercantil Valenciano* no hicieran lo mismo. Recordó las manifestaciones librepensadoras organizadas por el que presidía la velada, que se dirigían al cementerio civil, donde reposaban los restos del malogrado Llobart en el mausoleo que a su memoria erigieron sus discípulos, amigos y correligionarios, para rendirle el homenaje que se merece.

El Sr. Yago, de *El Cabàs*, congratulóse de que este año se haya rotulado una calle con el nombre del poeta Llobart, según solicitó del Ayuntamiento el Sr. Guillar, en nombre de una Sociedad valenciana. Con esto motivo censuró a los socios de Lo Rat Penat, que no honran la memoria del que fué su fundador y presidente.

El Sr. Argont leyó bellísimas composiciones de D. Constantino Llobart, que fueron muy aplaudidas.

El presidente, D. Eduardo Guillar pronunció un correcto discurso, enumerando los méritos de su maestro y dando las gracias a la concurrencia y a cuantos tomaron parte en la velada, que fueron muy aplaudidos.

Gil Aldudo Luciarrera
Cheste 31 Marzo 1903.

Com hem pogut veure, el contingut d'aquesta ressenya evidencia, si més no al nostre parer, la raó per la qual -a banda de la gran estima que professà per la seua pàtria, la seua València-, Constantí Llobart continua sent hui dia un referent, no només en l'àmbit filològic sinó també en el que podríem anomenar «cívic», i no és altra que ell s'esforçà d'una manera eminentment alliçonadora per «conservar l'afinitat i la fidelitat dels seus deixebles» (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 135). La combinació d'aquesta virtut amb la defensa d'uns ideals de progrés, llibertat i justícia social en un temps especialment adversos, unides a un ferm convenciment que calia reivindicar un espai més digne per a la llengua i la literatura dels valencians –que ell reconeixia que eren les mateixes que les dels catalans i mallorquins, com hem pogut constatar- són, des del nostre punt de vista, les contribucions més meritòries de Constantí Llobart; no només a la Renaixença, sinó a la història contemporània del País Valencià. Des del convenciment de la integritat dels seus plantejaments culturals i polítics i des de l'admiració davant les múltiples contrarietats que hagué de superar per dur a terme els seus projectes, més encara si atenem la manca de recursos a què hagué de fer front al llarg de la seua vida, ens hem acarat a aquest estudi de la figura i l'obra de Constantí Llobart amb el màxim respecte i rigor acadèmics que ens ha estat possible.

III NOVES APORTACIONS A LA PRODUCCIÓ LITERÀRIA DE CONSTANTÍ LLOMBART

1. *Preliminar*

Rafael Roca, en la introducció de les *Poesies Valencianes* de Constantí Llobart, manifestava que «establir un coneixement detallat de la producció dels escriptors valencians i delimitar quines foren les dimensions de la Renaixença, és una obra pincipal i primera que, en bona part, encara està per fer» (Llobart 1884, 9). Amb aquesta finalitat, Roca reuní, per primera vegada, en un sol volum, la lírica valenciana de Constantí Llobart. I ja en l'estudi introductori esmentat, advertia de les dificultats que comportava reunir la seua producció literària escrita en vers:

Per les condicions en què Llobart publicà bona part de la seua obra lírica, dispersa en diaris, revistes i publicacions periòdiques, és pràcticament impossible que el present volum de Poesies valencianes siga «complet», com hauria sigut la meua voluntat. De manera que el volum és «complet» en la mesura que això m'ha sigut possible, en la mesura que les meues investigacions i l'actual coneixement de l'obra i la biografia llobartiana ho han permés. És la primera vegada que hom intenta reunir en un sol volum la lírica valenciana del fundador de Lo Rat Penat, i això comporta algunes limitacions. Tant de bo apareguen, en pocs anys, noves troballes que puguen ampliar-lo notòriament. Perquè serà tot un signe de progrés (Llobart 1884, 83).

Aquestes consideracions són perfectament vàlides per al present treball. En primer lloc, perquè el nostre objectiu principal ha estat el de reunir, en la mesura que les nostres possibilitats ho han permés, les referències bibliogràfiques de la producció literària de Llobart que al llarg de l'elaboració d'aquest treball hem pogut localitzar. No només la producció valenciana –en vers i en prosa–, sinó també l'escrita en castellà, la qual configura –si més no des del punt de vista quantitatiu– una part gens desdenyable de la producció llobartiana, com veurem, la qual, fins ara, havia passat desapercebuda a ulls dels investigadors. Per tant, la nostra contribució respon a la voluntat de participar en el «progrés» del coneixement de la producció escrita de Llobart a què al·ludia Roca.

Per altra banda, la mateixa provisionalitat que el primer editor de la poesia valenciana de Constantí Llobart atorgava al seu treball és aplicable al nostre. Com hom pot comprovar en el repertori bibliogràfic que presentem a l'apartat final d'aquest punt, Llobart publicà una part important de la seua producció literària de manera esparsa, en la premsa de l'època – diaris, setmanaris i revistes, fonamentalment. Això implica que no seria gens estrany que en

futures investigacions poguessen aparèixer noves troballes, com les que nosaltres hem documentat.

Com tot seguit veurem, aportem nombroses col·laboracions que no eren conegudes fins ara, d'entre les quals podríem destacar, per la seua qualitat «A la Verge dels Àngels. Pregària», un poema publicat al setmanari valencià *Aparisi*, el 6 de novembre de 1887; així com també el fragment de la traducció de *Canigó* de Jacint Verdaguer, publicat al número corresponent al 14 d'agost de 1887 del mateix setmanari -fragment que es creia il·localitzable, del qual es conserva un exemplar a la Biblioteca Central de València-, i que reproduïm –juntament amb la resta de fragments localitzats de la traducció de *Canigó*, que Llombart publicà a la premsa-¹⁶³ a l'apèndix IV.4.b, i que comentem a I.6.4. També, en el mateix sentit, és destacable la descoberta d'un fragment d'una poema de Llombart, guardonat als Jocs Florals de Lo Rat Penat del 1888, que es creia perdut: *La mort del Conqueridor* –del qual ens ocupem i el transcrivim a I.8.2.1-, que fou publicat a la revista catalana *La Renaixensa*, aquell mateix any. Llombart també publicà diverses col·laboracions –no documentades fins ara- a la revista *Valencia Ilustrada*. En aquesta publicació, Llombart oferí als lectors –per lliuraments- una traducció de la tragèdia de Víctor Balaguer *La muerte de Nerón*, que publicaria en un volum, el 1877 i a *Valencia Ilustrada* entre juny i juliol d'aquell mateix any. Allà mateix, l'any següent, entre gener i juliol de 1878 –encara que de manera incompleta- publicaria una altra traducció al castellà d'un text de Francesc Pelai Briz, *La masía de los amores*. D'ambdues traduccions ens ocupem a 3.5. També hem documentat divuit epigrames, que Llombart publicà a *Mil y un epigramas catalans* (1878), una col·lecció amb composicions dels representants més destacats d'aquest subgènere poètic de tot el domini lingüístic, en la qual Llombart publicà onze epigrames llavors inèdits, que després tornaria a publicar al volum *Abelles y abellerols* aquell mateix any.

També volem destacar que hem aconseguit augmentar el repertori bibliogràfic llombartià amb obres que es consideraven il·localitzables o de les quals hom no en tenia constància. A la Biblioteca Valenciana es troba un manuscrit d'una obra de teatre de Llombart que es creia perduda: *La Joya de Carcagente* –que comentem en el punt I. 4.8. I a la Biblioteca Nacional de Madrid, hem trobat un volum d'epigrames, en castellà, publicat a Madrid, el 1892, amb el títol *Pullitas y cuchufletas*, desconegut fins ara, i del qual ens ocupem a I.9.4.

Com ja hem exposat a la introducció del nostre estudi, una part significativa de les referències bibliogràfiques de la producció literària llombartiana que aportem per primera vegada, han

¹⁶³ Transcrit a l'apèndix IV.12.

estat documentades perquè es troben a l'abast de la comunitat investigadora en publicacions periòdiques de l'època servades a la Biblioteca Nacional de Madrid, a través de la Biblioteca Virtual de Prensa Històrica¹⁶⁴ i l'Hereroteca Digital,¹⁶⁵ i, en el cas de la Biblioteca de Catalunya, al portal d'accés obert ARCA.¹⁶⁶ Sospitem que, si el mateix s'esdevingués en el cas dels fons conservats a les biblioteques i hererotques valencianes, tant de bo apareguen noves troballes que puguen completar la meritòria aportació de Rafael Roca i la que nosaltres oferim tot seguit, la qual, com hom podrà constatar, hem dividit en dos grans blocs: per una part la producció literària en català i, per altra, l'escripta en castellà. Dins d'elles, l'hem subdividit en gèneres -teatre, poesia, assajos- i destinem subapartats a les col·laboracions publicades de manera esparsa. D'aquesta manera, queda palesa –com ja ha destacat Roca (1884, 10)- la varietat de registres i gèneres literaris que conreà Constantí Llombart, en la llengua autòtona i no. Així mateix, per tal de deixar palesa la dedicació de Llombart a la tasca editorial i periodística, oferim al lector sengles apartats on es relacionen els textos clàssics que edità i aquells diaris, setmanaris i revistes que dirigí.

2.- La producció literària en català

Gabriel Sansano, en analitzar la producció dramàtica de Llombart, ha constatat –en la mateixa línia que ho ha fet Roca en la lírica- la dificultat de fixar-hi el corpus: «Perquè és evident que hi ha una diferència notable entre el que en diverses fonts ens diuen que va escriure i el que ens ha pervingut» (Sansano 2005, 187). Les primeres peces dramàtiques que Llombart sembla que va escriure –el joguet *En lo mercat de València* i el miracle vicentí *La calúmnia castigà*- sembla que no es publicaren i resten il·localitzades. Tot i això, són un indicador evident d'un dels blocs en què podem distribuir la seua producció teatral: la popular. Dins aquesta línia de textos destinats al «poble», bé que amb intencions de fomentar la paròdia i la comicitat, publicaria *La sombra de Carracuca* (1876) i *L'agüela Puala* (1885) –aquest darrer en col·laboració amb Ricard Cester i música del mestre Cortina.

Tanmateix, com ha destacat Escartí (2006b), Llombart també s'interessà pel teatre per dos motius més. D'una banda, per la seua capacitat inherent de transmissió de les idees i, en conseqüència -com veurem en el cas de la producció teatral en castellà- va escriure textos de temàtica sociopolítica, adreçats a un públic més exigent, des del punt de vista qualitatiu. I per

¹⁶⁴ http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/indice_campo.cmd?campo=idtitulo&letra=A

¹⁶⁵ <http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm>

¹⁶⁶ <http://www.bnc.cat/digital/arca/>

altra part, aquest autor també havia manifestat l'anomalia que suposava no gaudir d'un teatre en la llengua autòctona amb propostes que estilísticament i lingüísticament fossen més «formals» que la producció sainetística, predominant aleshores. Per aquesta raó sembla que se sentí atret per la fórmula del drama històric i redactà, com afirma Escartí, «la peça teatral de major volada i de més maduresa artística del seu autor», (Escartí 2006b, 43): *Lo darrer agermanat* (1882).

L'acció d'aquest episodi històric d'un acte i en vers transcorre en els darrers moments de la revolta de les Germanies, i té com a protagonista al líder d'aquell moviment insurreccional, Vicent Peris. Escartí ha apuntat que aquell text potser esdevenia «una metàfora del seu republicanisme o del seu «patriotisme» (Escartí 2006a, 43) i ha destacat que assoleix moments de gran dramatisme. En el transcurs de la redacció del present estudi, hem tingut accés a un manuscrit fins ara desconegut que conté algunes lleus divergències i un fragment que no es publicà en l'edició del *Lo darrer agermanat*, que hem comentat a II.4.10. L'existència d'aquestes «variants» ens indica, entre d'altres coses, la preocupació de Llombart per «arrodonir» aquell text, abans d'entrar en premsa. En l'apèndix III transcrivim el fragment del manuscrit no publicat en l'edició de 1882. No obstant això, des d'aquestes ratlles apuntem la conveniència de disposar, esperem que en un futur pròxim, d'una edició crítica, que reculli totes les variants que hi hem detectat.

En l'àmbit de la producció poètica, com ha afirmat Roca, que s'ha encarregat d'agrupar-la i publicar-la, cal assenyalar que, «en línies generals, cal dir que Llombart se'ns presenta com un poeta valencià desigual i en progressió, que amb el pas dels anys va perfeccionant tant la seua tècnica literària com el seu registre lingüístic» (Llombart 1884, 12). La producció lírica de Llombart es pot distribuir en dos grans blocs. El primer d'ells abraça tota la producció de caràcter popular i festiu, dins la qual destacaria el conreu de la fórmula epigramàtica, com es constata als volums *Niu d'Abelles* –que es reedità el 1876–, *Abelles y abellerols*, així com el recurs a l'humor, la jocositat i la sàtira, com en el cas de *Cabotes y Calaveres* i les col·laboracions publicades a *Tabal y donsayna* i *Tipos d'auca*.

Tanmateix, la «progressió» literària de Llombart a què fa referència Roca, vingué donada per l'estímul que suposaren per a Llombart les diverses convocatòries dels certàmens jocfloralescs de Lo Rat Penat. Per tant, en el bloc «“jocfloralista” inclouríem les composicions esparses de caràcter històric i patriòtic i totes les que destinà a certàmens poètics» (Llombart 1884, 11). En contrast amb aquelles composicions que buscaven, sobretot, atraure nous lectors en la llengua pròpia (Llombart 1884, 53), dins aquest apartat s'integren aquelles composicions en què es constata una major exigència en el registre

lingüístic i en la tècnica literària (Llombart 1884, 12). Sense ànim de ser exhaustius, dins aquest grup podríem destacar la composicions: *La copa d'argent* -que comentem a II.7.1.- amb la qual Llombart obtingué la Flor Natural dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de l'any 1886; i, encara, són dignes d'esmentar, pel mateix motiu, altres composicions com *Lo compromís de Casp* -que ens ha pervingut de manera fragmentària- i *La cullita de seda*. Ambdues composicions foren guardonades en la convocatòria del 1891 i de totes dues ens ocupem a II.8.4.

Com hom podrà constatar en el repertori bibliogràfic que presentem tot seguit, una part significativa de les col·laboracions que Constantí Llombart publicà en la premsa periòdica o en volums en col·laboració amb d'altres autors són textos -o fragments de textos- poètics. En el cas que ens ocupa, el de la lírica valenciana, en el transcurs de les nostres investigacions hem trobat composicions que ens eren desconegudes. És el cas de «A la Verge dels Àngels. Pregària», publicada al setmanari *Aparisi* el 6 de setembre de 1887, una peça que caldria destacar, sobretot, per la seua qualitat literària, si la comparem amb el conjunt de la seua producció. En el mateix cas ens trobem amb «Al màrtir de la pàtria», un sonet que Llombart va escriure el 1888, amb motiu de l'erecció d'un monument a Sagunt en memòria de Josep Romeu, combatent destacat en la Guerra del Francés, el qual havia passat desapercebut per als investigadors, fins que recentment Òscar Silvestre l'ha documentat (Roig Civera 2007, 15, nota 22). Ambdues composicions caldria emmarcar-les al marge del bloc jocflorallesc de la poesia llombartiana, el que les confereix més interès als nostres ulls. Per aquesta raó, les hem transcrit a II.48 i II.8.4. També hem documentat i transcrit, per les mateixes raons, un fragment d'una composició que es creia inèdita i il·localitzable en la seua totalitat: *La mort del Conqueridor*. Aquest poema fou guardonat als Jocs Florals de 1888 i aquell mateix any, al número 18 de la revista catalana *La Renaixensa* se'n va publicar un fragment, titulat «L'última victòria», al qual dediquem el punt II.8.2.1. Per últim, hem augmentat el repertori poètic de Llombart, amb la descoberta d'un epigrama publicat a *La Degolla*, el 12 de gener de 1890, que no havia estat editat en anteriors publicacions de Llombart o editades en col·laboració d'altres autors.

La descoberta de col·laboracions en la premsa de l'època, publicant poemes en català documentats en altres publicacions, ha estat més nombrosa. És important assenyalar també que totes elles -excepte una, *Homenaje a Colon*, publicada al diari madrileny *La Correspondencia de España*, el 12 d'octubre de 1892, amb la corresponent traducció al castellà- pertanyen a l'àmbit de la premsa catalana, el que ens informa de la preocupació de Constantí Llombart i dels responsables de la premsa sensible al moviment renaixencista,

d'oferir als lectors textos d'autors de tot el domini lingüístic. Hem documentat col·laboracions de Llombart a *La Renaixensa*, *La Veu de Montserrat*, *Lo Catalanista* i al setmanari tortosí *La Veu de la Comarca*; també, com hem apuntat adés, al volum *Mil y un epigramas catalans: colección de los mejores publicados fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, publicat a Barcelona, el 1878, en el qual hem trobat divuit epigrames de Llombart –col·laboracions no documentades fins ara-, dels quals onze eren inèdits en aquell moment, i mesos després els publicaria tots una altra vegada a *Abelles y Abellerols*.

Entre 1888 i 1891 a la revista *La Renaixensa* es publicaren les que podríem considerar com les composicions poètiques de Llombart guardonades als Jocs Florals de Lo Rat Penat més destacables des d'un punt de vista qualitatiu, i que ja hem esmentat adés: «L'Albat», «L'última victòria», «La Cullita de seda» -aquesta publicada també a *Lo Catalanista*, el 6 de setembre de 1891- i «En lo castell de Xàtiva». Vistes en conjunt, l'existència d'aquestes col·laboracions ens indiquen, d'una banda, que els jocs florals de Lo Rat Penat, suposaren una vertadera embranzida a la trajectòria literària de Llombart i que, en conseqüència, aquesta va ser reconeguda a Catalunya, on la Renaixença ja s'havia consolidat més.

Per altra banda, com és el cas dels epigrames publicats al volum *Mil y un epigramas catalans* i el del poema dedicat a Jacint Verdaguer «A Mossén Jacinto Verdaguer. Poesia llegida en la sessió que «Lo Rat-Penat de València dedicà a l'eminent fill de Catalunya», publicada el 6 de març de 1886, hem documentat col·laboracions que avançaven la data de publicació del text, però tant important com això era el fet que aquesta publicació, com la resta de les esmentades, evidenciaven un interès innegable de difondre les activitats –i, en conseqüència, el textos generats- per Llombart –gran part d'ells generats al si de l'entitat valencianista Lo Rat Penat, com hem apuntat- més enllà de les terres valencianes.

Llombart també demostrà una vocació decidida –i en això fou pioner a València- a l'hora d'utilitzar el català en l'àmbit de l'assaig, concretament el vinculat a l'àmbit biobliogràfic, sobretot. El recull *Los fills de la morta-viva* (1883) –del qual ens ocupem al punt II.6.1- també guardonat als jocs florals de València el 1879, n'és la prova fefaent. Com ja hem exposat (Estrela 2012, 119-145) Llombart pretenia contribuir a la dignificació dels autors contemporanis, difonent-ne els episodis biogràfics i la producció literària més destacats, per aquesta raó, publicà diversos assajos a la revista cultural *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí* –dirigida per ell- gran part dels quals després apareixerien també publicats a *Los fills de la morta-viva*.

Finalment, gràcies a les nostres investigacions, també, hem pogut documentar que el text apològic de l'idioma que Llobart llegí en la vetlada inaugural de Lo Rat Penat –titulat *Excel·lències de la llengua llemosina*- que es publicà el 1878, es va publicar en 2 lliuraments, aquell mateix any, a la revista *Valencia Ilustrada*, amb la qual cosa queda patent l'interès de Llobart de donar a conèixer les seues idees al voltant de l'entitat fundada a iniciativa d'ell, de la qual ens ocupem al punt II.4.2.

3. La producció literària en castellà

Si fem una ullada ràpida al repertori bibliogràfic que presentem al següent punt, podrem comprovar que la producció literària en castellà de Constantí Llobart, si la valorem en conjunt, des d'un punt de vista quantitatiu, és ben nombrosa, el que evidencia la qualitat de polígraf d'aquest escriptor. Cal assenyalar també que, excepte en el cas de la seua producció teatral, analitzada per Sansano (2005), fins al moment present no disposàvem d'un treball que recollís també la producció no valenciana de Constantí Llobart. Per aquesta raó hem considerat adequat oferir-la en el present treball. També és aquest el lloc de destacar que una part significativa de les col·laboracions escrites en castellà no havien estat documentades fins ara, cosa comprensible si parem esment que aquests textos havien preocupat relativament als estudiosos que fins al moment present s'havien dedicat a estudiar la vida i obra de Llobart.

Com han destacat autors com l'esmentat Sansano (2005) i Escartí (Escartí 2006a, 32-37) i ja hem exposat al punt anterior, Llobart mostrà interès pel teatre per la seua capacitat de transmissió de les idees. Aquesta preocupació l'impel·lí a redactar textos de temàtica –o millor dit, crítica- social, amb títols tan explícits com *Justicia contra justicia* (1872 [2^a ed. 1881]) o *La esclavitud de los blancos* (1873), textos que redactà en l'època de joventut, i que evidencien el compromís d'aquest escriptor, d'ideologia republicana federal, de denunciar les injustícies que oprimien els sectors més humils de la societat i dels quals ell formava part.

D'entre el repertori teatral de Llobart, es tenia coneixement –només per referències- d'un text que es creia perdut: *La joya de Carcagente* (1881). En el transcurs de les nostres investigacions, hem descobert que a la Biblioteca Valenciana n'existeix una còpia manuscrita, servada al Fons Carreres -la signatura del quals és Mss./1126. Com que es tractava d'un text que es creia impossible de localitzar, l'oferim transcrit a l'Apèndix VII i ens ocupem d'ell II.4.8. Es tracta d'un text singular, tant pel contingut, ja que es tracta d'un text de temàtica religiosa que beu de la tradició popular –una tradició que en les mans de

Llombart esdevé moralitzant-, com per la finalitat, solidària, d'aquell text dramàtic destinat, sobretot, a un públic «local»: el poble de Carcaixent.

Més nombroses són les composicions poètiques publicades en castellà. Des d'un punt de vista qualitatiu, caldria destacar-ne dues, que ens ofereixen una visió nova de Llombart: la d'escriptor interessat a «experimentar». Llombart va escriure dos textos poètics que formaven part d'un projecte més ambiciós: publicar una col·lecció de «leyendas contemporáneas» en vers. Els textos, en qüestió són: *Matilde, historia de una modista* i *Casimiro Barelo. Recuerdos de un penitente*, ambdós es publicaren el 1884, a València, per l'impressor Ramon Ortega. En elles, com afirma el prologuista de la primer volum esmentat, R. Altamira, Llombart es marcà l'objectiu d'oferir uns textos lírics «naturalistes», que havien de ser «trozos y cuadros de la vida actual, y cuadros verdaderos, rebosando color, exactitud, naturalidad» (Llombart 1884, VIII). Amb *Matilde. Historia de una modista* Llombart contribuïa –experimentava- a l'hora de demostrar una qüestió polèmica: si hi havia joc per a la subjectivitat en un text literari naturalista escrit en vers. Per a Llombart –i també per al prologuista adés esmentat- era evident que sí. De fet, Altamira, fonamentaria aquesta tesi amb uns referents ben pròxims a Llombart –Heine, Musset, Núñez de Arce i Campoamor-, amb els quals Llombart podia compartir una voluntat de

pintar lo que buena y naturalmente se siente o se piensa o se cree refiriéndolo a un objeto, decir lo que otros piensan y sienten y creen, moviendo en acción caracteres que podrán mas o menos encubrir al poeta, pero que no pecan de inverosímiles; retratar los gustos y tendencias y flacos y grandores de la sociedad, haciendo salir al hombre que la compone... decir el estado de ánimo ante las bellezas de la madre tierra y evocar sin mixtificaciones ni entusiasmos atentatorios a la verdad el esplendor de la naturaleza... ese debe ser justamente la *lírica* y en esos aunán bien naturalismo y subjetivismo (Llombart 1884, X).

A partir d'aquest pressupòsit, Llombart ens mostra la desgraciada vida de Matilde, una jove modista que, confiant la seua vida a un bohemí estudiant, acaba prostituint-se i deteriorant-se físicament, fins que mor de tisi. D'aquesta manera, Llombart, oferia als lectors –en vers- un retrat fidedigne d'un fragment de la realitat: la de l'exploació sexual de joves ignorants, que buscaven un matrimoni ideal, per fer realitat els seus somnis de promoció i reconeixement social i d'aconseguir una vida acomodada.

Més singular sembla el cas de *Casimiro Barelo. Recuerdos de un penitente*. En aquest text Llombart es proposa exalçar la figura d'un jove terciari franciscà piemontés que en la dècada dels huitanta del segle XIX vingué d'Itàlia a terres valencianes -on va morir-¹⁶⁷, el qual era famós per l'extrema austeritat i dedicació als exercicis espirituals. Aquell text segurament fou concebut a causa del fervor popular que suscità la mort en olor a santedat de Casimiro

¹⁶⁷ Casimiro Barelo morí a Alcoi, el 9 de març de 1884.

Barello. No obstant, J. Guzmán Guallar, al pròleg d'aquest volum, explicitava d'entrada el «contrasentit» que un text –escrit amb intencions convergents a la literatura hagiogràfica-, anàs signat per Llobart, perquè, com es preguntava: «¿Quién no conoce a Llobart? Sus ideas religiosas, debido a sus convicciones políticas, dejan por desgracia algo que desear, por mucho que posea un corazón excelente, capaz de todo lo más santo y bueno» (Bodria 1906, IX). Segurament fou la capacitat sobrehumana d'ajudar als més desvalguts i una lluita incansable contra el materialisme –també denostat per Llobart, en altres textos- el que degué suscitar l'interés de l'escriptor valencià per aquell penitent, terciari de l'ordre de Sant Francesc d'Assís:

Llobart solo ha querido pintarle tal com en su rápida carrera por el mundo se nos ha manifestado. El autor aspira a reflejar en sus *Leyendas* contemporáneas, de las que Casimiro Barello forma parte, todos aquellos rasgos sinceros más salientes y característicos de nuestra moderna sociedad, con el propósito que bajo poética forma, pueda apreciarse un día un ella, lo mismo sus ventajas que sus inconvenientes, sus desvergüenzas que sus glorias, sus virtudes que sus vicios, sus adelantos que sus defectos, sus costumbres que sus creencias, sus grandes vuelos que sus grandes desfallecimientos. ¿Conseguirá su objeto? Difícil es su empresa (Bodria 1906, XI).

Tanmateix, sembla que, a ulls de l'autor d'aquell text introductori, Llobart reeixí en l'intent:

El carácter de la presente leyenda es simpático, filosófica y moralmente considerada, y no dudo será acogida por el público con benevolencia, dadas las ventajosas condiciones con que el Sr. Llobart es conocido entre nuestros literatos. Además el asunto está tratado con amor y versificado con la facilidad que caracteriza todas las obras de tan popular autor (Bodria 1906, XI).

Matilde. Historia de una modista y *Casimiro Barello. Recuerdos de un penitente* són dues obres ressenyables, en tant que evidencien una voluntat d'oferir als lectors uns textos d'acord amb les tendències estètiques contemporànies i una intenció d'experimentar noves fòrmules. Ara bé, si parem esment en la producció poètica en castellà que hem localitzat, considerem una troballa important el volum servat a la Biblioteca Nacional de Madrid, titulat *Pullitas i cuchufletas*, que Llobart publicà el 1892. En aquest cas, Llobart a les acaballes de la seua vida tornava a recórrer a una fòrmula poètica que li atorgà popularitat entre els sesus contemporanis: l'epigramàtica. Es tracta d'un recull d'aquestes composicions breus, però enginyoses, algunes d'elles de caràcter crític i moralitzador, que evidencien l'interés de Llobart per intentar fer arribar el seu discurs compromés socialment i incisiu a un públic ampli.

Per altra banda, més nombrós i, en conseqüència, heterogeni, és el conjunt de poemes en castellà –no documentats fins ara- que Llobart publicà de manera esparsa en diaris, setmanaris i revistes, no només valencians sinó també de Madrid, com és el cas de les

col·laboracions publicades a *La Ilustración Republicana Federal* –de les quals ens ocupem al punt II.1.3- i que són les més explícites que hi hem documentat, des d'un punt de vista ideològic. Vistes en conjunt, hem detectat una inclinació en Llombart pel conreu d'una poesia que incita a la reflexió i moralitzant, a la manera de les *doloras* de Campoamor, com destaquem a l'inici del punt II.2.

També hem aconseguit recuperar diversos assajos en castellà, que caldria afegir a la nòmina de textos de caràcter erudit o de temàtica filològica que Llombart publicà, sobretot al *Calendari Llemosí*, i que han estat estudiats en un altre lloc, com hem esmentat en diverses ocasions, al llarg del nostre treball (Estrela 2013b). Dels primers, cal començar assenyalant que tracten aspectes de crítica literària i històrics. El 1877 Llombart publicaria a la revista *València Ilustrada*, una col·laboració on ressenyà dos obres de dos autors que, segons afirma allí mateix, formaven part del seu cercel d'amistats: Jesús Pando y Valle –autor d'una *Poesías* i uns *Pequeños poemas*- i Jesús Cencillo Briones, traductor del quadre tràgic –original de Balaguer-, *Safo*. D'ells ens ocupem a II.3.5. Vuit anys més tard, el 1885, al *Diccionario de ciencias eclesiásticas*, una publicació, d'entrada, ben poc «sospitosa» de contenir producció llombartiana, hem descobert que Llombart hi publicà una col·laboració desstinada a comentar l'obra del poeta italià Dante. Per a l'ocasió, com explicita Llombart a l'esmentat text, se sustentà en uns articles i «estudis» anteriors de Teodor Llorente¹⁶⁸ i, a banda de reivindicar les qualitats literàries de Dante, també es faria ressò de les seues idees polítiques, exposades al seu tractat *Monarchia*, en el qual, expressava la voluntat que l'Església no intervingués en «cuestiones mundanas» i Llombart considera un preludi de l'absolutisme, el que el porta a fer la següent valoració:

No juzgamos si la monarquía absoluta y seglar, opuesta al sistema feudal y teocrático, que luchaban en los siglos medios, fue una evolución ventajosa y necesaria de la política europea; pero sí debemos consignar que Dante, anticipándose a la marcha de los tiempos, la proclamó claramente en el siglo XV (Llombart 1885, 400).

I, encara, a la nòmina d'assajos no documentats de Constantí Llombart, cal afegir que quatre anys més tard, el 1889, amb la col·laboració de Francisco Tarín, publicaria «La Cartuja de Porta Coeli. Reseña històrica», a la revista dirigida per Roch Chabás, *El Archivo*, en dos lliuraments, en els números corresponents als mesos de maig i juny d'aquell any. Es tracta d'un breu compendi de la història de l'esmentat monestir, que va ser guardonada als Jocs Florals de Lo Rat Penat en l'edició del 1888, dels qual ens ocupem a II.8.2. Segurament, la gènesi d'aquest estudi tingué lloc amb motiu de la visita que aquell any feren a la cartoixa de

¹⁶⁸ Aquests treballs, en no aparèixer citats al text de Llombart, encara no els hem pogut reconèixer, entre la ingent obra periodística de Teodor Llorente.

Portaceli els integrants del grup excursionista liderat per Llombart, L'Oronella, del qual ens ocupem al punt II.8.1. En aquest interessant treball, Llombart i Tarín, a banda dels orígens d'aquell centre l'espiritualitat, descriu el monestir i es fa ressò del valor artístic del patrimoni servat allí, així com també destaca l'interés de la biblioteca. Llombart i Tarín també dediquen un espai a comentar aspectes geogràfics i econòmics vinculats el terme adscrit a a aquell cenobi i, encara, destaquen la figura d'alguns fills il·lustres del mateix, com és el cas de fra Bonifaci Ferrer, el germà del sant valencià, que intervingué activament en el compromís de Casp, un tema que, com hem indicat, però des d'una perspectiva literària, va ser objecte d'interés per a Llombart.

Finalment, una altra faceta on Llombart destacà va ser en la traducció de textos. D'ella ens ocupem, sobretot, als punts II.3.5 i II.6.4 dedicats a la preocupació de Llombart per difondre entre el públic lector en castellà l'obra de tres autors catalans rellevants de la Renaixença: Víctor Balaguer, Francesc Pelai Briz i Jacint Verdaguer. Cal assenyalar que part dels textos que Llombart traduï havien interessat ja als investigadors. Concretament, ens referim a la traducció de *Canigó* de Jacint Verdaguer, que ha centrat l'interés de Casacuberta (Casacuberta 1951) i més recentment de Laura Vilardell (Vilardell Domènech 2013) i també nostre (Estrela 2013a).

Per altra banda, en el transcurs de les nostres investigacions hem documentat una col·laboració en premsa que estava fins ara il·localitzada: la segona meitat del cant XII de la versió que Llombart preparà, del poema de Jacint Verdaguer *Canigó* -que no pogué, veure publicada, com fou la seua voluntat. El fragment a què hem fet referència, es publicà a *Aparisi*, en el número corresponent al 14 d'agost de 1887, i es troba servat a la Biblioteca Central. El reproduïm, transcrit, a l'Apèndix IV.12.4.b.

Encara, en l'àmbit de la traducció de textos, hem descobert que Llombart també publicà, per lliuraments, a la revista *Valencia Ilustrada*, la versió del text de Víctor Balaguer *La muerte de Nerón* -publicada en forma de volum, el 1877-, entre juny i juliol d'aquell mateix any. En aquesta mateixa revista valenciana, el 1878 -incompleta, però- també publicaria una altra traducció al castellà d'un text de Francesc Pelai Briz, com hem assenyalat adés. Es tracta de *La masía de los amores*. D'elles ens ocupem a II.3.5.

Cal assenyalar que també hem documentat diverses referències sobre projectes de traduccions de textos de Llombart, ara com ara introbables. El primer d'ells ens l'esmenta Ribelles Comín. Es tracta d'una versió castellana de *Lo Cavaller*, de Ponç de Menaguerra que, segons el bibliògraf castellonenc, és un text medieval, editat per primera vegada el 1493, del qual se'n féu una reedició a València el 1532, que Sancho Rayón publicà el 1873 (Escartí 2013,

436). Víctor Infantes, en estudiar la tasca editorial d'aquest darrer, en el treball *Una colección de burlas bibliográficas. Las reproducciones fotolitográficas de Sancho Rayón*, publicat el 1982, en referir-se a l'edició de Sancho Rayón de *Lo cavaller*, segueix Ribelles Comín quant a la cita de la versió de Llombart, però no aporta cap altra dada que ens informe positivament de la seua existència (Llombart 2000, 51). Darrerament, Noel Fallows, en el treball *Jousting in medieval Renaissance Iberia* en intentar localitzar aquesta obra tampoc no ha reeixit, i aventura la següent hipòtesi, al voltant de la referència feta per Comín, de la versió llombartiana: «Despite these references, I have yet to locate a copy of this translation into Spanish. It is possible that it was a privately printed keepsake with a limited print run (?)»(Andrés Cabrelles 1917, 319). Però, mentre no apareguen noves dades, no es pot avançar en aquesta línia d'investigació.

Finalment, respecte a l'interés de Llombart, per dur a terme altres projectes d'oferir versions de textos d'autors renaixencistes, a hores d'ara sabem que Llombart, el 1874, mostrà interés per traduir al castellà un altre text de Víctor Balaguer, *Lo cap del compte d'Urgell*, com s'esmenta en la carta de qu Llombart li envià a Balaguer, el 31 de gener d'aquell any, la qual transcrivim a l'Apèndix I.5. Cinc anys després, Llombart tornaria a interessar-se per traduir un altre text del mateix autor: *Las esposallas de la morta*, com el mateix autor li exposa en una carta de data 28 de gener de 1879, i que transcrivim també a l'Apèndix I.22. Encara, sembla que Llombart mostrà interés per fer una traducció de *Excursions i viatges* de Jacint Verdaguer, com afirma Casacuberta (Casacuberta 1951, 148). I també, poc abans de morir, sabem que sol·licità permís a l'autor Josep Maria Vicens Valls per traduir un text dramàtic premiat als Jocs Florals de Lo Rat Penat, el 1892: *Maria de Montpeller*, com apareix reportat en una notícia publicada a *El Isleño. Periódico de Intereses Materiales*, en la secció, «Noticias», 9 d'agost de 1892. Amb aquesta referència, donem per conclòs aquest apartat, destinat a exposar les noves aportacions a la producció literària de Constantí Llombart.

4. Repertori bibliogràfic de la producció literària de Constantí Llombart

1 Producció literària en català¹⁶⁹

1.1 Obra dramàtica

En lo mercat de València [inèdit i il·localitzat, abans de 1867]

La calúmnia castigà [inèdit i il·localitzat, abans de 1867]

Amb Cebrian Mezquita. 1876. *¡La sombra de Carracuca!* València: Carlos Verdejo.

1882. *Lo darrer agermanat*. València: Emili Pasqual.¹⁷⁰

Amb Ricard Cester. 1885. *L'agüela Puala*. València: Ramon Ortega. Publicada també en plecs de vuit pàgines a *La Moma*, en els números compresos entre (19-IX-1885) i (17-X-1885).

1.2. Poesia

Amb d'altres autors. 1872. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, València: Joseph Peydró. [2^a ed. 1876. València: Pascual Aguilar].

Amb Francesc Sanmartín. 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*. València: Pasqual Aguilar.

Amb d'altres autors. 1878. *Tabal y donsayna*. València: Manuel Alufre.

Amb d'altres autors. 1878. *Tipos d'Auca*. València: Manuel Alufre.

1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*. València: Llibreria de Manuel Vilar.

1887. *La copa d'argent*. València: Josep Ortega.

1888. *La mort del Conqueridor* [inèdit i il·localitzat].¹⁷¹

1891. *Lo Compromís de Casp* [inèdit i il·localitzat].¹⁷²

1892. *Patriotisme y llibertat* València: Imp. de Ripollés, València. [2^a ed. 1893. Castelló de la Plana: Josep Forcada].

¹⁶⁹ Assenyalem, quan cal, si oferim en aquesta tesi l'edició del text, l'apartat o l'apèndix en què el transcrivim. Així mateix, aquells projectes editorials que, com no tenim constància que es publicassen, tot sembla indicar que restaren inacabats, apareixen amb *.

¹⁷⁰ Existeix un manuscrit, amb variants respecte a l'esmentada edició. Vegeu 4.10 i Apèndix III.

¹⁷¹ El 1888, es publicà un fragment a *La Renaixensa*. 8: 297-304. Vegeu II.8.2.1.

¹⁷² Existeix un fragment, publicat a *Las Provincias*: «En lo castell de Xàtiva». *Las Provincias* (8-VIII-1891). I també a 1891. *La Renaixensa. Revista catalana*. 34: 537-544. Vegeu II.8.4.2.

1.2.1. Poesia. Col·laboracions esparses (en premsa o en volums amb diversos autors)

1874. «Veu de la Naturalesa». *Anuari Català 1875*, 175-178. Barcelona. Estapa de L. Obradors y P. Sulé. Publicat també a 1877. *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, 59-61. València: Estampa de Joseph Mª Blesa. I també en *Homenage a en Constantí Llombart. Composicions llegides en la seció verificada en son honor lo dia 11 de maig de 1893, en Castelló de la Plana*. Castelló: Imp. de J. Forcada, 17-20.
1874. «Epigrama (Valencià)». *Calendari Català del any 1875*, 81-82. Barcelona: Estampa de la Renaixensa. Publicat a 1872. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, 22. València: Joseph Peydró. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigrames llemosins* [2^a ed.], 24, València: Pasqual Aguilar. 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 21. València: Lliberia de M. Vilar.
1874. «Cent per ú». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*, 38-40. València: Pascual Aguilar.
1874. «Improvisació feta per l'autor a una llauradoretta que'n un ball de máixqueres li va donar una flór». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*, 48. València: Pascual Aguilar.
1874. «Á mon millor amich». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*, 56-57. València: Pascual Aguilar.
1874. «No li mancaba raó». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*, 79. València: Pascual Aguilar. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 14. València: Lliberia de M. Vilar. I també a 1876. *Cuentos vells y baralles noves, recullits d'así y d'allà per Joseph F. Sanmartín y Aguirre*, 63. València: Llibreria d'en P. Aguilar / Llibreria de F. Aguilar.
1874. «Lo sach d'els gemechs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*, 84-86. València: Pascual Aguilar, 84-86.
1874. «Als descendents de Cain. Soneto». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*. València: Pascual Aguilar.
1875. «Los convents». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*, 43-45. València: Estampa de la Viuda d'Ayoldi.
1875. «Ixida y no de pavana». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*, 113-114. València: Estampa de la Viuda d'Ayoldi.

1876. «En lo pecat va el castich». *Cuentos vells y baralles noves, recullits d'así y d'allà per Joseph F. Sanmartín y Aguirre*, 200-201. València: Llibreria d'en P. Aguilar / Llibreria de F. Aguilar.
1876. «Porta-Coeli. (En lo monestir així apellat)». *Calendari Català del any 1876*, 70. Barcelona: Estampa de la Renaxensa.
1876. «Postres d'un ball». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponet al present any de 1877*, 47. València: Estampa de Joseph Mª Blesa.
1876. «Per la ploma y per la espasa. Sonet». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponet al present any de 1877*, 159. València: Estampa de Joseph Mª Blesa. Èig
- [Epigrama]. *El Pare Mulet* (1-I-1877). Publicat a: 1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*, 26. València: Llibreria de M. Vilar.
- «La nit d'els Reys». *El Pare Mulet* (8-I-1877). Publicat també a 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*, 175-180 València: Pasqual Aguilar. I també a 1878. *Tabal y donsayna*, 37-39. València: Manuel Alufre.
- [Epigrama]. *El Pare Mulet* (13-I-1877). Publicat a: 1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*, 19. València: Llibreria de M. Vilar. Publicat també com «Epigrames (VI)». 1878. *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponet al any de 1879*, 175-176. València: Estampa d'Emili Pascual. I també a *La Moma* (16-V-1876).
- «A missa de dotse». *El Pare Mulet* (1-II-1877). Publicat també a 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*, 168-172. València: Pasqual Aguilar. I També a *La Degolla* (2-III-1890).
- [Epigrama]. *El Pare Mulet* (24-II-1877). Publicat a: 1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*, 16. València: Llibreria de M. Vilar.
- «Campo (D. Andreu). *El Pare Mulet* (24-II-1877). Publicat a 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*, 97. València: Pasqual Aguilar.
- «Pitipié (D. Pepito). *El Pare Mulet* (24-II-1877). Publicat a 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*, 46. València: Pasqual Aguilar.
- «Domingo Roncal (D. Miquel)». *El Bou Solt* (28-IV-1877). Publicat a 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*, 58. València: Pasqual Aguilar.
- «El santero». *El Bou Solt* (19-V-1877). Publicat També a 1878. *Tipos d'auca: retratos, carases y carasetes, pintats á la valensiana per varios populars artistes de la terra del ché*, 40-42. València: Manuel Villar.

- «Ferràndiz (D. Bernat). *El Bou Solt* (9-VI-1877). Publicat a 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de València*, 50. València: Pasqual Aguilar.
- [Epigrama]. *El Pare Mulet* (30-VI-1877). Publicat a: 1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*, 17. València: Llibreria de M. Vilar.
- [Epigrama]. *El Pare Mulet* (30-VI-1877). Publicat a: 1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*, 18. València: Llibreria de M. Vilar.
- «A l'aigua fresqueta!...». *El Bou Solt* (4-VIII-1877). Publicat també a 1878. *Tabal y donsayna*, 184-188. València: Manuel Alufre.
- [Epigrama]. *El Bou Solt* (18-VIII-1877). Publicat a: 1878. *Abelles y Abellerols. Sent y un epigrames*, 16. València: Llibreria de M. Vilar.
- «El plater de paper blau». *El Bou Solt* (22-IX-1877). Publicat també a 1878. *Tipos d'auca: retratos, carases y carasetes, pintats á la valensiana per varios populars artistes de la terra del ché*, 80-85. València: Manuel Villar.
1878. [Epigrama] «LXVIII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 21. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat en 1872. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, 89. València: Joseph Peydró. Publicat també a 1874. «Epigrama». *Calendari Català del any 1874*, 116. Barcelona: Estampa de lo Porvenir. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigrames llemosins* [2^a ed.], 83, València: Pasqual Aguilar. 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 21. València: Llibreria de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «XC». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 32. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 14. València: Llibreria de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CCLX». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 85. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 26. València: Llibreria de M. Vilar. I a *El Pare Mulet* (1-I-1877).
1878. [Epigrama] «CCCLXVIII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 96. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat

- també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 13. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CCCLII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 101. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 19. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CCCLII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 115. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 15. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CCCLVIII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 117. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 15. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CDLXVIII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 153. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 17. València: Lliberia de M. Vilar.¹⁷³
1878. [Epigrama] «DII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 166. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 19. València: Lliberia de M. Vilar. Publicat també a El Pare Mulet (13-I-1877). 1878. *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1879*, 175-176. València: Estampa d'Emili Pascual. I també a *La Moma* (16-V-1885).
1878. [Epigrama] «DLXXV». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 189. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 17. València: Lliberia de M. Vilar.

¹⁷³ Dalt d'aquest epigrama es reproduïx una il·lustració amb un retrat de Constantí Llombart. Reproduïa a l'apèndix VIII.1.

1878. [Epigrama] «DCXIII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 207. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 16. València: Lliberia de M. Vilar. Publicat també a *El Pare Mulet* (24-II-1877).
1878. [Epigrama] «DCLXXXIII». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 222. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1872. *Niu d'abelles. Epigramas llemosins*, 110. València: Joseph Peydró. Publicat també a 1874. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigramas llemosins* [2^a ed.], 128, València: Pasqual Aguilar. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 26. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «DCCCLI». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 259. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1872. *Niu d'abelles. Epigramas llemosins*, 25. València: Joseph Peydró. Publicat també a 1874. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigramas llemosins* [2^a ed.], 27, València: Pasqual Aguilar. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 23. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «DCCCLI». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 265. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 22. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «DCCCLI». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 275. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 30. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «DCCCLXVI». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 280. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 25. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CMXXXIX». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans,*

- recopilada per una societat literaria*, 303. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 44. València: Lliberia de M. Vilar.
1878. [Epigrama] «CML». *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avuy y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*, 306. Barcelona: Miquel Pujol Martínez. Publicat en 1872. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, 32. València: Joseph Peydró. Publicat també a 1874. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigrames llemosins* [2^a ed.], 34, València: Pasqual Aguilar. Publicat també a 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, 44. València: Lliberia de M. Vilar.
- «Amor ab amor se paga». *Lo Gay Saber* (I-III-1878).
1878. «El que té la clavaria». *Tipos d'auca: retratos, carases y carasetes, pintats á la valensiana per varios populares artistas de la terra del ché*, 213-216. València: Manuel Villar.
- «Lo penó del Rat-Penat (himne)». *Valencia Ilustrada* (18-VIII-1878).
1878. «Tribut al geni». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1879*, 27-29. València: Estampa d'Emili Pascual.
1878. «Llengua de mel... Sonet». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1879*, 182. València: Estampa d'Emili Pascual.
- «A Tomàs Villarroya». *Lo Gay Saber* (I-IV-1880).
- «La Senyera de Valencia. Recorts històrics». *Las Provincias* (2-VI-1881).
1881. «Bous de mort». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1880*, 31-34. València: Estampa d'Emili Pascual.
1881. «Murs de la patria. Recorts històrics». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*, 20-26. València: Emprenta d'Emili Pascual.
1881. «Epigrames». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*, 72. València: Emprenta d'Emili Pascual.
1881. «Epigrames». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*, 106. València: Emprenta d'Emili Pascual.
- «Set tinch. Quinta paraula de Jesucrist en la creu». *Revista de Valencia* (1-V-1882), 251-254. També publicada a 1883. *Llibre de la Fe. Colecció de poesias de modern renaixement*, 106-109. Barcelona: Estampa de la Renaixensa.
1882. «Fascinasió». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1883*, 38-42. València: Emprenta d'Emili Pascual.

1883. «Matinadeta de maig. En la Ermita del Ave-Maria». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, 63-69. València: Estampa de En Joseph M. Blesa.
1883. «Esprit de valencianisme. Romanç de cego» . *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, 128-133. València: Estampa de En Joseph M. Blesa.
El cant IV fou publicat al setmanari de Tortosa *La Veu de la Comarca* (14-VIII-1904)
- «Dues oles». *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* (15-XII-1884).
- «¡A soles!». *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* (15-II-1885).
- «Al distinguit mestre de Capella en Joan Guzman». *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* (15-III-1885).
- «Lo crit del Renaixement». *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* (15-IV-1885).
1885. «A la santíssima Verge». *La Corona oferta per la societat Lo Rat-Penat a la Santissima Verge dels Desamparats ab motiu de haber segut nomenada canònicament Patrona de València (10 maig 1885)*. València: Imprenta d'Emili Pasqual, 123-125 i *Las Provincias* (2-IV-1893).
- «A Mossén Jacinto Verdaguer. Poesia llegida en la sessió que «Lo Rat-Penat» de València dedicà a l'eminent fill de Catalunya». *La Veu de Montserrat* (6-III-1886). Publicada, amb variants a: 1887. *Almanaque «Las Provincias» para 1888*, 135-137. València: Imp. Domènech.
- «Invocació» *El Mercantil Valenciano* (8-V-1886) i *Las Provincias* (8-V-1886). [Fragment de Llombart, Constantí. 1887. *La copa d'argent: llegenda del segle XVI*, 7-9.]
1887. «La musa del Xúquer». *Corona poètica teixida en honor de la Musa del Xúquer en recort de la colocació de una làpida en sa casa natalícia*, 56. València: Libr. de Pasqual Aguilar.
- «A la Verge dels Àngels. Pregària». *Aparisi* (6-XI-1887).
- «L'Albat». *Las Provincias* (29-VII-1888). També fou publicada a 1888. *La Renaixensa. Revista catalana*, 33-36: 273-277. 1888. *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, 89-91. València: Imp. Domènech. 1896. *Brots de llover*, 80-85. València: Estampa de Federich Domenech. 1984. *Antologia dels poetes valencians II. El segle XIX*, 187-191. València: Institució Alfons el Magnànim.
1888. «L'última victòria». *La Renaixensa. Revista Catalana*, 18: 297-304. [fragment de 1888. *La mort del Conqueridor*. Inèdit]¹⁷⁴

¹⁷⁴ Vegeu 8.2.1.

1888. «Al màrtir de la pàtria. Sonet ab motiu d'erigir-se-li en Sagunt una estàtua a l'ilustre guerriller Joseph Romeu». *Homenaje al héroe de la independencia nacional D. José Romeu. Relación de las fiestas solemnes con que la ciudad de Sagunto celebró la inauguración de su monumento el día 21 de noviembre de 1888*, 27. València: Imp. de Emilio Pascual.
- «Epigrama». *La Degolla* (12-I-1890).
- «Epigrama». *La Degolla* (19-I-1890). Publicat en 1872. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, 52. València: Joseph Peydró. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigrames llemosins* [2^a ed.], 57, València: Pasqual Aguilar. 1876. *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, 36. València: Lliberia de M. Vilar.
- «Epigrama». *La Degolla* (26-I-1890). Publicat en 1872. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, 25. València: Joseph Peydró. També a 1876. *Niu d'Abelles. Epigrames llemosins* [2^a ed.], 27, València: Pasqual Aguilar.
- «Epigrama». *La Degolla* (2-II-1890).
- «Cuentos vells». *La Degolla* (23-II-1890).
1891. «A les Torres de Quart». *Almanagues «Las Provincias» para 1891*, 301-304. València: Imp. Domènech.
- «La cullita de seda». *Las Provincias* (29-VII-1891). *Lo Catalanista* (6-IX-1891). 1890. *Almanaque «Las Provincias» para 1892*, 102-104. València: Imp. Domènch. *La Renaixensa. Revista catalana*. 30?: 474-478 [1891]. 1908. *Poetes valencians contemporanis*, 50-55. Barcelona: Biblioteca Popular de «L'Avenç».
- «En lo castell de Xàtiva». *Las Provincias* (8-VIII-1891). 1891. *La Renaixensa. Revista catalana*. 34: 537-544. [Fragment de 1891. *Lo compromís de Casp*. Inèdit i il·localitzat]
- «Homenaje a Colón». *La Correspondencia de España* (13-X-1892). *Las Provincias* (15-X-1892).
- «La filla de l'argenter». 1893. Dins *Glorias Rpublicanas de España y América. Tom I*, 299. Barcelona: La Enciclopedia Democrática. [fragment de Llombart, Constantí. 1887. *La copa d'argent: llegenda del segle XVI*, 27-28 Valencia: Imp. de Joseph Ortega].

1.3. Assaig

1874. «Tot vol escomensar». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*, 9-16. València: Pascual Aguilar.
1875. «Revista de l'any pasat». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*, 11-18. València: Estampa de la Viuda d'Ayoldi.
1875. «En Víctor Balaguer. Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*, 27-32. València: Estampa de la Viuda d'Ayoldi
1875. «En Jaume Peiró y Dauder». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*, 149-153. València: Estampa de la Viuda d'Ayoldi. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 501-514. València: Emili Pasqual.
1876. «Revista de l'any pasat». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponet al present any de 1877*, 11-16. València: Estampa de Joseph Mª Blesa.
1876. «En Vicent Boix. Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponet al present any de 1877*, 23-29. València: Estampa de Joseph Mª Blesa. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 300-312. València: Emili Pasqual.
1877. «En Joaquim Balader. Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1877*, 148-153. València: Estampa de Joseph Mª Blesa. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 492-501. València: Emili Pasqual.
1877. «Revista de l'any passat». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, 11-16. València: Estampa de Joseph Mª Blesa.
1877. «Eduard Escalante. Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, 22-28. València: Estampa de Joseph Mª Blesa. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 475-487. València: Emili Pasqual.
1877. «La Seu de Valencia». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, 93-95. València: Estampa de Joseph Mª Blesa
1877. «En Joseph de Orga. Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, 98-110. València: Estampa de Joseph Mª Blesa., València: 1877, pp. 98-110. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 318-336. València: Emili Pasqual.
1878. *Excel·lències de la llengua llemosina*. València: Emili Pasqual. Publicada també, en dos lliuraments a *Valencia Ilustrada* (18 i 25-VIII-1878)
1878. «Revista de l'any passat». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1879*, 11-16. València: Estampa d'Emili Pascual.

1878. «En Félix Pizcueta. Apunts biogràfichs» *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1879*, 33-37. València: Estampa d'Emili Pascual. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 425-437. València: Emili Pasqual.
1878. «En Jacinto Labaila. Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1879*, 148-154. València. Estampa d'Emili Pascual. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 369-379. València: Emili Pasqual.
1879. «Revista de l'any passat». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1880*, 11-16. València: Estampa d'Emili Pascual.
1880. [«Carta»]. *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, 11. València: Estampa de En Joseph M. Blesa.
1880. «En Teodor Llorente. Apunts biografichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, 68-73. València: Estampa de En Joseph M. Blesa. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 380-389. València: Emili Pasqual.
1880. «Memorial de les despeses fetes per Jacme Perez e en Sanxo del Hoconyo». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, 139-149. València: Estampa de En Joseph M. Blesa.
1880. «En Cristófol Pasqual y Genís, Apunts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, 139-149. València: Estampa de En Joseph M. Blesa. Publicat també a 1883. *Los fills de la morta-viva*, 337-350. València: Emili Pasqual.
1882. «En Ignaci Pinazo Camarlech. Apunsts biogràfichs». *Lo Rat Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1883*, 123-125. València: Empreenta d'Emili Pascual.
1883. *Los fills de la morta-viva*. València: Emili Pasqual.
- [1886] *Sucesos memorables de la història de València*.¹⁷⁵ [Inèdit i il·localitzat]
- [1888] *Esbós biogràfic d'Ausiàs March*¹⁷⁶ [Inèdit i il·localitzat]
- [1888] *Història de la Cartoixa de Portaceli* [Inèdit i il·localitzat]¹⁷⁷
1889. «[Carta al] Sr. Director de *El Archivo*». *El Archivo. Revista de ciencias históricas*, gener:130-131.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Guardonat als Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1886.

¹⁷⁶ Guardonat als Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1888.

¹⁷⁷ Llombart i Francesc Tarín publicaren un extracte d'aquest treball, en dos lliurament a Llombart, Constantí, & Francisco Tarín. 1889. «La Cartuja de Porta Coeli. Reseña Histórica (I).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. maig: 200-209. Llombart, Constantí, & Francisco Tarín. 1889. «La Cartuja de Porta-Coeli. Reseña Histórica (Conclusión).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. juny: 226-233.

¹⁷⁸ Vegeu 8.2.1.

1.4 Traduccions

1874. «En lo àlbum d'una desconeguda (Traducció d'En Ventura de la Vega)». *Calendari Català del any 1874*, 114-116. Barcelona: Estampa de lo Porvenir.¹⁷⁹

2. Producció literària en castellà

2.1. Obra dramàtica

1872. *Justicia contra Justicia*. València: Imp. del Avisador Valenciano. [2ªed] 1881.
València: Viuda de Amargós.

1873. *La esclavitud de los blancos*. València: Ramon Ortega.

[1873] *El Mesías Prometido* [inèdit i il·localitzat]¹⁸⁰

1876. *La corona del martirio*. València: Imp. de la Viuda de Ayoldi.

1881. *La Joya de Carcagente o el hallazgo de la Virgen de Aguas-Vivas* [manuscrit inèdit].¹⁸¹

[1887]. *Canigó* [versió lírica del text de Jacint Verdaguer, inèdita i il·localitzada].

Amb Andrés Cabrelles. 1890. *La Cruz Blanca*. València: Joan Guix.

2.2 Poesia

1871. *Himno que el Orfeón Republicano de Valencia dedica al eminente orador Emilio Castelar, con motivo de su llegada a esta población. Valencia, 6 de marzo de 1871*.
València: Josep Barberà.

1871. *Cantos Republicanos*. València: Imp. de J. Barberá.

Amb Francesc Sanmartín. 1873. *Flores y Perlas. Poesías morales*. Madrid: Victoriano Suárez.

[1873]. *Joyel de las musas. Odas selectas escritas por los más eminentes poetas castellanos**¹⁸²

[1873]. *Flores de Adelfa**¹⁸³

¹⁷⁹ Es tracta de la traducció del poema Vega, Ventura de la: «En el álbum de una desconocida». 1873. *Poesías líricas*, 32-34. Madrid. Imp. de La Galería Literaria.

¹⁸⁰ Vegeu 2.5.

¹⁸¹ També apareix citada com La Perla de Carcagente. Vegeu II.4.8.

¹⁸² Citat a 1873. *Flores y Perlas. Poesías morales*, 160. Madrid: Victoriano Suárez.

[1881]. *Poemas cósmicos**¹⁸⁴

[1883]. *Nelina. (Páginas amorosas)**¹⁸⁵

1884. *Matilde. Historia de una modista*. Valencia. Imp. y Lib. de Ramón Ortega.

1884. *Casimiro Barelló. Recuerdos de un penitente*. Valencia. Imp. y Lib. de Ramón Ortega.

[1892]. *Trescientos sesenta y cinco sonetos**¹⁸⁶

1892. *Pullitas y Cuchufletas*. Madrid / Valencia: Bernardo Rico / Francisco Sempere.

2.2.1 Poesia. Col·laboracions esparses (en premsa o en volums amb diversos autors)

«Madrigal». *El Panorama* (30-X-1869).

«En la muerte de la niña Concepción Estela». *El Panorama* (15-VI-1870).

[Sonet]. *El Panorama*. 15-IV-1871.

«¡Abajo las quintas!». *La Ilustración Republicana Federal* (31-V-1871).

«Al ilustre Roque Barcia». *La Ilustración Republicana Federal* (11-XI-1871).

«Dies irae». *La Ilustración Republicana Federal* (20-XI-1871).

«Al inmortal autor de Don Quijote». *La Ilustración Republicana Federal* (24-IV-1872).

Publicada també a *Las Provincias* (30-IX-1905).

«Credo». *La Ilustración Republicana Federal* (28-VI-1872).

«A la Juventud Republicana». *La Ilustración Republicana Federal* (15-I-1872).

«Tanto monta». *La Ilustración Republicana Federal* (20-VII-1872).

«Cuestión de conveniencia». *La Ilustración Republicana Federal* (11-IX-1872).

«Una visita a los muertos. Traducción». *El Mercantil Valenciano* (2-XI-1873).

«!Paso al ingenio! Soneto». *El Mercantil Valenciano* (17-XI-1873).

[1874]. «El espíritu errante»*¹⁸⁷

«La letra con sangre entra. Dolora». *La Ilustración Popular Econòmica* (20-I-1876).

«Un beso digno de un ángel. Soneto» *Valencia Ilustrada* (13-V-1877).

«Infelices». *Valencia Ilustrada* (20-V-1877).

«La del humo. A un ex-amigo». *Valencia Ilustrada* (5-VIII-1877).

«Abnegación». *Cádiz* (10-I-1878).

«Epigrama». *València Ilustrada* (3-II-1878).

¹⁸³ Vegeu II.2.1.

¹⁸⁴ Vegeu II.4.8.

¹⁸⁵ Vegeu II.5.4.

¹⁸⁶ Vegeu II.10.

¹⁸⁷ Vegeu 1.2 i Apèndix I.6.

- «Los pecados capitales. Satira». *València Ilustrada* (10-III-1878).
- «No abrasa el fuego una idea. Soneto con motivo del horroroso incendio del Ateneo-Casino Obrero Valenciano». *València Ilustrada* (31-III-1878).
- «Tiempo perdido. Dolora». *Revista de Aragón* (10-VIII-1880).
- «Los límites de la razon. Dolora». *Revista de Aragón* (10-VIII-1880). Publicada també a *València Ilustrada* (2-VI-1878) i a *La Ilustración popular económica* (20-VIII-1875).
- «Azares de la vida». *La Tertulia. Semanario de ciencias, literatura é intereses Morales y materiales* (30-III-1879).
- «A Francisco Ribalta». *Las Provincias* (15-X-1879).
- «Amorosa Idolatría». *El Miguelete. Semanario de Literatura* (14-I-1883).
- «Muda elocuencia». *La Unión Democrática. Diario político, literario y de intereses materiales* (24-V-1883)
1883. «A mi musa». *Almanaque «Las Provincias» para 1884*, 149. València: Imp. Domènech.
1883. «Grato Perfume». *Almanaque «Las Provincias» para 1884*, p. 149. València: Imp. Domènech.
- «A la Virgen del Amparo en su capilla» *Aparisi* (28-VIII-1887).
- «Bodas celestes». *Aparisi* (16-X-1887).
- «Nube que pasa. En el aniversario de la proclamación de la República». *La Bandera Federal* (20-II-1892).
- «Lágrimas». *Las Provincias* (24-V-1892).
- «El niño cruel». *El Heraldo de Alcoy* (25-VII-1901).
- «[Epigrama]». *Caras y Caretas* (13-IV-1918).
- «[Epigrama]». *Caras y Caretas* (8-VI-1918).
- «[2 Epigramas]». *Caras y Caretas* (8-XI-1919).

2.3 Assaig

«La República». *La Ilustración Republicana Federal* (7-1-1872).

1873. *Trece días de sitio ó los sucesos de Valencia*. Valencia: Imp. Ramon Ortega.

«Dos poetas». *Valencia Ilustrada* (12-VIII-1877; 26-VIII-1877 i 9-IX-1877).¹⁸⁸

1884. *La Suiza valenciana*. Guía de Buñol y de sus alrededores. València. Ramón Ortega.

«Dante Alighieri». 1885. *Diccionario de ciencias eclesiásticas, teología dogmática y moral...*, v. 3, 396-400. Valencia: Imprenta de Doménech.

Escrig Martínez, José, & Constantí Llombart. 1887. *Diccionario valenciano-castellano*. 3a ed. Valencia: Librería de Pascual Aguilar.

1887. «Ensayo de ortografía lemosino-valenciana». Dins *Diccionario valenciano-castellano*, XV-XXXII. Valencia: Librería de Pascual Aguilar.

1887. *Valencia antigua y moderna: guía de forasteros la más detallada y completa que se conoce*. Valencia: Librería de Pascual Aguilar

Llombart, Constantí, & Francisco Tarín. 1889. «La Cartuja de Porta Coeli. Reseña Histórica (I).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. maig: 200-209.

Llombart, Constantí, & Francisco Tarín. 1889. «La Cartuja de Porta-Coeli. Reseña Histórica (Conclusión).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. juny: 226-233.

3. Traduccions

1870. Menaguerra, Ponç de. [versió castellana de *Lo cavaller*]. València: ? [il·localitzat].¹⁸⁹

Víctor Balaguer. [1874]. Traducció de *Lo cap del compte d'Urgell**

Balaguer, Víctor. 1877. *La Muerte de Nerón*. Valencia: Imprenta de Manuel Alufre. També es publicà *Valencia Ilustrada*, en huit lliuraments: (3, 10 i 17-VI-1877 i (1,8, 15, 22, 29-VII-1877).

Balaguer, Víctor.[1879] [Traducció al castellà de] *Las esposallas de la morta*.

Un canto heróico y una tradición índica. 1881. València: Imp. de Ramon Ortega, 1881

*Exóticas** 1881

¹⁸⁸ Ressenya publicada en tres lliuraments, de dos obres de Jesús Pando y Valle –1874. Poesías. Oviedo: E. Uria i 1876. Pequeños poemas. Oviedo: E. Uria- i la traducció del quadre tràgic –original de Balaguer- Balaguer, Víctor. 1877. Safo.Madrid: Tipograf.-Estereotipia Perojo.

¹⁸⁹ Sobre aquesta edició il·localitzada, vegeu III.3.

- Verdaguer, Jacint. [1886-] *Canigó* [versió castellana]*.¹⁹⁰
1889. «Tristesia d'una nina» [Traducció al castellà]. *Lo Gayter del Llobregat. Poesias Catalanas. 1839 á 1889, 59-65*. Barcelona: Estampa de Jaume Jepús y Roviralta.
- Verdaguer, Jacint. *Excursions i viatges*^{*191}
- Verdaguer, Jacinto. 1892. *Diario de un peregrino a Tierra Santa*. València: Pascual Aguilar.
- Curros Enríquez, Manuel. 1892. *Aires de mi tierra. Poesias gallegas traducidas en verso por Constantino Llombart*. Madrid / Valencia: Bernardo Rico / Francisco Sempere.
- Vicens Valls, Josep Maria. [1893]. [Traducció al castellà de] *Maria de Montpeller*. Barcelona: Impremta La Renaixensa. Amb la qual guanyà un premi als Jocs Florals de València el 1892 (VII-IX).*
- Briz, Francesc Pelai. «La masía de los amores». *Valencia Ilustrada* (6, 13. 20, 27-I-1878), (3, 17 i 24-II-1878), (10-17 i 24-III-1878), (7 i 21-IV-1878), (30-VI-1878) i (14-VII-1878)
- «A una mujer. (Traduccion)». *Valencia Ilustrada* (16-IX-1877).
- «La evocación. (Traducida). *Valencia Ilustrada*. (28-X-1877).
- «La condesa palatina. (Traduccion)». *Valencia Ilustrada* (9-XII-1877).
- «El encuentro. (Traduccion).» *Valencia Ilustrada* .(30-XII-1877).
- «El angel de mi guarda (Traduccion de Elisa Moreau)». *València Ilustrada* (7-VII-1878).
- «Un Asra (traduccion)». *València Ilustrada* (28-IV-1878).
- «En mayo (traduccion)». *Valencia Ilustrada* (26-V-1878).
- «*Los poetas*». *Cádiz* (30-VII-1878).
- Balaguer, Víctor. 1881. «¡Te amo!». *Almanaque de Las Provincias* per a l'any 1882, 247.
- Verdaguer, Jacint. «Canigó. Leyenda pirenaica del tiempo de la reconquista, por mosén Jacinto Verdaguer. (Traduccion del canto X). Guisla. *El Mercantil Valenciano* (28-II-1886).¹⁹²
- Verdaguer, Jacint.«Canigó. Leyenda pirenaica del tiempo de la reconquista, por mosén Jacinto Verdaguer. Desencantamiento. (Traducción de algunos fragmentos del canto VII) *El Mercantil Valenciano*(?) (1886?).¹⁹³
- Verdaguer, Jacint. «Canigó. Leyenda pirenaica del tiempo de la reconquista, por mosén Jacinto Verdaguer. Coro final». *La Correspondencia Literaria* (?) (1886?) .¹⁹⁴

¹⁹⁰ Vegeu II.6.4.

¹⁹¹ Vegeu II.6.4.

¹⁹² Transcrit a l'apèndix IV.12.3.

¹⁹³ Transcrit a l'apèndix IV.12.2. Sobre la traducció d'aquest fragment, que possiblement es va publicar al *Mercantil Valenciano*, vegeu (Vilardell Domènech 2013, 55-59).

Verdaguer, Jacint. «Canigó. Leyenda pirenaica del tiempo de la reconquista, por Mosén Jacinto Verdaguer. (Traducción del canto III). El hechizo». *El Mercantil Valenciano* (26-IX-1886).¹⁹⁵

Verdaguer, Jacint. «Canigó. Leyenda pirenaica del tiempo de la reconquista, por mosén Jacinto Verdaguer. (Traducción del canto III). El hechizado». *La Ilustración Valenciana* (15-I-1887).¹⁹⁶

Verdaguer, Jacint. «La Cruz de Canigó». *Aparisi* (7-VIII-1887).¹⁹⁷

Verdaguer, Jacint. «La Cruz de Canigó. (Conclusión)». *Aparisi* (14-VIII-1887).¹⁹⁸

Curros Enríquez, M. «Poetas españoles regionales. ¡Ay...!». *España y América* (15-V-1892).
Publicat també a: Curros Enríquez, Manuel. 1892. *Aires de mi tierra. Poesias gallegas traducidas en verso por Constantino Llombart*, 83-84. Madrid / Valencia: Bernardo Rico / Francisco Sempere.

4. Edició de textos clàssics

Mulet, Francesc. 1876. *Obres festives compostes segons antiga, general y molt rahonable tradició pel Pare Francesch Mulet*. València: Llibrería de En Francesch Aguilar.

Viciano, R. M. de. 1877. *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*. València: Francesc Aguilar.

Fenollar, Bernat. 1877. *Lo procés de les olives*. València: Francesc Aguilar.

[1877]. *Les Troves en lahors de la Verge Maria**.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Vegeu l'Apèndix IV.12.4, en nota. Al marge superior, escrit a mà: «La Correspondencia Literaria». Es tracta dels versos 425-444 del cant XII. Sobre aquest fragment traduït per Llombart, vegeu (Vilardell Domènech 2013, 59-60)

¹⁹⁵ Transcrit a l'Apèndix IV.12.1. Com anotem allí mateix, la coneixença d'aquest fragment ha estat possible gràcies a la recerca realitzada per Laura Vilardell, que l'ha descobert fruit de les seues investigacions sobre la recepció de *Canigó* a València. Podeu consultar l'anàlisi que en fa a (Vilardell Domènech 2013, 51-55).

¹⁹⁶ Vegeu Apèndix IV.2.1, en nota. Es tracta de la segona versió del fragment de la traducció de Llombart del Cant III de *Canigó* (publicat el 26 de setembre de 1886 a *El Mercantil Valenciano*). La primera referència que coneixem d'aquest fragment és de Martínez Gallego i Bordería Ortiz (Martínez Gallego & Bordería Ortiz 2005, 134). També el cita Vilardell (2013, 47).

¹⁹⁷ Transcrit a IV.12.4.a. La col·lecció que hem consultat d'aquest setmanari valencià es troba a la Biblioteca Central de València. Signatura: BM/1224.

¹⁹⁸ Transcrit a IV.12.4.b. El número on apareix aquest fragment de la traducció de *Canigó* feta per Llombart, que es creia il·localitzat, es troba a la Biblioteca Central de València. Signatura: BM/1224.

¹⁹⁹ Vegeu II.3.4.

5. Reedició de premsa

1877. *El Sueco, El Tabalet i La Donsayna*, València: Pasqual Aguilar.

6. Direcció i edició de periòdics i revistes

1867. *El Fàrrago. Periódico sin ton ni son, sin saber por qué.*

[anterior a 1872] *El Diablo Cojuelo*.²⁰⁰

1870. *La Propaganda Republicana*.²⁰¹

1874. *Don Manuel. Periòdic més sèrio qu'un titot.*

1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, amb Josep Mª Puig Torralva 1882, 1883.²⁰² *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí.*

1877. *El Pare Mulet.*

1877. *El Bou Solt.* 1877.

1880. *El Dotor Cudol.*

1881. *La Protesta*.²⁰³

1884. *El Pito.* 1884

1884. *Valencia Cómica. diario bilingüe con sorpresas.*

1884-1885. *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal.*

²⁰⁰ Vegeu II.1.2 i II.4.7.

²⁰¹ Vegeu II.1.2 i II.4.7.

²⁰² Vegeu II.2.5, II.2.7, II.3.1 i Apèndix I.

²⁰³ Vegeu II.4.7.

IV CONCLUSIONS

Considerem que els tres objectius principals que ens hem proposat en aquest treball s'han complert. Amb la informació que hem aconseguit reunir, hem pogut oferir una biografia documentada de Constantí Llombart, així com analitzar detalladament el conjunt de la seua producció literària i actualitzar-ne el corpus. Respecte al primer d'ells, hem constatat com Llombart en l'època de joventut –que coincideix en gran mesura amb el Sexenni Revolucionari-, se'ns mostra en els seua textos com un autor preocupat per influir ideològicament en el públic, com és cas de les col·laboracions literàries a la revista madrilenya *La Ilustración Republicana Federal* (1870-1871), el recull poètic *Cantos republicanos* (1871) i les obres dramàtiques *Justicia contra Justicia* (1872) o *La esclavitud de los blancos* (1872). Per altra part, poc abans del pronunciament del general Martínez Campos i la reinstauració del règim monàrquic, el 1874, Llombart havia donat mostres de la seua intensa vocació literària i l'interés per col·laborar activament en el moviment renaixencista. Serà amb la publicació del recull d'epigrames *Niu d'abelles* (1872) on Llombart iniciarà la seua *croada* literària. Aquest treball, destinat a un públic ampli, fou concebut com un volum «representatiu» dels millors conreadors del gènere de tot el domini lingüístic. I amb ell, Llombart començà a guanyar popularitat dins i fora de València. En aquesta època, també, hem pogut documentar que Llombart entrà en contacte amb un referent de la Renaixença a Catalunya, Víctor Balaguer, com testimonien les vint-i-quatre cartes servades al Museu Víctor Balaguer, que hem transcrit a l'apèndix I, i que abracen el període temporal de 1870 a 1879.

En aquesta documentació Llombart es mostra interessat a traduir alguns poemes de Balaguer i li demana col·laboració per a publicar-les a *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*, la primera revista cultural valenciana amb pretensions cultes de la Renaixença, que s'editaria amb periodicitat anual, des de 1874 fins a 1883 –tot i que, com demostrem a II.2.25, Llombart treballava en ella des del 1873. A més a més, gràcies a aquesta documentació epistolar entre Llombart i Balaguer, sabem que en agost de 1876 Llombart sol·licità l'assessorament de l'escriptor i polític català per a la creació de *Lo Rat Penat*, així com també li manifestava que comptava amb el suport del seu amic, l'historiador i cronista de València Vicent Boix. Com demostrem a II.3.2, per a Llombart, Balaguer i Boix foren dos referents valuosos per a dur a bon port el seu projecte de Renaixença, atés que ells, en certa manera, gaudien de gran

respecte i consideració en els cenacles culturals de Barcelona i València, respectivament. Llombart, a més, podia compartir amb ells una concepció «moral» del liberalisme –del doble patriotisme també- que professaven i que ell podia aplicar –i sabia «ajustar»- a tots els àmbits de la producció escrita que ens ha llegat; bé fos un drama històric –com el cas de *Lo darrer agermanat* (1882) destinat a un públic més culte- o un epigrama publicat a un diari satíric, destinat al consum popular.

Atés que no comptem, ara com ara, amb uns plantejaments explicitats teòricament per ell, sobre el seu ideari, sí que considerem que hem aconseguit evidenciar que Llombart, un republicà federal, concebia l'acció política –i en connivència amb aquesta, també, moltes vegades, la periodística, així com la literària- en termes de «poble» i, per tant, la seua trajectòria en tots tres àmbits mostren el que podríem definir com una «tendència» a la inclusió i a la convergència. És en l'àmbit de les col·laboracions en la premsa satírica i especialment en *Don Manuel*, *El Pare Mulet*, *El Bou Solt* i *El Dotor Cudol* –analitzats en els punt II.2.8, II.3.3 i II.4.5, respectivament- on aflora amb més nitidesa el discurs ideològic de Llombart, el qual –suposem- per evitar la censura existent durant els inicis de la Restauració –encara que no sempre podrà ser així- hi subjau sobre uns punts bàsics: la crítica moralitzant envers els abusos del poder, la corrupció i el costums dolents, i la solidaritat amb els més desvalguts.

Per poder valorar en la seua justa mesura la projecció social i cultural de la figura de Llombart en el context temporal i espacial en què va viure, cal insistir –ja ho hem apuntat- que gran part de les iniciatives –editorials, periodístiques, de promoció cultural i de caràcter assistencial, fonamentalment-, es van veure condicionades per un context polític advers, amb la reinstauració de la monarquia, el 1874. Hem documentat –al punt II.2.6 ens n'ocupem- com aquell mateix any Llombart es mostrava preocupat per fomentar la instrucció pública entre les capes populars. També s'esforçà per creà una institució assistencial –La Creu Blanca- per pal·liar les conseqüències de l'epidèmia de còlera que assotà València el 1890, a la qual dediquem el punt II.7.3. Així mateix, sabem que Llombart fou empresonat dues vegades: la primera per repartir unes al·leluies, en febrer de 1880 (II.4.4), i la segona junt a Blasco Ibáñez –entre d'altres membres del diari *La Bandera Federal*-, per criticar l'ostentació amb què es dugué a terme l'entrada del nou arquebisbe de València, Ciríaco Sancha Hervás, el 20 de novembre de 1892; episodi que descrivim a II.9.3. Altrament, com destaquem a II.4.7, Llombart dirigí entre juny i agost de 1881 el diari *La Protesta*, mitjà de difusió del partit republicà, en un context ben concret, en el que les forces democràtiques intentaven confluïr per guanyar pes específic. I així mateix, com hom pot comprovar II.9.2,

sabem que Llombart el 1892 es presentà com a candidat a les eleccions de diputats provincials, en representació dels republicans federals valencians. Aquestes dades anteriors evidencien que Llombart, tot i no mostrar una voluntat explícita de se ser un polític de primera línia fins al final de la seua vida, tampoc no s'hi mostrà alié a col·laborar amb les opcions republicanes i democràtiques de caràcter progressista des de posicions menys notòries. Si a aquesta tendència, afegim el seu «activisme» en la premsa satírica –com hem esmentat adés- orientat a difondre uns continguts crítics sobre els defectes d'un sistema corrupte sobre el que descansava el règim recentment reinstaurat, no podem sinó afirmar que Constantí Llombart va ser un home preocupat per fomentar i imbuir uns valors ètics i morals sobre els quals descansava la seua idea de «progrés» en la societat del seu temps, i especialment entre les capes més humils de la societat –a les quals ell mateix pertanyia i també representava.

Responen també a aquesta idea de «progrés», com apuntem a II.10.2, les diverses iniciatives que Llombart engegà amb la voluntat que la llengua i la literatura pròpies aconseguíssen un espai més digne. Potser, el cas més representatiu del patriotisme literari de Constantí Llombart és *Los fills de la morta-viva*, de la qual ens ocupem a II.6.1. Aquest treball pioner –perquè era el primer de la seua modalitat, en què s'emprava la llengua pròpia- representa un exemple evident que, per a Llombart, el conreu de la llengua pròpia obeïa a una qüestió de coherència «moral». Editar aquell volum d'assajos biogràfics d'escriptors de finals del XVIII i XIX, fou concebut per Llombart en termes de contribució patriòtica. Escriure i parlar en català –en «llemosí», terme que empraria per estratègia i en sentit cohesionador, com destaquem a II.2.2.1 i II.8.3.3.1- era una manera de donar veu de naturalesa a la pàtria, una pàtria que en el passat havia gaudit èpoques glorioses, que calia rescatar de l'oblit, i amb unes figures destacades, uns «herois», que calia exaltar. Amb aquesta voluntat, Llombart va escriure el drama històric *Lo darrer agermanat* –un manuscrit del qual ha aparegut recentment i comentem a II.4.10 i en transcrivim un fragment no inclòs en l'edició de 1882, a l'apèndix III-, per cantar el tràgic final dels protagonistes d'aquell moviment popular –que suscitaren l'interés de Llombart, en tant que precedent dels episodis revolucionaris que ell mateix visqué, durant la segona meitat del segle XIX. I també cantà, amb *La mort del Conqueridor* –una composició guardonada als Jocs Florals de 1888, que es creia il·localitzada, de la qual hem descobert un fragment, del qual ens ocupem a II.8.2.1- els darrers moments de la vida del rei Jaume I, vist des d'una òptica personal per Llombart: en la seua dimensió humana, pero destacant-ne la qualitat d'home just.

És evident que una de les contribucions més significatives a la dinamització de la Renaixença va ser la creació de Lo Rat Penat, de la qual ens ocupem II.4.2. En l'àmbit literari, per a Llombart, la possibilitat de concórrer a les diverses convocatòries dels Jocs Florals que tingueren lloc durant la seua vida, suposaren un esperó que contribuïren a que aquest escriptor progressara qualitativament. Els dos textos esmentats, junt a *La copa d'argent* –que comentem a II.7.1- adés en són testimoni fefaent. És evident que Llombart, amb l'edició del *Calendari llemosí* i la creació de Lo Rat Penat, aconseguí un pes rellevant notable al si dels cercles literaris valencians i no –com hem demostrat amb la nombrosa documentació publicada en la premsa que hem transcrit al llarg del nostre treball. En tots dos projectes Llombart manifestà explícitament la seua voluntat que hi participassen autors de tot el domini lingüístic, com és el cas de Jacint Verdaguer –del qual ens ocupem a II.6.4, aportant documentació il·localitzada-, amb el qual Llombart mantingué una interessant relació epistolar, transcrita a l'apèndix IV. També ens hem fet ressò de la relació d'amistat entre Llombart i Víctor Balaguer –el qual assistí en qualitat de mantenidor als Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1880. I tot i que fou més tardana, i amb motiu de la reedició del *Diccionario valenciano-castelano* d'Escrig –del qual ens ocupem a II.8.3-, Llombart també mantingué una escassa, però representativa als nostres ulls, relació epistolar amb un altre destacat renaixencista: Marià Aguiló –documentació inèdita fins ara, que transcrivim a l'Apèndix VI. L'interés de Llombart per relacionar-se amb els membres més destacats de la Renaixença és evident. I defensem la tesi que tenia un doble objectiu: d'una banda, promocionar-se entre ells, i d'altra, gaudir del seu suport per a dur a bon port els seus projectes. Aquestes són les raons per les quals Llombart també es preocupà de mantenir-se pròxim –salvant les evidents distàncies ideològiques que existien- a Teodor Llorente. Rafael Roca ha estudiat les relacions entre ambdós autors. Per la nostra badna, com hem pogut comprovar a II.4.2, Llombart tingué present l'opinió de Llorente a l'hora de perfilar Lo Rat Penat. Inicialment, ambdós autors dissentien quant al caràcter que havia de tenir aquesta societat. Possiblement Llombart la concebé massa vinculada a l'àmbit literari i adreçada a la convocatòria de certàmens, per al gust de Llorente. Finalment, aquell debat es produí –i es resolgué- de manera amistosa, com indica la premsa de l'època.

Tanmateix, hem pogut documentar dos episodis on sí que sembla que la relació cordial que ambdós autors mantingueren al llarg de la seua vida es veié afectada, i ben probablement, la raó fos llur vocació de lideratge. En 1880, Francisco M. Tubino publicà la seua *Historia del Renacimiento literario contemporaneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. En el punt II.6.2 dediquem un espai a constatar com Llombart se sentí molest pel tractament rebut per aquest

autor –essencialment, obviava el seu paper de iniciador del renaixement, en opinió de Llombart- i manifestava en la premsa la seua intenció d’esmenar-ne els errors. Per altra banda, part del disgust de Llombart vingué ocasionat perquè Tubino buscà l’assessorament de Llorente, i no el seu. Per altra banda, aquesta vegada sí que de manera més explícita, a les pàgines de *Lo Rat-Penat. Periòdich Llitterari Quincenal* –publicació a la qual dediquem el punt II.6.2- Llombart s’erigia com iniciador del renaixement literari a València. Llorente hi replicaria, esmenant la plana a Llombart, en el sentit que ell podia demostrar més veterania en aquella complexa tasca. I, com es demostra en la correspondència entre Verdaguer i Llombart, aquell succés provocà un distanciament entre tots dos autors –que entre altres coses, tot sembla indicar que també retardà el projecte de publicar la versió castellana de *Canigó*, fins al punt que Llombart moriria sense veure-la publicada. No obstant aixó, gràcies al testimoni de Cabrelles, en una necrològica publicada a *La Il·lustració Catalana*, el 15 de maig de 1893, aquest relatava que una de les primeres visites que féu, per informar de la mort de Llombart, fou a Llorente, en qualitat d’amic del finat. Per tant, si més no en el moment de Llombart, les «diferències» entre ambdós sabem que s’havien superat.

I, com no podia ser d’altra manera, en el nostre treball hem dedicat un espai per a analitzar la relació de Llombart amb aquells col·laboradors més pròxims a ell: Ramón Andrés Cabrelles, Ignasi Pinazo, Blasco Ibáñez i Manuela Agnès Rausell –l’amor impossible de Llombart i amb transcendència literària- a ells dediquem el punt 5.

Finalment, també hem destinat un espai per a fixar el corpus bibliogràfic de Constantí Llombart, el punt III. En ell hom podrà comprovar que existia una quantitat nombrosa de textos desconeguts i altres que semblaven il·localitzables. Entre aquests, caldria destacar, a banda del manuscrit de *Lo darrer agermanat* i el fragment de *La mort del conqueridor*, esmentats més amunt, el text dramàtic que ens ha pervingut manuscrit, *La joya de Carcagente* –del qual ens ocupem a II.4.8- i el recull d’epigrames *Pullitas y cuchufletas*, publicat el 1892, el qual analitzem a II.9.4. Així mateix, també han estat nombroses les col·laboracions publicades en la premsa de l’època, gran part d’elles de caràcter literari, però no només. Com ho testimonia el fet que Constantí Llombart i Francisco Tarín, publicaren a la revista dirigida per Roc Chabàs, *El Archivo*, en dos lliuraments, en maig i juny de 1889 –com hom pot comprovar a II.8.2-, un extracte d’un assaig històric sobre la cartoixa de Portaceli, premiat als Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1888. Aquest estudi segurament fou concebut en una visita que L’Oronella, una altra entitat excursionista creada per Llombart –de la qual ens ocupem a II.8.1- féu a aquella cartoixa aquell mateix any.

Nom volem finalitzar aquest punt sense fer una valoració global del nostre estudi. Considerem que amb de les nostres investigacions s'ha produït un progrés notable en el coneixement de la vida i la producció escrita d'un dels autors més destacats de la Renaixença –possiblement el més prolífic dels valencians. Ha quedat constatat, també, que la relació de Llobart amb autors de la resta del domini lingüístic no va ser ni tan intermitent ni tan escassa com hom podria suposar. Amb la qual cosa, esperem que tots els esforços que hem dedicat a la realització d'aquest treball d'investigació, aprofiten, també, de base a pròxims treballs destinats a perfilar amb més exactitud encara, els límits i l'abast de la Renaixença a València.

V APÈNDIXS

APÈNDIX I

Correspondència de Constantí Llobart amb Víctor Balaguer conservada a la Biblioteca Víctor Balaguer

1. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7000711

[*Carta de Llobart a Balaguer, en la qual li demana autorització per a publicar unes traduccions al castellà de poesies seues.*]

Muy Sr. mío:²⁰⁴ El objeto que me tiene dirigirle la presente es tan solo el pedirle su autorización para publicar unas traducciones castellanas, que me he permitido hacer, de algunas de las bellísimas poesías que Vd. tiene escritas en catalan.

Espero, pues, que Vd. se dignará dispensarme este favor, por el que le quedaré sumamente reconocido su mas adepto y devoto, que sus manos besa,

Constantino Llobart
Valencia, 16 de julio, 1870²⁰⁵

La contestación, calle del Mar, nº 18, Valencia.

²⁰⁴ A la part superior esquerra del full: «Con mucho gusto», i sobre el text: «contestada 20 julio». A la part superior dreta, escrit en llapis, d'una mà posterior: «711»

²⁰⁵ Tot seguit, baix de la data: (sigue).

2. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7000727

[*Carta de Llobart a Balaguer, en la qual li agraeix l'autorització per a publicar unes traduccions al castellà de poesies seues.*]

Sr. D. Víctor Balaguer:²⁰⁶

Muy Sr. mío: con sumo placer he recibido las apreciables líneas con que V. se ha dignado contestarme.

Doy pues a V. las más expresivas gracias, por la prontitud y delicadeza con que ha sabido satisfacer mis deseos, autorizándome para publicar las consabidas traducciones.

Felicítome al propio tiempo, por haberme procurado un autógrafo de una persona tan distinguida com V., asegurándole que le conservaré con grande estimación mientras viva.

Me [de]spido de V., afectísimo adepto y seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llobart

Valencia 22 de julio /70

Nota: Tan pronto como se den a luz las traducciones, se las remitiré a V. para que juzgue mi humilde trabajo.

²⁰⁶ A la part superior esquerre: «Contestada». A la part superior dreta, escrit en llapis, d'una mà posterior: «727»

3. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7400369

[*Carta de Llombart a Balaguer, en la qual el felicita per l'adveniment al poder i li agraeix la remissió d'una poesia seua, perquè la publica a Lo Rat Penat. Calendari Llemosí. També l'informa que li ha enviat un exemplar de Niu d'abelles*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²⁰⁷

Muy señor mío y de mi mayor consideración y aprecio: tengo la honra de dirigirme a V. E., en primer lugar, para felicitarle por su advenimiento al poder, dándole por tan fausto suceso los más sinceros plácemes; en segundo lugar, para darle a V. E. las más expresivas gracias por haber tenido la amabilidad de remitirme su bella poesía, que he de insertar en el almanaque *Lo Rat Penat*, publicación que no verá la luz a causa de otras ocupaciones que he tenido, hasta mediados de febrero.

Por el correo de hoy me permito mandarle un ejemplar de los epigramas lemosines que con el título de *Niu d'abelles* di al público no ha mucho; tenga V. E. bondad de aceptarlo, com una ligerísima muestra del alto aprecio y consideración que les merece a este seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 21 de enero, de 1874.

²⁰⁷A la part superior del full: «Carta expresiva. Gracias felicitación. Gracias por la publicación de la poesía y gracias por sus epigramas que leeré con mucho gusto. C-22/10». D'una mà posterior, en la part superior dreta: «369».

4. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7400400

[*Carta de Llombart a Balaguer, en la qual demana la seua intervenció per lliurar del servei militar un dels dos germans bessons d'una família humil amb la qual Llombart té amistat. No amaga un cert disgust per la manera com Balaguer va tractar-los anteriorment.*]

Dn. Víctor Balaguer:²⁰⁸

Muy señor mío y de mi mayor consideración y aprecio: siento en el alma tener que molestar la atención de V. E., aunque no sea más que por momentos, de los altos asuntos que le tiene confiados la patria.

Recibida su apreciable del 22 de los corrientes, pensaba haber solicitado de V. E. una gracia para una familia que estimo mucho, por conducto de los amigos Labaila o Sanmartín; pero en vista de la poco acostumbrada afabilidad con que V. E. atiende a personas de tan humilde esfera como la mía, he resuelto pedírsela directamente a V. E.

La referida familia, que no ocupa a la verdad una posición social muy ventajosa, tuvo que hacer un supremo esfuerzo para redimir del servicio militar a un hijo, que merced a los arreglos que en aquella época hicieron algunas empresas, pudieron libertar de dicho servicio.

Hoy las mismas personas se encuentran en idéntica situación, pero con la triste diferencia de que si entonces era uno el hijo que la ley les reclamaba, ahora son dos hermanos gemelos, que de ir entrambos al servicio, como V. E. comprenderá, se les irrogan graves perjuicios, quedando poco menos que arruinada toda la familia.

V. E. es hombre de gran corazón y, aunque no se me ocultan las dificultades que esto traerá en sí, agradeceré infinito que V. E. se interese por estas desgraciadas personas, a las que me ligan cariñosos lazos de amistad, impetrando de sus dignos compañeros de gobierno la gracia de exención de uno de los antedichos hermanos, a fin de que mientras el otro sirve a la patria, pueda contribuir con su trabajo al sostenimiento de la casa.

Todo lo espero de los magnánimos sentimientos de V. E., a quien sinceramente deseo toda clase de prosperidades.

Queda, pues, aguardando las órdenes de V. E, su mas humilde adepto y seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 23 de enero, de 1874.

²⁰⁸ A la part superior esquerra del full, «Sacar nota para el Consejo», superposat a aquest text: «[...] a Guerra» i, encara, sobre aquest segon text: «[...] 283. A la part superior dreta: «Que se recomienda»; baix, «C28/1» i al costat, escrit en llapis, d'una mà posterior: «400».

5. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7400447

[*Carta de Llobart a Balaguer, agraint-li la seua gestió per tal de lliurar del servei militar un dels dos germans bessons de la família amiga esmentada en la carta anterior. També li remet la traducció d'una poesia seua i l'informa que n'està fent altres, de traduccions, entre elles, la de Lo cap del compte d'Urgell.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²⁰⁹

Muy Sr. mío y de mi mayor respeto y consideración: fáltanme palabras para poder manifestarle mi profundo reconocimiento a V. E.

No sabe V. E. con cuanto júbilo recibieron mis recomendados la noticia de que V. E. se halla dispuesto a complacernos.

Por mi parte, puedo asegurar a V. E. que mientras viva guardaré en el fondo de mi corazón el más íntimo sentimiento de mi gratitud a su persona, por tan señalado servicio.

Por lo que pueda proceder, los nombres de los dos amigos míos, que he tenido el honor de recomendarle, son Vicente y Manuel Peris Alagon, y celebraría infinito que V. E. se dignase indicarme los medios más conducentes que hemos de poner en juego para obtener el resultado que se apetece, que, como conoce V. E., es el que uno de los dos gemelos se exima del servicio de las armas.

Perdóneme, pues, V. E. tantas y tantas libertades como me permito, y las no menos inoportunas molestias que le estoy ocasionando.

Siempre a las órdenes de²¹⁰ V. E. el más humilde de sus admiradores y seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llobart

Valencia, 31 de enero, de 1874.

Adjunto es la traducción desaliñada de una valiente poesía de V. E. Estoy haciendo otras, además, que tendré el placer de remitirle a la primera oportunidad que se presente, entre las que se cuenta la leyenda *Lo cap del compte d'Urgell*.

²⁰⁹ A la part superior dreta, d'una mà posterior: «447»

²¹⁰ «de» repetit.

6. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7400872

[*Carta de Llombart a Balaguer, agraint-li l'interés personal amb què ha gestionat l'exempció del servei militar de Vicent Peris Alagon, un dels dos germans bessons de la família amiga esmentada en cartes anteriors. Com a agraïment li dedica un poema titulat El espíritu errante.*]

Muy señor mío y de mi más alta consideracion y aprecio:²¹¹ con indecible júbilo recibí su apreciablesima, fecha del 23 de los corrientes, y por ella he comprendido que verdaderamente V. E. se ha interesado en el asunto que tuve la honra de recomendarle.

Como V. E. me indica en su favorecida, hoy mismo remito al Sr. Ministro de la Guerra la instancia en que solicita el padre de los recomendados la gracia de exención para uno de sus hijos.

Estos no solo están ya entregados en caja, sino que han sido embarcados para Cartagena.

El nombre del que, en caso que del Sr. Ministro se obtenga la gracia, ha de ser el agraciado, es Vicente Peris y Alagon. Así, consultada la voluntad del otro hermano que ha de continuar en el servicio, lo ha resuelto la familia.

Nunca podré manifestarle a V. E. toda la gratitud de mi alma, por la solicitud con que ha tomado el asunto que nos ocupa.

Permítame pues, V. E. que se la manifieste de algún modo, dedicándole un poemita que con el título de *El espíritu errante*, estoy imprimiendo.

El único medio de que puede disponer un pobre poeta, para demostrar a V. E. su infinito agradecimiento.

Dígnese V. E. a aceptar tan humilde ofrecimiento, y disponga del modo que guste su a[depto] y seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 28 de febrero, de 1874.

²¹¹ Al marge superior esquerre: «Res. Sr. Bermudez R[...] diciendoles que en vista de lo que manifiesta le he hecho esta petición en debida forma». Tot seguit, baix: «En 3/3 que procuraria la exencion de uno de sus hijos». Al marge superior, a la dreta: «2/3 Que recibi sus dos [...] que queda hecha la recomendacion y mil gracias por su poesia y que acepta gustoso la dedicatoria de su obra apreciando en mucho todos sus buenos sentimientos para conmigo». Al costat, d'una mà posterior: «872».

7. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7401153

[*Carta de Llombart a Balaguer, relativa a la mort de la mare d'aquest.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²¹²

Muy señor mío y de mi mayor consideración y aprecio: por la prensa periódica he tenido el sentimiento de saber la desgracia que V. E. acaba de experimentar.

Me refiero a la sensible muerte de su señora madre (que en paz descanse) por cuya irreparable pérdida doy a V. E. el pésame, acompañándole en el dolor.

¡Téngala el Señor en su santa gloria!

Soy de V. E. con el mayor respeto y consideracion, a[...] seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 3 de marzo, de 1874

²¹² Al marge superior esquerre: «C. S/3». D'una mà posterior: «1153»

8. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7401172

[*Carta de Llobart a Balaguer, informant-lo que ha hagut d'enviar per segona vegada una instància al Ministeri de la Guerra, per tal d'aconseguir l'exempció del servei militar de Vicent Peris Alagon.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²¹³

Muy señor mío de mi mayor respeto y consideración: siento injusto tener que molestar tantas veces a V. E., pero como quiera que obliga a ello, ya que el inapreciable favor que V. E. se digna dispensarme está, según parece, muy próximo a su realización, el tener que recurrir a V. E., le suplico encarecidamente me perdone estas incomodidades, en gracia del laudable objeto que nos guía.

En la primer de sus favorecidas, fechadas el 4 y el 5 del actual, me manifiesta V. E. que todavía se espera en el Ministerio de la Guerra la consabida instancia para poder darle curso, como se desea, y me apresuro a contestarle que, con vista que a pesar de su certificado, no ha llegado este documento a su destino, a fin de que esto no se repita, por el correo de hoy he creído conveniente, no solo dirigirlo por segunda vez al Sr. Ministro de la Guerra, sino que me he permitido mandarle otra copia a V. E. para que si aquella deja ahora también de recibirla, tenga V. E. la bondad de mandársela a su vez a dicho Sr. Ministro.

A ver si de este modo se consigue poner la instancia en sus manos.

Quizás escite la hilaridad de V. E. este procedimiento, pero yo acepto la parte de ridículo que sobre mi pueda caer, con tal que V. E. me dispense las molestias que le estoy ocasionando.

Todo lo confío a la reconocida benevolencia y amabilidad de V. E. que con su claro talento, ya ha comprendido la honradez de los sentimientos que me impulsan.

¡Concluya V. E. la benéfica obra que tan noblemente ha comenzado y labrará así la felicidad de una modesta cuanto honrada familia, que se complacerá a todas horas en bendiciones su nombre esclarecido!

²¹³ Sobre el text de Llobart, des del marge superior a l'esquerra: «Res. Sr. Bermudez Ruiria, diciendo que en vista de lo que mantiene manifestado en su carta del 2 le acompaño una de parte nuestra». Al marge superior, a la dreta: «Que remito á Guerra la carta con la más especial recomendacion». Baix, sobre el text de Llobart: «11/3 16/4 Se remite carta del M^o. Gral. de Guerra en que dice que la susd^a se halla a informe del Consejo de Estado y cuando la devuelva se complacerá.»

²¹⁴ Esmenat.

Siempre, mientras exista, tendrá V. E. un humilde, sí, pero leal amigo (Ya que V. E. se digna honrarme con este nombre) y seguro servidor, que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 10 de marzo, de 1874.

9. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7401308

[*Carta de Llobart a Balaguer, informant-lo que li remet la darrera obra que ha publicat, i que pròximament li enviarà un exemplar del poema El espíritu errante.*]

Ex. S. D. Víctor Balaguer:²¹⁵

Muy señor mío de mi toda consideración: por el correo de hoy tengo el gusto de remitir a V. E. un ejemplar de la última obrita que acabo de dar a luz.

A la mayor brevedad mandaré a V. E. también el poemita cuya dedicatoria tuve la honra de ofrecerle.

En cuanto al asunto de mis amigos, con que tanto tiempo vengo molestando a V. E., me atrevería a suplicarle tuviese la bondad de recordárselo al Sr. Ministro de la Guerra, a fin de que, por causa de las grandes e importantes ocupaciones de este señor, no quede en el olvido.

Ruego a V. E. que me dispense de todas las molestias que le ocasiono, y me respito de V. E. el más humilde y S. S y seguro servidor, que sus manos²¹⁶ besa,

Constantino Llobart

Valencia, 10 de abril, de 1874.

²¹⁵ A la part superior del full: «C 12/4 Gracias por su obra, que leere con mucho gusto. Que recuerdo á los juvenes de la reserva, sus recomendados y hare lo que pueda en obsequio a V. &&»

²¹⁶ La M., esmenada.

10. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura:7401514

[*Carta de Llombart a Balaguer, agraint-li l'interés demostrat en gestionar l'exempció del servei militar de Vicent Peris Alagon. També li demana una fotografia per a preparar-li una sorpresa.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer.²¹⁷

Muy señor mío y de mi mayor consideración: No he contestado antes a las dos últimas de V. E. porque siento darle ocasión a que me escriba con tanta frecuencia como lo hace.

Por ellas pude convencerme una vez más del interés que V. E. ha tomado en el asunto que tuve la honra de encomendarle.

Si no ha de servirle también de molestia, apreciaría mucho el que V. E. se dignase remitirme su fotografía, porque si bien poseo una colección de sus poesías catalanas, desearía otra más moderna, a ser posible, por ser más apropósito para mi objeto.

Preparo a V. E. una sorpresa, que, según presumo, le será agradable.

Yo no sé, a la verdad, como agradecer a V. E. la amabilidad con que me trata.

Siempre a las órdenes de V. E., su más humilde admirador, que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, a 7 de mayo, de 1874.

²¹⁷ Dalt a la dreita del full: «1514»

11. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7402135

[*Carta de Llobart a Balaguer, demanant-li si li pot enviar nova documentació, per tal d'aconseguir l'exempció del servei militar de Vicent Peris Alagon.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²¹⁸

Muy señor mío y de mi mayor consideración: el motivo de no haber escrito a V. E. desde hace tiempo es simplemente el temor de molestarle más, respecto al asunto de mis amigos, los hermanos gemelos que tuve la honra de recomendar a V. E.

Hoy vuelvo, a pesar mío, a distraer la atención²¹⁹ de V. E., con el objeto de manifestarle el estado en que aquel asunto se halla.

Hará, pues, como mes y medio, fueron llamados mis amigos, en Vitoria, donde a la sazón se hallaban, por dos señores oficiales del ejército, los cuales les pidieron los documentos justificativos de los extremos que abrazaba la instancia que V. E. tubo la amabilidad de presentarle al Sr. Ministro de la Guerra; documentos que ahora les encargan los referidos oficiales se remitan al Gobierno.

Pues bien, ¿quién mejor que V. E. podría completar la obra benéfica que tiene comenzada? Nadie, si V. E. no tiene inconveniente de ello.

Por eso espero de su bondad me conteste diciéndome si le puedo remitir los antedichos documentos, para que, presentándolos V. E. al Gobierno, alcancen más fácilmente el resultado favorable que se apetece.

Debo hacer presente a V. E. que resulte de ello lo que se quiera, siempre he de quedarle profundamente agradecido al señalado favor que en aquella ocasión se dignó V. E. dispensarme, tomándose, en bien de una desgraciada familia a quien no conocía, todo el interés que en un asunto propio hubiera podido tomarse.

Dispéñeme V. E. tantas incomodidades, y disponga como mejor le plazca de este su más humilde y seguro servidor que sus manos besa,

Constantino Llobart

Valencia, 2 setiembre, 1874.

²¹⁸ Al marge superior: «Que los mande C 6/10». Baix: «2135»

²¹⁹ «atencion» escrit a l'interliniat.

12. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7402358

[*Carta de Llobart a Balaguer, informant-lo que li enviarà la documentació exigida pel Ministeri de la Guerra, per tal d'aconseguir l'exempció del servei militar de Vicent Peris Alagon.*]

Exmo. Sr. D. Víctor Balaguer:²²⁰

Muy señor mío y de mi mayor respeto y consideración: recibida su apreciable del 6 de los corrientes, después de darle a V. E. las más expresivas gracias, me apresuro a remitirle los documentos que tube la honra de hablarle en mi anterior.

Por el correo de hoy deberá recibirlos V. E. y creo completamente inútil repetirle su recomendación al Sr. Ministro de la Guerra, a quien deberán ser entregados.

Si por acaso faltase algún otro documento, que no lo espero, ya V. E. tendrá la amabilidad de avisármelo.

No can[s]o más a V. E. Queda, como siempre, a sus órdenes, su más humilde adepto y seguro servidor que sus manos besa

Constantino Llobart

Valencia, 11 de octubre, de 1874

Uno de estos días tendré el gusto de mandar a V. E. un ejemplar de *Lo Rat Penat*, en el que me ocupo de la nueva edición de sus preciosas poesías catalanas.

²²⁰ Al marge superior, a l'esquerra: «Re. al Sr. Montero Gabuti con remision de documentos. Rº y remitidos en 15/10». Al marge superior, a la dreta: «Acuse de recibo que reitero la recomendacion &ª». Al costat, d'una mà posterior: «2322»

13. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7402358

[*Carta de Llombart a Balaguer, informant-lo de les dificultats existents per aconseguir l'exemció del servei militar de Vicent Peris Alagon.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer.²²¹

Muy señor mío y de mi mayor consideración y aprecio. Después de saludar a V. E., paso a decirle que obran en mi poder los consabidos documentos, suplicándole a V. E. me dispense tantas incomodidades.

¡Cómo podría demostrar a V. E. mi profundo reconocimiento por el interés que en este ya enojoso asunto se ha tomado! No sé de que manera.

Como V. E. me indica en su última, presentamos en esta capitanía los documentos y allí se nos ha manifestado que, con fecha 2 de julio del presente año, se remitió el expediente por el Ministerio de la Guerra a la Capitanía General de Valencia, pero que, por no saberse a que Cuerpo pertenecían los Peris, se preguntó al jefe de la Caja de los Quintos, el cual contestó que habían sido destinados al batallón reserva de Játiva, y con fecha 19 del mismo mes, se remitió²²² nuevamente al excelentísimo señor Capitán General de Castilla la Nueva, por encontrarse en este distrito dicho batallón.

Los Peris se hallan hoy en Vitoria, donde parece ha sido disuelto el referido batallón a que pertenecen.

Hé nos, pues, en otro apuro, del que sólo la inagotable bondad de V. E. puede sacarnos.

Por de pronto, y a fin de no ser tan pesado a V. E., hemos comisionado en esa un amigo, el cual pasará a enterarse a la capitanía general, lo que no obsta sin embargo para que V. E. no nos olvide.

Sin otra cosa por hoy, disponga V. E. como mejor guste de este su más humilde pero seguro servidor que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 23 de octubre, 1874

²²¹ Al marge superior, a l'esquerra: «Vere». Al marge superior, a la dreta, d'una mà posterior: «2358»

²²² «remitio» esmenat.

14. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7500493

[*Invitació de Llombart a Balaguer a col·laborar en Lo Rat-Penat Calendari Llemosí per a l'any de 1876.*]

Lo Rat-Penat Calendari Llemosí pera l'any de 1876

(2º de sa publicació)²²³

Sr. En Víctor Balaguer.²²⁴

Molt estimat companyero: Prop ja lo temps de donar-se a la estampa lo *Calendari Llemosí* de l'any vinent, y tenint, per tant, que recullir los treballs que l'han de formar, crech cumplir ab un grat déurer dirigint-li a vosté aquesta invitació, en l'objecte de conseguir que s digne honrar-ne les fulles de *Lo Rat Penat* ab los escrits de la seua il·lustrada ploma.

Quede, puix, esperant-ne de sa reconeguda afició a l'antiga llengua de Oc, que m trametirà vosté, tan promte com hi puga, alcuna de les exel·lentes composicions llemosines, en prosa o vers y no publicada fins ara, que ab freqüència sol produir-ne lo seu priviletjat ingeni, coatjudant d'aquest modo al renaiximent de nostra parla materna.

Obsequi per lo qual, anticipadament, li dóna les més sentides gràcies, son lleal companyero y segur servidor que les seues mans besa,

Constantí Llombart

València, 1 d'agost, de 1875.

Nota. Les composicions seran trameses totes a esta ciutat, carrer de la Tapineria, 10. A qual efecte resta de temps, tan sols fins mitjans anys del mes setembre pròxim.

²²³ Aquest text es troba al marge esquerre, i dalt d'ell l'escut que apareix al *Calendari Llemosí*.

²²⁴ Al marge esquerre, en la part superior: «Veré». Al marge superior, a la dreta, d'una mà posterior: «493».

15. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7500539

[*Carta de Llobart a Balaguer, recordant-li que encara no ha enviat la seua col·laboració per al Calendari Llemosí. També li sol·licita dades, per a incloure-les en l'assaig biogràfic que té intenció de publicar en la mateixa revista, i li demana la seua col·laboració per a la creació d'una acadèmia literària anomenada Los fills de la morta viva.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer.²²⁵

Muy respetable señor: sentiría en extremo el que V. E atribuyese a falta de educación el que sólo le escriba cuando para alguna cosa le necesito, cuando únicamente me obliga a ello el temor de ver demasiado molesto a V. E.

Uno de estos últimos días tuve la honra de remitirle a V. E. la invitación a que se digne honrar con alguna de sus bellas producciones, como lo hizo V. E. el año anterior, las páginas de *Lo Rat-penat*, y espero de su bondad que V. E. me mandará aunque no sean más que cuatro líneas.

Y no solamente esto, sino que también le ruego a V. E. me remita a la mayor brevedad posible los datos de los últimos años de su ilustre vida, incluídos en la biografía que de V. E. se publicó en *Los Sucesos*, con los cuales podré completar la que estoy escribiendo en lemosín para insertarla en antedicho almanaque *Lo Rat-penat*.

No sé si por los periódicos tendrá V. E. noticia de la academia lemosina que con el título de *Los fills de la morta viva* trato de fundar en esta ciudad, para lo cual cuento con la cooperación del Sr. Vicent Boix y de otras personas distinguidas. Estoy redactando los estatutos: ¿puedo contar para cuando se terminen con el importante apoyo de V. E.?

Dispense V. E. tantas incomidades, hijas totas [*sic*] de mi amor a las letras, y mande como mejor le plazca a este su más humilde y afectísimo que sus manos besa,

Constantino Llobart

Valencia, 25 de agosto, de 1875.²²⁶

²²⁵ Al marge superior: «C 29/8» i d'una altra má, posterior: «539»

²²⁶ Adjunta a esta carta hi ha resguard de correus del lliurament de Víctor Balaguer, de data 30 d'agost de 1875, on es pot llegir «Remítase certificado adjunto paquete para Don Constantino Llobart. Valencia. N° 296».

16. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7500563

[*Carta de Llombart a Balaguer, en la qual mostra el seu agraïment per haver-li enviat dos volums de poesies seues, que està traduïnt. També l'informa que n'inserrà algunes, de composicions de Balaguer, al Calendari Llemosí, i l'assaig biogràfic sobre ell. També li agraeix l'oferiment a col·laborar en l'acadèmia Los fills de la morta viva.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer.²²⁷

Muy señor mío y de mi mayor respeto: he tenido la satisfacción de recibir los dos tomos de sus preciosísimas poesías, de las cuales tengo ya traducidas algunas²²⁸ y pienso traducir otras, por lo que doy a V. E. miles de gracias y le prometo saber corresponder a los muchos favores con que siempre me ha distinguido.

En *Lo Rat-penat* insertaré²²⁹ algunas de las composiciones de la colección, como así mismo la biografía de V. E., la que desearía fuese del más acertado gusto suyo.

Gracias también por sus ofrecimientos respecto a la fundación de la academia «*Los fills de la morta viva*» de cuyos trabajos ya iré poniendo al corriente a V. E.

Sin otra cosa por hoy, siempre a las órdenes de V. E. su más humilde compañero y afectísimo seguro servidor que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 6 de setiembre, de 1875.

²²⁷ Al marge superior, a l'esquerra, un text il·legible i a la dreta, d'una mà posterior: «563».

²²⁸ «algunas» esmenat.

²²⁹ «insertaré» escrit a l'interliniat superior.

17. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7500740

[*Carta de Llobart a Balaguer, en la qual l'informa que rebrà un exemplar del Nomenclátor de las calles y plazas de Valencia de Manuel Carboneres.*]

Exmo. Sr. D. Víctor Balaguer.²³⁰

Muy señor mío y de mi mayor respeto: ya que por ahora no me es posible ofrecer a V. E. ninguna de mis obritas, y como viendo sus aficiones a todo cuanto se relaciona con nuestra historia, le he rogado a mi buen amigo el Sr. Carboneres, autor del *Nomenclator de las calles y plazas de esta ciudad* le dedicase un ejemplar de dicha obra.

En ella encontrará V. E. algunas noticias y datos históricos muy curiosos que el Sr. Carboneres ha tenido paciencia de recoger del Archivo Municipal de Valencia, donde estamos empleados, y que tal vez muchos de ellos sean completamente nuevos para V. E.

El Sr. Carboneres me encarga le dispense V. E. la pobreza de su obsequio, que recibirá por el correo de hoy, y aprovecha la ocasión de ofrecerse de V. E. afectísimo y seguro servidor que sus manos besa, como lo es de V. E.,

Constantino Llobart

Valencia, 24 de octubre, de 1875.

Nota: En breve tendré el gusto de remitirle también otra obrita que con el título «Pícaras y alcahuetas», está escribiendo el S. Carboneres, y en la cual se ocupa de la prostitución en esta ciudad.

²³⁰ Al marge superior: «C 28/10», a la dreta, d'una mà posterior: «740».

18. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7000587

[*Carta de Llombart a Balaguer, en la qual l'informa que li envia quatre exemplars del Calendari Llemosí, on s'inclou l'assaig biogràfic seu; i també que rebrà les Obres festives del pare Mulet.*]

Exmo. Sr. D. Víctor Balaguer.²³¹

Muy señor mio y de mi mayor consideracion: cuando salió a la luz el almanaque *Lo Rat-penat* de este año, el editor me aseguró que se lo había remitido a V. E.; pero como quiera V. E. es exactísimo en sus contestaciones, y estrañando por lo mismo el que entonces no me acusase recibo, suponiendo que no llegaría a sus manos, me permito mandar a V. E. cuatro ejemplares, por si desea obsequiar a algún amigo.

Ruego a V. E. me dispense lo mal pergeñado de los apuntes biográficos que, traduciéndolos de otras biografías de V. E., inserté en la páginas del almanaque. Siento mucho no haber podido hacer otra cosa más digna de la persona ilustre a que están dedicados.

Tambien recibiré V. E. por el correo de hoy un ejemplar de la *Obras festivas del P. Mulet* que he publicado estos días y que nunca se habían impreso.

Los ejemplares que de esta obra se han puesto a la venta han tenido que mutilarse por estar escritas las composiciones con bastante libertad; sin embargo de esto, he preferido mandárselo a V. E. entero, para que pueda formar mejor juicio sobre este autor tan poco conocido hasta hoy día.

Sin otra cosa, tengo el honor de repetirme de V. E. afectísimo y seguro servidor,

Constantino Llombart

Valencia, 10 junio, 1876²³²

²³¹ Al marge superior: «C 12/6», a la dreta, d'una mà posterior: «587».

²³² Cal advertir que aquesta carta es troba mal datada al catàleg de l'epistolari Víctor Balaguer 1842-1880 de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, on s'indica que l'any és –erròniament– 1870.

19. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7700111

[*Carta de Llombart a Balaguer, en la qual es lamenta que quan aquest visità València, amb motiu del centenari de la mort del rei Jaume I no pogué veure'l per motius de salut. Li envia un exemplar del Calendari Llemosí per al 1877 i l'informa que està publicant el setmanari El Pare Mulet.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer.²³³

Muy señor mío y de mi mayor respeto. Cuando con motivo del Centenario de la muerte del Rey D. Jaime estuvo V. E. en esta ciudad, tuve el profundo sentimiento de no poder saludarle por hallarme a la sazón enfermo y fuera de Valencia. Confío que V. E. sabrá dispensarme esta falta completamente a mi deseo, que como V. E. debe comprender, no fué otro que tener la alta honra no solamente de saludarle, sino también de conocerle y tratarle personalmente.

¡Ya algun dia tendré, tal vez, tan inmensa satisfacción! ¡Quiera Dios que mis deseos se realicen pronto!

Por el correo de hoy, aunque tarde, por haberme sido imposible hasta ahora, tengo el gusto de remitirle *Lo Rat Penat* del 77, donde V. E. encontrará tomada de su rica colección unas de sus bellas poesias, por señas que los impresores equivocaron la firma y tuve de poner la enmienda al final del almanaque. Dispénseme V. E. la errata.

Estoy publicando el semanario titulado *El Pare Mulet* escrito en el lenguaje que aquí se habla y que remitiré a V. E. estos días.

Como siempre a las órdenes de V. E. su afec^{mo} y S. S.

Q. S. M. B.

C. Llombart

Valencia, 31 enero, 1877.

²³³ Al marge superior: «C ½», a la dreta, d'una mà posterior: «111».

20. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7700750

[*Carta de Llobart a Balaguer, en la qual l'informa que ha traduït la tragèdia seua La mort de Neró al castellà, per a publicar-la a la revista Valencia Ilustrada.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²³⁴

Muy señor mío y de mi mayor respeto y consideración: como quiera que ya en otra ocasión recordaba haberle pedido a V. E. para traducir al castellano algunas de sus bellísimas composiciones y contaba con su autorización para ello, no creí necesario volver a molestarle para llevar a efecto ahora la del cuadro trágico *La muerte de Neron* que para publicar en la revista *Valencia Ilustrada* he hecho.

Adjunto tengo el honor de remitirle a V. E. un paquetito de doce ejemplares de la pequeña tirada que de la impresión del periódico citado he hecho aparte.

Ruego encarecidamente a V. E. los muchos y notables defectos en que al traducir su preciosa composición debo haber, contra mi voluntad, incurrido.

Sin otra cosa por hoy, tengo la grata satisfacción de repetirme de V. E. afectísimo y seguro servidor que sus manos besa,

Constantino Llobart

Valencia, 29 agosto, 1877.

²³⁴ Al marge superior: «C 4/9», a la dreta, d'una mà posterior: «750».

21. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7701069

[*Carta de Llombart a Balaguer, en la qual l'informa que li ha enviat el Calendari Llemosí per al 1878 i una fotografia seua.*]

Exmo. Sr. Dn. Víctor Balaguer:²³⁵

Muy señor mío y de mi toda consideración y respeto: por el correo de hoy remito a V. E. *Lo Rat-penat* del presente año. En él encontrará V. E. una de sus más inspiradas poesías, a la que no sabiendo que epígrafe ponerle, ya que de él carece, me he permitido valerme de una de sus propias frases, que parece sintetizar el pensamiento de la misma. Dispéñeme V. E. la libertad que me he tomado.

También a la vez le remito un ejemplar de mi fotografía, para que, puesto que cuando V. E. estuvo últimamente en esta ciudad no pude tener el alto honor de saludarle y darme entonces a conocer personalmente a V. E., pueda al menos de este modo tener una idea de [a] quien tanto tiempo hace se digna dispensarle su benevolencia.

Sin otro motivo por ahora, repítese, como siempre, su más humilde y seguro servidor que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 27 diciembre, 1877.

²³⁵ Al marge superior «C 28/1», al costat, d'una mà posterior: «1069».

22. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7900058

[*Carta de Llombart a Balaguer en la qual li manifesta l'interés per traduir al castellà la tragèdia Las esposallas de la morta.*]

Exmo. Sr. D. Víctor Balaguer.²³⁶

Muy señor mío y de mi mayor respecto y consideración. Después de saludar a V. E., pasaré a manifestarle el objeto que motiva la presente. Al leer su magnífica tragedia *Las esposallas de la morta*, seducido por la belleza de sus hermosos versos, he caído en la tentación de traducirla a la rima castellana, empresa, en verdad, harto dificultosa.

Procuraré, sin embargo, que la traducción me salga más esmerada que la que de *La muerte de Nerón* hice, teniendo para ello presente la versión en prosa que V. E. ha dado a luz en el almanaque de *La Ilustración Española* de este año.

Perdóneme V. E. el atrevimiento, y dígnese contestarme si tiene o no inconveniente en autorizarme para que mi traducción se publique.

Siempre a las órdenes de V. E. su mas humilde admirador afectísimo afectísimo y seguro servidor que sus manos besa,

Constantino Llombart

Valencia, 28 enero, 1879.

P. D.: Ignoro si se le habrá remitido ya a V. E. el Almanaque *Lo Rat Penat* del presente año, el cual, si no hubiera recibido, tendrá la bondad de manifestármelo y le será remitido inmediatamente.

²³⁶ Al marge superior «C/29/1», al costat, d'una mà posterior: «58»

23. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7900462

[*Invitació de Llombart a Balaguer a col·laborar en Lo Rat-Penat Calendari Llemosí* pera l'any de 1880.]

Sr. En Víctor Balaguer²³⁷

Mon caríssim company: Aplegat lo temps de recullir los treballs que, com en los anys anterior, deuran formar reunits *Lo Rat Penat* de l'any pròxim, orgue oficial de la corporació d'est mateix títol, y sent vosté un dels escriptors coneguts com amador de nostra materna llengua, m'atreixch, per tant, a pregar-li es digne honrar lo sobredit almanach, ab alguna de les belles composicions inèdites en vers o prosa, eixides de sa ben tallada ploma.

Donant-li adelantadament les gràcies, se repetix de vosté, com sempre afectísim segur servidor que les seues mans besa,

Constantí Llombart

Valencia, 1 de juny, 1879.

Nota. Les composicions deuran ser trameses totes a esta ciutat, carrer de Sogueros, 17, abans que·l pròxim mes d'agost finixca.

²³⁷ Al marge superior, a l'esquerra, escrit a mà: «462». La invitació està impresa, excepte el nom del destinatari, que està escrit a mà. A l'esquerra apareix l'escut quadribarrat de la ciutat d València, flanquejat per les LL coronades –a la manera que apareixen als privilegis de Pere el Cerimoniós–; situat damunt dues branquetes de llorer amb fruits, i coronat, per damunt del qual passa un filacteri amb la divisa “pel fil traurem lo capbdell”, i amb el rat penat heràldic valencià damunt de tot. Aquest recurs també és el mateix que empra en les portades del diversos volums del *Calendari Llemosí*.
Al marge inferior: «Empr. E. Pasqual».

APÈNDIX II

Carta de Jacint Labaila a Víctor Balaguer
Servada a la Biblioteca Víctor Balaguer

Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880

Signatura: 7800594

[*Carta de Jacint Labaila a Víctor Balaguer, informant-lo de la sessió inaugural de Lo Rat Penat, de la qual en serà vicepresident Labaila; també li comunica que en serà soci corresponsal i li demana que publiqui la notícia de la creació de l'entitat a La Mañana. Labaila aprofita també per demanar-li una col·laboració per al calendari Lo Rat-Penat, que anirà a instàncies de l'entitat recentment creada.*]

Sr. D. Víctor Balaguer:²³⁸

Mi distinguido amigo y compañero: aunque quizás sepa ya por los periódicos de esta capital la creación de la sociedad *Lo Rat-Penat*, remito a V. un artículo que tengo a mano, de los primeros pasos de ella, y no le envió los de la función inaugural, por no tener a la vista los periódicos que de eso se ocuparon.

Como verá V., soy indigno vicepresidente de *Lo Rat-Penat* y esto me obliga a molestar a V. para que haga que se ocupen en *La Mañana* de propagar y de *bombear* a esta sociedad que nace con muy buenos auspicios.

Me he atrevido a incluir a V. en la lista de los socios corresponsales, que estamos formando, así como a D. Gerónimo Roselló y a todos los escritores notables de Cataluña, Islas Baleares y Valencia, ausentes de aquí; espero que V. no querrá que dejemos de tener esa honra.

Lo son ya, a petición suya D. Francisco Asenjo Barbieri, D. Pascual Gayangos y D. J. de Dios de la Rada y Delgado, aunque estaba en Valencia y asistió a la función inaugural, que se celebró con gran pompa en el pabellón de la feria del Ayuntamiento, presidida por las autoridades civil, eclesiástica y militar, declarando el gobernador, al terminarse la sesión, legalmente constituida la sociedad de *Lo Rat-Penat*.

Los discursos y las poesías que leyeron están imprimiéndose en un folleto que tendré el gusto de remitir a V. a su debido tiempo.

²³⁸ Al marge superior: «C 26/8». Entre el nom del remitent i el text de la carta: «Madrid».

Con el adjunto artículo y con los datos de esta carta puede V. hacer que hable *La Mañana* y se lo agradecerá la sociedad en general y yo en particular.

El calendario valenciano *Lo Rat-Penat* se publica este año bajo los auspicios de la sociedad y están ya imprimiendo los primeros pliegos y queremos que sea notable, para lo que tenemos preparados muchos trabajos. Si V. tiene alguna poesía inédita, aunque sea de cuatro versos²³⁹ le agradeceré en el alma que me la remita a la mayor brevedad posible; si no, me tomaré la libertad de publicar en el almanaque alguna de la última edición de sus poesías completas, aunque prefiriera lo primero, por motivos que V. debe comprender mejor que yo. De todos modos, necesita *Lo Rat –Penat* la firma de V.

Sabe V. que no le olvida y que es siempre para V. su más fiel y verdadero amigo.

Jacinto Labaila.

Valencia, 23 agosto 1878.

²³⁹ «versos» escrit a l'interliniat superior.

APÈNDIX III

[Fragment del manuscrit de *Lo Darrer Agermanat* que Llobart presentà als Jocs Florals de 1882, el qual no es va publicar en l'edició que en feu Llobart, aquell mateix any, a València, Imp. d'Emili Pasqual.]

Cristiana: Sou lo més... (Incomodant-se.)

Ambròs: Anem, seguix y calla

Cristiana: Jo, la minseta fent, d'introduir-me
en lo castell habia enconrat traza

Ambròs: Te llogarien, eh?

Cristiana: ¿A que vos emboque,
per desllenguat, els cinch dits en la cara?

Ambròs: No, si no vullch ofendre't! Dir volia
qu·he vist garrides fembres en Itàlia
les quals...

Cristiana: Ja ho sé! Vinga ¿escolteu o calle?

Ambròs: Un candat és ma boca.

Cristiana: Baix la capa
d'entrar-los aguardent, entrí ab cautela
y com secretament lo guàrdia estaba
conjuminada ab los plebeus, en manco
d'un dir Jesús restí del castell ama.

Llorens: Y ab lo senyor alcay, què·s feu?

Cristiana: Somir-lo
dins d'un fosch calabós y santaspascuas!

Ambròs: Y, ¿en acabant?

Cristiana: Aviarem ab sos homes
a en Guillem, q·és l'alcay... //

Ambròs: ¡Bona jugada!

Cristiana: Empero, al dirigir-se a Sumacàrcel...
foren aseninats!

Ambròs: ¡Baja una hazanya!

Llorens: Y no se sap aquells perduts qui foren?

Cristiana: No; mes, ohiu? Lo bon virey va víndrer

dende Beniatjar a hon s'encontrava
sobre nosaltres...

Ambròs: (*A Llorens*) Peris? Sempre nosaltres!

Cristiana: Mes ab gent desunida...

Llorens: ¿Mal pagada?

Cristiana: Ca! Valencians y castellans vingueren
en Beniatjar ab ben poca sustància;
disputant si en Guillem Crespí l'habia
faltat a Mercader a la paraula.

Llorens: Oh! Ferm del tot mosén Mercader era!

Ambròs: Tal fon de son caràcter la pujanza,
qu'al virey en persona aforcaria
si a la paraula o compromís faltara.

Cristiana: S'acostà lo virey. Sols uns cent homes
a tot tirar, hauria dins de Xàtiva,
puix los demás ab Peris, en Corbera,
s'encontraben lluytan per nostra causa;
y jo diguí: ¿Entregar-nos? No, la tomba, //
avans que consentir vergonya tanta!

Llorens: Y ¿qui feu eixe jurament?

Cristiana: ¡Nosaltres!

Ambròs: ¡Nosaltres!... Ja estan elles en la danza!
y què diables habien de fer les dones?
Pronte els barbuts se rendirien...

Cristiana: (*Ab un gest de despreci*) Ala!...

Jo a les done reuní; vaig presentar-me
a elles ab ma rodela y mon espasa...

Llorens: Dimoni!...

Cristiana: Els arenguí, logré exaltar-los
y, dit y fet, totes a la muralla.

Ambròs: Qui no haguera segut lo vostre quefe?

Cristiana: Bah! Bah! Sou ja molt vell!

Ambròs: Rahó tens masa
¿Mes, encara hi à brio... Sobrentenga

en lo puny. Vinga, anem. Seguix, Cristiana
(*Judicant lo de sa espasa*)

Cristiana: Feren los sitiadors una embestida,
empero inútil fon, fon rejazada,
y al notar lo virey que·s resistien
més els de la ciutat que ell esperaba,
als murs s'aproximà y cridà a lo quefe...
-«Así estich -diguí jo- ¿què se reclama?
Disposta estich a tot, parleu en l' hora?»//
-«¡Tu! –al vore'm exclamà- ¡Bonica maja!»
-«¡Jo, senyor lleig!» –li contestí-; que·n Diego
lleig és com lo pecat, si se repara,
més lleig q·hu era prou, que lo meu negre
a qu·en sí he de vengar, de sa prosàpia...

Ambròs: Que·m plau!

Cristiana: -«Y ¿ab tu es presís que jo m'entenge?»
-lo Virey preguntà; y diguí ab veu ven alta:-
-«Sí senyor!» -«Capitules?» -«No» - «Et rendixes
a discreció?» -«Enjamay! ¡Caiga qui caiga!
Y ¿un caballer pregunta això a una dona
que té, ademes de sa belleza, espasa?»
-«Tens rahó, -respongué-, contat no habia
jo ab valents enemichs que porten falda,
y de no alzar lo cercle, la victòria
los diables s'endugueren!»

Llorens: Mala trampa!

Ambros: Y ¿s'allargaren?

Cristiana: Enseguida

Els agermanats: (*Ab entusiasme*) Vítor!

Ambroso [*sic*]: A ta salud, ma heroïna capitana
(*Aspirant un got*)

Cristiana: ¿Què vos pareix?

Ambros: ¿Què me pareix?//

Una -em pense- que viuda molt bizarra

que·n l'altre món, lo món de Babilònia
que sé jo per a hon!... No importa. Calla!
Cert dia, del valor d'una femella
lo pare Galera nos predicava,
dita Judith, tan bella y tan ardida
com tu... Puix bé, tu eres Judith, Cristiana.
(*Los agermanats estallen en aplausos*)

Cristiana: Y ¿qu·ham de fer así?

Ambros: Ròmprer sens tregua
caps de nobles demà.

Cristiana: Demà? Hui, encara

Ambros: Per Sant Jordi, que·m plau!

Cristiana: (*Senyalant-lo*) Dende eixe porje,
més dany tinch que fer jo qu·una tronada!
[...]²⁴⁰
¡Mes cascos vullch jafar que·n jafà Entenza
del Puig, segons se conta, de la batalla!

²⁴⁰ A partir d'ací Llobart continua l'escena IV tal com es publicà.

APÈNDIX IV

Correspondència de Constantí Llobart a Jacint Verdaguer (1886-1890)

1. Biblioteca de Catalunya, ms. 1528. Publicada a l'*Espistolari de Jacint Verdaguer*. Volum V (1885-1886) pp. 112-115.

[Llobart sol·licita permís de Jacint Verdaguer per traduir *Canigó*. També l'informa que *Lo Rat Penat* ha acordat celebrar una sessió en honor a Verdaguer.]

València, 27 gener, 1886.

Mon il·lustre amic: no tinc paraules en qu'expressar-vos com volguera l'immens agraïment de qu'està mon cor posehit respecte a vós, ab motiu d'haber rebut l'eixemplar de vostre gran poema *Canigó*, digne germà de *L'Atlantida*, famós ja en tota Europa, que vos hebeu complagut en dedicar-me.

Si conquerits no tingúreu vos altres títols per a ser considerat lo primer dels poetes espanyols, haber creat lo *Canigó* vos bastaria. Ben sabut és que sols a alguns genis privilegiats, com vós, per la divina Providència, els ha segut, és y probablement serà concedit alçar lo vol per les sublimes regions de la poesia èpica; y, atesa, per una part, la parquetat en què Déu allumena los camins de l'humà progrés ab tals antorxes, y, per altra, la meçquinesa dels asuntos poètics a què dóna lloch lo present segle fins a huy, no sens fonament, s'ha negat per molts la possibilitat de què tan grandioses epopeyes tornaren a concebir-se. ¡Cumplidament hebeu demostrat vós lo contrari! ¡Qui haguera en jamay cregut, insigne vat, que baix l'humil hàbit del sacerdot de Jesucrist s'amagaba un home de l'admirable pasta que s'feren els Milton, Dante, Tasso y altres dels escasos genis que la divinitat, de tart en tart, envia a la terra? ¡Encare, afortunadament, no s'ha extingit la raça dels Homers y dels Virgilis! ¡Dijosa Catalunya, dijosa Espanya, dijós lo món, perquè vos pertenezu al món sencer, quant justament ab tan egregis varons pot envanir-se!

Asò n'obstant, sens fixar-se en la distància que separa la nit del dia, la foscor de la llum, lo colós de la intel·ligència, ni en aquesta ni en cap altra ocasió, ha tengut a menys dedicar-li son afectuós recort al desconegut pigmeu qu'encara que petit, sempre des de lluny, vos ha contemplat absorit com lo més brillant astre de nostra moderna lliteratura. No estranyeu, puix, qu'animat per vostra noble conducta, al llegir lo *Canigó*, haje pres ales per a intentar una empresa superior a mes reduhides forces, ¡Perdoneu-me l'atreviment! Casi sense

adonar-me'n de lo que fea, he començat a traduir en versos castellans vostre magnífich poema, y seria per a mi un immens honor poder dur aqueix treball a terme. ¿No serà masa ambicionar que m'autoriseu per a realitzar tan dificultós projecte? Tinch ja traduïts vârios fragments, y per a què vós pugau jutjar, dintre pochos dies vos remetré los cants denominats *Flordeneu* y *Nuviatge*. Lo final també està ja traduït. Si em concedíreu lo permís, que desije de tot cor, consultaré a vós quants dubtes m'ocurrinquen, ab lo fi de que l'obra no desmereixca masa al traduir-la. Volguera, además, precedir-la de vostra biografia y retrato. En quant a la part material, vós fixareu les condicions que cregau oportunes y que jo sabré respectar sempre. L'amich Fayos, si vos pareix bé, poguera servir de intermediari entre nosaltres y l'editor que·s busque per a l'obra. Dispenseu tanta molèstia.

Y, no cansant-vos més, rebeu la més coral expressió de mon afecte y de ma entusiasta admiració, com així mateix la més cumplida enhorabona per la publicació de vostre darrer poema.

Sempre vostre afectíssim amich y segur servidor, que vostres mans besa,

Constantí Llombart

P. D. — Lo Rat Penat ha acordat celebrar una velada en honor vostre.⁸ Desije que a la major brevetat posible m'envieu vostra fotografia, per a tràurer d'ella lo retrato a l'oli que, demprés de presidir la sesió apologètica, ha de quedar en lo saló d'actes.⁹

2. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda

ANC2-73-T-254

[Carta de Llobart a Verdaguer per mitjà de la qual expressa l'agraïment per haver acceptat que realitzi la traducció de Canigó. També li envia alguns fragments traduïts perquè els valore i l'informa que rebrà la visita de Francesc Fayos, que s'entrevistarà amb ell per concretar alguns aspectes relacionats amb l'edició del poema. També li avança que vol publicar a La Veu de Montserrat un poema dedicat a ell, el qual va llegir en la vetlada que Lo Rat Penat va organitzar en honor seu.]

Mossen Jacinto Verdaguer.

Mon ilustre amich y senyor meu: ocupat en preparar la modesta vetlada lliterària musical que *Lo Rat-Penat* s'ha honrat en dedicar-vos y de que ja tindreu notícia per la premsa, com també per que desijaba enviar-vos ab la present una mostra del treball qu'he començat; fins a hui no he pogut contestar a vostra última, per la qual se dignàreu otorgar-me lo permís que de vós sollicití per a traduir al vers castellà vostre magnífich poema *Canigó*. Dispenseu-me aquesta falta y rebau la més coral expressió de mon agrahiment, que conservaré en lo fons del cor mentre existisca.

A l'escriure-vos ara, tinch l'honor d'enviar-vos los adjunts fragments ab lo fi que vos digneu llegir-los y, així mateix, manifestar-me francament si és aquest lo camí que'n la traducció dec seguir-ne. No és posible conservar en ella les innumerables belleses de l'original, puix, com vós millor que jo sabeu, és tal la concisió de nostra materna llengua, que de cada vers català ne resulten casi sempre dos o a vegades més en la castellana. N·obstant, faré tot quant puga per a conservar los poètics pensaments y hermoses images en què l'obra abundeja, y los detalls y demás circumstàncies que li donen colorit y caràcter propi. Sempre que'm siga dable, per a conservar l'admirable entonació de vostres versos, empraré els mateixos metros, o aquells que'n castellà tinguen més semblansa. Seria pera mi lo més greu dels afrontes no eixir-ne airós en tant honrosa com difícil empresa. Però, confie en què Déu, y vós, ab vostra bondat y sabiesa, m'habeu de tràurer a port de salvació en aquest assumt, inspirant-me Aquell, y donant-me vós los oportuns consells de què tant necesite. Aixina és sols com podré dur lo meu treball al desitjat terme.

Huy mateix li he escrit a l'amich Fayos per a què ab vós se veja, y de comú acort fixen les condicions materials sobre que la edició castellana ha de realitzar-se. Mon gust seria que la impressió fora en un tot igual a la catalana. ¿Son mateix editor no voldria encarregar-se d'ella? ¿No podria vore's, si no, la elegant Biblioteca de Artes y Letras? Si acàs ahí no s'encontrara editor, que molt ho dubte, voríem en Madrid o en altra banda. Vós, de tots modos, dispongau lo que més de vostre agrado siga, ab la completa seguritat de què jo he de conformar-me sempre en vostra voluntat, que serà també la mehua.

A Fayos li he encarregat que m'envie les revistes, bibliografies y biografies de l'autor de *L'Atlántida* y ses obres que'n la Catalunya o altres parts s'hajen donat a llum, puix volguera acompanyar ma traducció d'un petit estudi del poema, vostra biografia, y, si posible fóra, d'un bon retrato vostre. No oblideu, puix, que necesite datos.

Cada dia estich més entusiasmat ab lo poema. ¿Teniu coneiximent de si es fa altra traducció en vers castellà? Volguera ser lo primer en traduir-lo.

En d'estos dies rebreu de *Lo Rat-Penat* una carta felicitació suscrita per numerosos firmes, y la còpia de les poesies que's llegiren en la vetlada literària en honor vostre. Lo senyor Llorente, com sabeu, no ha donat a llum més que la sehua. La que jo vos dediqué -y perdoneu l'atreviment- la enviaré a *La Veu de Montserrat*, per si tenen a bé donar-la a la estampa, no per mi, sinó per la persona a qui s'endreça. Vostre retrato, copiat de la fotografia que'm trameteren, ocupa ja distinguit lloch en lo saló de *Lo Rat Penat*. Dihuen que té bastant semblança. En la primera Junta general que la Societat celebre sereu aclamat Soci de Mèrit. ¡Humil tribut al geni a qui ja lo món sencer admira!

No cansant-vos més, espera ab impaciència vostra contestació, vostre entusiasta admirador y amich de cor.

Constantí Llombart

València, 2 de febrer, 1886.²⁴¹

²⁴¹ Acompanya la carta una targeta de Constantí Llombart s. d., amb el següent text, manuscrit:

Mon ilustre amich: lo donador de la present, que desija conèixer personalment a l'autor de *L'Atlántida*, és un dels mes entusiastes y verdaders campeons de nostra renaixença. Permetiu que vos lo recomane y rebeu per boca sehua la expresió de mon afecte. Vostre de cor,

Constantino Llombart

P. D. He rebut vostra última amb lo retrato. Gràcies per tot.

P. Jofré, 18, pral.

3 Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda

ANC2-73-T255

[*Carta de Llombart a Verdaguer, en la qual li dóna la benvinguda després de la seua estada a Terra Santa.*]

Mon ilustre amich:

Per los periòdichs he sabut vostra felix arribada a Barcelona. ¡Benvingut sia una y mil vegades a vostra volguda pàtria catalana!

Ja lo món de les lletres espera afanyós altra maravella de vostre preciós numen. ¡Què d'inspiradors sublims haurà rebut lo gran poeta en sa pia peregrinació a la Terra Santa! ¡Quants y quants dies de glòria vos resta encara que donar-li a vostra pàtria!

Vos envia, puix, lo més coral abraç de benvinguda vostre sempre entusiasta admirador.

C. Llombart

València, 12 juny, 1886.

4. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda

ANC2-73-T-256

[*Carta de Llombart a Verdaguer, en la qual l'informa de les dificultats que troba en la traducció al castellà de Canigó i que l'editor en serà Aguilar, el qual suggereix que el pròleg vaja a càrrec de Teodor Llorente. També demana la seua opinió al voltant dels drets que generarà l'edició de la traducció.*]

València, 30 setembre 1886

Mossén Jacinto Verdaguer.

Mon il·lustre amic: la present té per objecte enviar-vos la traducció de un de vostres inspirats cants, y manifestar-vos al propi temps que l'haber eixit plagat de defectes ha segut per causa d'haber jo donat equivocadament un dels borradors que no habia corregit encara. Així, voreu que vos tramet la traducció de vàries estrofes un poch millor tractades, a mon entendre.

De tots modos, vos demane mil perdons per los molts defectes que en ell encontrareu, y per lo metro que he adoptat, que acàs resulte algo inarmònich y vos desagrade. No encontraba altra forma per a conservar moltes de les belles images y pensaments que·n ell s'inclouen.

L'obra que·m costa més treball qu'e·m pensava, la tinch ja molt avent [*sic*], puix dels dotze cants de què consta, ne tinch vuit acabats y vàrios fragments dels altres.

Entre moltes de les paraules que·n los diccionaris que tinch no trove s'entren *Berinclar* y *Menhirs*, que vos agrairia em traduireu.

En una gacetilla que voreu a l'envés del folletí que vos envie, llegireu que l'editor senyor Aguilar s'encarrega de la publicació de vostre poema, del qual pense fer una edició digna ab un excelent retrat vostre, y fins m'ha indicat si encarregaria al S. Llorente un pròlech, cossa en què jo he de intervindre, per què, huy per huy, medien diferències entre aquest senyor y un servidor vostre.

En tot cas, lo Sr. Aguilar és qui te té que arreglar aquest asunt ab lo Sr. Llorente.

Escriguí al Sr. Carrals, y em contestà que li convenia estampar lo poema per son conte. En sos defecte, he parlat en Aguilar, qu'está conforme, si bé és cèrt que encara no hem tractat res de la part d'interesos, puix jo, sense contar ab vós, no he volgut dir-li una paraula. Digau-me, puix, qu'he de fer, per a saber a què atendre'm en la qüestió de drets que nos pertanyen.

Sempre a vostres ordres, lo més humil de vostres entusiastes admiradors,

Constantí Llobart.

A la primera y más suave remada
lanzan las seis sus mágicos gorgeos
y sirenas del mar, acompasada,
esta cancion entonan sus acentos.²⁴²

Los oasis coronan de verdura,
a los sauces el pie besando pasan,
perlas dan a beber a la flor pura
y cual corderos por las rocas saltan.²⁴³

Ya cada remo un ala es que no vuela
y apenas las doncellas los recojen:
sóla corre la blanca barquichuela,
corcel que los caminos ya conoce.²⁴⁴

Del sol al postrer ósculo blanquea,
como un palomo entre el follaje verde;
porque el pastor de lejos no la vea,
entre cortinas de neblina envuélvese.²⁴⁵

Y varios otros

²⁴² Cant III *L'encís* vv. 45-49.

²⁴³ Cant III *L'encís* vv. 89-92.

²⁴⁴ Cant III *L'encís* vv. 100-105.

²⁴⁵ Cant III *L'encís* vv. 145-149.

5. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda.

ANC2-73-T-257

[*Carta de Llombart a Verdaguer, en la qual li agraeix la seua intervenció per restablir les bones relacions amb Llorente. També l'informa que té acabada la traducció de Canigó però es queixa de la lentitud de la impressió. Li agraeix l'enviament de Lo somni de Sant Joan i li envia un exemplar de Valencia antiga i moderna. També l'informa que Guimerà no podrà formar part del consistori dels Jocs Florals del Rat Penat.*]

Sr. D. Jacinto Verdaguer:²⁴⁶

Mon ilustre amich: he estat algun temps malalt, y per aquesta causa no he escrit, encara que no més haguera segut per a donar-vos les gràcies per vostres bons oficis respecte al Sr. Llorente, ab qui aleshores, merced a vos, estich ja ab les mateixes bones relacions de sempre. Ja llegirem, segons en la vostra me diguéreu, que posarà dit senyor com prolech a vostre poema los articles que feu per a *Las Provincias*, ab las consegüents modificacions, afegint al final alguns nous pàrrafos sobre la traducció castellana.

Aquesta se pot dir que la tinch acabada. Deuria estar ja impresa, però así, per a fer una cosa, els costa, com sol dir-se, Déu y ajuda. ¿No vos pareix bé escriure'm dient-me que convindria que ma traducció apareguera pronte, si té que eixir-ne abans que una altra en prosa que se prepara? Ho indique perquè, d'eixe modo, ab vostra carta podria donar-li preses a l'editor, que esperant lo paper que diu ell haber demanat, com se vullga qu'és home de molts negocis, sembla haber-ho pres ab molta calma. Aixís és com crech que procurarà donar-se ayre.

Ahir tinguí la grata satisfacció de rebre *Lo somni de Sant Joan*, que ja estic desijós de conèixer, y que, sense nengun dubte, serà altra de les prehuades joyes de vostra corona de immortal poeta. ¡Un milló de gràcies per vostre recort, que conservaré mentres vixca y vullga Déu que per molts anys donen encara dies de glòria a vostra afortunada pàtria!

Per lo correu de hui vos envie un eixemplar de ma *Valencia Antigua y Moderna*, treball engorrós y de poch lluïment, del que ja me direu vostra respectable opinió, per a saber en lo succesiu a què he de atènyer-me. Vos ho estimaria.

²⁴⁶ En la part superior de la carta, hi ha la següent capçalera, impresa: «Lo Rat-Penat. Societat d'Amadors de les Glories Valencianes»

Fon invitat per a formar part del Consistori dels Jochs Florals d'enguany lo Sr. Guimerà, que es troba en primer lloch en la proposta dels vàrios que vos m'indicàreu, y aquest senyor, estant ja compromés per a altre certamen que tindrà lloch en la mateixa època, s'excusà cortesment y no va admètrer. En vista d'assó, aquest any no hi aurà representació oficial, per dir-ho aixina, dels poetas de Catalunya.

Sens altra molèstia per ara, lo felicita cordialment per son nou llibre, son admirador y afectíssim amich, que ses mans besa,

Constantí Llombart.

Valencia 26 de maig de 1887.

6. Biblioteca del monestir de Montserrat, ms. 857. Carta de Constantí Llombart a Verdaguer, publicada a *L'Espistolari* de Jacint Verdaguer. Volum VI (1887-1888) pp. 91-93.

[*Llombart sol·licita permís a Verdaguer per a fer una versió dramàtica de Canigó. També l'informa que la traducció castellana de la mateixa composició, la té avançada, però es queixa de la lentitud amb què avança el projecte.*]

València, 21 agost 1887.

Mon ilustre amich:

Suponent que vos trobeu ja en²⁴⁷ eixa ciutat, vos dirigixch la present ab l'objecte de saludar-vos, y al propi temps molestar-vos altra vegada més demanant-vos un obsequi. Habent-me compromés un bon amich a qu'escriguera un llibre per a un drama lírich en castellà, a fi de qu'un germà seu, distingit mestre de música resident en eixa, pogués fer la partitura, y habent deixat a món arbitre l'asunt, he cregut que bé podria servir-me a l'indicat propòsit lo bellíssim argument de vostre poema Canigó.

¿Tindríeu, mon ilustre amich, inconvenient algú en autorizar-me per a fer aquesta nova obra? Seria per a mi un altre favor que tindria qu'afegirme als molts que vos endeute.

L'obra, que conservarà lo seu títol y durà consignat, com és just, en la primera²⁴⁸ de ses pàgines, lo nom de qui la inspira, constarà de tres actes y un pròlech. En ell se desenrollaran les més interessants escenes del poema, figurant-ne los principals personatges que'n ell juguen, com són, Tallaferro, Guifrè, Griselda, Flordeneu, Gentil, Guisla, Oliva y chors de fades, monjos, fallayres, doncelles, àngels, sants, etc., procurant per ma part que l'asunt no desmereixca, contribuint, aixina, si és que acerte, a populariçar més y més son sublim poema entre els que no acostumen a llegir les obres d'aquest gènere.

Si de vós obtinch lo corresponent permís, he oferit tindrer acabat lo llibre per tot lo que d'any resta, puix habeu de saber que tinch casi terminat lo pla, que deixaré corrent encara esta semana, y que, si desijeu conèixer-lo, vos lo remetré enseguida.

Espere, puix, de vostra reconeguda amabilitat, vos dignareu concedir-me la favor que huy de vós desitje.⁵

²⁴⁷ En nota: *en*: suplim aquest mot, omès en l'original.

²⁴⁸ En nota: *primera*: ms. «prime».

Confie en què la traducció de vostre *Canigó* començarà dins poch a estampar-se.
¡Costa tantíssim tot en aquesta València!⁶

Sens altre particular que donar-vos anticipades gràcies y pergar-li a Déu que vos concedisca tota mena de béns y prosperitats, se repeteix vostre més entusiaste amich y admirador, que vostres mans besa,

Constantí Llobart

7. Biblioteca del monestir de Montserrat, ms. 857. Carta de Llombart a Verdaguer, publicada a *L'Espistolari* de Jacint Verdaguer. Volum VI (1887-1888) pp. 123-125

[Carta de Llombart a Verdaguer, datada a València, 3 de gener de 1888, en la qual l'informa que ja està ultimant la versió dramàtica *Canigó* i que la versió castellana d'aquest poema encara no està llesta pel retard en lliurar-ne el pròleg Llorente. Junt amb ella, li envia el poema guardonat en el Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1886 *La Copa d'Argent* i un prospecte de la reedició del *Diccionario valenciano-castellano...* d'Escrig,]

Mon ilustre amich: ab lo propi correu que la present, tinch lo gust d'enviar-vos un exemplar de *La copa d'argent*¹ qu'encontrareu plagada de defectes, y que, sens dubte, a falta d'altra millor composició, obtingué lo premi de la flor natural. Aculliu-la, puix, ab la indulgència que tant vos caracteritza.

L'estar sumament ocupat lo senyor Llorente y no haber pogut, per aquesta rahó, dispòndrer lo pròlech, ha segut la causa de que fins ara no s'haja dut a efecte la traducció de vostre poema. Crech, n-obstant, que no deu retardar-se ja masa.

En quant a l'obra dramàtica basada en vostre indicat poema,⁴ a las hores presents lo mestre Martínez Imbert probablement estarà posant ja en música lo primer dels tres actes de què consta. Acàs dit senyor tinga que molestar vostra atenció fent-vos alguna consulta. Per ma part no tardaré molt en enviar-li a eixa los dos restants actes. Fins ara sembla lo músich bastant satisfet de mon treball.

Dins l'eixemplar de ma llegendeta trobareu també lo prospecte del *Diccionario Valenciano-Castellano*, que he començat a publicar,⁷ y que li encarregaré a l'editor que vos envie. Per exigència de dit senyor, voreu que dita obra apareix treballada per una «Sociedad de literatos»; però en realitat no consta aquest més que de mon insignificant individu y ú dels meus deixebles⁸ que m'hauxilia en tan engorrosa tasca; y ja vós comprendreu quant apurat he de vore'm per a eixir un poch airós en tan dificultosa empresa. Confio solaments en què vós y algunes altres persones de tan profons coneixements en nostra llengua, se dignaran ilustrar-me en moltíssims dels punts en què ha de tropeçar ma insuficiència.

Sens altre particular y desitjant-li tota mena de prosperitats en lo nou any que ha donat començ, ne repeteix vostre admirador y afectíssim y segur servidor que vostres mans besa,

Constantí Llombart

8. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda.

ANC2-73-T-258

[*Carta de Llobart a Verdaguer, en què l'informa que la seua traducció de Canigó està ja en impremta, però Llorente encara no té el pròleg. Li dona l'enhorabona per la versió italiana del poema.*]

Mosen Jacinto Vedaguer

Mon il·lustre amic: esperant poder dir-vos algo respecte a la impressió de la traducció de vostre poema, no he contestat avans a vostra última, pera donar-vos les gràcies per vostra delicada atenció. Lo *Canigó*, per fi, ha començat a imprimir-se, y dins de poch tindrè lo gust d'enviar-vos los tres o quatre fulls primers, ab l'objecte de que me digau vostre parèixer.

L'amic D. Teodor Llorente no té encara dispost lo seu pròlech, però quant lo tinga, junt ab vostra biografia, que anirà davant, serà imprès ab la numeració romana. Són molts els obstacles que per a fer alguna cosa se presenten en Valencia, y ja afrontat estich de pensar lo temps que anem passant sense portar a efecte la publicació de vostre llibre. ¡Gràcies que, a pesar de fer-vos mal ters, vostra ingènita bondat tot m'ho dispensa!

Vos done una coral enhorabona per la traducció italiana de vostre magnífich poema. Està sent vergonyós per a mi que's fassen avans versions estrangeres que la castellana, quant esta fa ja temps que podia estar publicada. Però, gràcies a Déu, no deu tardar ja molt a vórer la llum pública.

Sens altre particular, com sempre, es vostre devotíssim amic y admirador, que vostres mans besa,

Constantí Llobart

Valencia ,29 de març, 1888.

9. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda.

ANC2-73-T-260

[*Carta de Llombart a Verdaguer en la qual s'excusa per la tardança a escriure-li, per causa de la mort de sa mare. També l'informa que Llorente ja està finalitzant el pròleg que ha d'acompanyar la seua versió castellana de Canigó. També l'informa que al certamen dels jocs florals de València hi ha previst un premi dedicat a qui millor cante els seus èxits literaris i li agraeix que li haja fet arribar, per mitjà de Bodria, un exemplar dels Idilis y Cants Místichs.*]

Mossén Jacinto Verdaguer

Mon ilustre amich: la enfermetat y mort de ma volguda mare (que Déu haja) y'l consegüent trastorn que una desgràcia com esta ocasiona en la familia, com així mateix lo tresllat a mon nou domicili, qu'en l'adjunta targeta tinch l'honor d'oferir-vos,²⁴⁹ m'han privat durant algun temps de poder-vos escriurer avans d'ara.

No sé si tindreu ja notícia de què'n lo cartell dels Jochs Florals de València va enguany oferit un premi a aquell que millor cante vostres gloriosos triüfos lliteraris, a qual tema, desijaba optar un amich y deixeble meu, y necesitaba a l'efecte conèixer totes vostres inspirades obres. Posí a sa disposició les que tenia, però em faltaba entr-elles vostres bellíssims *Idilis y Cants místichs*. En va tractàrem de trovar-los en les llibreries d'aquesta ciutat, y no atrevint-me a demanar-vos-els, per no abusar més de vosta amabilitat, em dirigisc a l'amic Bodria, que s'encontraba en eixa, per a què'm procurara l'eixemplar de vostra obra. No sé com aquest amich s'ho ha arreglat, però lo cert és que en mon poder està l'eixemplar que desijaba; y a més y millor avalorat per vostra dedicatòria autògrafa. És un obsequi més que tinch qu-agrahir-vos, y, la veritat, ganes tinch ja de poder correspòndrer a vostres fines atencions d'alguna manera ¡Tal, almenys és mon desig!

En quant a la traducció de vostre poema, vergonya tinch de dir-vos una paraula. Pense que ja lo Sr. Llorente no deu tardar en deixar-me aviat son prolech, y llavors terminarem la impresió del llibre. Mentres tant, vos pregue que'm dispenseu per la tardança.

Sempre vostre afectíssim admirador y amich, que vostres mans besa,

Constantí Llombart

València, 27 de maig, 1889.

²⁴⁹ Junt a aquesta carta, s'acompanya una targeta amb la que sembla ser la nova adreça de Llombart. Està catalogada de manera independent, amb la referència ANC-2-73-7-260, i en ella es pot llegir: «Constantí Llombart. Pelayo – 32 - 3er- dreta».

10. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda.

ANC2-73-T-261

[*Carta de Llobart a Verdaguer en la qual li agraeix les paraules que aquest li dedica en una carta anterior, possiblement relacionades amb la mort de sa mare. Llobart també esmenta que està dedicat quasi exclusivament a la publicació del Diccionari d'Escrig i que està escrivint ja el tercer acte d'una versió dramàtica de Canigó, amb música de Martínez Rubert . També li dóna l'enhorabona per la publicació al francès de Canigó de J. Tolrà de Bordas. Li comenta també que un deixeble seu està composant un poema dedicat a ell.*]

Mossén Jacinto Verdaguer:

Mon ilustre amich y company de lletres: han pasat uns quants dies, per conseqüència del poch temps que·m deixa lliure per a res la publicació del *Diccionari Valencià-Castellà*, des de què tinguí lo goig de rébrer vostra molt estimada y aquesta és l'hora qu'encara no s'ha esborrat la gratíssima impressió per ella en mon cor produhida.

¡Molts eren ja els favors que vos debia, però és de tal vàlua per a mi vostre últim benefici, que, la veritat, no sé ja a qui dech en vós més agraïment: a l'home amable y virtuós, al digníssim sacerdot de Jesucrist o a l'insigne poeta que tants dies de glòria ha donat y té que donar encara a son afortunada pàtria!

¡Plaguera a Déu que tinguera jo la inspiració de vostre admirable numen pera expresar-vos d'algun modo la gratitud de què respecte a vós està mon ànima poseïda!

¡Segur estich, de què ma bona mare (que en pau descansa), si, com crech, Déu ha premiat ses virtuts en la glòria, des de ella estarà pregant al Senyor que vos colme de gràcies y bendicions! Mon cor de fill, sols llàgrimes d'agraïment podrà oferir-vos mentres vixca.

Ara y sempre se repetirà vostre homil admirador y afectíssim amich, que vostres mans besa,

Constantí Llobart

Valencia, 6 de juliol, 1889.

P. D.- Ma més coral enhorabona per la traducció francesa que acaba de fer-se de vostre poema. Suponch que serà en prosa. ¡Que ganes tinch de què la mehua veja la llum pública!

Actualment, ocupe els pocs ratos que -com he dit- me deixa lo *Diccionari*, en escriurer lo tercer acte del *Canigó*, que ja lo mestre Martínez Rubert està esperant per a compròndrer la música. ¡Allà vorem com eixim d'aquesta empresa!

Sé de u de mos deixebles que està escribint, per a obtar al premi de nostres Jochs Florals, la poesia dedicada a vós y a vostres obres. Tant aquesta com les demás que·s presenten al mateix tema, si valen algo, premiades o no, tindré la satisfacció d'enviar-vo-seles.

11. Biblioteca de Catalunya, ms. 114. Carta de Llobart a Verdaguer, publicada a *L'Espistolari de Jacint Verdaguer*. Volum VII (1888-1891) pp. 114-116

[*Carta de Llobart a Verdaguer en què justifica la falta de notícies seues a causa d'una malalaltia. Felicita Verdaguer per la publicació de Nazaret. Li adjunta a la carta una còpia d'una composició de Pastor Aicart, dedicada a Verdaguer. Manifesta el retard en la impressió de la versió castellana de Canigó a causa que Llorente encara no li ha lliurat el pròleg i l'editor no disposa de paper. També l'informa que el drama líric basat en Canigó ja l'ha finalitzat i està revisant-lo l'encarregat de musicar-lo, el mestre Martínez Imbert*]

València, 22 març 1890.

Mon ilustre amich:

Per fi, demprés de mon llarch cilenci ocasionat per una malaltia de què, a Déu gràcias, me veig lliure, tinch la satisfacció de dirigir-vos la present, per a donar-vos ma més coral enhorabona per la publicació de vostre bellíssim llibre titolat *Nazaret*, altra joia brillant de vostra corona de poeta. ¡Gràcies mil per vostre delicat obsequi, y aixina Déu vos concedisca molts anys de vida per a esplendor y glòria de les lletres catalanes!

Adjunta, com veureu, és la còpia que he fet tràurer de la poesia que en los últims Jochs Florals de València li fou premiada ab l'accèit a l'amic Pastor Aicart, y que no sé que fins a les hores haja segut publicada; y com està dedicada a vós, per aquest motiu vos la envie.

Entre que Dn. Teodor Llorente no ha dispost encara son pròlech, y per altra part, l'haber-se-li acabat a mon editor lo paper ab què s'imprimix, lo qual no deu ja tardar en víndrer, y la enfermetat que m'he referit, demprés d'haber pasat ja tant de temps, tampoch fins a huy he pogut deixar acabada d'imprimir la traducció de vostre poema. Jo, puix, vos pregue de tot cor que·m dispenseu aquesta falta, de què no sóch completament culpable. Tractaré quant enans de subsanar-la.

En quant al drama lírich *Canigó*, dech manifestar-vos qu'estan ja fa temps los tres actes de què consta en poder del mestre Martínez Imbert, y sols espere que dit senyor m'indique les modificacions que·n ells tinguen que fer-se per a compòndrer millor la música. Entre tant, consta'm que·l referit senyor està prou satisfet del primer acte, en lo cual posible és que ja treballe.

Sens altre particular, com sempre, se repetix vostre afectíssim amich y entusiasta admirador que vostres mans besa,

Constantí Llobart

12. Fragments de la traducció al castellà del poema *Canigó* de Constantí Llombart, publicats a la premsa valenciana, de diversa procedència.²⁵⁰

12.1 Traducció d'un fragment del Cant III de *Canigó*, publicat al 26 de setembre de 1886, a *El Mercantil Valenciano*²⁵¹

²⁵⁰Casacuberta afirma, respecte a les quartilles i notes soltes autògrafes de Llombart, amb fragments de la seua versió de *Canigó* que Ramon Andrés Cabrelles li deixà consultar, que corresponien a:

del cant I, tres versos de la primera estrofa, i la narració «Lo ram santjoanench» (pàgines 13 a 15); del cant IV, la segona estrofa; del cant V, el començament, fins al vers 10 de la p. 63, i amés els versos 6 a 9 de la p. 67; del cant VI, la llarga descripció de la cova de Sirac (p. 71 a 76) (de la qual hi ha dos esborranys), el recitat de la goja de Galamús (p. 83-84), la primera meitat de la de Ribes (p. 84-85) i diverses estrofes i versos solters de la descripció «Lo Rosselló» (p. 76-81) (aquest darrer esborrany és molt frgamentari i desordenat, amb estrofes i versos incomplets); del cant VII, les composicions «Lo passatge d'Aníbal» (p. 94-98) (dos esborranys, un d'ells fragmentari) i «Noguera y Garona» (p. 99-101), i la part final del cant (tot el que segueix al cant de Gentil) (p. 109-15); del cant IX, els versos 5 a 8 de la p. 154; una bona part del cant XII; i, finalment, les notes als cants I a VII, menys les primeres del cant I.(Casacuberta 1951, 145-146)

Les referències de Casacuberta dels fragments estan preses a partir de l'edició de *Canigó* publicada per la Il·lustració Catalana (Verdaguer 1913).

Per altra part, els fragments publicats en premsa valenciana de l'època que consultà, foren:

A) *El Correo de Valencia* de 28 de febrer de 1886, que insereix el text del cant VII fins a l'arribada de Guifré al cim de Canigó, menys els episodis «Lo passatge d'Aníbal» i «Noguera y Garona», els quals possiblement Llombart traduí després i figuren, com ja he dit, entre els manuscrits conservats. B) *Aparici* («*Semanario político*») dels dies 7 i 14 d'agost de 1887, on es publica sencer el cant XII (sense indicació, ni al començament ni al peu del text, dels noms de l'autor i del traductor, que consten, en canvi, en la secció de notícies del primer d'ambdós números). C) Retall d'un periòdic que ho he identificat i que porta un fragment del cant I (des del vers 10 de la p. 11 al vers 3 de la p. 14) D) Un altre retall, de març de 1886 i que tampoc no he identificat, contenint 230 versos traduïts del cant III. Segons Lluís Guarnier, l'any 1886 aparegueren a *Las Provincias*, en folletí, els tres primers cants de la traducció que ens ocupa (Casacuberta 1951, 146-147).

Laura Vilardell ha analitzat brillantment els textos dels retalls de publicacions periòdiques de la versió de Llombart de *Canigó* que es troben al Fons Verdaguer-Panadés de l'Arxiu Nacional de Catalunya i n'ha pogut identificar la procedència i la data de publicació de quasi tots (Vilardell Domènech 2013, 47). Nosaltres afegim a aquests –transcrit al final d'aquest apartat– el fragment corresponent a la segona meitat del cant XII, que es publicà a *Aparisi*, en el número corresponent al 14 d'agost de 1887, que es troba servat a la Biblioteca Central de València, el qual es creia il·localitzable fins ara.

²⁵¹ La localització d'aquest fragment ha estat possible gràcies a la recerca realitzada per Laura Vilardell. (Vilardell Domènech 2013, 51-55). Per altra banda, Llombart publicà una segona versió d'aquest fragment, publicat al número corresponent al 15 de gener de 1887 de *La Ilustración Valenciana*, amb un títol diferent i variants en alguns versos -una part d'elles estrictament de caràcter gràfic- que indiquem en nota. La primera referència a aquest fragment és de Martínez Gallego i Bordería Ortiz (2005, 134).

CANIGÓ

Leyenda pirenaica del tiempo de la Reconquista.

Por

Mosén Jacinto Verdaguer

(Traducción del canto III)

El hechizo.²⁵²

De la isla en la arboleda deleitosa
el amante Gentil se halla dormido;
son los blandos cogines do reposa
de florido romero y de tomillo.
Verdes jazmines con sus ramas bellas,
forman su cortinaje²⁵³ y cubrecielo,
dando sus blancas flores como estrellas
a las abejas miel y aroma al céfiro.
Cual doradas abejas que le admiran,
a su placer las hadas rodeándole,
se acercan y le miran y remiran
como un joyero su mejor brillante.
De sus cejas los dos arcos preciosos
una pondera²⁵⁴, otra su frente ancha;
esta sus labios de clavel hermosos,
do el plácido sonrís nunca se apaga;
aquella fulgurar ve su cabello,
de la mañana cual la luz primera,
y extenderse y rizarse como²⁵⁵ un bello
río que en hebras de oro se destrenza.

²⁵² A la segona versió: «*El hechizado*».

I en nota, al final del text:

Este nuevo poema catalán, original del célebre autor de *L'Atlàntida*, el ilustre poeta mosén Jacinto Verdaguer, que actualmente tanto llama la atención pública, gracias a nuestro distinguido colaborador D. Constantino Llobart, dentro de poco podrán saborearlo los amantes de la bella literatura, traducido por dicho señor en excelentes versos castellanos. Como una muestra del difícil trabajo emprendido por nuestro estimado amigo, damos hoy a luz este inspirado canto. (N. de la R.).

²⁵³ A la segona versió: «cortinaje».

²⁵⁴ A la segona versió: «contempla».

²⁵⁵ A la segona versió: «cual».

La espada una le saca reluciente,
y atrevida, mirándose en su espejo,
niño es que juega con un ascua ardiente;
a peligro de herir sus tiernos dedos.
Mas las yerbas cortando que le aroman,
apenas Flordenieve se lo indica,
todas al caballero en brazos toman
y de allí se lo llevan de puntillas.
De violetas y césped en litera,
con silencio al estanque han arribado,²⁵⁶
donde ansiosa una góndola le espera,
como un nevado cisne dentro el baño.
En su cuna de mimbres primorosa,
así, sin que lo advierta su ángel bello,
una madre traspórtale amorosa,
mientras durmiendo está plácido sueño.
la deslizable proa, cincelada
por el pastor más hábil del Pirene,
con un ramo de flores adornada
por las manos se ve, de Flordenieve.
A cada banda vogan tres remeras,
de verde, cual el mes de abril, vestidas,
y al aire dan las finas cabelleras,
por si aun Gentil más lazos necesita.
A la primera y más suave remada,
todas las seis con mágicos gorgeos,²⁵⁷
sirenas del mar, acompasada²⁵⁸
esta canción entonan sus acentos:
«Sueña —cantan—, sueña y deja
que tu corazón se esplaye,
mientras de tí no huya el sueño,

²⁵⁶ A la segona versió: «ya han llegado».

²⁵⁷ A la segona versió: «lanzan las seis sus mágicos gorgeos».

²⁵⁸ A la segona versió: «y, sirenas del mar, acompañada».

como de su rama el ave.
Aguas de nieve te mecen,
vírgenes pechos te velan,
de tu amor volando en torno,
como un enjambre de abejas.
Las alas con que volamos
por el Edén son los sueños;
mientras tú en él te deleitas,
nosotras te meceremos.
Meciéndote sobre rosas,
te entonaremos canciones;
himnos de alondra de día,
y de ruiseñor de noche.
Sueña, Gentil, sueña y deja
que tu corazón se esplaye,
mientras de ti no huya el sueño,
como de su rama el ave.»
Abre el joven los ojos sonrientes;
¿Es que aún su corazón sueña o dormita?
Él los de la hada ve más refulgentes,
y a su gusto el amor todo lo explica.
Deja a la barca deslizarse suave.
Deja que a Flordenieve su alma estime;
ya hartos bagíos hallará la nave,
ya escollos su alma encontrará terribles.
El remo a veces para, adormecido,
sonreír y soñar dejando a entrambos,
cual de luchar con ella ya rendido,
entre las olas duérmese un peñasco.
Ya el esquife resbala, ya vacila,
ya en el sábulo encalla, ya ligero
deslízase ondulante cual anguila
que al águila marina tiene miedo.
Como en ramas la encina de bellota,

divídese el e[s]tanque en anchos brazos,
 y cada cual, festivo, corre y trota,
 cual niños dentro del vergel jugando.
 Los oasis coronan de verdura,
 besan el pie de los llorosos sauces,²⁵⁹
 perlas dan a beber a la flor pura,
 y por las rocas saltan cual las aves.²⁶⁰
 Desatan más allá sus cabelleras
 y flocean las ondas río abajo,
 cual juguetonas náyades ligeras
 en un arroyo de cristal nadando.
 Argentina *llisona*²⁶¹ hacia su nido,
 por el bosque el arroyo serpentea,
 y entre el follaje a veces escondido,
 tras verde velo un ojo azul semeja.
 Alas, que ya no vuelan, son los remos²⁶²
 y así que las doncellas los recojen,²⁶³
 sola correr la barquichuela vemos²⁶⁴
 corcel que los caminos ya conoce.
 De plata un palo en el bajel domina,
 y en él, la vela de oro que han colgado,
 ala es que bate esquiva golondrina,
 mientras del agua a flor vuela cantando.
 Sus cuerdas son guirnaldas de follaje,²⁶⁵
 trezólas el amor muy de mañana
 y en ellas, cual del bosque en el ramaje,²⁶⁶

²⁵⁹ A la segona versió: «a los sauces el pié besando pasan».

²⁶⁰ A la segona versió: «y cual corderos por las rocas saltan».

²⁶¹ En nota al final del text:

Llisona: pequeña serpiente blanquecina, corta y de cola desmochada, más conocida con el nombre de *noya de serp*, esto es, cría de sierpe. En el Pallars la llaman vidriol, no sé si por ser quebradiza como el vidrio o por tener, sin fundamento, fama de venenosa, pues el adagio dice: *picada de vidriol porta dol*, o sea: «picada de vidriado trae luto» (N. del A).

²⁶² A la segona versió: «Un ala es cada remo que no vuela».

²⁶³ A la segona versió: «y apenas las donzellas las recogen.».

²⁶⁴ A la segona versió: «sola corre la blanca barquichuela.».

²⁶⁵ A la segona versió: «follage».

²⁶⁶ A la segona versió: «ramage».

el verderón y el francolín se paran.
La barca, con el fleco reluciente
de la argentada estela que ella forma,
esos oasis, que no hay en el Oriente,
ata²⁶⁷ de orilla a orilla en mar sin ondas.
Si alguna vez al margen se ladea,
tórna a surco desde proa un brazo,
y desenvuelta y libre balancea,
un enjambre de ninfas remolcando.
Llenos de suave aroma les ofrecen,
como nevados vasos, lirios de agua,
que a efímeras estrellas se parecen
desprendidas del cielo esta mañana.
El pajarillo que en la margen cría,
gozando a su alrededor, alegre, vuela;
ramillete es de rica pedrería
con que el río y la orilla juegan.
Los árboles, que besan las nudosas²⁶⁸
aguas, formando arcadas de follaje,²⁶⁹
caer dejan sus flores, mariposas
que van sobre sus frentes a posarse.
De oro del Potosí polvo preciado,
las del aroma²⁷⁰ caen amarillas;
de los rojos capullos del granado,
lluvia se ve caer de piedras finas.
Penetran en la umbría de Batera
dentro de un obelisco que hay de hielo,
caverna donde diáfana nevera
deja transparentar al firmamento.
De aquel mágico alcázar solo un ala
es la encantada estancia de la ninfa,

²⁶⁷ A la segona versió: «ala».

²⁶⁸ Al text: «undosas».

²⁶⁹ A la segona versió: «follage».

²⁷⁰ Al text: «aromo».

y él, viéndola al entrar desde la escala,
ya del cielo la luz menos codicia.
Del sol al postrer ósculo blanquea
como un palomo entre el follaje²⁷¹ verde
y porque alguien desde lejos no lo vea²⁷²
entre cortinas de neblina envuélvese.
Al centro del estanque, esplendorosa²⁷³
estrella es que brotó en medio del cielo,
ninfea colosal que se abre hermosa
de las espumas y del sol al beso.
Con sus raíces a la margen liga,
cual de blanco coral con sendas ramas,
los cuatro puentes del cristal que abriga
la sierra en sus graníticas entrañas.
Por florido sendero que se ignora,
uno del Canigó guía a la cumbre,
y las flores, subiendo su señora,
derraman a sus plantas sus perfumes.
Suspendida entre tierra y firmamento,
es de mármol de Isóbol²⁷⁴ una Alhambra;
servir al sol pudiera de aposento,
si el de Occidente lejos encontrara.
Todo allí es de arabesca arquitectura
que de Oriente trajeron las huríes,
a fin de distraer con su hermosura
a los que al paraíso se dirigen.
De cristal trasparente fabricadas²⁷⁵
una en pos de otra, arcadas se suceden,
y florecer se ven engalanadas
palmeras sobre blancos capiteles.

²⁷¹ A la segona versió: «follage».

²⁷² A la segona versió: «porque el pastor de lejos no la vea».

²⁷³ A la segona versió: «esplendorosa».

²⁷⁴ A la segona versió: «Isóbal».

²⁷⁵ A la segona versió: «fabricados».

Ramaje²⁷⁶ que sostiene un tronco de árbol
y entre frutas y flores cielos muestra,
pilares mil y mil, juncos de mármol,
alzan de hielo cúpulas soberbias.
Las cúpulas coronan la ancha sala
do la vajilla²⁷⁷ de oro y plata asombra,
y la blanca perdiz perfume exhala,
y el apetito enciende la achicoria.
Más blanca que la escarcha matutina
espuma allí de gamo fresca leche,
y de miel de romero bresca fina
al oro, amarillenta, se parece.
El pérsico de Illa es pomo de oro,
de Tarascó el racimo colorea,
y acrecientan de fruta aquel tesoro
la azufaifa, el madroño y las almendras.
Pleitea con la fresa la granada
por ver quién más endulza sus rubíes,
que baña un surtidor de agua aromada,
produciendo un rumor indefinible.
Alredor²⁷⁸ de la mesa, en el palacio,
himnos entona un coro de doncellas,
y llena de armonías el espacio
el clavicordio que entre liras suena.
Con la cítara el ave se confunde,
natura y arte allí se dan la mano,
y entre columnas y árboles se funde
con el rumor del bosque el del sarao.
Monocordios²⁷⁹ responden a las merlas,
al jilguerillo el ruiseñor responde,
y sus notas cual lluvia son de perlas,

²⁷⁶ A la segona versió: «ramage».

²⁷⁷ A la segona versió: «vagilla».

²⁷⁸ a la segona versió: «alrededor».

²⁷⁹ A la segona versió: «Manocordios».

que con su oído el corazón recoge.²⁸⁰

Para Gentil, en la feliz aurora
de sus amores, cual virgínea lira,
más dulce que una música sonora
de Flordenieve el corazón palpita.
Deslumbrado en el sol de su hermosura,
y en sus ojos de cielo aprisionado,
no tanto el cielo azul para él fulgura,
y arrástrase a sus pies como un esclavo.
El perfume respira de esa rosa,
que es del Edén embriagador efluvio;
¡Harto, pobre Gentil, tu ánima hermosa
abriste ya al amor del pecho suyo!²⁸¹
Mas cuando, ya cansado en su carrera,
el sol en Occidente se despide,
la reina de las hadas hechicera,
sedienta de su amor, a Gentil dice:
«—Ven a la tibia luz del hemisferio,
de nuestro amor sin límites hablando,
las lindes a seguir de nuestro imperio;
ven y verás si te es bastante grato.
Mas vosotras —añade— compañeras,
prendas de vuestro amor daréisme todas,
por lagos, montes, llanos y praderas,²⁸²
buscando cada cual su mejor joya.»
Y allá de esa alta sierra en lo elevado,
al renacer el sol en el Oriente,
cuando mañana me una con mi amado,
venid vuestros obsequios a ofrecerle.
Rodean la marmórea galería,
del palacio, dos filas de pilares,

²⁸⁰ A la segona versió: «recoge».

²⁸¹ A la segona versió: «¿Harto, pobre, Gentil, tu ánima hermosa / abriste ya al amor del pecho suyo?»

²⁸² A la segona versió: «pradera».

que son, con su brillante pedrería,
ríos que al mar tributan sus cristales.
Aéreas, del jardín en derecha,²⁸³
a unirse en él dos escaleras bajan;
blanca es su piedra cual la nieve pura,
plata los pomos son de su baranda.
Por siete mansos gamos conducido,
espérales ya allí volador carro;
las riendas, al subir, ella ha cogido,
y en él se lleva a su amador volando.

Constantino Llombart

²⁸³ A la segona versió: «drechuras».

12.2. Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Retalls de premsa. ANC2-73-T-717/5
[Fragment del cant VII de la traducció de Llombart de Canigó, s. d., s. l. ²⁸⁴]

CANIGÓ

Leyenda pirenaica del tiempo de la Reconquista, por
Mosén Jacinto Verdaguer.

Desencantamiento

Traducción de algunos fragmentos del canto VII

FLORDENIEVE

Gentil mío, ¿qué he de darte
si aún más mis hadas harán?
¿De qué yo he de coronarte,
si áurea corona te dan?
Yo, con mi mano de esposa,
mi corazón te daré.
Tú serás mi abeja hermosa,
yo tu dulce flor seré.
Mientras visto, ¡oh, compañeras!,
viste²⁸⁵ del mismo color
que el bosque en las primaveras,
para la fiesta de amor;
mientras sus epitalámicos
himnos cantan aves mil,
y ondas de efluvios balsámicos
envían valle y pensil;
mientras que este promontorio
dora el sol dejando el mar,
antorcha de un desposorio

²⁸⁴ Sobre la traducció d'aquest fragment, que possiblement es va publicar al *Mercantil Valenciano*, vegeu (Vilardell Domènech 2013, 55-59).

²⁸⁵ A l'original: «veste».

iluminando el altar;
de mi reino, que es el suyo,
recordadle alguna historia;
habladle del Pirineo,
que es el trono de mi gloria.

CORO DE HADAS

Tú, mujer de agua del Lanós, que viste
a la hija del duque de Aquitana,
a la infeliz Lampegia, en hora triste,
de su esposo al cadáver abrazada;
cántanos, ¡ay!, su postrimera hora,
cántanosla aunque sea suspirando,
Pues se aviene tu voz, lira que²⁸⁶ llora,
con ese triste canto funerario.

LA DE LANÓS.

LAMPEGIA.

I

Hija, la hermosa Lampegia,
es del duque de Aquitania.
Amanece y, del castillo,
sube a la torre más alta,
y a quien la ve desde el bosque,
ve allí la estrella del alba,
y del bosque, al verla dentro,
parece la invicta Diana.
Al acecho está Abú-Nezah,
gobernador de Cerdaña.
Aves Lampegia cazando,
a ella el musulmán la caza,
y cuando en el lazo cae,

²⁸⁶ «que», repetit.

cautiva es ya la cristiana.
No la sirven su arco de oro,
ni sus saetas de plata,
ni sus homicidas ojos,
¡sus negros ojos que matan!
Mas yo no sé si el cautivo
es el moro o la cristiana;
si lo es la hija del duque,
el cautiverio la agrada;
si no lo es, ella con grillos,
al robador es quien ata.
-¡Ah! del amor robadora,
princesa de la Aquitania,
¿Qué quieres? -la dice el moro-
pide aunque sea mi alma.
-Tu alma es para Dios, no es tuya;
sólo quiero que tu espada,
mi corazón antes hiera
que el corazón de mi patria.
Entre Abú-Nezah y²⁸⁷ duque
eterna paz es jurada,
florido lazo en que estrecha
amor el nido a la rama.
el musulmán al cristiano
el Languedoc a la Arabia;
y en que una estrella por broche
el día a la noche enlaza.
¡Oh! de unión florido lazo,
Dios te dé duración larga!

²⁸⁷ Després de la «y», afegit, a mà: «el».

II

Abderramán lo ha sabido,
y ya deshacerlo ansía,
y "¡muera el traidor!" gritando
a Cataluña camina;
veinte mil de a pié le siguen,
Diez mil de caballería,
y va delante Zeyán,
Bravo adalid de la Siria.
Un corcel es en el campo,
en los ríos una anguila,
y un león es de su tierra
cuando en el combate lidia.
Abú-Nezah nada sabe,
demasiado amor le liga;
¡qué noche tendrá, si sueña!
¡qué despertar, si dormita!
Con los suyos dentro él duerme
del fuerte de Julia-Livia.
¡Oh, Julia-Livia!, a tí y a ellos
la hora fatal se aproxima.
Llegó el enemigo, y tiene
ya las llaves de la villa.
Cobardes sus defensores
la abandonan enseguida;
hacia Lio los unos huyen,
los otros hacia Angustrina.
Así cuando cae el roble
Del bosque, al ver su caída,
Huye de allí y se desbanda
la nidada deavecillas!
les sorprende el enemigo,
y al esposo ella se inclina,
como la albahaca a su tiesto

cuando algún pie la marchita.
El, con su cuerpo y su espada,
cual con un ala la abriga,
sobra si llover dejando,
golpes de alfanje y cuchilla,
hasta dar sobre la yerba,
verde alfombra, que teñía,
cual desgrane de rubíes,
con su sangre purpurina.
Si no lo hubiera hecho el hierro,
el dolor le mataría,
de ver como le robaban
la enamorada cautiva,
para el milano, paloma,
para el cerdo, margarita.
De su corcel a la grupa,
Zeyán la lleva al califa
Abderramán, quien, llegando
del Pirene al pie, la vista
levanta al cielo, pronuncia
el nombre de Alá, la mira,
y ante su belleza exclama:
-¡La hija de Eudes me hechiza!
¡Es la flor del Pirineo
en su florescencia misma!
Es la corona de rey,²⁸⁸
que un rey se coronaría.
En el harén de Damasco
la reina será hermosísima,

²⁸⁸ En nota, al final del text:

(1) La corona-de-rey o "Saxifraga" se cría en los intersticios de las quebraduras de las rocas, como para consolarlas de su esterilidad y desnudez. Sus hojas brotan de la raíz como los rayos de una estrella, se aplanan hacia tierra en forma de corona, y nace de su centro el espigón, que más que flor, es un ramo de blancas y pequeñas flores, y sube hasta la altura de dos palmos. Pastores y botánicos la tienen por la reina de las flores de los Pirineos. Una de sus especies es exclusiva de los peñascos de Montserrat desde cuyas alturas cuelga frecuentemente como una rumbosa arracada. -(N. del A.)

será la más bella rosa,
será la perla más fina.-
En Planés,²⁸⁹, dentro del pueblo,
y a cuatro leguas de Livia,
al amador infelice
tumba se la da lucida,
coronada de un triángulo
con cúpula damasquina.
Discutirán los vivientes
si es mausoleo o mezquita,
o si la hicieron cristianos,
o moros de Morería.
Mas, del muslim en la tumba
celebran los fieles misa,
pues ya era medio cristiano
quien de moros era víctima.

CORO DE HADAS.

Si la cumbre de un monte esto no fuera,
sirena te creyéramos del mar,
mas, cese tu canción ¡oh, compañera!
Llanto la historia de Lampegia dá.
Y pues, por ti, de amor ya la hora raya,
de amor, gentil²⁹⁰ hermoso, hálbanos tú;
al río habla la flor, al mar la playa,
y hablan el río y mar al cielo azul.
Muda en tus brazos duerme el arpa hermosa,
que la hada de Lanós te regaló;
estréchala a tu pecho como esposa,
y lanza al viento un cántico de amor.

²⁸⁹ En nota, al final del text:

(2) Planés.- Henry, en la “Historia del Roselló” pretende que la iglesia de Planés, sea el túmulo de Abú-Nezah. (N. del A.)

²⁹⁰ L’esmena de la «G» de «Gentil» escrita al marge dret.

CANTO DE GENTIL

Amor, amor ¿á dónde me subiste?
Mis amigos, ¿do están? ¿Dónde mis padres?
Y yo mismo, decidme, ¿dónde estoy?
¡Oh, tú! Dímelo tú, Griselda mía,
mi hermosa estrella
de Canigó.
¿Eres del cielo tú la eterna. llama,
o lucerna fantástica eres sólo?
¿Al Edén o al ir
infierno²⁹¹ llevas tú?
¡No sé! Más la existencia aquí es tan dulce,
¡De tus pupilas
viendo el azul!
¿Empero, a mí, la tierra qué me importa,
si en la cima te tengo de esta sierra?
¡Cómo nos mira ya el naciente sol!
Llévame donde allá, en el firmamento,
su disco se abre
como una flor.
Llévame donde va a cerrar sus ojos,
mientras de su carroza, oro derrama,
rey que a su alcázar se retira ya,
y hacia el golfo de estrellas desde el golfo
del sol, crucemos
la inmensidad.
Súbeme, súbeme de rama en rama,
desde do arranca el mundo como un árbol,
hasta do el fruto de oro floreció;
súbeme, súbeme, y siempre ascendiendo,
muéstrame el rostro
del Creador.

²⁹¹ L'esmena de la «r» per «n», de «infierno», escrita al marge dret.

Mas, ¿por qué, si eres mía, te deseo?
¿Por qué tú me sonríes y yo lloro?
¡Nada del corazón calma el afán!
¡Mar es que el Universo no llenará!
¡Griselda mía,
quiero llorar!

Constantino Llombart

12.3 Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Retalls de premsa. ANC2-73-T-717/4

[*Fragment de la traducció de Llombart de Canigó, publicat a El Mercantil Valenciano, el 28 de febrer de 1886*]²⁹²

CANIGÓ

Leyenda pirenaica del tiempo de la Reconquista, por

Mosén Jacinto Verdaguer

(Traducción del canto X)

Guisla

De Cornellá por el camino, el conde
a despedirse va de la condesa;
cuanto al sol del amor le sonreía,
triste, en aquellos márgenes,²⁹³ lo encuentra.
Rumorosos, inclínanse los árboles,
cual si de su delito hablar quisieran,
y hasta las aves, que gozosas saltan,
le parece que eviten su presencia,
contándose una a otra el homicidio,
mal de expresar a sus arpadadas lenguas.
El verderón, cual antes, ya no canta;
el ruiseñor, más gime que gorjea:
el sentimiento es ya su única cuerda.
El viento que en el bosque dormitaba,
remuébese de súbito cual fiera;
dá siniestros ahullidos la corriente,
la lechuza óyese en las azoteas
y, a través de las nubes, por los aires,
rueda el trueno, preludio de la tormenta.

²⁹² Al marge esquerre del retall del periòdic, al costat del títol, escrit a mà: «*El Mercantil*». Segons Laura Vilardell gràcies a la informació reportada pel professor Rafael Roca s'ha aconseguit datar la publicació d'aquest fragment, en el periòdic esmentat, en el número corresponent al 28 de febrer de 1886 (Vilardell Domènech 2013, 48-51). El poema també presenta esmenes posteriors, que indiquem en nota.

²⁹³ La coma, afegida posteriorment.

Al palacio, al llegar de sus mayores,
 en la ventana ve a su Guisla bella,
 entre dos clavellinas que, sonrientes²⁹⁴
 entre sus *clavellineras*²⁹⁵ se le muestran;
 enlutada la vé como una viuda,
 y, afrentado, los ojos baja a tierra.
 Cada escalón que en la escalera sube,
 con una amarga lágrima lo riega;
 y ella, que está en el último, y que llora,
 dobla como un desmayo la²⁹⁶ cabeza.
 Se hablan y, con sus fúnebres palabras,
 ecos de una armonía plañidera:
 -«Adios -él dice-, esposa de mi vida».
 Del tuyo, al arrancarme ¡suerta adversa!
 rasgo mi corazón, cual si de un tronco
 rasgase un brazo cruel la rama tierna.”
 -«¡Oh, no te irás!» –su esposa le responde,-
 «Pertenceme toda tu existencia.
 ¿Ante el altar no me juraste, esposo,
 consagramme²⁹⁷ tu amor mientras vivieras?»
 -«Siempre, sí, te he de amar como te he amado;
 De un cenobio que, sobre el oratorio
 de San Martín de Canigó se eleva,
 allí, en la horca, y por cuervos devorado,
 colgado ser debí entre cielo y tierra;
 y, pues que Dios la vida me devuelve,
 bien le puedo ofrecer la que me resta.»-
 Va a responder su desolada esposa,

²⁹⁴ Al costat de «sonrientes», hi ha un signe de puntuació ratllat.

²⁹⁵ En nota:

(1) *Clavellinera* en Catalunya, es una mén[s]jula ó repisa que sale, cosa de palmo y medio á cada lado de ventana, á la altura del antepecho, en las casas de las aldeas y los pueblos. Parecen dos manos que del interior salen para ador[n]jar la casa y la calle con dos clavellinas. Algunas de las nuevas casas del Va[l]lé[s] conservan todavía la tradicion de las *clavellineras*; mas las dos poéticas ménsulas han sido substituidas por dos prosaicos círculos de hierro, donde, eso sí, encajan las macetas como anillo en dedo. (N. del A.)

²⁹⁶ A l'original: «lo» esmenant la vocal «a».

²⁹⁷ «consagramme» és esmenada, afegint una «r»: «consagrarme».

mas está de dolor su ánima llena;
acerbo llanto hay en sus ojos. Muda,
tan solo algun suspiro halla su lengua.
El en su frente estampa el postrer beso,
la estrecha entre sus brazos y la deja,
y, con lágrimas, vuélvese cual niño
a quien del pecho maternal la alejan.
La escalera al bajar un llanto se oye,
al que un grito en la sala le contesta;
caballeros y pajes con él lloran,
y con ella las damas palaciegas,
pues ven entrar por donde Guifré sale
de la fría viudez la sombra tétrica,
negro manto arrastrando, sobre el rostro
extendida la larga cabellera,
con sus caídos brazos de florida
magnolia que desgaja la tormenta,
con su frente de lirio y con sus ojos
que la niebla anubló de la tristeza.
Y cuanto en si retorna, y de sus lágrimas
el deshecho raudal apenas cesa,
virtuosa llevar quiere al monasterio
que tan joven la enviuda, alguna piedra.
Sale de su palacio, y cuando torna,
tomando aguja de oro y fina seda,
una blanca tohalla (1)²⁹⁸ bordar quiere
de la más primorosa y rica tela.
Borda en ella las barras catalanas,
cual si del alto cielo allí sus sueños
se enlazasen con sueños de su tierra,

²⁹⁸ En nota al peu:

Aquellas sencillas toallas de lino han sobrevivido á los claustros de mármol y á los tempos y al monasterio de Canigó. En su delicada bordadura de hilo de oro, verde y violado, Mosen Font, rector de Portvendres, ha sabido leer la siguiente inscripcion, extendida en una cenefa que guarnece el escudo del conde de Cerd[a]ña: *Dado por la condesa Guisla á San Martín de Canigó* 1018, (N. del A.)

y del escudo al pie su bella firma,
y encima su corona de condesa.
Cada punto que dá con la áurea aguja,
al cenobio sus ojos endereza
y, en su labor, caer se vé una lágrima
que pudiera engastar como una perla.
Cuanto más sus doncellas la distraen,
cual se agarra a las ruinas una hiedra,
más su memoria a sus recuerdos íntimos,
más al dolor su pensamiento aferra.
Todo le habla de Guifré: las montañas
donde luchar solía con las fieras;
la fuente en que a su encuentro ella salía,
vaso ofreciéndole en su mano tierna;
La verde planta do cogían flores,
el arroyuelo en cuya márgen fresca,
sentados ambos, resbalar veían
bajo sus pies las aguas tan serenas
como en aquellos días venturosos
en que de amor se hicieron mil promesas;
el sauce que su sombra les prestaba;
los pinos que, gimiendo, se asemejan
a las vibrantes cuerdas de un salterio
que el rudo genio del maestral puntea;
y las perdidas notas de las aves
los misteriosos ecos de la selva
los rumores del aire entre las hojas,
olas son en el mar de su tristeza.

Se oye de pronto el canto de una joven,
cual lo canta en el mar la ave marina,
y de sus ondas la amargura endulza
con un mentido rayo de alegría.
Escucha Guisla la canción y, hallándola

para su situación hartamente atractiva:
«-¿Quién será esa mujer –se dice- o ángel
que canta cuando aquí todo suspira?
Verla quisiera ya, pues de mis penas
ella acaso tendrá la medicina.-»
Y del pórtico al huerto, y de éste al bosque,
pasea sus dolores sin medida.
Mustias, como ella, están, y cabizbajas,
las flores que por reina la tenían
y le dan más angustia aquellos árboles
en que gorjean más lasavecillas.
El pórtico engalana un emparrado
con sus racimos de oro y perlas finas,
y trepa la hiladora zarza al olmo,
brazos de esposa que al esposo ligan,
y el palomo del bosque, entre las ramas,
a su paloma llama y la acaricia,
y es la brizna de yerba que ella trae,
para el pequeño nido, enorme viga.
Al nenúfar festeja el arroyuelo,
sonríe el áureo sol la margarita,
mostrando al pecho su rosada imagen,
divino sello que su amor publica;
más nunca tan nublado ella vió el cielo,
jamás la tierra así vió entristecida;
¡Oh, tierra de Conflent! ¡Cómo te hiciste
hoy para tu señora tan sombría!

Como viajero que sediento escucha
el murmurio del agua cristalina,
entra al bosque, y va hacia la doncella
que, entre corderos y ovejuetas, hila,
y al par que el hilo tuerce, alegre canta
sentada junto al tronco de una encina.

Mas, para deleitarse con su canto,
hacia ella suavemente se aproxima,
tan suavemente que ni el trébol dobla
ni troncha con sus pies yerba que pisa.
Ya la oye de más cerca, ya tan sólo
la separa el ramaje, que declina,
y, brionias apartando y salicarias,
entre pimpollos de rosal la mira,
cual rosa, lejos del jardín abierta,
que de estrellas y sol a la luz brilla.
Es su sayal de rústico burato,
cual su capucha de color de oliva;
caminador y blanco su alpargate,
es de cáñamo fino, como el que hila.
La canción que ella entona es de esperanza
de ver al amador por quien suspira;
moros fue a combatir, mas su bandera
ya regresó, y espera aún su venida.
De la tierna canción a cada estancia,
lanza un gemido la doliente Guisla,
y en su pecho, una a una, aquellas gotas²⁹⁹
caen como un rocío de alegría.
La angelical pastora lo percibe,
y, sorprendida al verla y al oírla:
«-¿Qué tiene? -a sus doncellas les pregunta-
¿Es que en el pie clavose alguna espina?»
«-Me la clavé en el corazón -responde,-
tú cantas mientras yo estoy afligida.
Yo, que soy la condesa de Cerdaña,
yo, de estas tierras la señora rica.
¿Hallaste, por ventura, en estos bosques
el manantial que las tristezas quita?»

²⁹⁹ «gotas» esmenat: «notas».

-Un día lo encontré de primavera,
día feliz que el alma ya no olvida;
mas ¡ay! que pronto amargo sentimiento
vino a enturbiar sus transparentes linfas.
-Y ¿quién es él? -pregunta la condesa.
-La flor de los donceles de esta riba;
caballero el mejor que el conde tiene.
¿Aún no le conocéis? ¡Vos sois su tía!
-¿Gentil?-dice asombrada la condesa.
-¡Gentil! -responde al suspirar la niña;
mas como herida por un rayo al punto
cae la esposa infeliz del homicida,
y si, en sus labios, el carmín ya es nieve,
las rosas ya, en su tez, son satalias.

En brazo su doncellas se la llevan
a su palacio, que dejó en mal día,³⁰⁰
cual cadáver viviente hacia el sepulcro,
desde el que de su amor la tumba mira.
Lloran los pueblos del Conflent, cual llora
en su nido la triste tortolilla,
y el cielo, donde estalla la tormenta,
de llanto es, cual sus ojos, fuente viva.
No así puede llorar Guiselda³⁰¹ hermosa,
que todo, aunque inocente, lo adivina; ,
no así puede llorar, pues siempre es seca

³⁰⁰ Llombart envià a Verdaguer una nota manuscrita amb un fragment del cant X de de la traducció al castellà del *poema* Canigó, corresponent a aquest vers i als dos següents, però, ampliada amb un vers més. Transcrivim la nota i els esmentats versos:

(Aquestos versos, ¿no estarien millor traduïts aixina que com els voreu impresos?)

A su palacio, que dejó en mal hora,»
Guisla es por sus doncellas conducida,
cual cadáver viviente hacia un sepulcro
desde el cual de su amor la tumba mira

(Tampoch m'agraden los quatre primers del Cant titolat *Desencantament*. Voré de corregir-los)
Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès.
Correspondència. Retalls de premsa. ANC2-73-T-717/1.

³⁰¹ «Guiselda» esmenat: «Griselda».

la más cruda tormenta de la vida;
mas desahogar la pena no pudiendo,
su juvenil cabeza desvaría
y pierde la razón, fúlgida estrella
en tenebrosa noche escurecida,

Constantino Llombart.³⁰²

³⁰² Al final del fragment del poema, hi llegim:

Nuestro querido y particular amigo D. Constantino Llombart, tan entusiasta admirador de las glorias de la región lemosina, ha traducido al castellano la magnífica epopeya titulada *Canigó*, que modestamente leyenda la llama su autor, el eminente poeta gloria de nuestra España, D. Jacinto Verdaguer.

Las bellezas del original no desmerecen al pasar de una a otra lengua, que harta inteligencia y harto criterio poético tiene el señor Llombart, para saber conservar pura y fresca la inspiración del eminente poeta.

Como muestra de este notable trabajo, ofrecemos hoy a nuestros lectores la traducción del canto décimo de la sublime ep[opeya *Ca*]nigó.

12.4.- Versió del Cant XII de *Canigó*, publicada als números corresponents al 7 i 14 d'agost de 1887 d'*Aparisi*.³⁰³

12.4.a.- Fragment, amb la primera meitat del Cant XII, publicat al número corresponent al 7 d'agost d'*Aparisi*, pàgines 505-507.

La cruz de Canigó³⁰⁴

Coro de Monjes, bajo la montaña.

Antes que el conde espire, a la alta cima
subamos del enhiesto Canigó,
con el sagrado signo de victoria,
la frente a coronar del Rosellón.

El oscuro nublado,
mortaja inmensa de un gigante es,
con la que el firmamento, encapotado,
va, una a una, apagando sus estrellas;
mas nos guia la Cruz más alta que ellas:
¡En el nombre de Dios, arriba pues!

Coro de Hadas, arriba.

Ya el trueno por las nubes y montañas
rodando va cual despeñado carro,
y, cerca, resonar se oyen estrañas
voces, que van las nuestras apagando.
¿Nuestro palacio, a profanar quién sube?
¿Será preciso que huya nuestro enjambre,
dejando abandonadas
colmenas y panales?
¡Cae sobre ellos, tempestad que airada
ruedas por el espacio!

³⁰³ La col·lecció d'aquest setmanari valencià es troba a la Biblioteca Central de València. Signatura: BM/1224.

³⁰⁴ En nota, al final del text: «La cruz de Canigó. Hay en Prada una fotografía de la cima del Canigó, con la cruz que no hace muchos años lo dominaba.»

¡On, nublado, que bramas!
Desembaina el cuchillo de tu rayo.

Coro de Monjes

Cual un volcán que estalla, la tormenta
del Canigó la cima ha conmovido,
y el ventisquero se alza socavado
por el ala del fiero torbellino,
que zumba como rueda de corceles
espantados de miedo.
Como una viña en tiempo de la poda
el bosque es despojado;
de sus sienes desbanca
los más grandes peñascos
que remueve, que tumba y van rodando;
y, hechos nidos de furias,
con la estruendosa voz del terremoto,
los bosques les preguntan,
si es que con los cimales de su blanca
nieve, y con las raíces de su mármol,
como un retoño de árbol
del Pirineo el Canigó se arranca.
Mas si la Cruz nos guía,
a ninguno de nuestra compañía,
ni uno de sus cabellos caerá.
Sin que lo quiera Dios, ni la más leve
hoja de árbol se mueve:
¡en nombre, pues, de Dios, arriba ya!

Coro de Hadas.

¡Abajo, cenobitas! ¡Ermitaños, abajo!
¡Cual este otro palacio el sol no dora!
Empero si es que ahora,
monasterios y ermitas

con los ángeles citas
para daros, en él quereis hacer,
quiérello Flordenieve
para el deleite suyo y su placer.
Más ¡ay! cual fortaleza
que el enemigo escala,
y, asaltada a la vez por siete lados,
su empuje no resiste;
presa es nuestra montaña,
al son de himnos monásticos
y de campanas cien a los repiques.
¡Vámonos, vámonos! Nuestro palacio,
rotas ya sus columnas de cristal,
húndese, y cual la nieve que corona
esas alturas, ¡ay!
fundida nuestra gloria,
río abajo se va.

Coro de Monjes.

Gradualmente subiendo
de ese peñón gigante por la espalda,
más grande a Cataluña se va viendo
por entre la neblina que se rasga.
La aurora la corona
con la nívea madeja, cuyos fúlgidos
rayos de plata ya de oro se tornan.
La estrella matutina
le da su beso último,
perdiéndose entre aurífera neblina,
con un brillante entre cabellos rubios.
Libre ¡oh, tú, Cataluña!
Ya el nublado se funde,
y huye la noche oscura,
y cual áurea corona gigantesca,

pósase el sol sobre tu frente pura.

La Hada de Mirmanda.

¡Adios, céltica villa de Mirmanda!
¡No he de volver ya más!
Ya de las hadas la guirnalda hermosa,
de una banda del río a la otra banda,
nunca en mayo otra vez verás danzar.
Una a una verás caer tus casas,
como él verá agotarse su caudal.
Cansadas de velar entre ruinas,
yacer verás aquellas
colosales encinas
que el rayo perdonó,
y tus palacios, torres y piscinas
yacerán como flores entre espinas,
que en su campo segadas,
dura del tiempo la segur, dejó.³⁰⁵
Pedregal de esos pueblos
por años mil serás;
conventos y castillos de tus dobles
murallones se harán;
de mesa servirán tu aras nobles,
y en fitos tus gloriosos monumentos
convertidos serán.

Los Monjes del Monasterio del Campo.

Ya Provenza de moros libertada,
al pie del Canigó los rebatía
Carlos el Magno un día,
guiando a su mesnada
como al pueblo de Dios a la área sagrada,

³⁰⁵ Aquest vers, ininteligible. A la versió original en català: «que deixa el temps dallades en son camp».

una imagen de bronce de María.
La sed, que de sus venas
la sangre se bebía,
de sus manos morenas
el arma hizo caer.
Carlos apercibióse;
de su excelsa patrona
humildemente se postró a los pies,
clavó sobre un sembrado su Tizona,
y brotó el agua pura,
que nuevo aliento y fuerzas les prestó,
para expulsar a la morisma impura
de su patria enemiga y de su Dios.
Y del prodigio en eternal memoria,
aqueste monasterio fundó aquí,
y la madre de Dios de la Victoria,
estrella de su gloria,
ser quiso y fue la Estrella de Tuhir.

La Hada de Galamús.

¡Adiós, los florecientes
valles de Fenolledas;
adiós, adiós por siempre
desierto Galamús;
también de esas espesas arboledas,
que frías aguas bañan,
me expulsan los adeptos de Jesús!
¡Adiós, los de Nohedas,
el Negro, el Estrellado y el Azul,
estanques que reflejan
en su espejo de luz,
esos pinares y ese
inmaculado cielo de zafiro
que en sus aguas se ve!

¡Qué tristes ahora os miro,
tan frescos y rientes que os dejé!

El Ermitaño de Galamús.

Cual ave que entre ramas
buscando va su nido,
¡oh, plácido ermitaño!,
de aquí arriba te miro.
Ayer de san Antonio
hallé en la cueva una divina imagen,
que de cerdo en figura
al infernal espíritu, al demonio
tiene a sus pies triunfante.
¿Para endulzar del yermo la amargura
algún ángel bajó de la altura?
Dulce Tebaida mía,
en ti, cancel del paraíso, en ti
y de ese serafín en compañía.
Dulce Tebaida mía,
¡Podré morir feliz!

La Hada de Ribas.

¡Adiós, cuevas de Ribas,
murmuradora fuente de aguas vivas,
adiós por siempre, adiós;
adiós, cesto de flores
al cielo suspendido
con fajas de verdor!
Ya de mi canto el eco,
cual suelen a subir por el camino,
no oirán los trageros,
ni el pastorcillo, que en el bosque vela,
tendidas mis toallas
verá de mañanita en la ribera,

ni de amor encendidos,
vendrán los caballeros a la cueva
que solo abre Cupido!
Si alguno entra en mi nido,
¡sin mí lo encontrará!
Ya por aquestos valles
a relevar mi fama,
vestido de ígnea llama
viene el conde de Arnau.
¡Adiós, masías, bosques
y soledades que ama el corazón;
ya jamás he de veros,
adiós por siempre, adiós!

Oliva.

Con la cruz en la mano,
otros del conde Arnau vienen en pos,
que llevan de Jesús el puro afecto
dentro del corazón,
y con ese divino fuego encienden
la tierra, de ella haciendo
el flamífero astro del amor.
La pléyade del cielo
de Monagals salía,
cuando la marejada
de moros decrecía,
y do nació Ripoll, al dulce beso
del Ter y del Freser, en esa isla,
levantó el monasterio
que era de Cataluña
el baluarte primero.
Su historia y su tesoro,
de la patria hechos ángeles, guardaron.
Su espíritu naciente allí mecieron,

y allí lo adormecieron
de los antiguos tiempos con los cantos.

La de Fontargent

No tornaré ya a veros,
andorranos boscajes,
corrientes de Fontalba,
de Fontargent estanques,
que ya hacia el occidente veo huir;
mis catalanas tierras,
¡ay! ni siquiera «¡Adiós, hasta más veros»!
el consuelo me resta de decir.

El Ermitaño de Meritxell.

La fada desanídese en buen hora:
mejor reina y señora
de Mertixell los valles hallarán.
Desde Ordino a Soldeu, hace el Valira
a sus pies una música sonora,
forma afectando de una inmensa lira
con brazos de cristal.
Sobre su clara frente resplandecen
los estanques *Pessons*,³⁰⁶ corona hermosa
que, de brillantes fúlgidos, le ofrecen
esas excelsas cumbres,
donde el cielo reposa;
corola de Adriana esplendorosa,
que aquí quedó, del cénit desprendida,
entre el cielo y la tierra suspendida.

³⁰⁶ En nota, al final del text:

Los *Pessons* son una veintena de hermosísimos estanques de diferentes medidas, que enviándose el agua de uno al otro, rodean un enyerbado peñasco, medio cubierto de pinos y *rodhodendron*, mirador desde donde se ven nacer y alejarse por un graderío de lagos los dos arroyos, que hacinan más abajo sus puras aguas. Es un rosario de estanques, unido por el hilo de plata del Valira oriental, que allí tiene su cuna, y de allí saca las graníticas piedras *Valirencas* que, en los días de quimera, siembra por los campos de la Seo de Urgell y de la Cuenca de Tremp.

Las Hadas de Rosas y Bañolas.

¡Adiós villas y playas,
adiós bosques umbrosos;
en alas de los sueños, ilusoria,
la alborada pasó de nuestra gloria!
Y cual los meteoros,
rápidos al pasar, el cielo fajan
con la muriente estela de su luz,
así, a orillas del mar, suben y bajan
las sierras de Bagur.³⁰⁷

Los Monjes de Bañolas.

Cuando libró a Gerona Carlomagno,
por los aires ejércitos se vieron,
luchando unos con otros, como luchan
los leñadores en el bosque espeso.

(Se concluirá)

Constantino Llombart

³⁰⁷ En nota, al final del text: Sube y baja como las montañas de Bagur. Comparación o dicho ampurdanés que se refiere a las de arena que, en pequeñas porciones, son transportadas por el cierzo, con las de la otra banda del Mediterráneo por el soplo del Simoun.

12.4.b.- Fragment, amb la segona meitat del Cant XII, publicat al número corresponent al 14 d'agost d'*Aparisi*, pàgines 521-524.

La Cruz de Canigó.

(*Conclusión*)

Dióle nuevo bautismo
la sangre que llovió abundantemente,
relampagueó, y el rayo en la tormenta
con ígnea cruz signó su ebúrnea frente.
Encargaron los moros
la revancha a un dragón del negro abismo,
que con su saña fiera
devoraba a las niñas, a los niños,
y a todos, por doquiera,
cuantos con él luchaban campeones,
con sus caballos, armas y peones.
Feo, deforme, horrible, monstruoso,
con su mortal veneno,
el estanque enturbiaba,
y con las sacudidas de su cola,
a la villa sus ondas rechazaba.
El monje san Emerio,
que oyó de tantos huérfanos y viudas
los dolientes gemidos,
dejóse su asceterío
y el dragón a sus pies cayó vencido.

Los de San Pedro de Roda.

Cuando el ardiente acero
de Cósroes llameaba,
y el sagrado recinto
de la ciudad davídica quemaba,
en su inmortal, inderrocable solio,

tremoló la ciudad del Capitolio.
El papa Bonifacio,
sobre cuna lijera,
del Príncipe de todos los apóstoles
coloca la cabeza,
joya que a ti te fia,
¡Oh, Cataluña! ¡Oh, dulce patria mía!
Hacia donde comienza el Pirineo,
con amorosa mano
la empuja el mar azul,
al pie del Cap, de Venus trono un día,
que suplantó la Cruz.
A sus divinas plantas,
guardan los marineros el tesoro
de sus reliquias santas
cuando de paz sonrío
el iris, y retornan,
con guirnaldas el santo
tabernáculo adornan.
Lo engalanan y cubren su manto
zarzaparrillas, hiedras,
y los ángeles hacen
que un majo celestial allí florezca.
Y al ver que el Verdedari
para su relicario elige Pedro,
le hacen una capilla, de que brota,
cual la flor del capullo, el monasterio
de San Pedro de Roda.³⁰⁸

³⁰⁸ En nota, al final del text:

Esta bella tradición de San Pedro de Roda está consignada en el *libro Notabilium rerum diversarum*, según copia que nos facilitó el Sr. Girbal. Como dudamos mucho de que tenga fundamento alguno, nos creemos en el deber de manifestar que solo nos mueve a publicarla su indisputable valor poético.

La Hada de Lanós

¡Adiós, tierna cerdana,
mi paraíso un día,
¡Ay, cuán querida fuiste para mí,
desde que en tu solana,
vergel de mi alegría,
desflorar mis ensueños de amor vi!

Los Pavordes de Nuria y Font-romeu.

Alguien se oye que llora
por Font-romeu y Nuria,
y el bando es de las hadas que azorado
nuestros cantos escucha.
Cantemos, sí, cantemos,
pues de la clara aurora ante los rayos
la noche ya declina.
¡Oh, matutina estrella
de Nuria y Font-romeu,
vos de este Pirineo
la augusta reina sed!

Coro de Hadas.

Vámonos, Flordenieve. De hoja en hoja
vuestro corazón de oro se deshace,
y nuestras voladoras ilusiones,
huyen, cu[a]l mariposas, por el aire.
¡Dejemos ya esa cima soberana,
y en alguna del mar isla lejana,
de do hubimos, ha siglos, de surgir,
recordando la tierra catalana
vámonos a morir!

Flordenieve.

Aquí, años hace, hoy mismo y a esta hora,
yo estaba con Gentil;
los besos de la aurora
volaban por su frente cual murmullos
de abejas en redor de los capullos
que abre el aliento suave del abril,
y a esta cima, que aun guarda
las huellas que él dejó,
y a todo cuanto en ella
ama mi corazón;
¡hoy he de dar por fuerza
mi postrer adiós!
¡Montañas regaladas
son las de Canigó;
bien para mí lo fueron,
mas ya ahora no lo son!

Las Hadas, partiendo.

Cuando noviembre hojoso se aproxima,
agrúpanse en la costa
las golondrinas por pasar el mar;
¡Así de ti, mi dulce Cataluña,
nuestro vuelo se aleja,
y volvemos, al irnos, nuestros ojos
por verte únicamente y por llorar!
Con los amores, lirios, amapolas
y cantos de donceles y doncellas,
algún día vendrá en que tornen ellas;
¡Solamente a nosotras
no nos verás, no nos verás tornar!

Coro de Monjes.

En la cumbre henos ya de la montaña,
del Pirenal balcón;
y pues de aquí se ven Francia y España,
la Cruz el lazo sea de su unión.

(Plantándola y adorándola.)

Del Gólgota en la roca, árbol florido,
con vuestra frente ¡oh, Cruz! el cielo abrid,
cerrad con las raíces al infierno,
y los brazos abriendo al mundo unid.

Oliva.

Del iris bello la variada cinta
sobre la Cruz del Canigó se ostenta,
corona celestial que un ángel pinta.

Un niño.

Como perlas que dejan en la arena,
las azuladas ondas de la mar,
entre nubes del cielo,
que ya, al fin, se serena,
se ven santos y vírgenes blanquear.

Coro de Santos, en las nubes.

Crux fidelis inter omnes

arbor una nobilis.

Garín, abad ³⁰⁹.

Del amor de Jesús, ¡oh, dulce escuela!

la que erigí en el claustro de Cuxá,

³⁰⁹ En nota, al final del text:

Garín, según Mosén Font. *Historie de Saint Michel de Cuxá*, fue abad del monasterio desde 962 hasta 1000. Es el astro que luce más en los diez siglos de su historia, llevando por satélites los dos santos ermitaños que acompañaron a Perdo Urséolo, Marín y Romulado, Joan Gradénigo, religioso de la piedad, y Mauracenus, yerno del Dux. San Romualdo, en compañía de Marín, delante de San Miguel, hacia la Torre de San Valentín, hizo el primer ensayo de la vida ermitaña que había de convertir en orden, y en misteriosa escala del cielo para muchos, en los campos de Mándula, bajo el cielo todavía más azulado y bello que el de los Apeninos.

cuyo suave perfume
mejor que el de un jardín volando va;
ved de los candidatos la alba estola,
divino amor sus peches ved brotar.

Coro de Santos.

*Silva talem nulla profert
froude, flore, germine.*

San Romualdo y san Marin.

Frente de San Miguel al monasterio,
cual de pájaros nido entre englantinas,³¹⁰
nuestro ermitorio vemos;
apariciones célicas, divinas,
bajaban a ese bosque, y en su vuelo,
subían nuestros ánimas al cielo.

San Urséolo.

Un día, de Venecia dux fortísimo,
a mi esposa la mar anillos de oro
le di en prenda de amor;
mas para vos guardé, Jesús dulcísimo,
mi alma y mi corazón.
Por disfrutar, Garín, tu compañía,
cual en alas de un ángel del Señor,
de San Miguel me vine a la abadía;
hijos abandoné, mujer y reino
por vivir de este cielo en el rincón,
fuera, de él, con frecuencia, hasta la aurora,
un éxtasis divino me embargaba;
y una mañana cuando
al coro la *Albadella*³¹¹⁾ me llamaba,

³¹⁰ Al text: englastinas.

³¹¹ En nota, al final del text:

la puerta aun encontrando
cerrada, entrar yo en vano demandaba;
nadie, el Señor tan solo me escuchó.
Él me envió dos ángeles hermosos
y por escala de oro fui subido.
¡Dichosos! ¡Oh, dichosos,
los que suben, ¡oh Cruz!, por tu florido
ramaje, árbol de vida,
que da celestes frutos de virtud;
para subir del cielo
al gozo sin medida,
áurea escala eres tú!

Coro de Santos.

Flecte ramos, arbor alta

San Vicente.³¹²

Hacia Colliuse ¡oh, Santa Cruz! bajadlos.

San Guillem de Combret.

Los pueblos abrigad de Vallespip,
florido nido de reposo y colma
donde quiere vivir.

San Narciso.

De la inmortal Gerona
guardad, guardad el muro.

Albadella se llamaba en Vich la campana de la Seo con que antes debían llamar a la oración matutinal, según la tradición en la que por sí misma tocaba cuando llegaba San Bernardo Calbó.

Según nota que nos envía nuestro estimado compañero Mosé Collell, el canónigo Ripoll, que subió al campanario y copió todas las inscripciones de las campanas, denomina *Albadelles* a las que hoy se llaman los *Feliús*. En la Seo de Barcelona existe la campana *Albadana*.

³¹² En nota, al final del texto: «San Vicente de Colliure, que fue martirizado por Daciano, en su entrada en Cataluña, a 19 de Abril de 303.»

Santa Eulalia.

Posad, de Barcelona,
sobre el condal escudo.

Santos Luciano y Marciano.

Y sobre el noble pecho
de nuestra madre Ausona,
haciendo que florezca
en ciencia y en piedad.

San Dámaso.

Y en Ampurdán, el Rosellón, Cerdaña,
Cataluña y España,
haced que de Jesús la fe reviva,
y que muera a sus plantas el Corán.

Oliva.

¿Oís? ¿Oís? Llorar del monasterio
la campana se siente;
mi corazón, como ella, una plegaria
pide para mi hermano que se muere.

Coro de Monjes.

(Se arrodillan.)

Proficiscere anima christiana.

Quebrantando los lazos
que al cuerpo la sujetan, ya del mundo
surje como crisálida inmortal.
Cual una esposa; ¡Oh, Dios! en vuestros brazos
recibidla, y libradla del horrible
torbellino infernal,
como a Lot del incendio de Sodoma,
a san Pedro y san Pablo de cadenas
en la cruenta Roma,

a Daniel de las garras del león,
a Job de un mar de penas,
y a Moisés del terrible faraón.

Un niño.

En un alba de luz serena y pura
yo le veo elevarse,
juvenecido y libre;
dos justos de la altura
bajando a recibirle se sonríen;
de uno la noble y bélica figura
semeja al que hora sube del destierro,
y con ellos se abraza con ternura;
el otro es más hermoso
que un florido manzano en el abril.

Coro de Monjes.

Ser debe el uno el conde Tallaferro
y el otro el hermosísimo Gentil.

Oliva.

¡Gloria al Señor! La nube de tristeza
que envolvió tanto tiempo el alma mía,
en las nubes del cielo
deshaciéndose va pausadamente;
retrocede empujada
la oscura noche por la luz del día
que ríe en la ventana del Oriente.
Nuestra tierra adorada,
que de Mahoma la opresión sufría,
como un guerrero, armada,
al sarraceno empuja hacia Occidente,
el conde Berenguer de Barcelona
ensancha su corona;
Cataluña desvélese, montada,

y vedla en el Pirene encaramada,
cual sobre su corcel una amazona
que se durmió un instante,
de un semidios, con quien luchó, triunfante.

Al águila real es parecida,
que de la sierra gigantesca tiene
cada ala una vertiente guarnecida.
Derrocado el titánico Almanzor,
del islamismo vespertina estrella,
¿Quién sabe si algún héroe formidable
ha de empuñar su espada inmensurable
de gran conquistador?
¿Quién sabe si con ella,
pequeña su corona al ver y hogar,
a un gran reino algún día
los límites pondrá?

Coro de Hombres de paraje.

Partamos con estrépito de guerra
cual temporal que baja de la sierra;
la langosta mora
ya de esos campos para siempre echad;
despues los labraremos:
rejas de las corazas,
hoces de las espadas forjemos;
los moros son hoy nuestra mies: ¡segad!

*Coro final.*³¹³

¡Gloria al Señor! Tenemos patria amada;
¡Qué fuerte al despertar! ¡Oh, qué altivez!
Vedla sobre el Pirene recostada,
su frente al cielo y en el mar sus pies.
Lanza blande su puño poderosa,
la Cruz cuanto ella alcance ha de guardar;
tiene a su pecho a su progenie hermosa,
que con su fe y su amor sustentará.
Aún su cuna meced de aquestas³¹⁴ sierras,
su brazo y corazón robusteced;
férreos brazos le dad para las guerras,
dadle para la paz amor y fe.
¡Patria! Te dio sus alas la victoria;
tu astro de oro se eleva como un sol;
lanza a poniente el carro de tu gloria;
te empuja, ¡oh, Cataluña! al³¹⁵ mismo Dios,
¡avanza en tierra y mar! trono menguado
el Pirineo es ya a tu excelsitud;
para ser hoy más grande, has despertado
a la divina sombra de la Cruz.

Constantino Llombart.

³¹³ Llombart publicà una altra versió del *Cor final* del cant XII a la premsa. Aquest fragment es troba a l'Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Retalls de premsa. ANC2-73-T-717/6. Al marge superior, escrit a mà hi llegim: «La Correspondencia Literaria», tanmateix no conté cap altra indicació que ens permeta conèixer on i quan es publicà.

En nota, al final del text, llegim:

Este nuevo poema catalán, original del célebre autor de *L'Atlántida*, el ilustre poeta Mosén Jacinto Verdaguer, que actualmente tanto llama la atención pública, gracias a nuestro distinguido colaborador D. Constantino Llombart, dentro de poco podrán saborearlo los amantes de la bella literatura, traducido por dicho señor en excelentes versos castellanos. Como una muestra del difícil trabajo emprendido por nuestro estimado amigo, damos hoy a luz este pequeño fragmento (N. de la R.).

Reflectim en nota les poques variants d'aquesta versió, respecte a la publicada a *Aparisi*. Sobre aquest fragment: (Casacuberta, 1951, 61-65).

³¹⁴ A l'altra versió: «agrestes».

³¹⁵ A l'altra versió: «el».

APÈNDIX V

Arxiu de complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Fons ANC2-73 / Col·lecció Verdaguer Panadès. Correspondència. Correspondència rebuda

ANC2-73-T-418

[*Carta de diversos membres de Lo Rat-Penat en la qual relaten la sessió apologètica que aquesta entitat celebrada el 12 de febrer de 1886*]

Sr. D. Jacinto Verdaguer:³¹⁶

Molt senyor nostre y distingit amic: Los amadors de les glòries valencianes que són al mateix temps los amadors de totes les glòries de Catalunya, Mallorca y Aragó, celebraren lo dia 12 del corrent una sessió apologètica decidada a V.

May, des de què la Societat existix, lo tribut ha sigut més digne ni més mereixent. Se tractaba de l'autor de *L'Atlántida*, de l'autor de *Canigó*, dos epopeyas de diversa clase, pero que proben també les diferents aptituds que a V. enaltixen.

Presidia l'acte aquell Pere Antoni Torres, autor de *La clau de casa y Lo full de paper*, que hui tenim la honra de que siga la primera autoritat de nostra província.

Lo que allí se digué, lo que allí se va llegir no li ho ham de dir a V. Contente's en saber que l'entusiasme per lo poeta y les sevhues obres fon tan gran, que en ulls ja cansats de plorar, asomaben les llàgrimes.

Lo Rat-Penat vol fer públich lo testimoni de respecte y admiració que V. li mereix y a l'efecte tots los socis, des del més gran al mes xiquet, firmen esta carta, breu espresió de sos sentiments de carinyo a V., que en la llengua dels nostres avis ha sabut fer verdadera poesia espanyola.

Som de V. els mes entusiastes y afectuosos amichs que ses mans besen,

Valencia, 28 de febrer, 1886.

Felix Pizcueta et alii³¹⁷

³¹⁶ Escrit baix: «Barcelona».

³¹⁷ Esta és la carta a la qual es refereix Llobart en la que li envià amb data de 2 de febrer de 1886. A la signatura de Pizcueta, en segueixen 56 més, de diversos membres de Lo Rat Penat, entre les quals es troba la de Constantí Llobart

APÈNDIX VI

Correspondència entre Marià Aguiló i Constantí Llobart servada a la Biblioteca de Catalunya

Secció de Manuscrits. Fons Marià Aguiló. Correspondència. Marià Aguiló caixa 49/4, camisa 5

[1. Còpia servada per Marià Aguiló d'una carta que li envià a Llobart en la qual comenta aspectes de mètrica i retòrica de la poesia medieval; també li pregunta a Llobart si té notícia de la impressió d'alguna cançons tradicional]

Barcelona 27 de maig de 1890³¹⁸

Sr. D. Constantí Llobart

Apreciat senyor:

La carta m'ha sigut una alenda de l'aire perfumat de la benvolguda València; en la hora trista en què deplorava una volta³¹⁹ més la gran pèrdua de l'amich Querol, al tornar a la vesprada de despedir a son germa Aureli.

Una malaltia persistent, que m'obligà a aussentar-me, me privà del gust de saludar a V. quant visità Barcelona l'istiu passat.

Dexant a part elogis que no meresch, dech dir-li que sa m'ha alegrat molt, pel llenguatge en què està escrita. Fa trenta y tants anys que estiguí en eixa de bibliotecari y aleshores los bons y sabis patricis que hi coneguí, ab gran dificultat hagueren pogut o volgut escriure una carta en llengua materna, y quasi lo mateix passava en Barcelona y en Palma. De tan mal ull mirava la generalitat de los literats a la mesquineta llengua nostra. Algo se ha guanyat.

Sóm tan antiretòrich, que may he tingut temps ni paciència per estudiar com cal la complicada poètica antiga de les *Lleys d'amor*, y de tants altres tractats dels segles XIII-XIV y XV. Com indicacions li diré:

Que·ls *estramps* són versos d'onze síl·labes sense consonància; los que·ls castellans ne dihuen *libres sueltos o blancos*. Ausiàs March, mossén Corella, etc. ne tenen molts anteriors als dels castellans que conech. Si la memòria no·m traeix, en les *Trobes* de Valencia de 1474, un dels poetes diu a la Verge «Fènix estram, ab vós negú no rima». Se deya *fènix* a tota paraula de la nostra llengua mancada de consonant.

³¹⁸ Al marge superior: «Copia» «n° 565»

³¹⁹ Baix, esmenat i ratllat: «volta».

També s'ho podria dir eix primer llibre que guardí tres anys y haguera reproduït, si hagues estat tan complert, puix no se'n conex enloch altre exemplar.

La *esparça* o *sparce* és la cobla solta, la que va *separada* de tota altra, formant per si una petita poesia a la faysó del madrigal, etc. En l'arxiu de València hi ha els «*Registres sparcos*», que són los *separats*. En los primers catalans viuen los mots *esparçat* y *estràmpol* ab significació consemblant a lo que vench de dir.

Temps fa que li volia escriure y enviar-li les obres antigues que fiu estampar per cooperar a l'estudi de nostre idioma, del *Tirant lo Blanc*, etc. Quant tinga conducte segur per trameter-les-hi, diga-m'ho. Com a bibliotecari y com a colector me dol no trobar en eixa un corresponsal per adquirir per mon compte tot quant se publica en valencià.

¿Sab si se ha imprés cap cançó popular narrativa recullida de la tradició oral? Ara les estig imprimint y les hi enviaré ab la doble impotència de la malaltia y de la vellesa. La mort me insta a ordenar y completar mes notes bibliogràfiques y tot m'interessa: fins les fulles soltes insignificants. Mane a son S. S. L. M. B.

2. [Carta de Llobart a Aguiló en la qual li agraeix l'enviament del *Tirant lo Blanch* editat per aquest i li comunica que li enviarà les obres seues que no tinga. Llobart també li comenta que està realitzant l'edició del *Diccionari d'Escrig* i li esmenta el projecte de confegir una *Història de la literatura*. També li anuncia que li enviarà els títols de soci de mèrit de les societats *Lo Rat Penat* i *L'Oronella*]

Sr. Dn. Marian Aguiló

Molt respectable Sr. e ilustre company de lletres.

Malaltós fins a hui, no m'ha sigut possible posar en coneiximent vostre lo fet d'haber rebut oportunament los quatre volums de vostra molt estimable reproducció del *Tirant lo Blanch*, y les altres no menys apreciables, de les cobles y romanços, que tan primorosament imiten en tots sos detalls les estampacions antigues. És un obsequi que vos agrahiré en l'ànima, puix en son dia, és dir, quant acabe la publicació del *Diccionari Castellà-Valencià* y viceversa -que com sabeu tinch en prempsa-, ha de servir-me molt per a la *Història general* de la nostra lliteratura, quals materials vinch reunint fa ja alguns anys, esperant que arribe l'hora de poder dur a cap mon atrevida empres. ¡Gràcies, puix, ilustre mestre, y Déu vos concedisca encara llarga vida per a què ab vostres sabis consells pugau llavors guiar-me, y logre jo portar a bon terme l'esmentat projecte!

Com en ma lletra anterior vos dia, tindrè especial plaer de remètrer-vos poch a poch eixemplars, no solament de més insignificants obretes, de les quals voldria saber si en teniu alguna per no repetir-la, sinó també de les altres que's publiquen en València referents a nostra lliteratura o a nostra història.

En una de mes pròximes cartes tindrè també la satisfacció d'enviar-vos los títols de *Soci de Mèrit* de *Lo Rat-Penat* y de *L'Oronella*, societats de què soch fundador y per a els quals he tingut l'honra de proposar-vos.

Adjuntament van impreses les dues veus que tingueren l'amabilitat de propoporcionar-me y que estant ja compost lo full a hon debien enclòurer's, no em fon possible més que copiar casi literalment les vostres notes.

Sens altre particular, per ara, se repetix vostre devot admirador y amich lleal que vostres mans besa,

Constantí Llobart

València, 30 de juny, 1890.

APÈNDIX VII

Col·lecció Carreres de la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (Manuscrit /1126)

[p. 1]

LA JOYA DE CARCAGENTE
o
EL HALLAZGO DE LA VIRGEN DE AGUAS-VIVAS

Auto en tres actos y en verso,

por

Constantino Llombart

[p. 3]

PERSONAJES³²⁰

D. An[to]nio, labrador acomodado, padre de
Pedro, joven pervertido, amigo de
Culebrón, espíritu maligno en forma humana.
Satanás, rey del abismo.

Juan, joven mozo de labranza, novio de
Andrea, joven campesina.

El P. Bernardo, fraile del convento de Aguas Vivas.

Fray Prudencio, lego del mismo.

Campeños de ambos sexos, religiosos agustinos, ángeles y diablos.

La escena tiene lugar en las inmediaciones de Carcagente, año 1250.

³²⁰ Al marge superior esquerre: 2ª

[p. 5]

ACTO PRIMERO

El teatro representa un hermoso huerto plantado de naranjos llenos de fruto, dispuestos en su colocación de manera que no ocasionen embarazo a los actores. La acción principia al amanecer el día.

ESCENA PRIMERA

Al levantarse el telón, aparece, saliendo a la escena, el coro de campesinos de ambos sexos, los cuales, con algunos útiles en las manos necesarios al efecto, manifiestan dirigirse a recoger la cosecha de naranja. Colócanse, a medida que salen, en forma de semicírculo, quedando en primer término de la derecha Andrea y Juan, que simularán sostener en-[p. 6]tre si amoroso coloquio; en el de la izquierda Pedro y Culebrón, que manifiestan dirigirse en su mudo diálogo a los amantes; y en medio de todos, acompañando el canto con una mal templada dulzaina, el lego fray Prudencio. Mucha animación y alegría.

Campesinos de ambos sexos

(*Coro*)

Los fértiles campos,
benditos de Dios,
con líquidas perlas
la aurora bordó,
y alegres las aves
saludan ya al sol,
que nunca del³²¹ fruto
dorado, cual hoy,
bañó con su lumbre
cosecha mayor.
[p. 7] Cosecha³²² como este año
jamás aquí se vio;
¡Cuán grata es la tarea
de la recolección!

Pedro: ¡Muy bien!

Culebrón: ¡Venga otra coplita!

Juan: Tú verás... (*A Andrea*)

Pedro: Liga el burro.

Culebrón: Canta tú, piquito de oro. (*A Andrea*)

Andrea: ¡Jesús!, ¡Maria!

Culebrón: Reniego!...

Pedro: ¡Ca! Si Juan no la permite ni abrir...

F. Prudencio: ¡Qué par de estafermos!

Juan: Si venís a provocarnos...

Andrea: Mal haceis.

F. Prudencio: ¡Ea! Cantemos.

³²¹ *del esmenat*

³²² Al marge esquerre: 3ª

(Coro)

Frondosos naranjos,
que inmensa extensión
[p. 8] cubren con alfombra
de oscuro verdor,
tus dones nos brindan
con tal profusión,
que más que naranjas
de dulce sabor,
estrellas del suelo
parece que son.
Cosecha como este año
jamás aquí se vio;
¡Cuán grata es la tarea
de la recolección!

Pedro: ¡Cáspita, y qué bien toca
la dulzaina fray Prudencio!

F. Pru[den]cio: Si, más no quieren los padres
que la toque, y temo, temo...

Pedro: No haya temor.

F. Pru[den]cio: Me escomulgan,
si ven que falto al precepto.

Culebrón: Pero, ¿queréis que se os oiga,
desde allá desde el convento?

[p. 9] *Pedro:* Vaya otra canción, muchachos.

F. Pru[den]cio: ¡Allí me las den! Mas te advierto
que fray Bernardo y tu padre
no deben andar ya³²³ lejos.

Pedro: ¿Y qué importa?

Juan: Dirá el amo
que estamos perdiendo el tiempo.

³²³ Esmenat sobre *muy*.

Pedro: Menos cháchara; ¡al³²⁴ avío!

Culebrón: Que baile, que baile el lego.

Pedro: ¡Ja, ja! ¡Donosa ocurrencia!

F. Pru[den]cio: ¿Bailar yo?, ¡líbreme el cielo!

Culebrón: Venga esas piernas.

F. Pru[den]cio: No bailo.

Pedro: A la fuerza ahorcan. (*Obligándole a que baile*).

Todos: ¡Pedro!

Juan: Respetad a un religioso.

Culebrón: Largo de aquí el majadero.

Juan: ¿Majadero, porque os digo
la verdad?

Pedro: Calla, o te meto...

[p. 10] *Culebrón:* ¿Cuándo se ha visto que mande,
donde hay patrón, el arriero?

Pedro: Aquí yo mando en ausencia
de mi padre y te prevengo (*a Juan*)
que si haciendo “corococós”
a esa muchacha te encuentro,
el mejor día la tapa
te levanto de los sesos.

Juan: ¡Bravucón! Si te come
la envidia.

Pedro: Y a ti los celos.

Culebrón: Vamos, que decida Andrea
la cuestión.

Andrea: ¡Divinos cielos!
¡Divinos cielos!³²⁵

F. Pru[den]cio: Mejor la decidirían
fray Bernardo y vuestro dueño,
que ya están ahí.

³²⁴ Esmenat.

³²⁵ Escrit a l'inteliniat.

Andrea: Oportuna

fue su llegada.

Todos: ¡Cantemos!

[p. 11] *Juan:* Sí, que el canto disimule

lo que pasa en nuestros pechos.

(Al empezar el canto, disemínase el coro, poco a poco, y solo quedan en escena Culebrón y Pedro.)

Coro: Transparentes globos,

en cuyo interior

arde de natura³²⁶

todo el fuego, sois,

riquísimos frutos,

hijos de esa flor

que, aunque azar llamada,

nunca lo corrió,

si contó del cielo

con la protección.

Cosecha como este año

jamás aquí se vio;

¡cuán grata es la tarea

de la recolección!

[p. 12]

ESCENA II

(Pedro, Culebrón y fray Prudencio, escondido detrás de un naranjo)

Pedro: ¿Se acerca mi padre?

Culebrón: Sí.

Pedro: Vete y apronta el dinero.

F. Pru[den]cio: (Si me atisban, ¡ay de mi!)

Pedro: Ahora conquistarla espero...

³²⁶ de natura esmenat

Culebrón: ¿Y después?...

Pedro: Te aguardo aquí.

(Vanse Pedro por la derecha y Culebrón por la izquierda, y dice fray Prudencio, saliendo de su escondite:)

F. Pru[den]cio: Dinero aquel va a buscar
que este aguarda con urgencia,
mientras vuela a conquistar...
Fray Prudencio, tu prudencia
es lo que te ha de salvar.

[p. 13]

ESCENA III

(El mismo, fray Bernardo y don Antonio).

F. Ber[nar]do: Hermano lego.

F. Pru[den]cio: (Mal aire
traen los dos por lo visto.)

F. Ber[nar]do: ¿Por qué su merced marchóse
de mi lado sin permiso?

F. Pru[den]cio: Como le vi de secreto
conversando, padre mío,
con don Antonio, dejarle
solo prudente he creído.

F. Ber[nar]do: Diga, ¿no sabe por dónde
andaré Juan, mi sobrino?

F. Pru[den]cio: Recolectando naranja
debe estar.

F. Ber[nar]do: Pues ande listo,
y dígale que enseguida
desea hablarle su tío.

F. Pru[den]cio: Voy a buscarle.

[p. 14] *F. Ber[nar]do*: Al momento.

F. Pru[den]cio: ¿Qué será? ¿Qué habrá ocurrido? *(Vase)*

ESCENA IV

(Don Antonio y fray Bernardo)

D. An[to]nio: Perdonad, padre, el profundo
pesar que os estoy causando;
reconózcolo, y me pesa
ya el haber dado este paso.

F. Ber[nar]do: No, don Antonio, es preciso
poner, pero pronto, en claro
quién pueda ser el infame
ladrón que os ha despojado,
la noche anterior, de todo
vuestro caudal.

D. An[to]nio: Fray Bernardo,
ya lo visteis, yo lo siento;
mas no se halla exterior rastro.
Qué indigno que, con violencia,
alguno haya penetrado

[p. 15] en mi alquería, y sospecho...³²⁷

F. Ber[nar]do: ¡Oh, no despleguéis los labios!
Escuchemos de los suyos
el acento, y descubramos
por él, si es o no culpable
Juan, el hijo de mi hermano,
cuya honra, jamás manchada,
mi honra es también.

³²⁷ Al marge superior esquerre: 5ª

ESCENA V

(Los mismos, Juan y fray Prudencio.)

F. Pru[den]cio: Aquí estamos.

Juan: Vuestras mercedes me manden
como gusten.

F. Ber[nar]do: (¡Juan culpado!)

D. An[to]nio: Interrogadle.

F. Ber[nar]do: Vos mismo.

D. An[to]nio: Oye Juan, que es grave el caso.

Tú ya sabes que en mi casa
[p. 16] cariñosamente trato
al que, como tú, me sirve
con fidelidad hace años;
tú además sabes que miro
con respeto al varón santo,
que desde niño te tuvo,
huérfano, bajo su amparo;
y no ignoras que por serme
tan querido fray Bernardo,
hoy, Juan, en mi casa, ocupas
el puesto de un hijo ingrato,
que tal vez envióme el cielo
por mis culpas y pecados.

Juan: Mi gratitud bien quisiera
poder, señor, demostraros.
Pero, ¿cómo?

D. An[to]nio: Respondiéndome
con lealtad; siéndome franco:
¿quién en mi casa esta noche
penetró?, ¿quién me [ha] robado?

[p. 17] *Juan:* ¡Señor!

F. Ber[nar]do: Confiéсанos
todo cuanto sepas.

D. An[to]nio: ¿Callas?

Juan: Callo,

porque ni sé qué deciros,
ni sé cómo contestaros.

D. An[to]nio: Pues toda la casa habemos

tu tío y yo examinado,
y nada en ella se encuentra
que revele cómo o cuándo
pudo realizarse su robo,
sin violencia, sin escándalo,
donde, escepto tú, es bien cierto,³²⁸
no entró, no entró un ser humano.
Solo tú de casa³²⁹ quedas
por las noches al cuidado,
desde que a³³⁰ Pedro, a³³¹ un mal hijo,
sus puertas cerré. Y es claro
que, no habiendo entrado en ella,
no puede haberme robado.

[p. 18] *Juan:* ¡Oh, confusión!

F. Pru[den]cio: Mas es Pedro

de la piel del mismo diablo.

Y...

Juan: ¿ Tenéis, por ventura,

fray Prudencio, indicios de algo?

F. Pru[den]cio: Yo, no; pero...

D. An[to]nio: No es posible.

Juan: ¡Virgen Santa!

F. Ber[nar]do: ¡Ah, insensato!

Juan: Soy inocente, creedme;

ante Dios puedo jurarlo.

³²⁸ Escrit a l'interliniat superior; baix, ratllat: *hjo*.

³²⁹ Ratllat: *te*.

³³⁰ Escrit a l'interliniat superior.

³³¹ Escrit a l'interliniat superior.

D. An[to]nio: ¿Pero no ves que los hechos
te³³² condenan?

Juan: Apiadaos.

D. An[to]nio: No, que caiga la justicia
sobre el ladrón. (*Vase*)

F. Ber[nar]do: ¡Desdichado!

Juan: ¡Dios mío!, ¡yo pierdo el juicio!

F. Pru[den]cio: Tal vez, padre, mientras³³³ tanto
dudáis de Juan... (*Con intención*)

[p. 19] *F. Ber[nar]do:* ¡Oh, qué idea!³³⁴

F. Pru[den]cio: ¿A dónde vais?

F. Ber[nar]do: A salvarlo.

ESCENA VI

(Fray Prudencio y Juan)

F. Pru[den]cio: ¡Pobre Juan! ¡Ten fe en la Virgen!
¡Dios no abandona a los suyos!

Juan: ¡A ti, santísima Madre,
a ti, en mi aflixión,³³⁵ acudo;
tú, que amparas a los buenos;
tú, que velas por los justos;
tú, que mi inocencia sabes,
defiéndeme, sé mi escudo!

F. Pru[den]cio: Ella y yo, que no me aparto
de este sitio, los dos juntos
haremos que el verdadero
criminal no escurra el bulto.

Juan: ¿Cómo, fray Prudencio, cómo?
¿Conocéis vos medio alguno?

³³² Esmenat.

³³³ Escrit a l'interliniat superior. Baix, ratllat: *al que entre*.

³³⁴ Al marge esquerre: 6.

³³⁵ Esmenat: *aflicción*.

[p. 20] *F. Pru[den]cio*: No, en verdad; mas por el hilo
se saca...

Juan: Mucho lo dudo.

F. Pru[den]cio: Intentémoslo, ¡y quién sabe!

Tal vez se aclare lo oscuro.

Mira, Culebrón y Pedro
van a venir a este punto...

Juan: ¿Con qué intención?

F. Pru[den]cio: No muy sana
debe ser, según calculo,
ya que ellos solo capaces
son de lo peor del mundo.

Juan: Pero, ¿con qué fundamento
presumís vos?...

F. Pru[den]cio: Yo presumo
que, habiéndose aquí citado
para cuestión de peculio,
esos dos pícaros, nada
bueno fraguan de seguro.
Y aquí acechándoles, que hemos
de darles caza, barrunto.

[p. 21] *Juan*: Tenéis razón.

F. Pru[den]cio: No te muevas.

Juan: ¿Os alejáis?

F. Pru[den]cio: Volver juro.³³⁶

Juan: ¡Cuán bueno sois!

F. Pru[den]cio: Defendiste
a este lego de un insulto...

Juan: Cumplí un deber.

F. Pru[den]cio: Pues con otro
corresponderte procuro (Vase)

³³⁶ Escrit a l'interliniat inferior. Dalt, ratllat: *Un minuto. Vuelvo al punto.*

ESCENA VII

Juan: (Solo) Me juzgará Carcagente

como un infame ladrón...

¿Yo, ladrón? ¿Yo, delincuente?

¡Qué vergüenza! ¡Que baldón!

¡Yo ladrón!, ¿yo que ganarme

sé la honrada subsistencia?

Mas, ¿cómo justificarme?

¿Cómo probar mi inocencia?

[p. 21] ¿Yo, ladrón? ¿Yo, delincuente?

¡Ten, Señor, de mi, piedad!

Haz que triunfe el inocente,

descubriendo esta maldad.

(Quédase abi[s]mado)

ESCENA VIII

*(El mismo, Andrea y Pedro, que salen por la derecha)*³³⁷

Pedro: Por aquí, pichona mía. *(Conduciendo a Andrea de la mano)*.³³⁸

Juan: ¡Cielos! ¡Andrea!

Andrea: ¡Oh! *(Yéndose precipitadamente por la izquierda)*.³³⁹

Pedro: (Con furor) ¡Juan!

Juan: Sí, Juan soy, a quién tú robas

la honra y la felicidad.

Pedro: La mía en este momento

me acabas de arrebatat,

y, ¡vive Dios!, que te acuerdes

de mis puños.

Juan: ¡Voto a san!

³³⁷ *salen por la derecha* escrit a l'interliniat

³³⁸ *a Andrea por la mano*) escrit a l'interliniat

³³⁹ *damente por la izquierda* escrit a l'interliniat.

Pedro: Mas, alguien viene. (*Detiénense al ir a acometerse*)³⁴⁰.

[p. 22] *Juan:* Hacia el bosque
partamos.³⁴¹

Pedro: Partamos ya.

ESCENA IX

(*Don Antonio, Fray Bernardo yfray Prudencio*).

F. Bernardo: Son Pedro y Juan que, en reñida
disputa, a batirse van. (*Mirando hacia donde aquellos se han dirigido*).³⁴²
Y hay que impedirlo.

D. An[to]nio: Evitadlo
vos con vuestra autoridad.

F. Pru[den]cio: Sí, no sea que el maldito
Culebrón, por poner paz,
se nos escurra, y nos deje
cacareando.

D. An[to]nio: Es verdad.

F. Pru[den]cio: Escondámonos. ¿No oísteis?

D. An[to]nio: Rumor se oye.

F. Pru[den]cio: Cerca está.

(*Ocúltanse detrás de los naranjos del foro, desde donde expiarán a Culebrón*).

[p. 23] ESCENA X

(*Culebrón, por la izquierda*).

Cule[b]rón: ¡Bá! Sin duda la paloma
se le escapó al gavilán,
y a estas horas, en pos de ella,
por entre las ramas va.
Pues tan solo así me explico
que con hambre de metal,
ya impaciente aquí no aguarde

³⁴⁰ *ir a acometerse* escrit a l'interliniat.

³⁴¹ Al marge superior esquerre: 7^a

³⁴² Escrit a l'interliniat

a quien se la ha de saciar.
Parece increíble, dado
su afán de oro, que es voraz,
no encontrarse aquí esperando
la presa. ¿Dónde estará?
Mas, ¿qué escucho? ¡Estraño grito
de dolor! ¿Será él, quizás?...
Enterremos su³⁴³ tesoro
bajo tierra... Voy allá.

*(Entierra el dinero a[l] pie de un naranjo y se marcha).*³⁴⁴

[P. 24]

ESCENA XI

(D. An[to]nio:, y fray Prudencio, saliendo sigilosamente de su escondrijo).

F. Pru[den]cio: Don Antonio, esta es la nuestra.

D. An[to]nio: Cavad, aprisa, cavad. *(Con ansiedad).*³⁴⁵

F. Pru[den]cio: Helo ya aquí. *(Después de escarbar donde Culebrón puso el dinero, sácalo fray Pru[den]cio: y se lo entrega a D. An[to]nio:).*

D. An[to]nio: Gracias, gracias. *(Con júbilo).*³⁴⁶

F. Pru[den]cio: ¿Conocéislo?

D. An[to]nio: Es mi caudal.

F. Pru[den]cio: ¡Su ídolo! ¡Algún pobrete
jornalero llorará!

D. An[to]nio: Venid.

F. Pru[den]cio: Sí, que no nos vea
Culebrón. ¡Salvóse Juan!

(Ocultándose otra vez en el mismo paraje donde estaban. Este juego escénico³⁴⁷ deberá efectuarse con toda la rapidez que el diálogo está indicando).

³⁴³Esmenat: *el*.

³⁴⁴ Escrit al marge inferior dret.

³⁴⁵ *siedad* escrit a l'interliniat.

³⁴⁶ Escrit a l'interliniat.

³⁴⁷ *escénico* escrit a l'interliniat superior.

[p. 25]

ESCENA XII

(Pedro, Culebrón, D. An[to]nio:, fray Prudencio y fray Bernardo).

Pedro: Huyamos, que nos persigue
fray Bernardo. ¿En dónde está
escondido el oro?

Culebrón: Espera... (*Buscándolo donde antes se lo dejara*).

F. Pru[den]cio: . (*¡Volaverunt del altar!*) (*Desde su escondite*).

Culebrón: Lo enterré aquí...

Pedro: ¡Y lo han robado!

Culebrón: ¡Maldición!

Pedro: No finjes mal.

Pero, no, no me convences;
tú acaso el ladrón serás...

Culebrón: Yo, ¡miserable! (*Agarrándole del cuello*).

Pedro: ¡Socorro! (*Cayendo a sus pies*)

F. Pru[den]cio: ¡Aparta, genio infernal! (*Viendo brotar del suelo algunas llamas*).³⁴⁸

F. Ber[nar]do: ¡En nombre de Dios! (*Enseñándole una cruz*).³⁴⁹

D. An[to]nio: ¡Huyamos!

[p. 26] Pedro: ¡Pare! (*Luchando por desasirse*).³⁵⁰

Todos: ¡Oh! (*Huyendo espantados al ver hundirse a Culebrón,
despidiendo rojas llamaradas*).

Culebrón: ¡Venza Satán!

(*Mutación*)

(*El teatro representa ahora el interior de un abismo, donde, desordenada y caprichosamente se verá esparcido el coro de diablos, entre los que figura Culebrón, al derredor de su trono de fuego, colocado en el foro, sobre el cual aparecerá Satanás sentado. Los diablos danzarán, si es posible, al compás de la música, hasta el instante en que la aguda vibración de un timbre, oprimido por el rey del averno, resuene*).

³⁴⁸ *llamas* escrit a l'interliniat. Ratllat: *de la tierra*.

³⁴⁹ Escrit a l'interliniat.

³⁵⁰ Al marge superior esquerre: 8.

ESCENA ÚLTIMA

(Coro de diablos, entre ellos³⁵¹ Culebrón y Satanás, presidiendo en su puesto).

Coro: Honor al soberano

monarca del abismo,
cuyo dominio oculto
se ensancha por doquier;
y en él caerá el humano
gritando en su cinismo:

[p. 27] "¡Rendid, mortales, culto
de honor a Lucifer!"

¡Ja, ja, ja!

¡Ja, ja, ja!

Esta ruin de arcilla
aquí el hombre caerá,
caerá, caerá
caerá gritando a voces:

“¡Honor a Satanás!”

(Al resonar el timbre, cesan el canto y baile, si lo hay, y súbitamente acomódanse todos por distintas partes en actitud respetuosa).

Satanás: ¡Basta ya, basta el estrépito

con que la turba demoníaca,
atronó del hondo Tártaro
las profundidades cóncavas,
por obsequiar al estúpido
Culebrón, que con su indómita
terquedad, casi del bátratro
compromete el triunfo!

Culebrón: (¡Oh, cólera!)

Señor, si mi suerte pésima
no ha conseguido en la hipócrita
grey realizar los propósitos
que abrigáis bajo estas bóvedas;

³⁵¹ Esmenat.

tal vez con un nuevo término
[p. 28] que me otorgáseis...
Satanàs: ¡Exótica
pretensión!, ¡plazo ridículo!
Mas si me ofreces que heroicas
serán tus azañas ínclitas,
más conducentes, más lógicas
que las de tu raquíptico
chirumen brotaron sórdidas,
para lograr, torpe espíritu,
que del mundo en la caótica
región no brille el benéfico
Sol que, envuelto en noche lóbrega,
desde el tiempo de los árabes
no se ostentó en la católica
cristiandad, y cuya fúlgida
luz permanece aun recóndita;
ve, y con astucia sin límites,
levanta sobre más sólidas
bases mi trono, que espléndido,
premiaré³⁵² tu acción diabólica,
laureles ciñendo y pámpanos
a tus sienes estrambóticas.

(Al llegar aquí, los diablos prorrumpen en de[sa]forados aplausos y entusiastas gritos de [p. 29] "¡Bravo!"; "¡Magnífico!", etc.)

Culebrón: Oí, señor, vuestra altísima *(Adelantándose hacia el trono)*
peroración filosófica,
y a cumplir voy con las órdenes
que me habéis dictado.

Satanás: *(Alargándole la mano)* ¡Chócala!
Si triunfáis, eterna será tanta gloria,
cantada en los fastos del bátratro infiel.

³⁵² A manuscrit: «premiará».

Yo enlazo a las sienes por tanta victoria,
el pámpano, al mirto, y al mirto el laurel.

Coro: Honor al soberano

monarca del abismo,
cuyo dominio oculto
se ensancha por doquier;
y en él caerá el humano
gritando en su cinismo:
"¡Rendid, mortales, culto
de honor a Lucifer!"

¡Ja, ja, ja!

¡Ja, ja, ja!

Estatua ruin de arcilla
aquí el hombre caerá,
caerá, caerá,
caerá gritando a voces:
"¡Honor a Satanás!"

Fin del acto primero.

[p. 30]

ACTO SEGUNDO

[p. 31]

ACTO SEGUNDO³⁵³

(El teatro representa un campo donde, descollando entre otros, se verá un frondoso olivo, a cuyo pié, según la tradición, ocurrió el prodigioso hallazgo de la veneranda imagen de Nuestra S[enyo]ra de Aguas-vivas. En primer término, habrá a la derecha un pedruzco, que sirviendo por un lado de asiento, sea por el otro³⁵⁴ bastante alto para ocultarse una persona.

ESCENA PRIMERA

Culebrón: Armado de todas armas

como la diosa Minerva,
hete, Culebrón, dispuesto
sobre la faz de la Tierra
a sostener con más brío,
con más vigor, con más fuerza
la campaña que el averno

[p. 32] nuevamente te encomienda.

Mas, si después del terrible
fracaso, que aún te atormenta,
te encargó tu poderoso
monarca otra vez su empresa;
con tal de llevarla a cabo,
con tal de lograr que él venza,
impidiendo que del hombre
por fortuna, resplandezca
ese astro cuyos reflejos,
rayos que al infierno ciegan,
sean en el piélago triste
donde el infeliz navega,
los que hasta la bienandanza
le conduzcan más completa,

³⁵³ Al marge superior esquerre: 1ª

³⁵⁴ Esmenat.

acumula cuantos males
tu perversión te sugiera:
escándalos, latrocinios,
iniquidades, blasfemias,
asesinatos, incendios,
devastaciones, tormentas,
sequías, hambres, perjurios,
obscenidades, miserias,
[p. 33] inundaciones, naufragios,
terremotos y epidemias;
armas todas de buen temple,
que con éxito se emplean,
ya que del hombre, apurando
casi siempre la paciencia,
su alma, al fin, desesperada,
ríndese al mal y se entrega.
Ponlas, Culebrón, en juego.
Su fe, su esperanza, pierda;
y hundiéndole en el abismo,
donde Satanás impera,
corresponde como debes
a esa confianza inmensa,
que, tras haber malogrado
su triunfo, acaso él te presta;
corresponde como debes,
dándole de afecto muestras,
que él compensará, ciñendo
pámpanos a tu cabeza.
¡Aquí de toda tu audacia!
¡Guerra al hombre, eterna guerra!
Mas, ¿hacia dónde los tiros
[p. 34] se dirigen de tus flechas?
¿Dónde los envenenados
dardos de tu furia asestas?

¿Cuál será, cuál, la criatura
que el que todo lo gobierna
para el infaus[to] suceso
designó? ¿Quién lo penetra?
¡Oh, rabia! Sondar tan solo
conseguí a la Providencia
que aquí, en las inmediaciones
de este convento se encuentra
soterrado el más precioso
tesoro, y que, si lo llega
a descubrir un sencillo
campesino de estas huertas,
es tanto el poder que alcanza
su bondad que, a su presencia,
como ante el astro³⁵⁵ del día,
desaparecen las tinieblas,
huirán dejando al³⁵⁶ esclavo
nieto de Adán sin³⁵⁷ cadenas,
libre de mis asechanzas;
libre, sí, por su influencia,
[35] de escándalos, latrocinios,³⁵⁸
iniquidades, blasfemias,
asesinatos, incendios,
devastaciones, tormentas,
sequías, hambres, perjuros,
obscenidades, miserias,
inundaciones, naufragios,
terremotos y epidemias
y otras mil calamidades
que, sin ella, experimenta.

³⁵⁵ *ante el astro* escrit a l'interliniat inferior. Dalt apareixen tres paraules ratllades il·legibles *ast[...]/[...]*
pa[...] e, la primera d'elles a l'interliniat superior.

³⁵⁶ Esmenat.

³⁵⁷ Esmenat.

³⁵⁸ Al marge superior esquerre: 2ª

Y, ¡ay, entonces, de nosotros!
¡Ay, de la infernal caterva!
Pero antes que esto, previsto
por el infierno, acontezca,
lucha, Culebrón, y vence.
¡Vence al hombre! Aquí se acerca... (*Mirando hacia la derecha*).³⁵⁹
Pongámonos en acecho,
¿Dónde...?, detrás de esta piedra. (*Se esconde detrás de ella*).³⁶⁰

ESCENA II

(*El mismo, escondido de modo que el espectador le vea, fray Bernardo, D. An[to]nio: y fray Prudencio*).

[p. 36] *F. Ber[nar]do*: ¡Hermoso día! Tan puro,
brilla hoy el sol, tan sereno,
que a penas se ve, en octubre,
llegar el próximo invierno.

D. An[to]nio: Efectivamente, padre
prior; el día es espléndido,
y como esta mañanita
lo he visto de gala puesto,
convidando a dar por estas
cercanías un paseo,
"encaminémonos" –dije- "poco a poco hacia el convento.
Y si el reverendo padre
fray Bernardo está dispuesto,
por esas campiñas una
vueltecita a dar saldremos".

F. Ber[nar]do: Mucho, amigo don Antonio,
la atención os agradezco.
Pero...

D. An[to]nio: Vamos, ya adivino
que estáis cansado.

³⁵⁹ Escrit al marge dret.

³⁶⁰ Escrit al marge dret.

F. Ber[nar]do: Sentémonos.

D. An[to]nio: Como vos³⁶¹ queráis. (*Siéntanse los dos sobre la piedra*).

[p. 37] *F. Pru[den]cio:* (Mis piernas
no pueden más).

F. Ber[nar]do: Fray Prudencio,
vos, mientras que descansamos
nosotros aquí un momento,
ved y advertidme si empieza
Juan la labor.

F. Pru[den]cio: Obedezco.

D. An[to]nio: Y a propósito, ¿ha quedado
Juan completamente bueno?

F. Ber[nar]do: Como que nada le impide
trabajar.

D. An[to]nio: ¿Vive contento?

F. Ber[nar]do: Sí, olvidó indudablemente
sus amoríos...

D. An[to]nio: ...Que fueron
la causa de la reyerta
con mi hijo, con el perverso
que, si Dios no hace un milagro,
va a tener un fin funesto.

F. Ber[nar]do: No os preocupéis.

D. An[to]nio: Yo quisiera
no recordarle, y no puedo.

[p. 38] *F. Ber[nar]do:* Al cabo y al fin es hijo.
Y es natural...

D. An[to]nio: Padre, es cierto.

F. Ber[nar]do: Pues tened en Dios confianza,
que Él hará que con el tiempo,
convertido al redil torne
tan manso como un cordero.

³⁶¹ Escrit a l'interliniat superior.

D. An[to]nio: ¡Ojalá el cielo os escuche!

F. Ber[nar]do: Así sea.

D. An[to]nio: Mas, os ruego
que ya que por³⁶² culpa suya,
vuestro sobrino fue objeto
de mi furor, que de su honra
casi rompió el limpio espejo,
influyáis porque ahora vuelva,
justicia que a Juan le debo,
a mi casa, no a ser criado,
a ocupar de mi hijo el puesto.

F. Ber[nar]do: Fuera para mí una grande
satisfacción complaceros;
mas, ¿sabéis él qué responde?
"¡Bien estoy en el convento!".

[p. 39] D. An[to]nio: ¿Pensará tomar estado
religioso?

F. Ber[nar]do: No lo espero,
porqué me consta le falta
la vocación para serlo.
Cuando yo a vestir el hábito
le incliné desde pequeño,
ya comprendí que por esta
senda no le llama el cielo.
Y le dije: "El matrimonio
también a Dios le es acepto."

D. An[to]nio: Lo sé, mas como ha sufrido
tal decepción...

F. Pru[den]cio: ¡Adiós Pedro! (*Mirando con asombro hacia la derecha, segundo
término, por donde saldrá después³⁶³ Pedro*).

D. An[to]nio: ¿Pedro decís? (*Levantándose sobresaltado*).

³⁶² Escrit a l'interliniat superior.

³⁶³ Escrit a l'interliniat superior.

F. Pru[den]cio: Pedro viene (*Fijándose*)
dando tumbos.

F. Ber[nar]do: ¡Cayó al suelo! (*Mirando también al mismo punto*).

F. Pru[den]cio: ¡Embriagado está!

D. An[to]nio: ¡Oh, vergüenza!

[p. 40] Vámonos, no quiero verlo.

F. Ber[nar]do: No, esperad.

F. Pru[den]cio: Ya está ahí.

ESCENA III

(*Los anteriores y Pedro, tambaleándose*)

Pedro: ¡Ne...³⁶⁴ cios!...

D. An[to]nio: ¡El necio eres tú, insensato,
que estás faltando al respeto
debido a estas canas!...

Pedro: Padre... (*Cayéndose*)

D. An[to]nio: No sé cómo me contengo.

Pedro: ¡Bravo estáis! ¿Tengo yo culpa
de que os hayáis hecho viejo?

D. An[to]nio : ¡Miserable! (*Enfurecido*)

F. Ber[nar]do: Tened calma

D. An[to]nio: ¡Si aún me insulta!

Pedro: ¡Bueno es eso!

Yo no vine a oír sermones,
lo que busco yo es dinero.

Y si pronto... (*Como quien saca un arma*)

[p. 41] D. An[to]nio: ¿A mí, infame? (*Lánzase sobre él y de un empujón le tira en tierra.*)

F. Pru[den]cio: ¿Qué vais a hacer?

F. Ber[nar]do: Deteneos.

Pedro: ¡Ay! (*Cayendo junto³⁶⁵ al pedruzco.*)

F. Pru[den]cio: ¡Derribadle!

³⁶⁴ Davall els punt suspensius: *ci*.

³⁶⁵ Escrit a l'interliniat superior. Baix, ratllat: *arrimado*.

D. An[to]nio: ¡Canalla!

F. Ber[nar]do: Don Antonio, ¿qué habéis hecho?

D. An[to]nio: Padre mío, perdonadme;
 merecía haberle muerto.

F. Pru[den]cio: ¡Caramba! ¡Está hecho una cuba!

D. An[to]nio: Vámonos de aquí.

F. Ber[nar]do: Marchémonos
 y hagamos que a por él vengan
 dos muchachos del convento.

D. An[to]nio: La caridad nos obliga
 a no abandonarle.

F. Ber[nar]do: El lego
 con él, hasta que los otros
 vengan, quédese. (*Vanse los dos*)

F. Pru[den]cio: Me quedo.

 Siempre a la parte más flaca
[p. 42] suele ir a morder el perro.

 ¡Pues vaya una compañía!

 ¡Y cómo ronca el mastuerzo!³⁶⁶

 ¡Y me da que ahora no tiene
 ganas de que baile el lego!

 ¡Lástima que Juan no le halle

 ahí tendido como un cerdo,

 y en revancha de la herida

 que le hizo,³⁶⁷ sin merecerlo,

 le sacuda con un palo

 las costillas! (*Al llegar aquí Culebrón que poco a poco se ha coloca[do] detrás del
 lego, le asusta dándole en el hombro una palmada.*)

³⁶⁶ Segueix, ratllat: *aparte que ahora no tiene ganas de que baile el lego.*

³⁶⁷ Segueix, ratllat: *este cançervero.*

ESCENA IV

(*Fray Prudencio y Culebrón*)

F. Pru[den]cio: ¡Ay!

Culebrón: ¡Zopenco!

F. Pru[den]cio: Muchas gracias. (¡Este tuno³⁶⁸
me estaba, sin duda, oyendo!)

[p. 43] *Culebrón:* Y, ¿creéis que Juan³⁶⁹ capaz fuera³⁷⁰
de obrar así, ni aún con Pedro?...

F. Pru[den]cio: No en verdad. Juan es un chico
muy noble...

Culebrón: Es un caballero.

Figuraos que reñían
los dos de coraje ciegos,
y que sobre su contrario,
Juan, lanzándose lijero,
le arranca el arma, la arroja³⁷¹
lejos de sí, con desprecio;
mientras que, villanamente,
su rival, ese mostrenco, (*Señalando a Pedro*)
coje un guijarro, le tira,
Juan cayó herido en el suelo,
y Pedro, que es un cobarde,
temblando escapóse luego.

F. Pru[den]cio: ¡Traidor!

Culebrón: Ya veis como entonces,
Juan pudo hundirle el acero.
Y sin embargo...

F. Pru[den]cio: Portóse...

[p. 44] *Culebrón:* Como él acostumbra hacerlo.

³⁶⁸ Ratllat: *diablo*.

³⁶⁹ *que Juan* esmenat.

³⁷⁰ Al marge esquerre: 4ª

³⁷¹ Esmenat.

Y, ¿queríais vos que ahora
maltratárale durmiendo?

F. Pru[den]cio: No, no está en su³⁷² carácter
semejante...

Culebrón: Mas..., callemos;
creo que hacía aquí endereza
sus pasos.

ESCENA V

(Los mismos y Juan, por la derecha)

Juan: ¡Guárdeos el cielo!

F. Pru[den]cio: ¡Y a ti también!

Culebrón: ¡Uf! *(Al ver a Juan se ha arrimado detrás de la
consabida piedra)*

Juan: Me estraña
que ese hombre de Lucifer...
¿Quién es ese?... *(Por Pedro)*

F. Pru[den]cio: Un buen alumno
suyo es, a lo que se ve,
que ha tenido...

Juan: La desgracia...

[p. 45] *F. Pru[den]cio:* No, la suerte de caer...

Juan: ¡Si es Pedro! ¿Cómo ha caído?

F. Pru[den]cio: De cabeza en un tonel.

Juan: Pues conducirle al convento
debemos.

F. Pru[den]cio: No, déjale
que ahora vendrá una pareja
de hombres...

Culebrón: (¡Juan debe ser!)

Juan: Ayudadme. *(A Fray Prudencio)*

³⁷² Esmenat.

F. Pru[den]cio: ¿Tú estás loco? (*Asombrado de que cargue con el cuerpo de Pedro.*)

Juan: Allá va en un santiamén.

F. Pru[den]cio: Pero, Juan...

Juan: Ea! seguidme. (*Llevando a Pedro.*)

F. Pru[den]cio: Pues... andando.

ESCENA VI

Fray Prudencio y *Culebrón*³⁷³

Culebrón : ¡Por Luzbel! (*Cogiéndole de los hábitos, sin que Juan se aperciba.*)

¿No tenéis vos conmigo
otra buena obra que hacer?

F. Pru[den]cio: ¿Yo con vos?

Culebrón: ¡Sois un imbécil!

F. Pru[den]cio: ¿Qué no querrá este lebrel?

Culebrón: Ya lo visteis, fray Prudencio;
[p. 46] mal le causó y le hace bien.

F. Pru[den]cio: ¡Admirable! Así se venga
quien cristiano como él es.

Culebrón: Decidme, ¿no es, pues, muy digno
de nuestro favor?

F. Pru[den]cio: Sí, a fe.

Culebrón: Protejámosle, volviendo
a su corazón aquel
profundo amor que sentía
por una infeliz mujer,
que le ama, y que él hoy desprecia,
juzgándola indigna de él.

³⁷³Ratllat.

F. Pru[den]cio: (¡Pues no es el león tan fiero
como dicen!) Pensáis³⁷⁴ bien;
pero, ¿cómo?

Culebrón: Necesito
que me auxilie su merced,
para alcanzar...

F. Pru[den]cio: No comprendo
la manera o forma... ¿Quién
convence a Juan de que Andrea
a su amor no ha sido infiel?

Culebrón: ¿Me apoyáis?

[p. 47] *F. Pru[den]cio:* Con toda mi alma.

Culebrón: Pues yo lo conseguiré.

F. Pru[den]cio: Laudable es tu fin.

Culebrón: Andrea,
como vos mismo sabéis, (*Con intención.*)
a estas horas diariamente
va por agua...

F. Pru[den]cio: Bien, ¿y qué?

Culebrón: Y estos anchos olivares
atraviesa, por tener
noticias, que cierto lego (*Idem*)
suele procurarle de
su examante, Juan, que ha estado
tanto tiempo enfermo...

F. Pru[den]cio: Pues...
Me sorprende que tú sepas
tamañas cosas.

Culebrón: ¡Pardiez!
Pues aún sé más.

F. Pru[den]cio: Pero, ¿cómo
descubriste este pastel?

³⁷⁴Ratllat.

Culebrón: No os maraville. Husmeaba
con muchísimo interés,
para el plan que os he propuesto.
Y en este sitio observé
que esperábais a la Andrea
todos los días; mas, ved;
que ella no andará ya lejos.
Y es preciso, es menester,
que ambos, ella y Juan, reanuden
sus amores otra vez.

F. Pru[den]cio: Ahí viene Juan.

Culebrón: Pues lo dicho (*Se esconde en su puesto.*)

F. Pru[den]cio: Cuidado perded.

ESCENA VII

Fray Prudencio, Juan y luego Andrea, con su cántaro bajo el brazo.³⁷⁵

F. Pru[den]cio: ¿Cómo, con la cruz a cuestras
tan pronto fuiste?

Juan: Venían
los mozos ya, y me han tomado
la carga.

F. Pru[den]cio: ¡Dios les asista!

[p. 48] Ni que las fuerzas tuviese
de un Sansón...

Juan: ¡Tremenda chispa!

F. Pru[den]cio: Ven y descansa. (*Indicando el pedrusco.*)

Juan: Me esperan
los bueyes...

F. Pru[den]cio: Vuélvete y mira. (*Hacia la derecha*)

Juan: ¡Ah! ¡Es Andrea!

³⁷⁵³⁷⁵Escrit a l'inteliniat superior: *Andre*.

F. Pru[den]cio: ¡Qué triste
se dirige aquí!

Andrea: ¡Buen día! (Con timidez)

F. Pru[den]cio: Y salud, ¿a dónde, buena?

Andrea: A la fuente de Aguas Vivas.

F. Pru[den]cio: ¡Vamos, Juan! ¿Por qué los ojos
a otra parte, al verla, giras?

Juan: ¿Por qué?... (Con resentimiento.)

Andrea: ¡Por qué ya no me ama!

Juan: ¡Pérfida!

F. Pru[den]cio: ¿No eres la misma?

Andrea: ¡Sábelo Dios!

Juan: No blasfemes.

Andrea: ¡Te lo juro!

Juan: ¡Calla, inicua!

[p. 49] *Andrea:* ¡Por piedad!

F. Pru[den]cio: *Malorum causa.*

Juan: Vete, mujer, de mi vista.

Andrea: ¡Me rechazas!

Juan: Te rechazo...
porque de mí eres indigna.

F. Pru[den]cio: ¡Juan!

Andrea: ¡Dios mío! (Váse por la izquierda llorando.)

ESCENA VIII

Juan, Culebrón y Fray Prudencio

Culebrón: ¡Es inocente!

Juan: ¿Y eres tú quien lo atestigua?

Culebrón: Yo, que haré que pronto su honra
pura brille sin mancilla,
obligando a que el infame
Pedro en público lo diga.

Juan: Solo así, Culebrón, fuera

para mí la que fue un día.

Mas entretanto...

Culebrón: (¡Ya es mío!)

[p. 50]³⁷⁶ *Juan:* Dejadme en paz! (Váse por la misma parte donde salió la vez primera.)

F. Pru[den]cio: ¡Pobrecita!

¡Ella que solo por verle
salvo y sano de la herida
que le hizo Pedro, con gozo
perdido hubiera cien vidas!

Cule[b]ro[n]: Aún hay esperanza; ¡aliente
su merced! Vuele a decirla
que Culebrón devolverla
logrará su amor, su vida.

F. Pru[den]cio: ¿Será posible?

Culebro[n]: Si.

F. Pru[den]cio: Vuelo
a la fuente de Aguas-Vivas.

ESCENA IX

Culebrón: No sé qué fatal destino
a ese Juan tiéneme atado.
¿Será él el predestinado
para el suceso divino?...

[p. 50] ¡Juan, sí, Juan es! ¡Lo adivino!

Mas, antes de que el portento
se realice, cual presiento,
con³⁷⁷ su amada hay que casarlo
para poder arrancarle
de ese maldito convento.³⁷⁸
Hora es que de Carcagente
Pedro ante el pueblo se vea

³⁷⁶Al marge superior esquerre: 6.

³⁷⁷Esmenat.

³⁷⁸Subratllat.

y que proclame que Andrea
 es honrada, es inocente.³⁷⁹
 Hora es ya que el delincuente
 no estorbe su casamiento.
 Hora es, sí, de que³⁸⁰ Juan
 a efectuarle se avenga³⁸¹
 para poder arrancarle
 de ese maldito convento.³⁸²
 ¡Oh, ansiedad! ¡Oh,³⁸³ intensa pena!
 ¡[Sen]tís,³⁸⁴ de mí! ¡Cuán³⁸⁵ intranquilo!
 ¿En dónde tendrá su asilo
 esa mística azucena?...
 Célica flor, que envenena
 [p. 51] con su perfume mi aliento,
 ya que al hombre este³⁸⁶ tormento
 Juan, con ella, ha de evitarle,
 mi astucia sabrá arrancarle
 de ese maldito convento.

ESCENA X

Juan y Culebrón³⁸⁷, escondido

Juan: ¡Arre, zamacucos, arre! (*Comienzan a aparecer los bueyes en escena.*)

Culebrón: ¡Juan! Arreando³⁸⁸ la yunta

se aproxima aquí; observemos. (*Detrás del pedruzco.*)

Juan: ¡Familia más testaruda!

en diciendo ellos “no andamos”,

inútil es. (*Esforzándose en hacer andar los bueyes.*)

³⁷⁹Al marge esquerre: 2ª.

³⁸⁰Ratllat a l'interliniat superior: *Y que con ella; i baix d'aquest, també ratllat: Que es preciso que.*

³⁸¹Ratllat: *preste.*

³⁸²Subratllat.

³⁸³Baix, ratllat: *Què*

³⁸⁴Ratllat: *Siento en mí.*

³⁸⁵Ratllat: *Estoy.*

³⁸⁶Ratllat: *mi.*

³⁸⁷Subratllat.

³⁸⁸Ratllat: *Él es, que arredo [sic].*

Culebrón: (¿Qué murmura?)

Juan: ¡Querrán que yo les sacuda! (*Les sacude con un látigo.*)

Cuando ellos se empeñan, ¡nada!

¡Ni que les rompas la nuca!

Acaso, entre los terruños,

con alguna piedra dura

tropiece la reja... (*Al ir a exa-[p. 52]minar la reja advierte la actitud de los bueyes.*)

Culebrón: ¡Horrible

situación! ¡Tremenda angustia!

Juan: Mas, ¿qué veo? ¡Se arrodillan!...

¡Reverente es su postura!

Culebrón: ¡Hasta esos bichos parece

que me escarnecen, me insultan!

Juan: Cavaré, a ver si descubro... (*Escarbando en el surco donde supone hallarse el tropiezo.*)

¡Luz celestial! ¡Virgen pura! (*Con el más profundo júbilo.*)

¡Feliz hallazgo! ¿Habrà gloria

como la mía? ¡Ninguna!

Corro a dar cuenta al convento

para que todos acudan,

a venerar a María

la reina de las alturas.

¡Vuelvo, Santísima imagen!

Culebrón: ¡Oh, humillación!

Juan: ¡Oh, ventura!

ESCENA XI

*Culebrón*³⁸⁹

Culebrón: Alas le da su entusiasmo,

¡y préstale el cielo ayuda!

[p. 53] ¡Maldición! Contra el infierno

todo, esta vez, se conjura,

³⁸⁹Subratllat.

y ahora mismo el mentecato
vendrá con la turbamulta
de fanáticos que adoran
a esa singular figura;³⁹⁰
talismán ante el que solo
la virtud, y no la astucia,
sobre los torpes amaños
de los espíritus, triunfa.
Contra el mortal, yo, ¿qué puedo?,
¿qué puedo, si Ella³⁹¹ le escuda?
Tus armas, rey del abismo,
son impotentes, son nulas.
Vencido la vez primera
y vencido la segunda,
vano es pretender, monarca,
la victoria en una lucha,
en que un mísero labriego
con su fe, con su profunda
religiosidad, virtudes
[p. 54] que en su corazón se achinan,
protegido por la escelsa
Señora, te sobrepuja,
y, arrollado, te encadena
a sus plantas la criatura.
¡Ah! Difícilmente veo
que tu voluntad se cumpla,
si antes, Satán, no desata
contra Juan todas sus furias,
e impide que ese divino
simulacro al altar suba.
Estrella resplandeciente
cuyo fulgor que deslumbra.

³⁹⁰Ratllat.

³⁹¹Subratllat.

¡Ojalá fuérame dado
arrebatarla a la estulta
piedad con que los mortales
veneración le tributan!
Quizás yo así consiguiera,
con mis afiladas uñas,
despedazarla... ¡Quién sabe!
Mas... ¿Por qué, Culebrón, dudas?
[p. 55] ¡Avanza y ponla a tu alcance!
¿Fuego, estúpido, circula
por tu sangre, y te estremeces?...
¿Cuál débil mujer te asustas?...
¡Ea! ¡Valor! Que ya viene
Juan, seguido de su chusma;
Descarga sobre el arado
un puñetazo... y destrúyela! (*Dando un terrible puñetazo sobre el arado*)
¡Así se hace! ¡No erré el golpe!
¡Ja, ja, ja! ¡La misma punta
de la nariz le ha saltado!
Mas..., ¡los ojos se me anublan,
porque resistir no pueden
tanta luz, tanta hermosura! (*Vase como cegado por³⁹² los fulgores que, desde que
recibió el golpe, despide la imagen.*)

ESCENA XII

Juan, Don Antonio, Fray Prudencio, y si se quiere, algunos campesinos, que no hablan.

[p. 56] *Juan*: ¡Venid al pie de³⁹³ este olivo!
¡Venid a admirar la imagen
con que el cielo se ha dignado
mitigar nuestros afanes!
Don An[to]nio: ¡Oh, qué prodigio!³⁹⁴ (*Al ver a la Virgen.*)

³⁹² Dalt, ratllat: *de*.

³⁹³ Baix, ratllat: *del*.

F. Pru[den]cio: ¡Bendita (Odem)

la hora la encontraste;³⁹⁵

Don An[to]nio: Cielo y tierra de consuno

la alegría se reparten;

el cielo con su purísimo

sol, espléndido y brillante;

el azul del firmamento

con sus diáfanos celajes,

con sus perfumes las brisas,

con sus cánticos³⁹⁶ las aves,

con su sosiego la atmósfera,

las fuentes con sus raudales,

y lo que es, amigos míos,

mucho más bello y más grande:

esos sublimes acentos

que del pecho humano salen

[p. 56] para unirse en concertado³⁹⁷

ritmo al coro de los ángeles.

¡Juntos el cielo y la tierra

tu ventura, oh, Juan, aplauden!

Juan: ¡Gozo inmenso!

F. Pru[den]cio: ¡Inmensa dicha!

Juan: ¡Placer, Dios mío, inefable!

F. Pru[den]cio: Procesionalmente llegan,

en comunidad, los padres.

Juan: ¡Gloria a la Virgen María!

³⁹⁴ Baix, ratllat: *amor divino*.

³⁹⁵ Baix, ratllat: *sea en que la hallaste!*

³⁹⁶ Baix, ratllat: *susurros*.

³⁹⁷ Al marge superior esquerre: 8.

ESCENA XIII

Los mismos y Fray Bernardo, acompañado del Coro de religiosos agustinos, que salen en devota³⁹⁸ procesión con cirios encendidos en las manos.

F. Ber[nar]do: ¡Y honor a ti, que la hallaste!

Juan: ¡Vedla, padre mío, vedla!

F. Ber[nar]do: ¡Oh, amor divino!³⁹⁹ ¡Admirable⁴⁰⁰

joya en que⁴⁰¹ ni más bellezas

ni más perfecciones caben!

[p. 57] *¡Salve, oh, María! ¡Adoremos (Se arrodillan todos.)*

a la reina de los ángeles!

¡Bendíganla nuestros lábios!

¡Nuestra voz sus glorias cante!

Mutación

El teatro, desde el momento en que Culebrón descarga una puñada sobre el arado, comienza paulatinamente a iluminarse, hasta que en la última escena, completamente transformado el decorado en gloria, aparece el coro de ángeles, el cual armonizará cantando con⁴⁰² el⁴⁰³ coro de religiosos el Ave María. Fray Bernardo y Juan,⁴⁰⁴ que⁴⁰⁵ le habrá presentado la⁴⁰⁶ imagen de mármol⁴⁰⁷ al prior,⁴⁰⁸ casi al mismo⁴⁰⁹ tiempo de arrodillarse, permanecerán sosteniéndola hasta el final del acto,⁴¹⁰ en esta actitud forman[p. 57]do, entre los dos, un grupo, en torno del cual⁴¹¹ los demás per[s]onajes continúan postrados. A lo lejos se dejarán oír las campanas del convento.⁴¹² Un momento antes de bajarse el telón, que será el en que el canto termine, se pondrá en

³⁹⁸ Escrit a l'interliniat.

³⁹⁹ Baix, ratllat: *prodigio*. Segueix, ratllat: *Oh*

⁴⁰⁰ Dalt, ratllat: (*extasiado*). I al marge dret: Dar puede m[...]tas de éx[...]

⁴⁰¹ Baix, ratllat: *Joya en que*

⁴⁰² Escrit a l'interliniat.

⁴⁰³ Ratllat: *de religiosos*.

⁴⁰⁴ A l'interliniat superior, ratllat: *A lo lejos se dejará oír el eco de las campanas del convento*.

⁴⁰⁵ Raspat: *y*.

⁴⁰⁶ Ratllat: *blanca*.

⁴⁰⁷ Ratllat: *mol de*. Segueix, ratllat: *Fray Bernardo*.

⁴⁰⁸ Escrit a l'interliniat inferior.

⁴⁰⁹ Escrit a l'interliniat.

⁴¹⁰ Escrit a l'interliniat superior.

⁴¹¹ Escrit a l'interliniat superior. Baix, ratllat: *cuyo redor[sic]*.

⁴¹² Aquesta frase, escrita a l'interliniat superior.

marcha la procesión, y cesará la orquesta, que desde que Juan encuentra la imagen de⁴¹³ la Virgen, empezará ya a modular algunas armonías religiosas. Inútil creemos⁴¹⁴ recomendar al director de escena, que este deberá revestirse de toda unción, beatitud y⁴¹⁵ solemnidad⁴¹⁶ posibles.

Coro de Ángeles y religiosos:

(Ave María⁴¹⁷)

Dios te salve, María,
llena de gracia;
el Señor es contigo,
Virgen sin mancha.

[p. 58] ¡Bendita eres,
tú la más santa y pura
de las mujeres!
Santa María, madre
de Jesucristo,
que es de tu casto seno
fruto bendito;
a él nos convierte
ahora y en la hora
de nuestra muerte.

Fin de 2º acto.

⁴¹³ Escrit a l'interliniat.

⁴¹⁴ Després, ratllat: *advertir*.

⁴¹⁵ Escrit a l'interliniat.

⁴¹⁶ A l'interliniat superior, ratllat: y *unción*.

⁴¹⁷ Ratllat.

ACTO 3^o⁴¹⁸

El teatro representa el claustro del convento de Aguas Vivas. Puerta de la iglesia d'él al foro, y entradas laterales⁴¹⁹ que por la d[e]r[ech]a conducen a la entrada del patio, y por la izquierda a las celdas de los religiosos. La escena principiará antes de amanecer el día y irá gradualmente aclarándose.

ESCENA 1ª

*Astarón:*⁴²⁰ La noche su negro manto

de tinieblas, rasga aprisa,
y ya la rosada aurora
luz a derramar principia,
que temiendo estoy no aclare
con su indiscreción maldita,
lo que envuelto en un profundo
misterio quedar debía.

¡Terribles dudas me asaltan!
¿Vendrá o no Pedro a la cita?
Con el metal preciosísimo
de que dije estar construida
esa figura, hoy objeto
de las infernales iras

[p. 59] he escitado su afán de oro,
he tentado su codicia
y otra vez, si una mudanza
no le cambia repentina,
caerá en la red que le tiendo,
ofreciéndole tan rica
joya, a trueque de que en punto
público declare y diga
que el honor de la doncella,

⁴¹⁸ A partir d'ací, intervé una segona mà en el que sembla una còpia de l'original, atribuïda per Escartí a xxxx. Vegeu:xxx

⁴¹⁹ Al manuscrit: *talerales*.

⁴²⁰ Aquest nom de personatge –no citat anteriorment– sembla designar a *Culebrón*.

a quien seducir quería,
es tan puro que no hay castas
flores que con él compitan.
¿Caerá el necio en la celada?
¡La trama está bien urdida!
Pues no solo así de Pedro
la perdición lograría,
sino que también de Andrea,
la inocente campesina,
aceptando ya la blanca
mano, como honrrada y limpia,
Juan, de fijo abandonara
el convento por seguirla,
al par que la sacra imagen,
[p. 60] pulverizada enseguida,
por ese imbécil de Pedro,
ya adorada no sería
en los altares, y entonces...
¡Qué dicha entonces, qué dicha!
Mas si aun Astarón anhelas
rehacerte de las perdidas
batallas en que triunfante
quedó la hueste enemiga
colocada del averno
frente a frente en esta lidia,
y salvar a tu monarca
de una derrota ciertísima,
aguza tu ingenio, esfuézzate
en enmarañar la intriga
y aun quizás ornar de eterno
laurel tus sienas consigas.
Ánimo, Astarón, que es esta
la última tentativa,
y, ¡ay, de ti!, si Pedro rehuye

antes que amanezca el día.
Pero no, sonó el silbido,
que es la señal convenida,
[p. 61] y hacía aquí con inseguro
paso lento se aproxima.
¿Quién va ahí?

ESCENA 2ª

Astarón y Pedro (sigilosamente)

Pedro: Quien no está cojo.

Astarón: Ni manco, según presumo.

Pedro: Eso lo veremos.

Astarón: ¿Tienes
aprensión?

Pedro: Vamos al bulto.

Astarón: Pues, mira: toma esta llave; (*dándosela*)

ve y abre la iglesia al punto.
Te introduces donde se halla
la imagen espuesta al culto
y, envolviéndola⁴²¹ con ese
trapo desgarrado y sucio, (*dádoselo*)
cargas con ella, atraviesas
del templo el recinto oscuro,
llegas a la sacristía,
fuerzas el portón del muro
que da a la huerta, la cierras
[p. 62] por fuera con disimulo,
y, dueño ya de esa joya,
a vivir, que es hancho el mundo.

Pedro: Pero, ¿y si al salir con ella
diese, Astarón, con alguno?

⁴²¹ Esmenat.

Astarón: Tira, y con ella le aplastas
la cabeza de seguro.

Pedro: Vigila, pues, mientras tanto,
con sigilo me introduzco,
que después...

Astarón: Aquí te espero.
¿Volverás?

Pedro: Sabes que cumplo.

Astarón: Date prisa, que ya es tarde,
y si vinieran de súbito...

Pedro: ¡Silencio, bribón!

Astarón: ¿Vacilas?

Pedro: No, ya está abierto. (*Entra en el templo*)

Astarón: Al asunto.

ESCENA 3ª

Astarón

Astarón: ¡Respiro! ¡Cayó en la trampa!
será el instrumento rudo,
[p. 63] con cuyas manos quebrante
yo ese divino trasunto,
al que, si acercarme intento,
horrible torturas sufro,
e infaliblemente es nuestra
la victoria. ¡Triunfo, triunfo!
¡Ja, ja, ja! Reiré con gusto,
cuando en la solemne fiesta
que hoy celebran los frailuchos,
al ir a buscarla, encuentren
¡que se ha convertido en humo!
¡Regocítese en su imperio
Satanás! ¡Tiemble de júbilo!
Mas, ya dos vivientes sombras
aproximarse columbro...

Tras de una columna expiarles
será lo mejor; me oculto. (*Se oculta.*)

ESCENA 4ª

Fray Prudencio y Juan

F. Prudencio: Quién madruga, Dios le ayuda;
dicen bien, eso es sabido;
mas yo que desde que hallaste
[p. 64] la imagen bajo el olivo,
distinción con que la suma
Providencia, honrrar nos quiso,
con tantos y tantos fieles
como acuden de continuo,
a implorar sus bendiciones
o a ofrecer sus sacrificios;
créeme Juan, aunque madrugue,
aunque me esceda a mí mismo,
no puedo atender a todo,
todo está desatendido,
y por eso con la aurora
te he llamado y te suplico
que, mientras yo toco el alba,
tú te estés en este sitio,
recibiendo a las personas
que vendrán.

Juan: Seréis servido.

F. Prudencio: Gracias Juan. ¡Verás que día
de tragín y compromiso!

Juan: Es de esperar.

F. Prudencio: ¡Ya lo creo!

Juan: ¡Será un acto solemnísimo!

[p. 65] *F. Prudencio:* Tal, que en esta santa casa
jamás otro igual se ha visto.

Juan: Id, pues, a vuestra tarea

que ya es tarde.

F. Prudencio: En ti confío.

Juan: Desansad.

F. Prudencio: Al campanario
subo, pues de aquí distingo
que entran ya madrugadoras
gentes.

Juan: No, no se han dormido.

ESCENA 5^a

Juan, solo

Juan: Tan temprano y ya el contento
reposa en todas las almas
que con devoto entusiasmo
rendirán sus alabanzas
en la augusta ceremonia
que en el templo hoy se prepara
a la soberana imagen
de María sacrosanta,
y envuelta en nubes de incienso
[p. 66] será hasta el trono exaltada,
donde un fervoroso pueblo
su patrona ha de aclamarla.
Pero, ¡ah!... que en medio del gozo
que mi corazón embarga,
siento un profundo vacío,
siento una pena que mata
y es que en mi abrazado pecho
no se ha extinguido aun la llama
de un amor, que ni aun la muerte
borrará jamás de mi alma.

ESCENA 6ª

Juan y campesinos de ambos sexos y entre ellos Andrea. A poco D. Antonio

Campesinos: ¡Viva Juan!

Otros id.: ¡Viva!

Juan: Muchachos
no os propaseis.

Un campesino: Buena es esa.
Si por ti no hubiera sido,
¿tuviéramos ahora fiestas?

Juan: Agradecedlo al que tantas
glorias al mundo dispensa.

[p. 67] Pero, ¿que no viene el amo
con vosotros?

Un campesino: Si ahí llega.

Juan: Apartad, dejad que pase
mi amo.

Campesino: (¡Como le respeta!)

D. Antonio: ¡Hola Juan!

Juan: ¡Señor!

Don Antonio: Parece
que estamos de enhorabuena.

Juan: ¡Vaya si lo estamos!

D. Antonio: Dime,
¿y fray Bernardo?

Juan: En su celda

D. Antonio: Pues si quisieras...

Juan: Diréle,
que aquí su merced se encuentra,
esperándole. (*Vase por la izquierda*)

D. Antonio: Agradezco...
¡Más plata vale que pesa!

ESCENA 7ª

Dichos y Astarón /

[p. 68] *Astarón:* ¡Es una halaja!

D. Antonio: (Y tú un pájaro
de mal agüero.)

Astarón: Quisiera,
don Antonio, cooperáseis
a su dicha.

D. Antonio: En cuanto pueda...

Astarón: Su felicidad depende...

D. Antonio: ¿De qué, o de quien?

Astarón: ¡Pues!, de aquella. (*Señalando a Andrea.*)

D. Antonio: ¿Y qué he de hacer yo?

Astarón: Casarles,
puesto que se aman de veras.

D. Antonio: ¡Imposible!

Astarón: Acaso dentro
de poco, ya lo será.

D. Antonio: Si así fuere... Pero escucha; (*a Andrea.*)
¿qué tienes, mujer, tan seria?

Andrea: Señor, ¿qué queréis que os diga?

D. Antonio: No desmayes.

Astarón: (Pedro llega.)

D. Antonio: Vamos, alégrate, y demos

[p. 69] expansión a las tristezas.

ESCENA 8

Dichos, Pedro, Fray Bernardo

D. Antonio: Bienvenido el reverendo...

F. Ber[nar]do: Me honrrais con vuestra presencia.

D. Antonio: En masa el carcagentino
pueblo asistirá a la iglesia
según se ve.

F. Ber[nar]do: ¡Extraordinaria
va a ser hoy la concurrencia!

Astarón: Si permitiéseis, señores,
cuatro palabras, que os ruega... (*Indicando a Pedro, a cuyo lado habrá ido a colocarse.*)

Todos: ¡Pedro!

Pedro: Sí, Pedro que viene
a reparar una ofensa,
de esas que solo al culpable
dado es satisfacerlas.
Pedro, que empacho no tiene
ya en acusar su torpeza,
que le indujo a arrebatarle
el honor a una doncella

[p. 70] cuya virtud es de un temple
tal que jamás se doblega;
manifestando, ante todas
las personas que me cercan,
que es inocente, es honrrada,
y que si algún vil hubiera
que en adelante negase
lo que aquí Pedro sustenta,
os promete tener bríos
para arrancarle la lengua.

D. Antonio: ¡Oh, hijo mío! (*Adelantándose hacia él con ternura*)

Juan: ¡Pedro! (*Abrazando Pedro a Juan*)

Andrea: ¡Pedro!

Fr. Bernardo: ¡Pasmado estoy!

Andrea: ¡Juan!

Juan: ¡Andrea! (*Estrechan la manos*)

Perdóname si he dudado.

Andrea: ¡Cuán feliz soy!

Astarón: (Me atormentan.)

Fr. Bernardo: ¡Prodigio fue de la Virgen!

D. Antonio: ¡Bien se inauguran las fiestas!

Un campesino: ¿Cantemos? (*O Fray Bernardo*)

Fr. Bernardo: Sí.

[p. 71] *D. Antonio:* Las campanas

ya el primer vuelo comienzan.

Campesinos de ambos sexos:

Coro

Con esas voces
que al aire dan
las habladoras
campanas ya,
decir parecen
llenas de afán:
"Venid cristianos
venid a orar.
Aquí venid,
venid, llegad."
Din, dan, dan, din.
dan, din, din, dan

Mas si es la grande
solemnidad,
en que María
sube al altar,
y así enardecen
[72] los pechos más,
justo es con ellas
también cantar:
"Aquí venid
venid, llegad."
Din, dan, dan, din.
dan, din, din, dan

(Mientras el coro, Astarón, que se habrá colocado detrás, por donde se verá atravesar a Fray Prudencio, se interpondrá a este para que no entre al templo, lo cual, por fin consigue.

Andrea y Juan, entretanto habrán estado sosteniendo amoroso coloquio.)

Campeño: ¡Bien! ¡Muy bien!

F. Bernardo: ¡Pláceme mucho
tan alegres cantinelas!

Juan: Padre mío, a vos que os debo
cuanto soy, deber quisiera
mi felicidad... *(Indicando a Andrea.)*

F. Bernardo: Comprendo.

Andrea: ¿Nos concedéis...?

D. Antonio: Concedédsela.

[73] *F. Bernardo:* Pues... casaos, hijos míos,
y la Virgen que os proteja.

Juan: ¡Oh, padre mío!

Andrea: ¡Qué dicha!

D. Antonio: Recibid mi enhorabuena.

Juan: Gracias.

F. Bernardo: ¿Recordaos que os dije *(A D. Antonio.)*
que desde muy joven era
Juan muy propenso al estado
matrimonial?

D. Antonio: ¡Sois profeta!
Un favor tan solo os pido.

F. Bernardo: ¿Cual?

D. Antonio: Que esta feliz pareja,
así que la echéis el lazo,
a mi casa a venir vengan
y que tú, ya que mi Pedro
no se enmienda, mi hijo seas.

F. Bernardo: Por mi parte, D. Antonio,
concedo.

D. Antonio: ¿Y por la vuestra? (A Juan y Andrea.)

Andrea: Vuestra ansiedad entrambos

[p. 74] cuidaremos.

D. Antonio: ¡Oh, fineza!

Pedro: Yo haré, padre, porque pronto

benigno me abráis las puertas

de ese corazón que un justo resentimiento

hoy me cierra.

D. Antonio: ¡Quiera Dios!

F. Bernardo: ¿Qué sucede? (Dirigiéndose a la iglesia.)

Astarón: ¿Ves? ¡A la tuya! ¡No cedas! (Bajo, a Pedro.)

ESCENA 9ª\

F. Prudencio: ¡Oh, que desgracia la nuestra! (Saliendo por la puerta de la iglesia)

F. Bernardo: Pero, ¿qué es lo que acontece?

D. Antonio: Explicaos.

F. Prudencio: ¡Si no puedo!

F. Bernardo: Vaya, hermano, ¡no exajere!

F. Prudencio: ¿Exagerar? ¡Si aún es nada
lo que digo!

D. Antonio: El tiempo pierde.

F. Bernardo: ¡Válgame el cielo!

F. Prudencio: Es el caso

[p. 75] que he estado en la iglesia, adrede,

a encender a nuestra escelsa

Virgen, los cirios que tiene

colocados en la mesa

donde está interinamente

y me encontrado ¡oh, sensible

pérdida!...

Juan: Acabad.

F. Bernardo: Sed breve.

F. Prudencio: ...me he encontrado, en que la imagen
voló a la mención celeste.

F. Ber[nar]do: ¿Cómo...?

D. Antonio: Entremos a buscarla.

Astarón: (*Volaverunt...*, para siempre.)

Juan: Sacrílegamente ha sido
robada.

Pedro: (¿Y qué me detiene?)

Juan: Ea, amigos, indaguemos,
a ver si el ladrón parece. (*A los campesinos.*)

Todos: ¡Partamos todos!

Andrea: ¿Partamos? (*A Juan.*)

Juan: Sí, mas deja que me quede. (*Vase Andrea.*)

[p. 76]

ESCENA 10^a

Juan, Pedro y Astarón

Astarón: (Mal, ¡muy mal!)

Juan: ¿Por qué secreta
causa tiemblas?

Pedro: Te equivocas. (*Turbado.*)

Juan: ¡Pedro!

Pedro: Juan, tú me provocas;
respetas a quien te respeta.

Juan: No, yo leo en tu alma inquieta
tu maldad, ¡tú has delinquido!

Pedro: ¡Oye Juan! (*Recatándose de Astarón háblale en voz baja al oído.*)
(*Astarón le habla al oído.*)

Juan: ¡Oh, impiedad!

Astarón: Si el plan le revela...

Juan: Voy a alcanzarles. (*Vase.*)

Pedro: Sí, vuela.

Astarón: ¡Perdido soy! ¡Soy perdido!

ESCENA 11^a

Astarón y Pedro

Astarón: ¡Miserable! ¡Me vendiste!

Pedro: ¡Mira Astarón, que estoy harto!

[p. 77] *Astarón:* Mas lo estoy yo!

Pedro: Vete, vete

Astarón: Nuestro plan le has revelado;

pero antes que nuevamente

Juan descubra el simulacro

que robaste, y no supiste,

cual tesoro, conservarlo,

por Satanás, que al que llegue

con él, le corto las manos

y a ti... (*Agarrándole del pezcuezo*)

Pedro: ¡Amparadme! ¡Dios mío!

ESCENA 12

Salen

F. Bernardo: ¡Profanación!

D. Antonio: ¡Insensatos!

F. Prudencio: ¡Fuera de esta santa casa!

F. Bernardo: ¡Fuera de aquí, yo os lo mando!

Pedro: He sido, padre, la víctima

de un malhechor, de un malvado!

Astarón: ¡Vil ladrón!... (*Lanzá[n]dose otra vez sobre él.*)

F. Prudencio: ¡Jesús, que fieras!

Astarón: Salgamos de aquí.

[p. 78] *Pedro:* Salgamos!

D. Antonio: ¡Tu no irás! (*Cojiéndole.*)

Astarón: ¡Vendrá por fuerza!

Pedro: ¡Vive Dios!

F. Prudencio: ¡Ya la han hallado! (*Mirando hacia la d[e]r[ech]a, donde percibirá algazara.*)

Campesinos: ¡Viva la Virgen María! (*Dentro.*)

Otros: ¡Viva Juan! (*id.*)

Astarón: (¡Todo es en vano!)

F. Bernardo: ¡Ya están ahí con la imagen
de María!

F. Prudencio: ¡Es un milagro!

ESCENA 13

Astarón: ¡Oh, furor!

Juan: Paso a la reina
de los arcángeles.

F. Bernardo: ¡Juan!

F. Prudencio: ¡Oh, qué fortuna!

Pedro: Su nombre
bendigamos sin cesar.

Astarón: Mas no tú, que en los profundos
abismos a hundirte vas,

[p. 79] donde eternamente pases

tus muchos crímenes. (*Abalanzándose hacia Pedro.*)

Todos: ¡Ah!

Pedro: Piedad, Santísima Virgen (*Arrojándose a los pies de la⁴²² imagen que lleva Juan
en brazos.*)

D. Antonio: ¡Divina madre, piedad!

Pedro: ¡Suelta, infame basilisco! (*luchando por desas[irse]*)

Juan: Huye espíritu infernal! (*presentándole la imagen.*)

Astarón: No que ya es mío!

F. Bernardo: Le salva
su arrepentimiento.

Juan: ¡Atrás! (*Aproximándole más cada vez la im[ag]en.*)

Astarón: ¡Furias del averno, abridme (*Soltando a Pedro.*)

vuestros negros autos ya!

¡Vencido el infierno ha sido!

¡Maldición! ¡Fatalidad! (*Húndes[e] despidiendo llamaradas.*)

⁴²² de la, repetit

Todos: ¡Ah!

F. Bernardo: ¡Se hundió el maligno genio!

Pedro: ¡Fray Bernardo, padre, Juan!

¡Andrea y todos vosotros
a los que he causado mal!
¡Perdonadme, perdonadme,
que Dios os perdonará! (*Conmovido.*)

[p. 80] *D. Antonio:* ¡Pedro!... (*Abrazándole.*)

Pedro: Padre de mi alma,
vuestra licencia me dad,
para poder, todo el resto
de mi vida consagrar
a la penitencia en estas,
soledades; mas, ¿lloráis?

D. Antonio: Lloro de ver, hijo mío,
¡cuan arrepentido estás!
Padre, en el seno admitidle
de vuestra comunidad, (*A F. Bernardo.*)
os lo ruego.

F. Bernardo: Yo os prometo
que el hábito tomará,
y aun, que Pedro será en breve
un religioso ejemplar.

Pedro: Gracias padre mío. (*Besando la mano a F. Bernardo.*)

D. Antonio: Gracias.

F. Prudencio: Ya el segundo vuelo dan
las campanas.

Juan: Tomad, padre,
a la reina celestial (*Entregándole la Virgen.*)

[p. 81] *F. Bernardo:* ¡Señora! En el santo templo
entremos padres a orar. (*A los religiosos.*)

Juan: ¡Nuestra patrona, la imagen
de Aguas Vivas proclamad!

Un campesino: ¡Bien por Juan!

la más hermosa del cielo.
Pero, tras siglo[s] de duelo,
con su larga permanencia
decretó la Providencia
que a los bárbaros musulimes
D[on] Jaime, de los confines,
expulsase de Valencia.
Quiso Dios que de culpable
pecador, tan bella hechura
fuese el áncora segura
de salvación perdurable.
Mas, si con saña implacable
a ello Luzbel se oponía,
en este tan fausto día,
triumfante al fin de su encono,
subirá, fieles, al trono
la soberana María.
¡María! Su dulce nombre
luz de eterna bienandanza⁴²³
la fe será y la esperanza
[p. 84] y la caridad del hombre.
Y aunque el infierno se asombre
ante su culto creciente;
"¡María!" -dirá la gente-
"tan hermosísima al verla
tú eres la mística perla
del joyel de Carcagente."

Baja Fray Bernardo del sitio que le sirvió de púlpito; se dirige a la mesa donde está la imagen, a la cual fervorosamente besa, y a la vez que solamente canta el coro el himno final que se transcribe; avanza hasta el altar, donde la coloca, cayendo el telón pausadamente.

Coro general.

Fin del Acto 3ª.

⁴²³ Al manuscrit: *biennandanza*.

APÈNDIX VIII

1. Il·lustració amb el retrat de Constantí Llobart dins 1878. *Mil y un epigramas catalans...* Barcelona: Miquel Pujol Martínez, 153.

— (153) —

Constantí Llobart.

CDLXVIII.

—¡Serenó, sereno, escolta!—
Serien já mes de quatre
de la matiná, cridaba
desd' un finestró un camándules.
—¿Qué se li ofereix?— pregunta
el sereno, y respón l' altre:
—Res, qu' allá cap á las dotse
no deixes de despertarme.

CONSTANTÍ LLOBART.

(*Inédit*).

2. Il·lustració amb el retrat de Constantí Llobart, reproduïda a la portada de *La Il·lustració catalana*, en el número corresponent al 15 de maig de maig de 1893.

PERIODICH QUINZENAL, ARTÍSTICH, LITERARI Y CIENTIFICH

Any XIV

Barcelona, 15 de Maig de 1893

Núm. 308

PREUS DE SUSCRIPCIÓ	ANY	SEMESTRE	TRIMESTRE	Fundador: Carlos Sanpons y Carbó	PREUS DE SUSCRIPCIÓ, PAGANT EN OR	ANY	SEMESTRE
Europa.....	15 pesetas	8 pesetas	4 50 pesetas	DIRECTOR	Cuba y Puerto-Rico.....	2 pesos forte	1 pesos forte
Països de l'Unió Postal.....	20 "	11 "	6 "	FRANCESCH MATHEU	Filipinas, Mègich y Rio de la Plata.....	3 "	1 50 "
Número solt, 1 peseta.— Los extraordinaris a preus convencionals.				Redacció y Administració: Gran Vía, 220.	Totas las suscripciones han de pagarse per endavant.		
Se publica'ls dias 15 y últim de cada mes.					Anuncis y reclams á preus fijos.		

A NOSTRES SUSCRIPTORES

Havent sigut materialment impossible enllestir á temps los grabats referents als Jochs Florals d'enguany, y no volent retrassar la sortida del present número, ens hem determinat á publicarlo puntualment però de vuyt planas no més, dexant las altras vuyt (que serán dedicadas als Jochs Florals) per repartirlas ab lo número vinent.

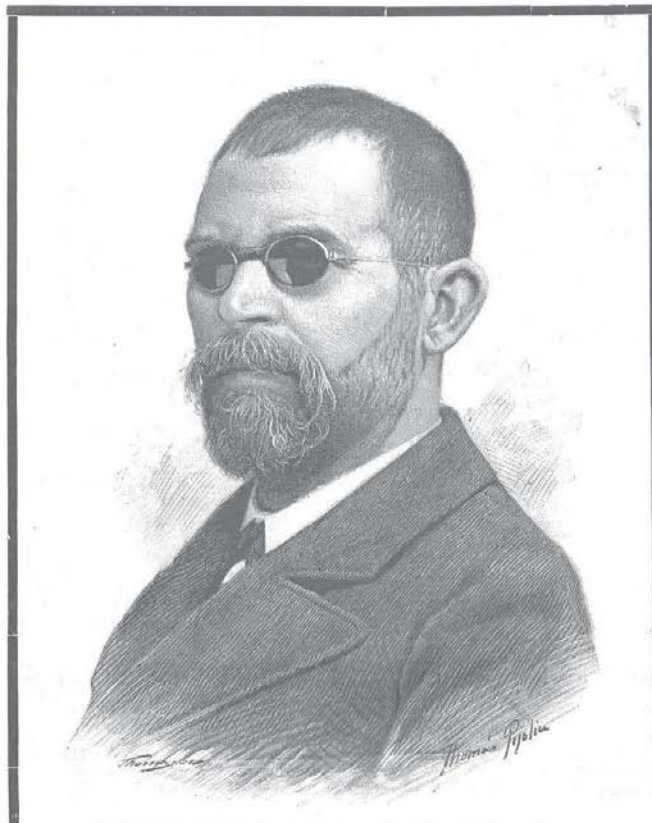
SUMARI

TEXT.—*Crònica general*, per L. Mercader.—*Constantí Llobart*, per R. Andrés Cabrelles.—*Antigualla. Anillo de contraccions d'afre-*
mentolge (continuació), per Mosen Joan Segura.—*La bençiny i la*
heroyerada (continuació), novela per Lluís B. Nadal.—*Mataró*,
 per L. Garcia del Real.

GRABATS.—*D. Constantí Llobart*, per Thomas Fijolin.—*Alexan-*
dre I, rey de Serbia.—Parc de Barcelona: Girona, escultura de
 Joseph Hognis.—*La bençiny y la heroyerada*, il·lustracions per L.
 Pablon.—*Enric d'Alcazar*, anàntic poeta dramàtic, solch.—*Mataró:*
La Seny, dibuix per J. Vinardell.

CRÓNICA GENERAL.

La festa del Jochs Florals, trentacinquena de sa restauració y commemorativa del quint centenari de sa institució á Barcelona, fou celebrada ab gran llubiment y ardoris entusiasme, en la tarde del primer diumenge d'aquest mes. La sala de Llotja sòbria y artísticament adornada ab adargues, escuts y banderes de Catalunya y del antich Regne d'Aragó y ab vells tapissos que decoravan lo fons del entarimat y penjavan de les galeries, armonisat tot ab flors y rama, oferia un magnífich aspecte. Figuravan en la comitiva oficial lo senyor Bisbe doctor Catalá, Governador civil, President y diputats de la Província, Capità general, President de la Audiencia y'ls representants del Ajuntament de Barcelona y d'altres municipis catalans; s'hi veyá també á alguns ilustres escriptors vinguts pera assistir á la festa y als set mantenedors del Consistori d'enguany. En un moment s'umplí la sala ja molt abans de comensarse la festa; la declará oberta'l Governador civil senyor Larroca, servintse de la llengua catalana, y passá immediatament á donar lectura á son

DON CONSTANTÍ LLOBART, † a Valencia'l 31 de Mars últim.

© Biblioteca Nacional de España

per Thomas Fijolin.

VI BIBLIOGRAFIA

1881. *Las Provincias. Almanaque para el año 1882*. Valencia: Imprenta Doménch.
1883. *Las Provincias. Almanaque para 1884*. València: Imprenta Domènech.
1886. *Las Provincias. Almanaque para el 1887*. València: Imp. Doménech.
1895. *Llibre d'or dels Jochs Florals* València: Estampa de Federico Domenech.
- (Pseudònim), El Bachiller Corchuelo. 1911. «Nuestros grandes prestigios. Vicente Blasco Ibáñez. Confesiones de su vida y de su obra.» *Por esos mundos* (194):305-323.
- Ahuir, Artur. 2005. «Les memòries d'un literat. Una desconeguda fon biogràfica de Constantí Llombart. Les notes de Ramón Andrés Cabrelles.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, edited by Vicent J. Escartí & Rafael Roca, 257-303. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Almela i Vives, Frances. 1927. «Dues llegendes valencianes de Blasco Ibáñez.» *La Nova Revista* (4):354-361.
- Amat Mestre, Miguel. 1892. «Breve Reseña histórica del actual renacimiento literario lemosín en Valencia.» Dins *Rimas*, 275-290. Alicante: El Avisador.
- Amat Mestre, Miguel. 1892. *Folletos Católicos. Primero. Canto a la Cruz por don Miguel Amat y Mestre*. Alacant: Imp. De Manuel y Vicent Guijarro.
- Andrés Cabrelles, Ramón. 1917. «La literatura valenciana.» *La Esfera*:22.
- Andrés Cabrelles, Ramón. 2006. *Constantí Llombart : biografía íntima, Clàssics valencians*. València: L'Oronella.
- Aracil, Rafael. 1973. «Pròleg.» Dins *Cronica de la Revolució Cantonal*, 9-19. València: L'Estel.
- Archilés, Ferran. 2012. *Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*. Catarroja - Barcelona: Afers.
- Archilés, Ferran, & Josep R. Segarra. 2005. «Renaixença i identitat regional: Constantí Llombart i la construcció de l'imaginari regional valencià.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, edited by Vicent Josep Escartí & Rafael Roca, 166-183. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

- Arqués, Rossend. 1988. «La morta-viva: gènesi, tradició i funció d'una al·legoria de la Renaixença de la llengua catalana i de Catalunya.» *Anuari Verdaguer* (3):31-76.
- Balaguer, Enric. 1989. «Una revista popular valenciana: El Mòle (1837 i 1840-41).» *Caplletra* (4):69-78.
- Balaguer, Víctor. 1859. *Italia. Coleccion de cantos en idioma catalán sobre la guerra de la Independencia de Italia*. Barcelona.
- Balaguer, Víctor. 1876. *Tragedias*. Barcelona: Imprenta de la Renaixensa.
- Balaguer, Víctor. 1877. *La Muerte de Nerón*. Valencia: Imprenta de Manuel Alufre.
- Balaguer, Víctor. 1882. *Poesías*. Madrid: Imp. Manuel Tello.
- Balaguer, Víctor. 1890. *Mis recuerdos de Italia*. Barcelona: Tip. L. Tasso.
- Balaguer, Víctor. 1892. *Mis recuerdos de Italia*. Madrid: El Progreso Editorial.
- Baldó, Marc. 1990a. «Consolidació de la cultura burgesa.» Dins *Història del País Valencià*, 167-220. Barcelona: Edicions 62.
- Baldó, Marc. 1990b. «La recerca d'una cultura moderna.» Dins *Historia del País Valencià*, 383-410. Edicions 62: Barcelona.
- Belenguier Cebriá, Ernest. 1984. *Jaume I a través de la història. Volum 1*. 1 ed, *La unitat*. Valencia: Tres i Quatre.
- Blasco Ibanyez, Vicent. 1883. «Fatimah. Llejenda árabe.» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1884*, 106-125. Valencia: Empronta de Blesa.
- Blasco, Ricard. 1984. *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*. L'Alcúdia: Insitut Filologia Valenciana.
- Blasco, Ricard. 1985. *Constantí Llombart i «Lo Rat-penat" : periódich lliterari quincenal ,1884-1885, Temps ordit*. València: Diputació de València.
- Blasco, Ricard. 1986. *Els Valencians de la Restauració : estudi sobre la composició de la societat valenciana del 1874 al 1902*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Blasco, Ricard. 1989. «Llengua i pàtria al País Valencià durant la Renaixença.» *Caplletra* (4):43-68.
- Blasco, Vicent. 1882. «La Torre de la Boatella.» Dins *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 183*, 81-88. València: Emili Pasqual.
- Bodria, Josep. 1906. *Festes de carrer. Recorts de més de cinquant'anys en arrere*. València: Llibreria Serred.
- Boix i Ricarte, Vicente. 1855. *Apuntes históricos sobre los fueros del antiguo reino de Valencia*. Valencia: Imp. de Mariano de Cabrerizo.

- Boix, Vicent. 1869. «Biografía de don Pascual Pérez y Rodríguez.» Dins *Obras en prosa y en verso de D. Pascual Pérez Rodríguez*. València: Imprenta de la calle del Almirante.
- Bonet Alcantarilla, P. 1893. *Cant a la pàtria valenciana. En la mort de Constantí Llombart*. València: Joseph Forcà.
- Boquera Sierra, José. 1963. «De mis recuerdos. Teatros y cómicos en Carcagente.» Dins *Programa Oficial de los festejos que se celebrarán en Carcagente del 12 al 20 de octubre de 1963, en honor de sus patronos, la Excelsa Virgen de Aguas Vivas y San Bonifacio Mártir*, s. p. Carcaixent: Ajuntament de Carcaixent / Imp. A. Salom- A. Fábregues.
- Briz, Francesch P., ed. 1874a. *Calendari Català del any 1874*. Barcelona: Estampa de lo Porvenir.
- Briz, Francesch P., ed. 1874b. *Calendari Català del any 1875*. Barcelona: Estampa de la Renaixensa.
- Briz, Francesch P., ed. 1876. *Calendari Català del any 1876*. Barcelona: Estampa de la Renaxensa.
- Campanar, Ramon. 1888. «Poesía é Historia.» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. octubre:52-58.
- Campanar, Ramon. 1889. «Poesía é historia, ó historia y poesía, como quiera. Réplica al Sr. Claret.» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. gener:137-143.
- Cantú, César. 1854. *Historia Universal*. Madrid: Gaspar y Roig.
- Carnero Abad, Teresa. 1999. «Los partidos dinásticos y el turnismo.» Dins *Historia de Valencia*, 479-481. Valencia: Editorial Prensa Valenciana/Universitat de València.
- Casacuberta, Josep Maria de. 1951. *Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer*. S.l.: s.n.
- Cervera Bañuls, David. 1976. *La prensa valenciana en su aportación a la «Renaixença»*. València: Ajuntament de València.
- Claret, Valentí. 1888. «Ó historia ó poesia.» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. octubre:98-105.
- Claret, Valentí. 1889a. «Historia ó poesia.» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* (juliol):6-11.
- Claret, Valentí. 1889b. «Historia ó Poesía (Artículo que puede entenderse dirigido a Lo Rat Penat).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* (març):145-156

- Collantes, Sergio Sánchez. 2010. Aproximación a Jaime Martí-Miquel (1840-1910): Un heterodoxo en el federalismo pactista español. Paper read at La filosofía y las lenguas de la Península Ibérica: Actas de las VIII (Barcelona, 2007) y IX (Santander, 2009) Jornadas Internacionales de Hispanismo Filosófico.
- Cuccu, Marina. 2003. *Víctor Balaguer i Cirera (1824-1901)*. Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova i la Geltrú.
- Cucó, Alfons. 1999 [1971]. *El valencianisme polític (1874-1939)*. Catarroja-Barcelona: Afers.
- Curros Enríquez, Manuela. 1892. *Aires de mi tierra. Poesias gallegas traducidas en verso por Constantino Llombart*. Madrid / Valencia: Bernardo Rico / Francisco Sempere.
- Chabás, Roc. 1889. «Para la historia de una poesia.» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. gener:129 -131.
- Danvila Collado, Manuel. 1884. *La Germania de Valencia / discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del Excmo. Sr. Don Manuel Danvila y Collado el día 9 de noviembre de 1884*. Madrid: Tipografía de Manuel Ginés Hernández.
- Domínguez, Martí. 1962 *El tradicionalismo de un republicano*. 3 vols. Sevilla: Ediciones Montejurra.
- Duran de València, Miquel. 1933. «Blasco Ibáñez, precursores e impulsor de la segunda República. VII.» *El Pueblo*, 20-X-1993.
- Escartí, Vicent J. 1993. «Joan Fuster i la decadència.» Dins *Fuster entre nosaltres*, 109-113. València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura.
- Escartí, Vicent J. 2005. «Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, edited by Vicent J. Escartí & Rafael Roca, 137-165. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Escartí, Vicent J. 2006a. «Introducció.» Dins *Lo Darrer Agermanat*, 11-46. València: Insitució Alfons El Magnànim.
- Escartí, Vicent J. 2006b. «Introducció.» Dins *Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut*, 11 - 42. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí.
- Escartí, Vicent J. 2007. «Memòria i poder: sobre els memorialistes algemesinencs dels segles XVI al XVIII.» Dins *Arxiu, Memòria i Literatura. Algemesí. Jornades Cultural: 3 i 4 d'abril 2003*, 11 - 128. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí.

- Escartí, Vicent J. 2010. «Lo darrer Agermanat (1882): un «drama històric" de Constantí Llobart.» *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* (XV):17-41.
- Escartí, Vicent J. 2013. «Imatges sagrades: la memòria religiosa i la política local.» Dins *Memòria personal, construcció i projecció en primera persona de l'època moderna*, edited by O. - Poujade Jané, P., 113-126. Madrid: Casa de Velázquez.
- Escartí, Vicent J., & Josep E. Estrela. 2007. «Sobre l'Any Constantí Llobart (País Valencià, 2005).» *Anuari Verdguer* (15):435-448.
- Escartí, Vicent Josep, & Josep Enric Estrela. 2001. *Ballester Broseta i els erudits del segle XIX: [actes de les III Jornades culturals (Algemesí 18, 19 i 20 de novembre de 1998)]*, Algadins. València: Saó.
- Escartí, Vicent Josep, & Rafael Roca. 2005. *Constantí Llobart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Escolano, Gaspar. 1611. *Segunda parte de la decada primera de la historia de la ... ciudad y Reyno de Valencia*. Valencia: Pedro Patricio Mey.
- Escrig Martínez, José, & Constantí Llobart. 1887. *Diccionario valenciano-castellano*. 3a ed. Valencia: Librería de Pascual Aguilar.
- Estrela, Josep E. 2005. «L'interés pel passat historic a Lo Rat Penat. Calendari Llemosí.» Dins *Constantí Llobart i el seu temps*, edited by Acadèmia Valenciana de la Llengua, 166-183. València: Acadèmia Valenciana de la llengua.
- Estrela, Josep E. 2013a. «Constantí Llobart, traductor y difusor de la literatura en catalán.» Dins *Escribir y persistir. Estudios sobre la literatura en catalán de la Edad Media a la Renaixença*, 89-102. Los Angeles / Buenos Aires: Argus-a.
- Estrela, Josep E. 2014. «Ideologia i tradició escrita durant la Renaixença: el cas de Constantí Llobart.» *Revista Internacional d'Humanitats* (32):65-76.
- Estrela, Josep Enric. 2013b. *Escriptors i literatura al Calendari llemosí (1874-1883)*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Farrés, Pere. 1997. «Una lectura de les tragèdies de Víctor Balaguer.» *Els Marges* (59):5-22.
- Fenollar, Bernat. 1877. *Lo procés de les olives*. València: Francesc Aguilar.
- Ferrando, Antoni. 1989. «Llengua literària i actitud política en Teodor Llorente. A propòsit de Cartes de Soldat i Pro Patria.» *Caplletra* (4):91-112.

- Fogués Juan, Francisco. 1982. *Historia y tradicion de la Virgen de Aguas Vivas: patrona de Carcaixnet*. Sueca: Parròquia de l'Assumpció de Carcaixent.
- Furió, Antoni. 2001. «Roc Chabàs dins la tradició historiogràfica valenciana.» Dins *Ballester Broseta i els erudits del segle XIX*, edited by Vicent Josep i Estrela Escartí, Josep Enric, 73-98. València: Ajuntament d'Algemesí-Saó.
- Fuster, Joan. 1996 [1962]. *Nosaltres, els valencians*. Barcelona: Edicions 62.
- Gadea Gambús, Ferran. 1989. «Renaixement i filologia en vulgar als Països Catalans (1500-1700). Notes sobre l'edició i transmissió dels autors medievals catalans.» Dins *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, edited by Antoni Maria Badia i Margarit & Michel Camprubí, 181-205. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Gantes García, Pablo. 2005. «Retrat de Constantí Llombart.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, 424-425. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- García Monerris, Carmen. 1992. «La consolidació de la societat burgesa (1844-1914).» Dins *Història del País Valencià*, 245-282. València: Eliseu Climent.
- Gonzalo, Eduard. 2001. «Marcos institucionales i fundamentos de política cultural.» Dins *Introducción a la gestión cultural*. Barcelona: Universitat de Barcelona-Fundació Bosch i Gimpera.
- Guardiola Savall, Mª Isabel. 2005. «L'aportació de Llombart al diccionari d'Escig.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, 233-255. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Hernández Martí, Gil-Manuel. 2003. «Festa i Literatura popular al País Valencià.» Dins *Festa i Literatura. Actes de les IV Jornades Culturals. Algemesí 15, 16 i 17 de novembre de 2000*, 91-107. València: Ajuntament d'Algemesí-Saó.
- Igual Úbeda, Antoni. 1959. *Història de «Lo Rat Penat»*. València: Ajuntament de València.
- Jorba, Manuel. 1986. «La poesia entre 1859 i 1880.» Dins *Història de la literatura catalana. Part modernar*, 153-222. Barcelona: Ariel.
- Julià Cabrera, E. 1874. «Una plomada més. Apunts per a l'art.» Dins *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí corresponenet al present any de 1875*, 109-112. València: Pasqual Aguilar.
- Just, Juli. 1990. *Blasco Ibáñez i València*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Laguna Platero, A.; Ortega, E. 1989. *Un periodista romàntico en la revolución burguesa: José María Bonilla*. Valencia: Asociacion de Prensa Valenciana.

- Laguna Platero, Antonio. 1998. *Blasco Ibáñez: y el periodismo se hizo combativo*. València: Diputació de València.
- Laguna Platero, Antonio. 1999. «La prensa y la opinión pública.» Dins *Historia de Valencia*, 486-488. Valencia: Editorial Prensa Valenciana/Universitat de València.
- Laguna Platero, Antonio. 2001. *Història de la Comunicació: València, 1790-1898*. València: Universitat de València.
- Leon Roca, F. 1970. *Blasco Ibáñez, política i periodisme*. València: Tres i Quatre.
- Leon Roca, J. L. 1978. *Blasco Ibáñez y la Valencia de su tiempo*. València: Ajuntament de València.
- Leon Roca, J. L. 1995. *Constantí Llombart*. València: Lo Rat Penat.
- Llombart, Constantí. 1872a. *Niu d'abelles: epigrames llemosins donats a pública llum, per Constantí Llombart*. València: Joseph Peydró.
- Llombart, Constantí, ed. 1874. *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1875*. València: Pascual Aguilar.
- Llombart, Constantí. 1875a. «En Victor Balaguer.» Dins *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*, 27-32. València: Est. de la Viuda d'Ayoldi.
- Llombart, Constantí, ed. 1875b. *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí corresponnet al any de 1876*. València: Estampa de la Viuda d'Ayoldi.
- Llombart, Constantí. 1876a. *La corona del martirio*. Valencia: Imp. de la Viuda de Ayoldi.
- Llombart, Constantí. 1876b. *Niu d'abelles : epígrames llemosins*. 2a. ed ed. Valencia: Pascual Aguilar.
- Llombart, Constantí. 1877a. «D. Chusep María Bonilla. Apunts biogràfics.» Dins *La Donsayna. Colecció de música alegre y divertida en solfa valensiana per el Sueco y Nap-y-col ó siguen D. Chusep Bernat y Baldoví y D. Chusep M. Bonilla. Segona edició*, V-XV. Valencia: Librería de Pascual Aguilar.
- Llombart, Constantí. 1877b. «Revista de l'any passat.» *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any 1878*.
- Llombart, Constantí. 1878a. *Abelles y abellerols : sent y un epígrames*. Valencia: Manuel Vilar.

- Llombart, Constantí. 1878b. *Excellencies de la llengua llemosina : discurs panegirich llegit en la solemne sesió inauguraliva de Lo Rat-Penat*. Valencia: Imp. de Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí, ed. 1878c. *Lo Rat-Penat : calendari llemosí corresponent al present any de 1879* Valencia: Imp. de Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí. 1878d. «Revista del any passat.» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí per a 1879*, 11-16.
- Llombart, Constantí. 1878e. *Tabal y Donsayna : festes, costums y mals vicis pintats á la valensiana per varios populars artistes de la terra del CHÉ*. Valencia: Llibreria de D. Manuel Vilar.
- Llombart, Constantí. 1878f. *Tipos d'auca : retratos, carases y carasetes, pintats á la valensiana per varios populars artistes de la terra del ché*. Valencia: Manuel Villar.
- Llombart, Constantí, ed. 1879a. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1880*. València: Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí. 1879b. *Los Fills de la morta-viva : apunts bio-bibliogràfichs pera la historia del renaiximent lliterari llemosí en Valencia*. Valencia: Empronta d'Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí. 1881a. «Murs de la patria. Recorts històrichs.» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*, 20-26. Valencia: Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí. 1882a. «En Ignaci Pinazo Camarlench. Apunts biogràfichs.» Dins *Lo Rat-Penat Calendari Llemosí corresponent al present any 1993*, 125-133. València: Empronta d'Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí. 1882b. *Lo Darrer agermanat : episodi dramàtich en un acte*. Valencia: Impr. de Emili Pasqual, Ed.
- Llombart, Constantí, ed. 1883. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1884*. València: Emp. de Blesa.
- Llombart, Constantí. 1884. *Matilde. Historia de una modista*. Valencia: Imprenta y Librería de Ramón Ortega.
- Llombart, Constantí. 1885. «Dante Alighieri.» Dins *Diccionario de ciencias eclesiásticas, teología dogmática y moral*, 396-400.
- Llombart, Constantí. 1887a. *La copa d'argent : llegenda del segle XVI*. Valencia: Imp. de Joseph Ortega.

- Llombart, Constantí. 1887b. *Valencia antigua y moderna : guía de forasteros la más detallada y completa que se conoce*. Valencia: Librería de Pascual Aguilar.
- Llombart, Constantí. 1888a. «La mort del Conqueridor. Llegenda del segle XIII. L'última victòria.» *La Renaixensa. Revista Catalana* no. 18:297-304.
- Llombart, Constantí. 1888b. «Mis primeros versos.» *Almanaque «Las Provincias" para 1889*:298-304.
- Llombart, Constantí. 1892a. *Patriotisme y Llibertat*. València: Imp. de Ripollés.
- Llombart, Constantí. 1892b. *Pullitas y Cuchufletas*. Madrid / Valencia: Bernardo Rico / Francisco Sempere.
- Llombart, Constantí. 2006a. *Lo darrer agermanat, Biblioteca d'autors valencians*. Valencia: Institució Alfons el Magnànim.
- Llombart, Constantí. 2006b. *Poesies valencianes, Textos valencians*. València: Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Llombart, Constantí - Palanca i Roca, Francesc - Atienza i Peñarrocha, Antoni 2000. *Teatre valencià de la Germania*. València: L'Oronella.
- Llombart, Constantí, & Ramón Andrés Cabrelles. 1890. *La Cruz Blanca : apropósito en un acto en verso escrito en breves horas*. Valencia,.
- Llombart, Constantí, & Lluís Cebrian Mezquita. 1876. *¡La sombra de Carracuca!: juguete cómico-lírico bilingüe en un acto y en verso*. Valencia: Carlos Verdejo.
- Llombart, Constantí, & Ricard Cester. 1886. «L'Agüela Puala.» Dins *Biblioteca de La Moma*, 183-228. València: Imprenta y Librería de Ramón Ortega.
- Llombart, Constantí i Puig Torralva, Josep M. 1882c. «Revista del any passat.» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1883*, 11-16. Valencia: Emprenta de Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí, & Josep Mª Puig Torralva, eds. 1882. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*. València: Emili Pasqual.
- Llombart, Constantí, & Josep F. Sanmartin. 1877. *Cabótes y Calaveres. Melonar de Valensia*. València: Llibrerira de P. Aguilar.
- Llombart, Constantí, & Francisco Tarín. 1889a. «La Cartuja de Porta Coeli. Reseña Histórica (I).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. maig:200-209.
- Llombart, Constantí, & Francisco Tarín. 1889b. «La Cartuja de Porta-Coeli. Reseña Histórica (Conclusión).» *El Archivo. Revista de ciencias históricas* no. juny:226-233.
- Llombart, Constantino. 1871. *Cantos Republicanos*. Valencia: Imp. de J. Barberá.

- LLombart, Constantino. 1872b. *Justicia contra justicia. Alegoría dramática en un acto y en verso, escrita en contra de la pena de muerte*. Valencia: Imprenta del Avisador Valenciano.
- Llombart, Constantino. 1873a. *La esclavitud de los blancos*. Valencia: Imp. Ramón Ortega.
- Llombart, Constantino. 1873b. *Trece dias de sitio ó los sucesos de Valencia*. Valencia: Imp. Ramon Ortega.
- Llombart, Constantino. 1881b. *Justicia contra justicia. Alegoría dramática en un acto y en verso, escrita en contra de la pena de muerte*. Valencia: Imp. Viuda Amargós.
- LLombart, Constantino, & José F. Sanmartín y Aguirre. 1873. *Flores y Perlas*. Madrid: Librería de Victoriano Suarez.
- Llorente Olivares, Teodor. 1928. *Epistolari Llorente*. Barcelona: Biblioteca Balmes.
- Llorente Olivares, Teodoro. 2013. *Obra valenciana completa*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Llorente, Teodor. 2001. *Escrits polítics (1866-1908), Estudi General-Textos valencians*. València: Institució Alfons el Magnànim : Diputació de València.
- Lluch Soler, Manuel. 1879. *Constantino Llombart. Apuntes biográficos*. Valencia: Lib. de Manuel Vila.
- Marcet, Pere. 1992. «Josep Bòdria, corresponsal del País Valencià a Lo Gay Saber.» Dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, 299-335. Barcelona: Universitat de València-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Martí Grajales, Francesch. 1882. «En Antoni Muñoz Degrain (Apunts biogràfichs).» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari LLeMosí corresponent al present any 1883*, 43-45. València: Emprenta Emili Pasqual.
- Martí, Manuel. 1990. «La societat valenciana de la Restauració (1875-1914): estabilització del domini burgés i contestació renovada.» Dins *Història del País Valencià*, 137-166. Barcelona: Edicions 62.
- Martí Mestre, Joaquim. 2005. «Constantí Llombart i la llengua.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, 201-231. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Martínez Gallego, Francesc A., & E. Bordería Ortiz. 2005. «Llombart als papers periòdics: històries d'un lliberal a la xàquera vella.» Dins *Constantí Llombart i el*

- seu temps*, edited by Vicent J. Escartí & Rafael Roca, 111-135. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Martínez, M. Pujol. 1878. *Mil y un epigramas catalans: colecció de los mellors publicats fins avry y un bon nombre de inédits, dels principals autors catalans, recopilada per una societat literaria*. Barcelona: Miquel Pujol Martínez.
- Masdeu, F.R. 1878. *Flors d'enguany: aplech de poesías escullidas dels principals autors llemosins*: Alfonso Bassas.
- Molas Batllori, Joaquim. 1985. «La crisi del Romanticisme.» Dins *Història de la Literatura Catalana. Part Moderna*, 223-290.
- Monlleó Peris, Rosa. 1999. «La revolució y la Primera República.» Dins *Historia de Valencia*, edited by Antoni Furió (dir), 450-452. València: Editorial Prensa Valenciana/Universitat de València.
- Mulet, Francesc. 1876. *Obres festives compostes segons antiga, general y molt rahonable tradició pel Pare Francesch Mulet*. 2a ed ed. València: Llibrería de En Francesch Aguilar.
- Nagere, Eurico. 1893. «Balance literario. Los escritores gallegos en 1892.» Dins *La España Regional*, 64-70. Barcelona: Imprenta de Henrich y Comp^a.
- Palomas, Joan. 2004. Víctor Balaguer. Renaixença, Revolució i Progrés. Vilanova i la Geltrú: El Cep i la Nansa.
- Paré, Josep. 1987. «La recepció immediata de «Canigó" a la premsa (1885-1890).» *Anuari Verdager* (2):175-186.
- Pascual Sastre, Isabel Maria. 2004. «Victor Balaguer, un projecte polític alternatiu.» Dins *Victor Balaguer i el seu temps*, 69-98. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Pérez Montaner, J. . 1993. «Una defensa radical del liberalisme: El Mole.» *Afers: fulls de recerca i pensament* no. 8:363-379.
- Pérez Montaner, J. . 1998. «Prosa narrativa de la Renaixença al País Valencià: 'El Mole', 'La Donsayna' i 'El Tabalet'.» *Estudis: Revista de historia moderna* (24):449-466.
- Pérez Moragon, Francesc. 2005. «Constantí Llombart, el pobre de les grans empreses.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, edited by Vicent Josep Escartí & Rafael Roca Ricart, 36-53. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Pérez Rojas, F. . 2006. *Ignacio Pinazo Camarlench : historia, estudios e impresiones*. Valencia: Generalitat Valenciana.

- Pérez Rojas, J, & José L. Alcaide. 2001. *Ignacio Pinazo en la colección del IVAM*. Madrid: Editorial Palacios y Museos.
- Peris Mencheta, Francisco. 1874. *Refutación al folleto Trece días de sitio o Los sucesos de Valencia*. Valencia: Imprenta de J. Guix.
- Perpinyà Puig, Albert. 2015. «Una aproximació a la figura i obres de Josep Bodria i Roig, renaixencista valencià.» *Revista Internacional d'Humanitats* (33):7-18.
- Pesquero Franco, Encarnación. 1991. Filosofía y emancipación en la Ilustración. *Logos: Anales del Seminario de Metafísica*, 235-242.
- Pi de Cabanyes, Oriol. 2004. «Víctor Balaguer i el *Risorgimento*.» Dins *Víctor Balaguer i el seu temps*, 11-42. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Pilato Iranzo, Armando. 2005. «Retrat de Constantí LLombart vestit d'època.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, 422-423. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Platero, Antonio Laguna. 2001. *Història de la comunicació: València, 1790-1898*. Vol. 10: Univ. Autònoma de Barcelona.
- Puig i Torralva, Josep M^a. 1880. «Revista del any passat.» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, 12-16. València: Josep M. Blesa.
- Puig i Torralva, Josep M^a. 1881. «En Constantí Llombart. Apunts biografichs.» Dins *Lo Rat-Penat Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*, 145-157. València: Emili Pasqual.
- Puig i Torralva, Josep M^a. 1882. «Revista del any passat.» Dins *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1883*, 11-16. València: Emili Pasqual.
- Puig i Torralva, Josep M^a, & Francesch Martí Grajales. 1883. *Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII i XVIII*. València: Imp. de la Viuda de Ayoldi.
- Puig Torralva, Josep M., ed. 1881. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*. València: Emili Pasqual.
- Puig Torralva, Josep M^a, ed. 1880. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*. València: Josep M. Blesa.
- Ramírez Aledón, Germán. 1991. «El Tercer Centenario de Ribera en Valencia (1888).» *Ribera IV Centenari, Quaderns de Xàtiva* (3):45-54.

- Ribelles Comín, José, Josefina Ribelles Barrachina, Carmen Ribelles Barrachina, & España. Servicio de Publicaciones. 1978. *Bibliografía de la lengua valenciana : o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores, de los libros, folletos, obras dramáticas, periódicos, coloquios, coplas, chistes, discursos, romances, alocuciones, cantares, gozos, etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días*. Madrid: Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.
- Ribera Llopis, Juan Miguel. 2004. «Aires de mi tierra (1892) : notas a propósito da traducción de Constantí Llombart.» Dins *Actas do I Congreso Internacional «Curros Enríquez e o Seu Tempo": (Celanova, 13-15 de setembro do 2001)*, 435-453. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Roca, Rafael. 2004. Teodor Llorente, el darrer patriarca. Alzira.
- Roca Ricart, Rafael. 2005. «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, 79-109 València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Roca Ricart, Rafael. 2006. «Manuel Sanchis Guarner i la Renaixença Valenciana.» Dins *Manuel Sanchis Guarner. Un humanista valencià del segle XX*, edited by Acadèmia Valenciana de la Llengua, 184-203. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Roca Ricart, Rafael. 2007. *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana, Oberta Historia*. València: Universitat de València.
- Roca Ricart, Rafael. 2010. «Teodor Llorente i la llengua dels valencians.» *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* (49):43-63.
- Roca Ricart, Rafael. 2011a. *El Valencianisme de la Renaixença, Textures*. Barcelona: Bromera.
- Roca Ricart, Rafael. 2011b. «La pàtria somniada dels poetes de la Renaixença Valenciana.» *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* no. 50:209-236.
- Roca Ricart, Rafael. 2011c. *La Renaixença valenciana i el redescobrimient del país : el Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911), Francesc Ferrer Pastor Investigació*. Paiporta: Denes.
- Roig Civera, Antoni. 2007. *Romeu! (Drama històric del segle XIX)*. Rafelbunyol: Agrupació Cultural Vianants.

- Rubió Ors, Joaquim. 1889. *Lo Gayter del Llobregat. Poesias Catalanas. 1839 á 1889*.
Barcelona: Estampa de Jaume Jepús y Roviralta.
- Ruiz Torres, Pedro. 1990. «Crisi del sistema moderat i revolució democràtica (1866-1874).» Dins *Història del País Valencià*, 117-135. Barcelona: Edicions 62.
- Sala, Daniel. 2000. «Naiximent de Lo Rat Penat (1878-1902).» Dins *Historia de Lo Rat Penat*, 25-120. Valencia: Lo Rat Penat.
- Sala Giner, Daniel. 2000. «Naiximent de Lo Rat Penat (1878-1902).» Dins *Historia de Lo Rat Penat*, 25-120. València: Lo Rat Penat.
- Sánchez Pérez, A. 1893. *Glorias Rpublicanas de España y América. Tom I*. Barcelona: La Enciclopedia Democrática.
- Sanchis Guarner, Manuel. 1985. *El sector progressista de la Renaixença valenciana*. València: Institut de Filologia Valenciana. Universitat de València.
- Sanmartín Bastida, Rebeca. 2008. «La Danza de la Muerte, revisitada: contexto y recreación en la Sirena Negra de Pardo Bazán.» *Revista de poética medieval* (21):57-84.
- Sansano, Gabriel. 2005. «L'obra dramàtica de Constantí Llombart.» Dins *Constantí Llombart i el seu temps*, edited by Vicent J. Escartí & Rafael Roca, 185-199. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Segarra, Josep Ramon. 2006. «El discurs històric en la construcció de la identitat valenciana contemporània: Xàtiva com a mite.» *Recerces* (52-53):187-209.
- Simbor i Roig, Vicent. 1980. *Els orígens de la Renaixença valenciana*. València: Universitat de València.
- Simbor i Roig, Vicent. 1989. «La Renaixença al País Valencià.» Dins *Caplletra*, 9-42. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Simbor i Roig, Vicent. 1997. «La Renaixença i la normalització literària.» Dins *Escalante i el teatre del segle XIX (Precedents i pervivència)*, 347-373. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 1997, p. 352.
- Sirera Miralles, Carles. 2008. *Cuando el fútbol no era el rey. Los deportes en el espacio público de la ciudad de Valencia (1875-1909)*. València: Universitat de València.
- Suárez Casañ, Vicente. 1883. *Viaje de Don Francisco Pi y Margall á Valencia*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de Góngora.

- Tolrà de Bordas, Josep. 1889. *Le Canigou (Traduction française avec le texte catalan en regard)*. París: A. Savine
- Tubino, Francisco. 2003. *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Pamplona: Urgoiti Editores.
- Tubino, Francisco M. . 1880. *Historia del Renacimiento literario contemporaneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid: Imprenta y Fundicion de M. Tello.
- Valls i Vicens, Josep Maria. 1893. *Maria de Montpeller: drama en quatre actes y en vers*. Barcelona: La Renaixensa.
- Verdaguer, Jacint. 1879. *Idilis y cants místichs*. Barcelona: Llibreria d'Eusebi Riera.
- Verdaguer, Jacint. 1886. *Canigó: LLegenda pirenyca del temps de la Reconquista*. Barcelona: Llibreria Catolica.
- Verdaguer, Jacint. 1887a. *Excursions i viatges de Mossèn Jacinto Verdaguer*. Barcelona: La Ilustració Catalana.
- Verdaguer, Jacint. 1887b. *Lo Somni de Sant Joan. Llegenda del sagrat cor de Jesús*. Barcelona: Llibreria y tipografia catòlica.
- Verdaguer, Jacint. 1889a. *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*. Barcelona: La Ilustració Catalana.
- Verdaguer, Jacint. 1889b. « «I. Verdaguer. Frammento del Canigó. A D. L. Carlos Viada. La Maledetta».» *L'Iride. Strenna per l'anno 1889*:13-19.
- Verdaguer, Jacint. 1892. *Diario de un peregrino a Tierra Santa*. Valencia: Pascual Aguilar, Editor.
- Verdaguer, Jacint. 1913. «Canigó: Llegenda Pirenayca del temps de la Reconquista.» Dins *Obres Completes de Mossèn Jacinto Verdaguer*. Barcelona: Ilustració Catalana.
- Verdaguer, Jacint. 1977. *Epistolari de Jacint Verdaguer*. Vol. V. Barcelona: Barcino.
- Verdaguer, Jacinto. 1898. *Canigó. Leyenda pirenaica del tiempo de la Reconquista*. Madrid: Imprenta de Fortanet.
- Viciana, R. M. de. 1877. *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*. València: Francesc Aguilar.
- Vilardell Domènech, Laura. 2013. «La recepció de *Canigó*, de Jacint Verdaguer, a Barcelona, Vallència, Mallor i Madrid (1886-1936).» Dins *Departament de Filologia i Didàctica de la Llengua i Literatura. Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes*. (inèdita): Universitat de Vic. <http://hdl.handle.net/10803/129841>.

Yanini Montés, Alicia. 1999. «El pronunciamiento de Martínez Campos y la trama valenciana.» Dins *Historia de Valencia*, 477-481. Valencia: Editorial Prensa Valenciana/Universitat de València.

Zacarés, Salvador Carreres. 1950. «Recuerdos del VI Centenario.» Dins *VII Centenario del Hallazgo de la Virgen de Aguas-Vivas. Carcagente, octubre 1950. Programa oficial de la Feria y Fiestas que en honor de la Excelsa Patrona la Virgen de Aguas-Vivas, se celebrarán del 2 al 22 del actual*, [s . n.]. Valencia: Imp. Tipografía Levante.

VI.1 Premsa periòdica consultada

Almanaque «Las Provincias»

Anuari Català

Aparisi

Cádiz

Calendari Català

Caras y Caretas

Diari Català

Don Manuel

El Bou Solt

El Correo de Valencia

El Diablo Cojuelo

El Dotor Cudol

El Fàrrago

El Heraldo de Alcoy

El Heraldo de Madrid

El Imparcial

El Isleño

El Luchador

El Magisterio Balear

El Miguelete. Semanario de Literatura

El Mole

El Nuevo Régimen
El Panorama
El Pare Mulet
El Resumen
El Sueco
El Tabalet
L'Avens
La Academia. Revista de Cultura Hispano Portuguesa, Latino-americana
La Bandera Federal
La Bandera Republicana
La Correspondencia de España
La Correspondencia de Valencia
La Crónica Meridional
La Degolla
La Discusión
La Dominicales del Libre Pensamiento
La Donsayna
La Época
La Esfera
La España Regional
La Estampa
La Honorata
La Iberia
La Ilustració Catalana
La Ilustración Artística
La Ilustración Española y Americana
La Ilustración Popular Económica
La Ilustración Republicana Federal
La Lid Católica
La Lucha
La Mañana
La Moma
La Nacionalidades. Revista semanal ilustrada, política y literaria
La Protesta

La Provincia
La Renaixensa. Revista Catalana
La Renaxensa, Periodich de Literatura, Ciències y Arts
La Tertulia. Semanario de Ciencias, Literatura e Intereses Morales y Materiales
La Unión
La Unión Católica
La Unión Democrática. Diario Político, Literario y de Intereses Materiales
La Veu de Catalunya
La Veu de Montserrat
Las Provincias
Lo Catalanista
Lo Gay Saber
Lo Rat Penat. Calendari Llemosí
Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal
Por Esos Mundos
Revista de Aragón
Revista de Valencia
Semanario Pintoresco Español
Tabal y Donsayna
Valencia Cómica
Valencia Ilustrada

VI.2 Fons Consultats

Arxiu de Complement de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Col·lecció Verdaguer Panadès
Arxiu Municipal de Carcaixent
Biblioteca Central de València
Biblioteca de Catalunya. Secció de Manuscrits. Fons Marià Aguiló
Biblioteca Nacional de Madrid
Biblioteca Valenciana
Biblioteca-Museu Víctor Balaguer
Hemeroteca de València

VI.3 Fons Digitalitzats

Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de Madrid

(<http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm>)

Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (<http://www.bnc.cat/digital/arca/>)

Biblioteca Virtual de Prensa Histórica del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte

(http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/indice_campo.cmd?campo=idtitulo&letra=A)